ИЗВЕСТИЯ

НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ – ШУМЕН

КНИГА 17

PROCEEDINGS

OF THE MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

BOOK 17

Шумен, 2017

© Гл. ас. Бета Хараланова, отговорен редактор, 2017
© Редакционна колегия: Проф. д-р Валентин Плетньов, доц. д-р Ангел Гоев, доц. д-р Дочка Владимирова-Аладжова, доц. д-р Светла Димитрова, гл. ас. д-р Женя Жекова, 2017
© Мария Георгиева, литературен редактор, 2017
© Бета Хараланова, Валери Григоров, Галина Цекова, Гергана Илиева, Даниел Руменов, Десислава Вутова, Диана Събева, Димитринка Димирева, Димитър Петров, Димитър Стойков, Дочка Владимирова-Аладжова, Евгени Дерменджиев, Жана Томова, Женя Жекова, Иван Чокоев, Ирина Витлянова, Ирина Димитрова, Маргарита Стилянова, Мариана Стефанова, Милена Андреева, Милен Пенерлиев, Мирослав Тошев, Невян Митев, Панайот Антонов, Рашо Рашев, Росица Ангелова, Светлана Венелинова, Светлозар Стоянов, Северина Йоргова, Станимир Стойчев, Станимира Ангелова, Стела Дончева, Стела Славчева, Христина Стоянова, Христо Стефанов, Цветанка Бонева, автори, 2017

ISSN 0861–9581

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

ИЗВЕСТИЯ

НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ – ШУМЕН

Книга 17

PROCEEDINGS

OF THE MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

Book 17

Шумен, 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

I част
СТАТИИ

Светлана Венелинова, Валери Григоров
СЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ НЕОЛИТА ПО ГОРНОТО И СРЕДНО ТЕЧЕНИЕ НА РЕКА ГОЛЯМА КАМЧИЯ 13

Svetlana Venelinova, Valeri Grigorov
SETTLEMENT SYSTEM IN THE NEOLITHIC PERIOD ALONG THE UPPER AND MIDDLE REACHES OF THE GOLYAMA KAMCHIYA 13

Станимир Стойчев
НАГРЪДНА ПЛАСТИНА ОТ РИЗНИЦА II–III В. 28

Stanimir Stoychev
BREAST PLATE FROM A CUIRASS 2ND–3RD CENTURY 28

Рашо Рашев, Христина Стоянова
РАННОСРЕДНОВЕКОВЕН ДВУОБРЕДЕН НЕКРОПОЛ ПРИ С. ВЪРБЯНЕ, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ 31

Rasho Rashev, Hristina Stoyanova
EARLY MEDIAEVAL TWO-RITUAL NECROPOLIS NEAR THE VILLAGE OF VARBYANE, SHUMEN DISTRICT 31

Стела Дончева
ЛЕЯРСКИ СЪДОВЕ ОТ ШУМЕНСКА КРЕПОСТ 63

Stella Doncheva
FOUNDRY VESSELS FROM SHUMEN FORTRESS 63

Евгени Дерменджиев
БАНЯ В ПОДГРАДИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ШУМЕН 77

Evgeni Dermendhjiev
BATHROOM IN THE SUBURB THE MEDIEVAL SHUMEN 77

Невян Митев
ХРОНИКАТА НА БЕРНАРД ВАПОВСКИ КАТО ИЗВОР ЗА СРАЖЕНИЕТО ПРИ ВАРНА ОТ 10 НОЕМВРИ 1444 ГОДИНА 109

Nevyan Mitev
THE CHRONICLE OF BERNARD VAPOVSKIAS A SOURCE FOR THE BATTLE OF VARNA OF 10 NOVEMBER 1444 109

Гергана Илиева
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ УНИВЕРСАЛНИЯ СИМВОЛ „РОЗЕТА“ В ХРИСТИЯНСКАТА СИМВОЛИКА (*АНАЛИЗ НА ПАМЕТНИЦИТЕ ОТ РАННОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ*) 125
Gergana Ilieva
NOTES ON THE UNIVERSAL SYMBOL “ROSETTE” IN THE CHRISTIAN SYMBOLIC (*ANALYSIS OF THE MONUMENTS FROM EARLY MEDIEVAL BULGARIAN PERIOD*)..... 125

Иван Чокоев
СЪРМЕНА ВЕЗБА ОТ НЕКРОПОЛА КРАЙ ВЛАДЕТЕЛСКАТА ЦЪРКВА В ПРЕСЛАВ..... 138
Ivan Chokoev
METAL THREAD EMBROIDERY FROM THE RULER’S CHURCH CEMETRY IN PRESLAV..... 138

Женя Жекова
КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С БИЛОНОВИ ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ (КРАЯ НА XII В.) ОТ РАЙОНА НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ.....151
Zhenya Zhekova
COIN HOARD (THE END OF THE 12TH C.) OF BYZANTINE BILLON TRACHY NOMISMA FROM THE REGION OF VELIKI PRESLAV 151

Дочка Владимирова-Аладжова
ПОЧИТАНИТЕ БОЖЕСТВА В СЕРДИКА. АСКЛЕПИЙ 160
Dochka Vladimirova-Aladzhova
WORSHIPPED GODS IN SERDICA. ASKLEPIOS..... 160

Светлозар Стоянов
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СИСТЕМНАТА АДАПТИВНОСТ НА ИНЖЕНЕРНАТА ГЕОДЕЗИЯ И ПОЛЕВАТА АРХЕОЛОГИЯ..... 164
Svetlozar Stoyanov
NOTES ON SYSTEMIC ADAPTABILITY AT ENGINEERING GEODESY AND FIELD ARCHAEOLOGY 164

Станимира Ангелова
ХАДЖИ ДИМИТРАКИ ХАДЖИПАНЕВ И НЕГОВАТА РОЛЯ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ШУМЕН ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В..... 172
Stanimira Angelova
DIMITRAKI HADJIPANEV AND ITS ROLE IN THE MANAGEMENT OF SHUMEN IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY 172

Димитър Стойков
ШУМЕНСКИТЕ ПАЗАРИ, ТЪРЖИЩА И ЧАРШИИ ПРЕЗ XV–XIX ВЕК. СПОМЕНИ НА ШУМЕНЦИ И ЕВРОПЕЙСКИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ 181
Dimitar Stoykov
THE MARKETS, TRADE PLACES AND BAZAARS IN SHUMEN DURING THE XV–XIX CENTURY – MEMOIRS OF TRAVELLERS FROM SHUMEN AND EUROPE 181

Ирина Димитрова
ПОСЛАНИЕ ОТ СВ. СИНОД В ЦАРИГРАД ДО ПЪРВЕНЦИТЕ НА ПРЕСЛАВСКА ЕПАРХИЯ, 1847 Г., СЪХРАНЯВАНО ВЪВ ФОНДА НА РИМ – ШУМЕН 193
Irina Dimitrova
AN EPISTLE FROM THE HOLY SYNOD IN ISTANBUL TO THE LEADERS OF PRESLAV EPARCHY, 1847, PRESERVED IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN 193

Милена Андреева
ПАНАЙОТ ВОЛОВ И ДИВДЯДОВО 199
Milena Andreeva
PANAIOT VOLOV AND DIVDIADOVO 199

Ирина Витлянова
СВЕТЛИНИ ОТ ШУМЕНСКИЯ ДОМ (*ЗА ЕДНА КОЛЕКЦИЯ СВЕЩНИЦИ И ГАЗЕНИ ЛАМПИ ОТ ФОНДА НА РИМ – ШУМЕН*) 206
Irina Vitlyanova
THE LIGHTS OF THE HOMES IN SHUMEN (*CANDLE HOLDERS AND KEROSENE LAMPS COLLECTIONS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN*) 206

Северина Йоргова
ПРЕДСТАВАТА ЗА ЗЛИТЕ ДУХОВЕ В ДВЕ РАЗЛИЧНИ ВРЕМЕНА И ПРОСТРАНСТВА 222
Severina Yorgova
THE CONCEPT OF EVIL SPIRITS IN TWO DIFFERENT TIMES AND SPACES 222

Милен Пенерлиев, Даниел Руменов
ЕТНИЧЕСКА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ШУМЕНСКИ ОКРЪГ В КРАЯ НА XIX ВЕК 230
Milen Penerliev, Daniel Rumenov
ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION IN SHUMEN PROVINCE IN THE LATE 19TH CENTURY 230

Росица Ангелова
БАПТИЗМЪТ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
(СРЕДАТА НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.) 237
Rositsa Angelova
BAPTISM ON THE BULGARIAN LANDS
(MID 19TH – EARLY 20TH CENTURY) 237

Стела Славчева
„ВАЖНО ЗА ПЪТНИЦИТЕ И ШУМЕНСКИТЕ ГРАЖДАНИ“
(*ХОТЕЛИ В ГРАД ШУМЕН ОТ КРАЯ НА XIX ДО*
40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК) 270
Stela Slavcheva
“TO THE ATTENTION OF THE PASSENGERS AND RESIDENTS
OF SHUMEN” (*HOTELS IN SHUMEN FROM THE LATE 19TH TILL*
THE 40'S OF THE 20TH CENTURY) 270

Бета Хараланова
УЧАСТИЕТО НА ЕВРЕИТЕ ОТ ШУМЕН В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 281
Beta Haralanova
PARTICIPATION OF THE JEWS OF SHUMEN IN THE BALKAN WARS 281

Димитринка Димирева
ЦИГАНСКИТЕ МАХАЛИ В ШУМЕН
ОТ НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК ДО НАШИ ДНИ 288
Dimitrinka Dimireva
GYPSY NEIGHBOURHOODS IN SHUMEN
FROM THE EARLY 19TH CENTURY TO THE PRESENT 288

Бета Хараланова, Мирослав Тошев
ОБРАЗОВАНИЕТО В ГРАД ОМУРТАГ ПРЕЗ
ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА 50-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК 308
Beta Haralanova, Miroslav Toshev
EDUCATION IN THE TOWN OF OMURTAG
IN THE FIRST HALF OF THE 50'S OF THE XX CENTURY 308

Станимира Ангелова, Маргарита Стилянова
НАЦИОНАЛЕН РЕЦИТАТОРСКИ КОНКУРС ЗА
ИЗПЪЛНЕНИЕ НА УНГАРСКА И БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА 329
Stanimira Angelova, Margarita Stilianova
NATIONAL RECITE COMPETITION BETWEEN
HUNGARIAN AND BULGARIAN LITERATURE 329

Христо Стефанов
ЗЕЛЕНИГРАД – НЕПОЗНАТ – НЕПРОУЧЕН ... 333
Hristo Stefanov
ZELENIGRAD – UNKNOWN – UNEXPLORED ... 333

Димитър Петров
ХЕЗАРГРАД, ХЕРАЗГРАД, ХРЪСГРАД, РАЗГРАД –
НЕДОСТАТЪЧНО ПРОУЧЕН ДОСЕГА ТОПОНИМ ... 339
Dimitar Petrov
HEZARGRAD, HRAZGRAD, ARANGRAD, RAZGRAD –
ONE UNSOLVED TOPONYM ... 339

Мирослав Тошев
МАТЕРИАЛИ ЗА ПРЕСЕЛНИЦИТЕ БЪЛГАРИ В ТОЗЛУКА
(ГР. АНТОНОВО, ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ) ... 348
Miroslav Toshev
MATERIALS ABOUT THE TREKKERS – BULGARIAN INTO TOZLUK
(ANTONOVO, TARGOVISHTE PROVINCE) ... 348

Мариана Стефанова
ИЗГРАЖДАНЕ НА ФОНДОХРАНИЛИЩЕ
„ДЕЛИКАТНИ МАТЕРИАЛИ“ ЗА СЪХРАНЕНИЕ НА КОЛЕКЦИИ
„ИКОНИ“, „ТЪКАНИ“, „СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ“ И „ОРЪЖИЕ“ ... 356
Mariana Stefanova
CONSTRUCTION OF DELICATE MATERIALS STORAGE FACILITY
FOR PRESERVATION OF ICONS, WEAPONS, FABRICS AND
INCUNABULA COLLECTIONS ... 356

Десислава Вутова
МЕТАМОРФОЗИ – В ТЪРСЕНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ ... 364
Desislava Vutova
METAMORPHOSIS – SEARCHING FOR THE EUROPEAN IDENTITY ... 364

Диана Събева
МУЗЕЯТ НА БЕЛОМОРЦИТЕ В С. СВЕТЛЕН, ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ ... 371
Diana Sabeva
THE MUSEUM OF THE AEGEAN MIGRANTS IN SVETLEN,
TARGOVISHTE PROVINCE ... 371

Галина Цекова
ОПАЗВАНЕ НА ДЪРВЕНИТЕ МАТЕРИАЛИ В ХРАМ
„СВЕТИ НИКОЛАЙ ЛЕТНИ“, С. ВЕЛИНО, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ ... 376
Galina Tsekova
PRESERVATION OF WOOD ELEMENTS IN THE SAINT NICHOLAS
OF MYRA CHURCH IN VELINO, SHUMEN PROVINCE ... 376

Цветанка Бонева
КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ МАРШРУТИ НА ШУМЕНСКОТО ПЛАТО 381
Tsvetanka Boneva
CULTURAL AND HISTORICAL ROUTES OF THE SHUMEN PLATEAU..... 381

Светлозар Стоянов
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ВЪЗНИКВАНЕТО НА
АРХЕОЛОГИЯТА КАТО НАУКА 390
Svetlozar Stoyanov
NOTES ON THE EMERGENCE OF ARCHAEOLOGY AS A SCIENCE 390

II част
ВЕСТИ

Бета Хараланова
110 ГОДИНИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН 397

Северина Йоргова
КАЛЕНДАР НА ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ В
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН (2014–2015) 399

Панайот Антонов
И З Л О Ж Б А .
АРИСТОКРАТИ И ВОЙНИ.
СРЕБЪРНИТЕ КОЛАНИ НА БЪЛГАРИТЕ VII–VIII ВЕК 409

Женя Жекова
СПАСЕНИ РЕЛИКВИ.....411

Милена Андреева
И З Л О Ж Б А .
ЕВРОПЕЙСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ГРАД ШУМЕН..... 413

Жана Томова
I N M E M O R I A M .
ЕВГЕНИЯ БАБАЧЕВА – ПЕВИЦА ОТ СВЕТОВНА КЛАСА (1929–2015).....418

I

СТАТИИ

СЕЛИЩНА СИСТЕМА ПРЕЗ НЕОЛИТА ПО ГОРНОТО И СРЕДНО ТЕЧЕНИЕ НА РЕКА ГОЛЯМА КАМЧИЯ

Светлана Венелинова
Валери Григоров

SELISHTNA SISTEMA PREZ NEOLITA PO GORNOTO I SREDNO TECHENIE NA REKA GOLYAMA KAMCHIYA

SETTLEMENT SYSTEM IN THE NEOLITHIC PERIOD ALONG THE UPPER AND MIDDLE REACHES OF THE GOLYAMA KAMCHIYA

Svetlana Venelinova
Valeri Grigorov

***Abstract**: This report summarizes the results of many years' field surveys and archaeological researches, revealing the formation and development of the settlement system along the upper and middle reaches of the river Golyama Kamchiya in the Neolithic period. The Neolithic settlements are clustered in several micro-regions – the geographic area Gerlovo, the Rish hollow and the foot of Preslav-Dragoevo Mountain. Main source of information about them is the pottery. Earthenware from the early Neolithic settlements along the upper and middle reaches of the river Golyama Kamchiya bears the characteristic features of Koprivets culture group and Ovcharovo culture. Common trends of development are registered in the basins of the rivers Kamchiya, Yantra and Rusenski Lom during the early Neolithic period. This is a premise for the presence of active cultural interrelationships between the populations that inhabited the given micro-regions.*

The results of the archaeological excavations of the multilayer settlement near the town of Varbitsa indicate mild transition from the earliest cultural layer with pottery of the Koprivets type to the earthenware complex from the early stage of Ovcharovo culture. The presence of continuity, as regards the topography as well as the pottery, between the settlements from both cultures confirms the thesis of the local origin of Ovcharovo culture.

The density of the settlement system and the existence of multilayer cultural strata along the upper and middle reaches of the river Golyama Kamchiya prove the lasting continuance of the settlements in the surveyed region during the early Neolithic till the beginning of the late Neolithic period.

Изследването обобщава резултатите от многогодишни теренни експедиции и археологически проучвания, разкриващи формирането и развитието на селищната система по горното и средното течение на Голяма Камчия през неолита. Неолитните селища са обособени в няколко микрорегиона – географската област Герлово, Ришката котловина и подножието на Преславско-Драгоевска планина. Основен източник на информация за тях представлява керамичният материал. Керамиката от раннонеолитните селища по горното и средното течение на река Голяма Камчия има характерните особености на културна група Копривец и култура Овчарово. През ранния неолит в басейна на реките Камчия, Янтра и Русенски Лом се наблюдават общи тенденции на развитие.

Това е предпоставка са съществуването на активни културни взаимоотношения между населението, обитавало посочените микрорегиони.

Резултатите от археологическите разкопки на многослойното селище при град Върбица свидетелстват за плавен преход между най-ранния културен пласт с керамика тип Копривец и керамичния комплекс от ранната фаза на култура Овчарово. Съществуването на приемственост както по отношение на топографията, така и на керамиката между поселенията от двете култури потвърждават тезата за местния произход на култура Овчарово.

Гъстата селищна мрежа и наличието на многослойни културни напластявания по горното и средното течение на река Голяма Камчия са свидетелство за трайната уседналост на поселенията в проучвания регион през ранния неолит до началото на късния неолит.

Проучването на селищната система по горното и средно течение на река Голяма Камчия е дългосрочен научен проект. Целта на настоящото изследване е да се проследи териториалния обхват на културните явления през неолита в котловината на река Голяма Камчия. По време на експедиция „Камчия“[1] и в предходни теренни издирвания в региона са регистрирани значителен брой селища от неолитната епоха. От тях археологически проучвания са извършени на селищата при Поляница-Платото[2], Руец, Овчарово-Платото, Овчарово-Гората и Овчарово-Земника.[3] Стратиграфски сондаж е направен в централната част на селището Ловец-Ереклика.[4] Геофизично проучване и археологически разкопки са проведени на многослойното селище при град Върбица.[5] Геофизично проучване е направено също така и на многослойното селище при село Веселиново.[6]

Резултатите от изследванията по поречието на Голяма Камчия позволяват да се обособят неолитните селища в няколко микрорегиона. Основната информация за обектите е събраният от повърхността подемен материал. Керамичните находки от новооткритите обекти са съпоставени с керамичните комплекси на вече проучените обекти в региона.

Голяма Камчия е основен приток на река Камчия. Тя пресича северните склонове на Източна Стара планина. От двете страни на реката са се образували високи и сравнително равни тераси, удобни за обитаване. По-голямата част от региона е покрита с гори, а останалата – с пасища. По горното и средното течение на реката теренът се характеризира с различен релеф.[7] По горното течение се е оформила тясна котловина с надморска височина между 250 и 400 м и изразен ридово-хълмист до нископланински релеф. По средното течение реката протича през широка долина, чиято надморска височина не надвишаваща 100 м. В тази част Голяма Камчия черпи своето пълноводие от водите на големи притоци като Врана и Брестова. През зимата и пролетта дебитът на реките е повишен, а в миналото те често са излизали извън коритата си и са отлагали в крайречните тераси наносите, влачени от планината.

Изобилието от суровини – пълноводна река, плодородна земя, качествена глина, дървен материал и дивеч обуславят възникването на 22 селища през неолита. Те оформят три концентрации в подножието на Върбишка, Ришка и Преславско-Драгоевска планини.

Неолитните селища по поречието на Голяма Камчия се характеризират с общи топографски особености. Те са разположени върху високи надзаливни тераси и по южните или източните склонове на платовидни възвишения. Отдалечени са на 20 до 50 м от брега на малка река, която оформя меандър или са недалеч от водослива на два малки притока. Селищата наподобяват ниски, силно разлати хълмисти възвишения с площ между 10 и 30 дка, издигнати спрямо терена на височина не повече от 2–3 м.[8]

Най-ранният етап на неолита, т. нар. монохромна фаза, е документиран в множество поселения по поречията на Янтра, Русенски Лом и Голяма Камчия. Те са обособени в културна група Копривец (Обр. 1).[9] В басейна на река Голяма Камчия от този период е проучено селището Поляница-Платото, разположено южно от гр. Търговище.[10] В географски и хронологичен аспект неговият керамичен материал намира съответствие в селищата при Помощица, Търговищко,[11] Орловец и Копривец, Русенско.[12] Керамичният комплекс на Поляница-Платото се характеризира с няколко основни компонента – наличие на органика в глиненото тесто, червено ангобирана повърхност и заоблени форми на съдовете. В най-долните стратиграфски нива на централния изкоп в селището при град Върбица, керамиката е близка до тази от културна група Копривец (Обр. 2).[13] Откриват се единични фрагменти от керамични съдове с червена ангоба и бяла рисунка. Наблюденията показват, че в най-ранните пластове на селището количествено преобладава керамиката, при която за опостнител е използвана фина органика.

Сред керамичния материал на три други селища – при Риш, Бяла река и Божурово, разположени северно от Върбишка и Ришка планина, се откриват фрагменти от съдове със светлокафяв до сив цвят и червена ангоба. Те са изпечени равномерно и имат едноделен сив лом. При тънкостенната керамика за опостнител е използвана фина органика, а при дебелостенната тя е смесена с пясък. Съдовете са със загладена външна и вътрешна повърхност. Формалният анализ показва наличие на отворени съдове с обърнатоконична форма и прави или издути стени, на затворени съдове със сферично тяло и на лалевидни съдове. Съдовете имат изправено или съвсем слабо извито навън устие и са поставени върху равни или плътни столчета, често с вдлъбвания по ръба на дъното или устието.

В керамичния комплекс на 20 от селищата в региона се проследяват характерните особености на култура Овчарово от втората половина на ранния неолит (Обр. 3). През ранния етап, култура Овчарово заема средищно място между културна група Караново II в Североизточна Тракия и Криш в Североизточна Румъния. От този период са регистрирани осем селища в района на Върбишкия проход – Бяла река, Върбица, Божурово, Маломир, Ловец-Ереклика, Ловец-Язовира, Обител, Драгановец, три селища се намират непосредствено до Ришкия проход – Риш 1 и 2, Веселиново, а други девет са разположени в северното подножие на Преславска планина – Овчарово-Платото, Овчарово-Гората, Руец, Стража 1, Певец, Търговище-Кос, Имренчево, Преслав-Мъртвицата и Преслав-Гебеклисе. Гъсто разположените обекти в района на Преслав-

ска планина имат компактен характер. Струпването на няколко селища в непосредствена близост е типично за предпланинските системи, където не е изключено отделните обекти да са имали характера на съседни махали и селищата да са били от разпръснат тип. Това твърдение е хипотетично, тъй като повечето от обектите не са проучени, а информацията от издирванията е недостатъчна, за да се проследи синхронното развитие на отделните селища.

Ранната фаза на култура Овчарово е документирана при археологическите разкопки на селищата Овчарово-Платото, Овчарово-Гората[14], както и в най-ранния културен пласт на селището Ловец-Ереклика.[15] Тя е установена също и в ранните стратиграфски нива (кота 226.50 до 224.20 м) на многослойното селище до град Върбица (Обр. 2).[16]

Статистическият анализ на керамиката от Върбица показва, че количествено преобладават черните и сивочерните на цвят фрагменти, най-често с едноделен лом и излъскана повърхност. За опоснител на глиненото тесто са използвани пясък и шамот, които в редки случаи са смесени с органика, а в селището Преслав-Мъртвицата са използвани счукани миди. Основните форми съдове се характеризират с право или извито навън устие, с ниска или висока конична шия, с полусферични, сферични или обърнатоконични тела. Наблюдава се тенденция към плътни масивни дъна, по-често на столчета, често украсени с вдлъбвания.

Обикновено съдовете са без украса. Около 1/5 от фрагментите от селището при Върбица са орнаментирани, най-често с врязана и набодена украса и порядко с релефна. Основните мотиви, които се откриват са плитки канелюри, врязан мрежовиден орнамент, нокътно импресо и релефна лента, притисната с пръсти. Върху някои фрагменти се наблюдават комбинации между различни мотиви от импресо, врязани линии и пластична украса.

Керамичният материал, събран по повърхността на непроучените обекти от поречието на Голяма Камчия, има формалните белези, технология и особености на украсата, характеристики за култура Овчарово (Обр. 4, Обр. 5). Интересни са наблюденията върху керамичния материал, събран по повърхността на селището при село Веселиново, Шуменско. Върху някои от керамичните фрагменти устийният ръб е оформен вълнообразно и непосредствено под него следва редица от малки кръгли дупчици и релефен ръб (Обр. 4:5). Този вид орнамент намира паралел в селището Балкузу при Дългопол и в първия жилищен хоризонт на селищната могила при Голямо Делчево. Те са разположени в резервата Лонгоза, по долното течение на Камчия, където паралелно на култура Овчарово се развива култура Цонево.[17]

Късният етап на култура Овчарово по поречието на Голяма Камчия е представен в селището Овчарово-Земника 1 (по Х. Тодорова) и съответства на среднонеолитната култура в Тракия Карановo II–III.[18] Археологическите проучвания в многослойните селища Ловец-Ереклика и Върбица свидетелстват за плавен преход между отделните фази на култура Овчарово.

През късната фаза на култура Овчарово, по отношение на формата и украсата, керамичният комплекс на селището при град Върбица запазва основните

характеристики от предходния период. Известни слаби промени се отбелязват единствено в технологичните белези.[19] Количествено преобладават керамичните фрагменти с кафяв до сиво-кафяв цвят, по-често с многоделен лом и загладена повърхност. Керамичните съдове запазват своята заобленост, но в отделни случаи телата са заоблено биконични със слабо изразен липенранд на устията и есовиден профил. Върху единичен брой фрагменти се среща орнаментация от набодена лента. През този период върху съдовете от селището при Върбица и селището Ловец-Ереклика[20] се появяват лентести дръжки, а наред с плътните дъна се срещат и ниски кухи столчета.

Подобни тенденции се установяват в керамичния материал и на други обекти в проучвания регион. От селището при Бяла река произхожда фрагмент от сивочерен затворен съд със заоблено биконична форма и липенранд устие. Върху друг фрагмент от селището при Божурово е врязана широка лента, запълнена с набождания.

По поречието на Голяма Камчия късният неолит е слабо документиран. Според резултатите от една теренна експедиция селищната могила при с. Братово, Търговищко е възникнала през късния неолит.[21] Керамиката в най-късния неолитен пласт на селището Ловец-Ереклика има особеностите на култура Караново III.[22] Сред фрагментите се откриват вертикални дръжки с цилиндричен и заострен коничен израстък.

Финалът на късния неолит, съответстващ на периода Караново IV, не е установен в културния пласт на нито един от проучените обекти в региона. На границата между неолита и халколита по горното и средното течение на Голяма Камчия настъпва процес на трасформация на културния модел – между селищната структура от ранния неолит и тази от ранния халколит липсва приемственост и се наблюдават съществени топографски различия. След продължителен хиатус, върху седем от неолитните селища – Ловец-Ереклика, Драгановец, Върбица, Братово, Имренчево, Преслав-Мъртвицата и Преслав Гебеклисе се появяват поселения през халколита, когато докато по горното течение на Голяма Камчия възниква гъста мрежа от селища.

Изводи

Керамиката от раннонеолитните селища по горното и средното течение на река Голяма Камчия има характерните особености на културна група Копривец и култура Овчарово. През ранния неолит в басейна на реките Камчия, Янтра и Русенски Лом се наблюдават общи тенденции на развитие. Това е предпоставка за съществуването на активни културни взаимоотношения между населението, обитавало посочените микрорегиони. Проучените раннонеолитни селища заемат средищно място между селищата от културна група Караново II, разположени южно от Стара планина, поселенията в поречията на Янтра и Русенски Лом, където се развива местният вариант на културата Самоводене и селищата от култура Цонево по долното течение на река Камчия.

Резултатите от археологическите разкопки на многослойното селище при град Върбица свидетелстват за плавен преход между най-ранния културен

пласт с керамика тип Копривец и керамичния комплекс от ранната фаза на култура Овчарово. Съществуването на приемственост, както по отношение на топографията, така и на керамиката между поселенията от двете култури, потвърждава тезата за местния произход на култура Овчарово.

Селищата при Върбица, Ловец-Ереклика и Овчарово-Гората се характеризират с многослойност и продължително обитаване до началото на късния неолит. Между фазите на култура Овчарово, които хронологично съответстват на културите Караново II и Караново II–III, не се наблюдава прекъсване или качествена промяна в характеристиките на керамичния комплекс. По аналогичен начин керамичният материал, открит по повърхността на селищата при Бяла река и Божурово, намира паралели с керамиката от културите Караново II и Караново II–III.

В непосредствено съседство с Голяма Камчия, в същинския дял на Източна Стара планина, се намира котловината на Луда Камчия. В района на Дългопол двата притока събират водите си в обща река. Твърде оскъдна е информацията за наличието на селища през ранния неолит по Луда Камчия. Възможно е също така някои от поселения да са останали „запечатани“ под дебелите наноси на реката. [23]

Непосредствено южно от култура Овчарово, в долините на реките Тунджа и Сазлийка са проучени раннонеолитните селища при Съединение[24] и Глуфишево[25] от културна група Караново II. Средният неолит, съответстващ на култура Караново II–III, е установен отново в селището при Глуфишево[26] и в Малева могила при Веселиново, Ямболско[27]. Следващият етап – Караново IV се проследява в археологическия обект Чокоба – Казлача[28] и в разположения недалеч от него късноеолитния ямен комплекс при Хаджидимитрово, Ямболско[29], където са проучени 251 ями с богат керамичен инвентар от късния неолит.

Издирването и проучването на обекти в речните котловини на Камчия, Сазлийка и Тунджа, както и тяхното разглеждане в съпоставителен план биха дали важна информация за ролята на старопланинските проходи и пътната мрежа в контекста на културните връзки между Североизточна Тракия и Североизточна България през неолита.

Изследването обобщава резултатите от многогодишни теренни експедиции и археологически проучвания, разкриващи формирането и развитието на селищната система по горното и средното течение на Голяма Камчия през неолита. Котловината, въпреки своята географска обособеност, е разположена в контактната зона на Предбалкана. Гъстата селищна мрежа, наличието на многослойни културни напластявания е свидетелство за трайната уседналост на поселенията в проучвания регион през ранния неолит до началото на късния неолит. Установено е също, че селищата в разглеждания регион не остават изолирани от динамиката на културните промени, които настъпват през праисторическата епоха в Североизточна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Венелинова, Св., К. Константинов. Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци – Вардун дере, Паличка, Герила и Върбишка река. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2008 г.*, София, 2009, с. 767–768; Венелинова, Св. Теренно археологическо проучване в община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.*, София, 2010, с. 638–639; Венелинова, Св. Издирване на археологически обекти на север от язовир Тича в землищата на селата Методиево, Иваново и Сушина, община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, София, 2011, с. 548–549; Венелинова, Св., М. Гюрова. Издирване на археологически обекти южно от язовир Тича в землищата на селата Бяла река, Нова Бяла река и Тушовица, община Върбица. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011* г., София, 2012, с. 526–528; Венелинова, Св., М. Христов. Издирване на археологически обекти югозападно от язовир Тича в община Върбица. – В: *Археологически открития и разкопки през 2012 г.*, София, 2013, с. 520–523; Венелинова, Св. Издирване на археологически обекти по поречието на река Брестова в землищата на селата Риш, Александрово и Веселиново, община Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г.*, София, 2014, с. 608–609; Венелинова, Св. Развитие на селищната система през праисторическата епоха по горното течение на река Голяма Камчия (по данни от теренна експедиция „Камчия" във Върбишко). – В: *Градът в българските земи (по археологически данни).* Материали от Националната научна конференция посветена на живота и делото на ст.н. с. Вера Антонова на 31.10–01.11.2013 г. в Шумен, Шумен, 2014, с. 27–52; Венелинова, Св. Селища от древността по поречието на Голяма Камчия (резултати от теренна експедиция „Камчия" в общини Върбица и Смядово). – В: *Известия на историческия музей Шумен*, XV, Шумен, 2014, с. 22–30; Венелинова, Св. Издирване на археологически обекти по поречието на река Брестова в землищата на селата Риш, Александрово и Веселиново, община Смядово през 2014 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2014 г.,* София, 2015, с. 801–802; Венелинова, Св., В. Григоров. Издирване на археологически обекти по средното течение на река Голяма Камчия в землищата на селата Янково и Бял бряг, община Смядово през 2015 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 г.*, София, 2016, под печат. [Venelinova, Sv., K. Konstantinov. Terenno arheologichesko prouchvane po brega na yazovir Ticha, dolinata na Golyama Kamchia i po-malkite i pritotsi – Vardun dere, Paliska, Gerila i Varbishka reka. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2008 g.*, Sofia, 2009, s. 767–768; Venelinova, Sv. Terenno arheologichesko prouchvane v obshtina Varbitsa, oblast Shumen. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g.*, Sofia, 2010, s. 638–639; Venelinova, Sv. Izdirvane na arheologicheski obekti na sever ot yazovir Ticha v zemlishtata na selata Metodievo, Ivanovo i Sushina, obshtina Varbitsa, oblast Shumen. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g.*, Sofia, 2011, s. 548–549; Venelinova, Sv., M. Gyurova. Izdirvane na arheologicheski obekti yuzhno ot yazovir Ticha v zemlishtata na selata Byala reka, Nova Byala reka i Tushovitsa, obshtina Varbitsa. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2011 g.*, Sofia, 2012, s. 526–528; Venelinova, Sv., M. Hristov. Izdirvane na arheologicheski obekti yugozapadno ot yazovir Ticha v obshtina Varbitsa. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2012 g.*, Sofia, 2013, s. 520–523; Venelinova, Sv. Izdirvane na arheologicheski obekti po porechieto na reka Brestova v zemlishtata na selata Rish, Aleksandrovo i Veselinovo, obshtina Smyadovo. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2013 g.*, Sofia, 2014, s. 608–609; Venelinova, Sv. Razvitie na selishtnata sistema prez praistoricheskata epoha po gornoto techenie na reka Golyama Kamchia (po danni ot terenna ekspeditsia "Kamchia" vav Varbishko). – V: *Gradat v balgarskite zemi (po arheologicheski danni).* Shumen, 2014, s. 27–52; Venelinova, Sv. Selishta ot drevnostta po porechieto na Golyama Kamchia (rezultati ot terenna ekspeditsia "Kamchia" v obshtini Varbitsa i Smyadovo) – V: *Izvestia na istoricheskia muzey Shumen*, XV, Shumen, 2014, s. 22–30; Venelinova, Sv. Izdirvane na arheologicheski obekti po porechieto na reka Brestova v zemlishtata na selata Rish, Aleksandrovo i Veselinovo, obshtina Smyadovo prez

2014 g. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.*, Sofia, 2015, s. 801–802; Venelinova, Sv., V. Grigorov. Izdirvane na arheologicheski obekti po srednoto techenie na reka Golyama Kamchia v zemlishtata na selata Yankovo i Byal bryag, obshtina Smyadovo prez 2015 g. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g.*, Sofia, 2016, pod pechat]

[2] **Тодорова, Х., Ал. Бонев. Разкопки на обект „Поляница-Платото". – В:** *Археологически открития и разкопки за 1975 г.,* Смолян, 1976, с. 17. [Todorova, H., Al. Bonev. Razkopki na obekt "Polyanitsa-Platoto". – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki za 1975 g., Smolyan, 1976, s. 17*]

[3] **Ангелова, Ил. Разкопки на праисторическото селище „Руец" при с. Овчарово, Търговищки окръг. – В:** *Археологически открития и разкопки за 1976 г.,* Видин, 1977, с. 20; Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. – В: *Разкопки и проучвания, IX,* София, 1983, с. 10–15; KrauB, R. Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolitische Siedlung in Nordostbulgarien. Band 29. Habelt-Verlag-Bonn. 2014. [Angelova, Il. Razkopki na praistoricheskoto selishte "Ruets" pri s. Ovcharovo, Targovishtki okrag. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki za 1976 g.,* Vidin, 1977, s. 20; Todorova, H., V. Vasilev, Z. Yanushevich, M. Kovacheva, P. Valev. Ovcharovo. V: *Razkopki i prouchvania, IX,* Sofia, 1983, s. 10–15]

[4] **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова. Археологически проучвания на селищната могила в м. Ереклик, с. Ловец, Шуменско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2006 г.,* София, 2007, с. 59–61. [Chohadzhiev, St., Sv. Venelinova. Arheologicheski prouchvania na selishtnata mogila v m. Ereklik, s. Lovets, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g.*, Sofia, 2007, s. 59–61]

[5] **Цанков, Хр., В. Григоров, Св. Венелинова. Геомагнитно проучване на обект „Селище" в м. Кеневира до гр. Върбица. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2014 г.*, София, 2015, с. 855–857; Григоров, В., Св. Венелинова, В. Василев. Археологическо проучване на „многослойно селище" в м. Кеневира до гр. Върбица, Шуменско. – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 г.*, София, 2016, под печат. [Tsankov, Hr., V. Grigorov, Sv. Venelinova. Geomagnitno prouchvane na obekt "Selishte" v m. Kenevira do gr. Varbitsa. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.*, Sofia, 2015, s. 855–857; Grigorov, V., Sv. Venelinova, V. Vasilev. Arheologichesko prouchvane na "mnogosloyno selishte" v m. Kenevira do gr. Varbitsa, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g.*, Sofia, 2016, pod pechat]

[6] **Цанков, Хр., Св. Венелинова, В. Григоров. Геофизично проучване на обект „Селище" в м. Садина до с. Веселиново, общ. Смядово. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2015 г.*, София, 2016, под печат. [Tsankov, Hr., Sv. Venelinova, V. Grigorov. Geofizichno prouchvane na obekt "Selishte" v m. Sadina do s. Veselinovo, obsht. Smyadovo. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g.*, Sofia, 2016, pod pechat]

[7] **Маринов, В. Герлово. Областно географско изучаване. София, 1936, с. 5–12. Гълъбов, Ж. и кол. Физическа география. Природни условия и ресурси. София, 1982, 1, с. 23–24, 92. [Marinov, V. Gerlovo. Oblastno geografsko izuchavane. Sofia, 1936, s. 5–12. Galabov, Zh. i kol. Fizicheska geografia. Prirodni uslovia i resursi. Sofia, 1982, 1, s. 23–24, 92]**

[8] **Венелинова, Св. Развитие на селищната система през праисторическата епоха по горното течение на река Голяма Камчия. – В:** *Градът в българските земи (по археологически данни).* Материали от Националната научна конференция посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова на 31.10–01.11.2013 г. в Шумен, Шумен, 2014, 27–52. [Venelinova, Sv. Razvitie na selishtnata sistema prez praistoricheskata epoha po gornoto techenie na reka Golyama Kamchia. – V: *Gradat v balgarskite zemi (po arheologicheski danni).* Shumen, 2014, s. 27–52]

[9] **Станев, П., Е. Найденова, Н. Еленски. Археологически проучвания в землището на село Орловец, Полскотръмбешка община (към археологическата карта на България). – В:** *Известия на Исторически музей Велико Търново,* IX, 1994, с. 89–95; Станев, П. Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на ранно-неолитното селище. (Принос към проучването на първите фази на ранния керамичен неолит на ЮИ Европа). – В: *Известия на Исторически музей Велико Търново*, X, 1995, с. 57–66; Станев, П. Една хипотеза относно неолитизацията на Централна Северна и Североизточна

България. – В: *Известия на Исторически музей Велико Търново*, XVII–XVIII, 2002–2003, с. 119–124. Еленски, Н. Раннонеолитни селища по средното течение на Янтра. – В: *Тракия и съседните райони през неолита и халколита.* Карановски конференции за праисторията на Балканите. София, 2000, I, с. 21–31; Еленски, Н. Културни контакти през ранния неолит в Централна Северна България с Тракия и района на Мраморно море. – В: *Праисторическа Тракия*. София – Стара Загора, 2004, с. 67–79; Еленски, Н. Сондажни проучвания на раннеолитното селище Джулюница – Смърдеш, Великотърновско (предварително съобщение). – В: *Археология*, XLVII, 2006, 1–4, с. 96–117; Еленски, Н. Раннеолитното селище Бяляковец-Плочите, Великотърновско. – В: *Известия на Исторически музей Велико Търново*, XXIII, 2008, с. 7–75; Еленски, Н. Най-ранните фази на неолита в басейните на реките Янтра и Русенски Лом – проблеми на културната идентичност. – В: *Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства*. Доклади от Националната конференция по праистория. Пещера 26–29.04.2006, София, 2008, с. 96–105. [Stanev, P., E. Naydenova, N. Elenski. Arheologicheski prouchvania v zemlishteto na selo Orlovets, Polskotrambeshka obshtina (kam arheologicheskata karta na Bulgaria). – V: *Izvestia na Istoricheski muzey Veliko Tarnovo*, IX, 1994, s. 89–95; Stanev, P. Topografia i stratigrafia na neoliten kompleks Orlovets. Zhilishtna arhitektura na rannoneolitnoto selishte. (Prinos kam prouchvaneto na parvite fazi na rannia keramichen neolit na YUI Evropa). – V: *Izvestia na Istoricheski muzey Veliko Tarnovo*, X, 1995, s. 57–66; Stanev, P. Edna hipoteza otnosno neolitizatsiyata na Tsentralna Severna i Severoiztochna Bulgaria. – V: *Izvestia na Istoricheski muzey Veliko Tarnovo*, XVII–XVIII, 2002–2003, s. 119–124; Elenski, N. Rannoneolitni selishta po srednoto techenie na Yantra. – V: *Trakia i sasednite rayoni prez neolita i halkolita.* Karanovski konferentsii za praistoriyata na Balkanite. Sofia, 2000, I, s. 21–31; Elenski, N. Kulturni kontakti prez rannia neolit v Tsentralna Severna Bulgaria s Trakia i rayona na Mramorno more. – V: *Praistoricheska Trakia.* Sofia – Stara Zagora, 2004, s. 67–79; Elenski, N. Sondazhni prouchvania na rannoneolitnoto selishte Dzhulyunitsa – Smardesh, Velikotarnovsko (predvaritelno saobshtenie). – V: *Arheologia*, XLVII, 2006, 1–4, s. 96–117; Elenski, N. Rannoneolitnoto selishte Byalyakovets-Plochite, Velikotarnovsko. – V: *Izvestia na Istoricheski muzey Veliko Tarnovo*, XXIII, 2008, s. 7–75; Elenski, N. Nay-rannite fazi na neolita v baseynite na rekite Yantra i Rusenski Lom – problemi na kulturnata identichnost. – V: *Praistoricheski prouchvania v Bulgaria: novite predizvikatelstva.* Sofia, 2008, s. 96–105]

[10] **Тодорова, Х., Ал. Бонев. Разкопки на обект „Поляница – Платото". …, 1976, с. 17. [Todorova, H., Al. Bonev. Razkopki na obekt "Polyanitsa-Platoto". …, 1976, s. 17]**

[11] **Николов, В. Сондажни разкопки на праисторическото селище край Помощица, Поповско. – В:** *Археологически открития и разкопки за 1995 г.*, София, 1996, с. 11–12. [Nikolov, V. Sondazhni razkopki na praistoricheskoto selishte kray Pomoshtitsa, Popovsko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki za 1995 g.*, Sofia, 1996, s. 11–12]

[12] **Бояджиев, Я. Ролята на Източна Тракия в неолитизацията на българските земи. – В:** *История и култура на Карнобатския край,* 4, София, 2002, с. 71; Станев, П., Е. Найденова, Н. Еленски. Археологически проучвания в землището на село Орловец, Полскотръмбешка община…, с. 91; Станев, П. Самоводене, 1995, Велико Търново, с. 59; Станев, П. Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец…, с. 59; Станев, П. Една хипотеза относно неолитизацията на Централна Северна и Североизточна България…, с. 120; Еленски, Н. Раннеолитни селища по средното течение на Янтра…, с. 23; Еленски, Н. Раннеолитното селище Беляковец – Плочите, Великотърновско, с. 25. [Boyadzhiev, Ya. Rolyata na Iztochna Trakia v neolitizatsiyata na balgarskite zemi. – V: *Istoria i kultura na Karnobatskia kray*, 4, Sofia, 2002, s. 71; Stanev, P., E. Naydenova, N. Elenski. Arheologicheski prouchvania v zemlishteto na selo Orlovets, Polskotrambeshka obshtina…, s. 91; Stanev, P. Samovodene, 1995, Veliko Tarnovo, s. 59; Stanev, P. Topografia i stratigrafia na neoliten kompleks Orlovets…, s. 59; Stanev, P. Edna hipoteza otnosno neolitizatsiyata na Tsentralna Severna i Severoiztochna Bulgaria…, s. 120; Elenski, N. Rannoneolitni selishta po srednoto techenie na Yantra…, s. 23; Elenski, N. Rannoneolitnoto selishte Belyakovets-Plochite, Velikotarnovsko, s. 25]

[13] **Григоров, В., Св. Венелинова, В. Василев. Археологическо проучване на „многослойно селище“ в м. Кеневира“ до гр. Върбица, …. под печат. [Grigorov, V., Sv. Venelinova, V. Vasilev. Arheologichesko prouchvane na “mnogosloyno selishte” v m. Kenevira do gr. Varbitsa, …. pod pechat]**

[14] **Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. – В:** *Разкопки и проучвания*, IX, София, 1983, с. 10–15; KrauB, R. Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolitische Siedlung in Nordostbulgarien. Band 29. Habelt-Verlag-Bonn, 2014. [Todorova, H., V. Vasilev, Z. Yanushevich, M. Kovacheva, P. Valev. Ovcharovo. – V: *Razkopki i prouchvania,* IX, Sofia, 1983, s. 10–15]

[15] **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова. Археологически проучвания на селищната могила в м. Ереклик, с. Ловец, Шуменско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2006 г.,* София, 2007, с. 59–61. [Chohadzhiev, St., Sv. Venelinova. Arheologicheski prouchvania na selishtnata mogila v m. Ereklik, s. Lovets, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g.*, Sofia, 2007, s. 59–61]

[16] **Григоров, В., Св. Венелинова, В. Василев. Археологическо проучване на „многослойно селище“ в м. Кеневира до гр. Върбица, Шуменско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2015 г.*, София, 2016, под печат. [Grigorov, V., Sv. Venelinova, V. Vasilev. Arheologichesko prouchvane na “mnogosloyno selishte” v m. Kenevira do gr. Varbitsa, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g.*, Sofia, 2016, pod pechat]

[17] **Тодорова, Х., Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево. – В:** *Разкопки и проучвания, V*, София, 1975, с. 17. [Todorova, H., St. Ivanov, V. Vasilev, M. Hopf, H. Kvita, G. Kol. Selishtnata mogila pri Golyamo Delchevo. – V: *Razkopki i prouchvania*, Sofia 1975, s. 17]

[18] **Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. – В:** *Разкопки и проучвания,* IX, София, 1983, с. 10–15. [Todorova, H., V. Vasilev, Z. Yanushevich, M. Kovacheva, P. Valev. Ovcharovo. – V: *Razkopki i prouchvania,* IX, Sofia, 1983, s. 10–15;]

[19] **Григоров, В., Св. Венелинова, В. Василев. Археологическо проучване на „многослойно селище“ в м. Кеневира до гр. Върбица, Шуменско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2015 г.*, София, 2016, под печат. [Grigorov, V., Sv. Venelinova, V. Vasilev. Arheologichesko prouchvane na “mnogosloyno selishte” v m. Kenevira do gr. Varbitsa, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g.*, Sofia, 2016, pod pechat]

[20] **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова. Археологически проучвания на селищната могила в м. Ереклик, с. Ловец, Шуменско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, София, 2007, с. 59–61. [Chohadzhiev, St., Sv. Venelinova. Arheologicheski prouchvania na selishtnata mogila v m. Ereklik, s. Lovets, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g.*, Sofia, 2007, s. 59–61]

[21] **Лещаков, П., А. Конаклиев. Издирване на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, сектор 3. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2011 г.*, София, 2012, 587–589; Лещаков, П., А. Конаклиев. Издирване на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, сектор 3, ревизия Е. – В: *Археологически открития и разкопки през 2012 г.*, София, 2013, 599–560. [Leshtakov, P., A. Konakliev. Izdirvane na arheologicheski obekti po traseto na gazoprovod “Nabuko”, sector 3. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2011 g.*, Sofia, 2012, 587–589; Leshtakov, P., A. Konakliev. Izdirvane na arheologicheski obekti po traseto na gazoprovod “Nabuko”, sector 3, revizia E. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2012 g.*, Sofia, 2013, 599–560]

[22] **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова. Археологически проучвания на селищната могила в м. Ереклик, с. Ловец, Шуменско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, София, 2007, с. 59–61. [Chohadzhiev, St., Sv. Venelinova. Arheologicheski prouchvania na selishtnata mogila v m. Ereklik, s. Lovets, Shumensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g.*, Sofia, 2007, s. 59–61]

[23] **Тодорова, Х., Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево. – В:** *Разкопки и проучвания,* V, София, 1975, с. 6. [Todorova, H., St. Ivanov, V. Vasilev, M. Hopf, H. Kvita, G. Kol. Selishtnata mogila pri Golyamo Delchevo. – V: *Razkopki i prouchvania*, V, Sofia 1975, s. 6]

[24] **Николов, В. Т. Стефанова. Отчет за спасителни археологически разкопки край с. Съединение, Бургаска област през 2000 г. – В:** *Археологически открития и разкопки за 1999–2000 г.*, София, 2001, с. 35. [Nikolov, V. T. Stefanova. Otchet za spasitelniarheologicheski razkopki kray s. Saedinenie, Burgaska oblast prez 2000 g. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki za 1999–2000 g.*, Sofia, 2001, s. 35]

[25] **Николов, В. Сондажни археологически разкопки на праисторическото селище Коньово, Новозагорско, Глуфишево и Камен, Сливенско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 1994 г.*, София, 1995, с. 34–35. [Nikolov, V. Sondazhni arheologicheski razkopki na praistoricheskoto selishte Konyovo, Novozagorsko, Glufishevo i Kamen, Slivensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1994 g.*, Sofia, 1995, s. 34–35]

[26] **Николов, В. Сондажни археологически разкопки на праисторическото селище Коньово, Новозагорско, Глуфишево и Камен, Сливенско. – В:** *Археологически открития и разкопки през 1994 г.*, София, 1995, с. 34–35. [Nikolov, V. Sondazhni arheologicheski razkopki na praistoricheskoto selishte Konyovo, Novozagorsko, Glufishevo i Kamen, Slivensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1994 g.*, Sofia, 1995, s. 34–35]

[27] **Николов, В. Динамика на културните процеси в неолитна Тракия. – В:** *Праисторическа Тракия*. София – Стара Загора, 2004, 15. [Nikolov, V. Dinamika na kulturnite protsesi v neolitna Trakia. – V: *Praistoricheska Trakia.* Sofia – Stara Zagora, 2004, s. 15]

[28] **Петрова, В., П. Зидаров. Геомагнитно проучване на археологически обект Чокоба – Казлача, Сливенско. – В:** *Археологически открития и разкопки за 2011 г.*, София, 2012, с. 52–54. [Petrova, V., P. Zidarov. Geomagnitno prouchvane na arheologicheski obekt Chokoba – Kazlacha, Slivensko. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2011 g.*, Sofia, 2012, s. 52–54]

[29] **Петрова, В. Археологически проучвания на късноеолитен обект № 21, ЛОТ 3 АМ Тракия (км 275+250–276+100) при с. Хаджидимитрово, община Ямбол. – В:** *Археологически открития и разкопки за 2009 г.*, София, 2010, с. 54–56; Петрова, В., Ст. Бакърджиев, Ил. Илиев, М. Люнчева. Спасителни археологически проучвания на късноеолитен обект № 21, ЛОТ 3 АМ Тракия (км 275+250–276+100). – В*: Археологически открития и разкопки за 2010 г.*, София, 2011, с. 60–62. [Petrova, V. Arheologicheski prouchvania na kasnoneoliten obekt № 21, LOT 3 AM Trakia (km 275+250–276+100) pri s. Hadzhidimitrovo, obshtina Yambol. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki za 2009 g.*, Sofia, 2010, s. 54–56; Petrova, V., St. Bakardzhiev, Il. Iliev, M. Lyuncheva. Spasitelni arheologicheski prouchvania na kasnoneoliten obekt № 21, LOT 3 AM Trakia (km 275+250–276+100). – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki za 2010 g.*, Sofia, 2011, s. 60–62]

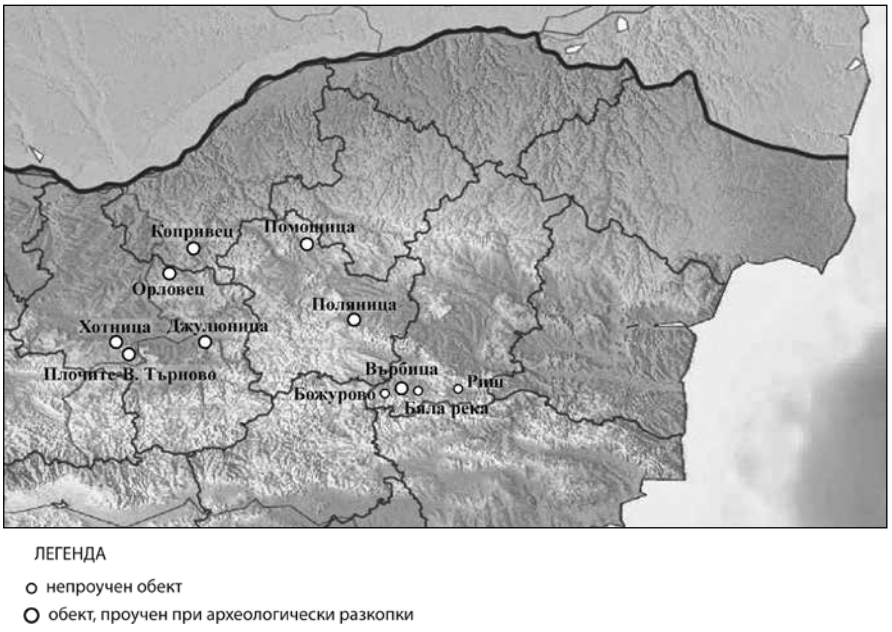

Обр. 1. *Карта с местоположение на селищата от култура Копривец*

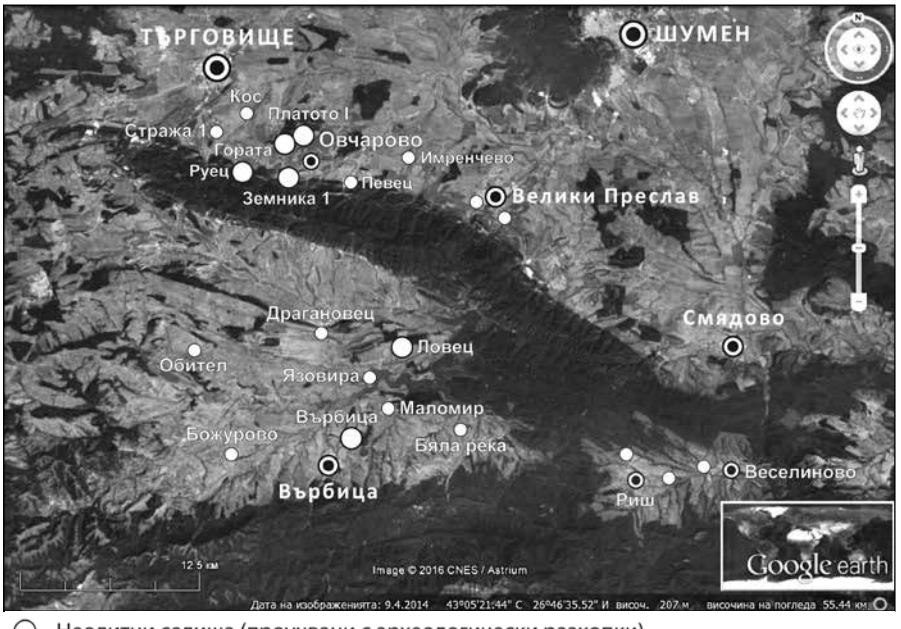

Обр. 3. *Карта с местоположение на селищата от култура Овчарово.*

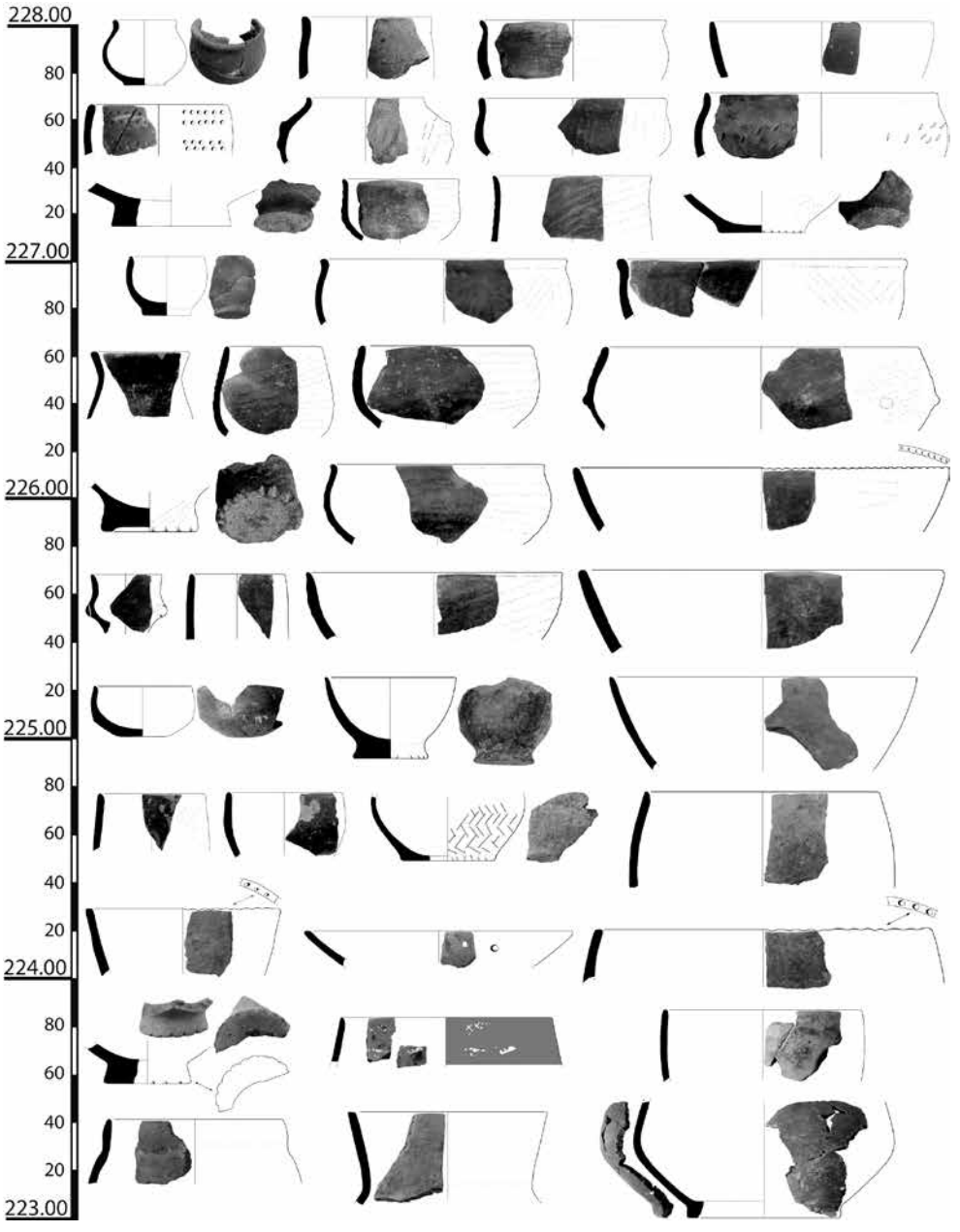

Обр. 2. *Стратиграфия на керамиката от неолитното селище до гр. Върбица (автор В. Григоров).*

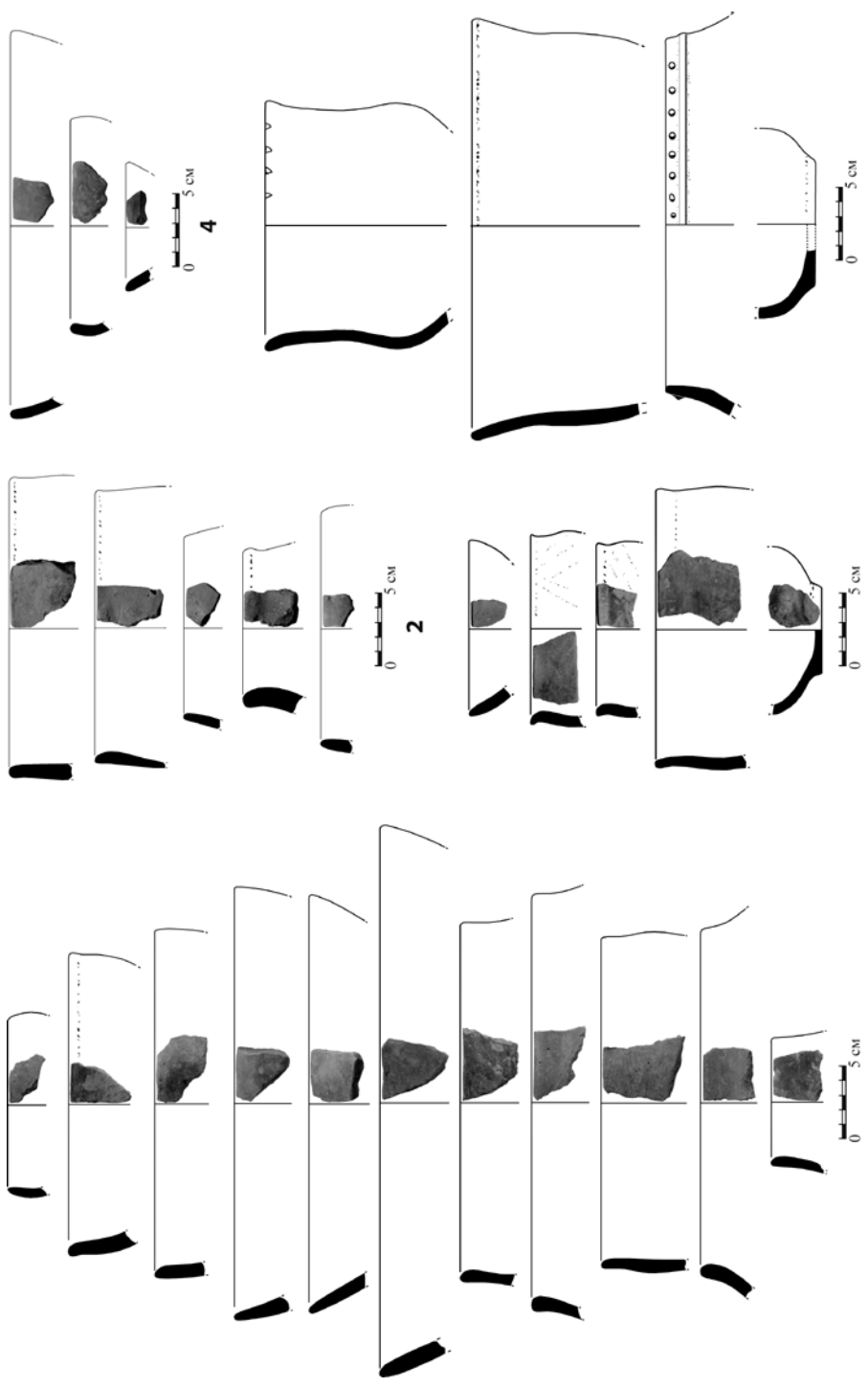

Обр. 4. *Керамика от ранноенеолитните селища при Бяла река (1), Божурово (2), Рии (3), Маломир (4) и Веселиново (5)*

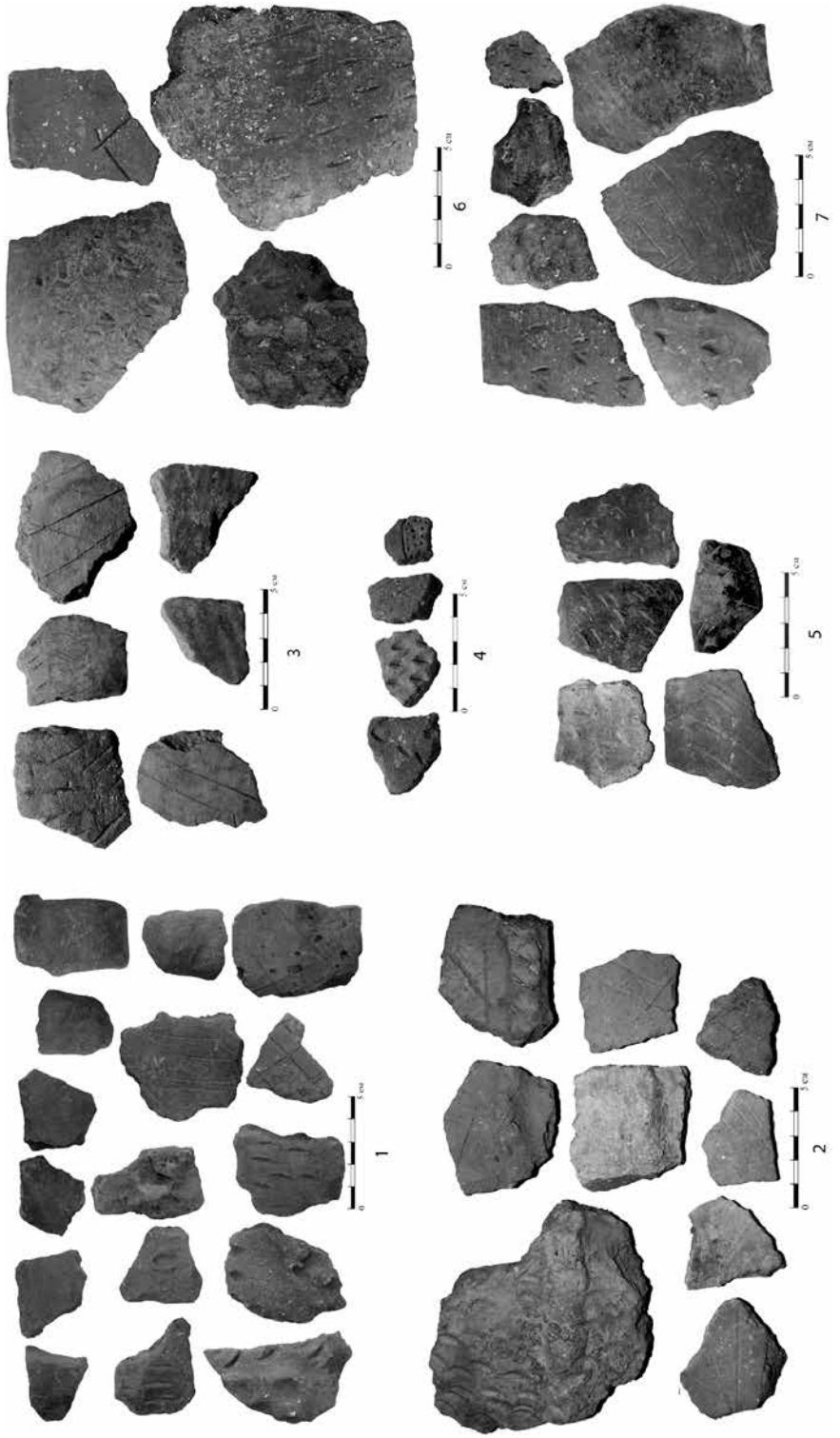

Обр. 5. *Керамика с украса от ранноенеолитните селища при Бяла река (1), Веселиново (2), Риш (3), Божурово (4), Ловец-Язовира (5), В. Преслав-Мъртвицата (6), Имренчево (7)*

НАГРЪДНА ПЛАСТИНА ОТ РИЗНИЦА II–III В.

Станимир Стойчев

NAGRADNA PLASTINA OT RIZNITSA II–III V.

BREAST PLATE FROM A CUIRASS 2ND–3RD CENTURY

Stanimir Stoychev

Abstract: *The plate is discovered accidentally in the northern part of the Shumen district. Its shape is rectangular, made from a thin lamella of copper alloy, on a matrix. Traces of follow-up processing are visible on certain spots. The central part is covered by an embossed depiction of a female bust, with a helmet on the head, half faced to the right. The breast plate from the Shumen region bears marks of a long usage and crude repairs.*

Breast plates of this type are, in general, related to the so called ceremonial-tournament armour. Lately, as a result of the larger amount of finds connected to that type of defensive weapons, the opinion that this kind of protective weapon is also used in the standard cuirasses, as a decoration element is expressed.

Пластината е случайно открита в северната част на Шуменска област. В началото на 90-те години на XX век е предадена в Шуменския музей. Отделните фрагменти са инвентирани под различни номера като фрагменти от украса на сандъче.

Пластината има трапецовидна форма, изработена е от тънка ламарина от медна сплав, изчукана върху матрица, като на места се виждат следи от доработка. Липсват участъци от най-долната част на пластината и горните ъгли. От лявата страна са запазени два кръгли отвора за закрепване. От дясната страна е запазен долният правоъгълен отвор за закопчалката. Мястото на горния правоъгълен отвор е ясно, но счупването преминава през него и той не е запазен. От всички страни пластината е обкантена с релефен бордюр, върху който има нанесени неравномерни насечки. Централната част е заета от изпъкнало изображение на женски бюст с шлем на главата в профил надясно. Над него е изобразена птица. По пластината има следи от дълго използване и груб ремонт след откъсването на горния отвор за закопчаване.

От територията на България има публикувани нагръдни пластини от Североизточна България (частна колекция)[1], както и от Перник, но със друг тип изображение[2]. Във фонда на Шуменския музей се съхраняват фрагменти от още четири такива пластини с различна иконография, както и закопчалка за този тип нагръдни пластини, открита при проучвания на светилището при с. Живково, общ. Хитрино[3]. Подобни пластини са открити и на територията на различни легионерски лагери в Германия, както и на други места в Европа[4]. Две скрепени помежду си пластини са открити в Манхинг (Обр. 2). Те са с иден-

тично изображение с пластината от Шумен, като са изцяло запазени. Според автора на тях е изобразен бюст на Минерва и под него има стилизиран щит[5]. Някои автори се съмняват дали ликът е точно на Минерва, но това не е предмет на този материал.

Тези пластини (по Бишоп) биха могли да се използват при почти всички типове ризници – плетени, пластинчати, и сегментата. По възстановката, която Бишоп предлага, служат за закопчаване и пристягане на шийния отвор[6]. (Обр. 3)

През 2006 г. в Шуменския музей постъпи бронзова пластинчата ризница, между чиито пластини се откриха и фрагменти от подобни нагръдни пластини[7].

Нагръдни пластини от този тип по принцип се свързват с т. н. парадно-турнирни доспехи. От една страна, това мнение се налага от малкото находки, а от друга, от богатата украса и тънкия метален лист, от който са изработени[8] В последно време, вследствие на все по-голямото количество находки, свързани с т. н. парадно въоръжение, се налага мнението, че този тип защитно въоръжение се използва и при стандартните ризници, в качеството си на декоративен елемент[9].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Негин, А. Е. С. Димитров.** Нагрудная пластина от римского панцира из частной болгарской коллекции. – В: История и археология античного Причерноморья. Нижни Новгород, 2008, 116–125 [**Negin, A., E. S. Dimitrov.** Nagrudnaya plastina ot rimskogo pantsira iz chastnoy bolgarskoy kollektsii. – V: Istoria i arheologia antichnogo Prichernomorya. Nizhni Novgorod, 2008, 116–125]

[2] **Любенова, В.** Селището от римската и ранновизантийска епоха. – В: Перник. Т. I. София, 1981, с. 181–184, Обр. 125. [**Lyubenova, V.** Selishteto ot rimskata i rannovizantiyska epoha. – V: Pernik. T. I. Sofia, 1981, s. 181–184, Obr. 125]

[3] **Стойчев, С.** Римско светилище в м. „Червената скала“ край с. Живково, община Хитрино. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. С., 2011. 304. [**Stoychev, S.** Rimsko svetilishte v m. "Chervenata skala" kray s. Zhivkovo, obshtina Hitrino. – V: Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g. S., 2011. 304]

[4] **James, S.** The Excavations at Dura-Europos. Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters, 1928 to 1937. Final Report VII. The Arms and Armour and Other Military Equipment. London, 2004. P. 120–121. Fig. 62 No. 415–417; **Garbsch J.** Römische Paraderüstungen. München, 1978. 77–78. Taf. 34, 35, 36

[5] **Robinson, R.** The armour of imperial Rome, 1975, 160–161 Pl 454, 455, Fig 163–170

[6] **Bishop, M. C.** Op. cit. P. 62–64. **Негин А. Е.** Римское церемониальное и турнирное вооружение. Санкт Петербург, 2010. 59. [**Negin, A. E.** Rimskoe tseremonialynoe i turnirnoe vooruzhenie. Sankt Peterburg, 2010. 59]

[7] **Стойчев, С.** Lorica Squamata от Шуменско. – В: МИФ 14 Тракия и околният свят. 2, С., 2008. 435–437 [**Stoychev, S.** Lorica Squamata ot Shumensko. – V: MIF 14 Trakia i okolniyat svyat. 2, S., 2008. 435–437]

[8] **Robinson, R.** Op. cit. P. 62–64

[9] **Негин, А. Е.** Римское церемониальное и турнирное вооружение. Санкт Петербург, 2010. 59 [**Negin, A. E.** Rimskoe tseremonialynoe i turnirnoe vooruzhenie. Sankt Peterburg, 2010. 59]

[10] **Garbsch, J.** Römische Paraderüstungen. München, 1978. 77–78. Taf. 34, 35, 36.

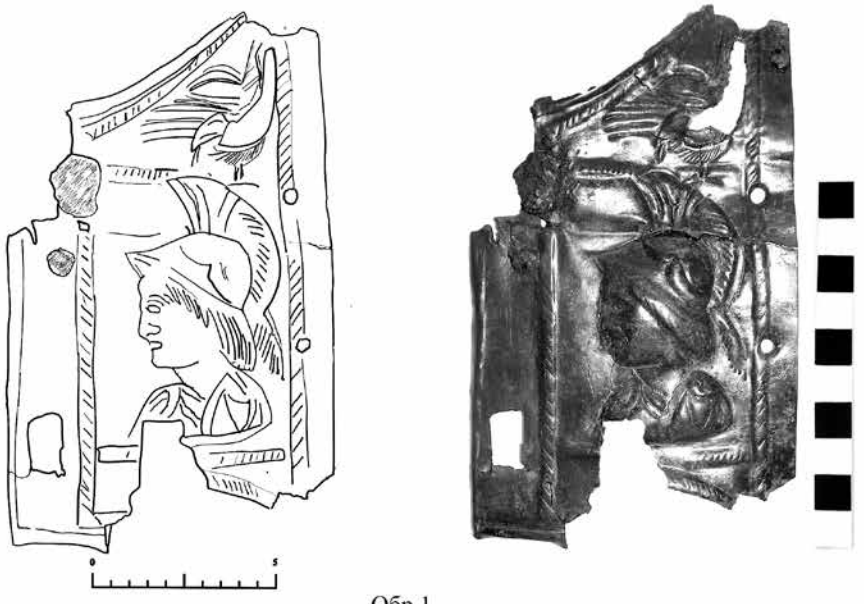

Обр 1

Обр. 2 (по Robinson)

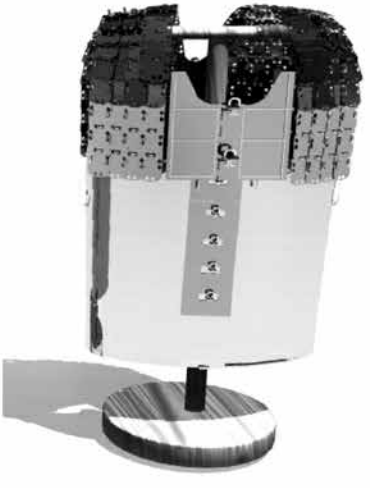

Обр. 3 (по Bishop)

РАННОСРЕДНОВЕКОВЕН ДВУОБРЕДЕН НЕКРОПОЛ ПРИ С. ВЪРБЯНЕ, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ

Рашо Рашев
Христина Стоянова

RANNOSREDNOVEKOVEN DVUOBREDEN NEKROPOL PRI S. VARBYANE, SHUMENSKA OBLAST

EARLY MEDIAEVAL TWO-RITUAL NECROPOLIS NEAR THE VILLAGE OF VARBYANE, SHUMEN DISTRICT

Rasho Rashev
Hristina Stoyanova

Abstract: *The early mediaeval two-ritual necropolis near the village of Varbyane is situated within 1 km of the west line of Pliska's earthwork. Its eastern periphery is explored. 38 funerals and 12 triznas are unearthed. Triznas are shallow dug in facilities related to the ritual practice of burials and memorial services. In the grave pits 29 inhumations, 5 cremations and 4 cenotaphs are surveyed. Characteristic features of inhumations in the necropolis are the varied orientations of the body. Individual differences in the position and the condition of the skeletons are found out, too. Cremated remains are discovered in grave pits and in urns.*

The pottery types and the other grave offerings that are unearthed, as well as the analysis of some characteristics of the funeral practices suggest that the necropolis near Varbyane was used in the chronological frame of the 9th century.

Ранносредновековният двуобреден некропол при с. Върбяне се намира на 1 км от западната линия на Земленото укрепление на Плиска. Проучена от него е източната периферия. Разкрити са 38 погребения и 12 тризни. Тризните са плитко вкопани съоръжения, свързани с обредната практика на погребване и помени. В гробните ями са проучени 29 погребения с трупополагане, 5 с трупоизгаряне и 4 кенотафа. Характерното за трупополаганията в некропола е разнородната посока на поставяне на мъртвия. Също така се установиха и индивидуални различия в положението и състоянието на скелетите. При трупоизгарянията има представени погребения в яма и в урна.

Според откритите керамични форми и други гробни дарове и след анализ на някои особености на погребалната практика, използването на некропола при с. Върбяне най-общо се поставя в хронологичните граници на IX в.

Проучването и обнародването на езически некрополи винаги е будило интерес у специалистите, занимаващи се със средновековна история и археология, поради факта, че те са един богат източник на информация, осветлява-

ща бита и културата на нашите предци[1]. В настоящата работа ще обнародваме резултати от проучванията направени преди две десетилетия, но по стечение на различни обстоятелства непубликувани цялостно до този момент[2]. През годините частична информация за некропола при с. Върбяне, открит през 1993 г., беше публикувана в различни научни издания, но цялостен анализ на получените резултати ще направим сега. Това няма да промени известната и обнародвана информация за характера на погребалния обред и хронологическата принадлежност на некропола, но според мен представената подробна информация ще помогне да се прецизират бъдещи изследвания върху този род ранносредновековни паметници. Важността на информацията от този некропол се подсилва и от това, че за момента той е най-близкият до Плиска езически некропол и е един от малкото известни такива в близката и околност[3] (Табло I).

Село Върбяне, община Каспичан се намира западно от Плиска, срещу рова Ачлъ хендек, на 1 км от западната линия на земленото укрепление. Дотогава в неговите черти и непосредствената му околност не са били регистрирани паметници от Средновековието. Трябва да отбележим, че на възвишението между с. Върбяне и съседното село Правенци през 1986 г. е локализиран и частично проучен ранносредновековен некропол[4]. Открит е и отчасти унищожен при строежа на водохранилище. Проучени са 13 гроба. Поради по-голямата си близост до второто село носи името на с. Правенци.

Новият некропол в Плисковското поле се разполага в източния край на с. Върбяне, до границата на парцел № 41 от устройствения план на селото. Теренът е равен, по време на проучванията зает от селската мера, понастоящем млада орехова градина. Некрополът е открит при изкопни работи за водопровод. Един от работниците, следящи работата на багера, забелязва човешки кости на дълбочина около 1 м, а в една от кофите изхвърлена пръст намира и прибира изцяло запазена каничка от сива глина, с ойноховидно устие и псевдодръжка – керамична форма, добре позната от ранносредновековни езически некрополи[5]. Тази информация дава повод през 1995 г. на това място да започнат археологически проучвания, които продължават в рамките на четири сезона до 1999 г.[6] Ограничените средства за археологически проучвания по това време, както и непосредствената близост до частни имоти, ограничават възможността за получаване на мащабна информация от този некропол[7]. Проучването се провежда посредством сондажи. Заложени и проучени са 42 сондажа, в които през четирите сезона на археологическите разкопки са разкрити общо 38 гробни ями и 12 тризни (Табло II).

Тризните са най-плитко вкопаните съоръжения (Табло IX). Откриват се на дълбочина 0,30–0,35 м. Представляват струпване на въглени, ломени камъчета, фрагменти от глинени съдове и дребни животински кости. Откриват се на различни места в направените сондажи. Тези съоръжения са свързани с извършването на помени. Една от тях е по-различна от всички останали. Тя също е маркирана от ломен камък, до който в ямка е била положена цяла кана от сива глина с ойноховидно устие (Тризна № 6, табло XV, обр. 5).

В гробните ями се разчистиха 29 погребения с трупополагане, 5 с трупоизгаряне и 4 кенотафа.

Кенотафи (№№ 3, 5, 22, 26). Това са четириъгълни ями, вкопани на дълбочина 1,00, 1,15 м. Подобно на гробните ями, са запълнени със смесена пръст и имат различна ориентация (Табло X). В северозападния край на единия от тях (№ 22), на дъното са поставени един върху друг два плочести камъка. Това, че са свързани с обредната практика се потвърждава и от факта, че в насипите на два от тях се откриха въгленчета (№ 26) и керамичен фрагмент (№ 5). Липсва гробен инвентар.

Трупоизгаряния (№№ 4, 9, 13, 25, 31). При практикуването на кремация са използвани различни гробни съоръжения[8]. Въпреки малкия процент от общия брой погребения, в разглеждания некропол има трупоизгаряния, положени в ямки и в урна – гроб № 13 (Табло XV, обр. 3). Трупоизгарянията положени в ямки са вкопани на различна дълбочина от 0,30 м до 0,80 м. Най-дълбока и наситена с горели кости е ямата на гроб № 31 от 0,30 до 0,75 м (Табло XI). Сред или над горелите кости се откриват керамични фрагменти и животински кости. Гробни дарове са поставени само в гроб № 4 – желязно ножче, 3 стъклени мъниста и бронзов пръстен, като на кладата заедно с трупа са били само стъклените мъниста (Табло XIII).

Погребението в урна е представено, както беше отбелязано, от един гроб. Урната е гърне с украса от врязани прави и вълнообразни линии. Поставените в нея горели кости са сравнително малко. Липсва гробен инвентар.

Трупополагане. Погребаните са положени направо в земята. Дълбочината на вкопаване на ямите е от 0,70 до 1,30 м (Табла III–VIII и XII). Преобладават възрастните индивиди (1, 2, 8, 10, 11, 12, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 30, 34, 35, 36, 37, 38), а подрастващите (19, 29, 32, 33) и децата (7, 14, 15, 16) са представени от еднакъв брой. При някои от погребенията, поради тяхното по плитко вкопаване, попадащи в хумусния пласт или в преходен към материковата пръст, гробните ями не са установени или са само частично заловени. Тези, които са с дълбочина повече от 0,80 м са с ясно очертани гробни ями. Те са с правоъгълна форма, със заоблени ъгли. При проучените погребения няма установена определена ориентация. Откриват се в различни посоки, Запад (№№ 11, 23, 29), Изток (№№ 7, 17, 19), Север (№№ 21, 38), Североизток (№№ 8, 15, 27, 30, 33, 35), Северозапад (№№ 10, 14, 16, 18, 20, 28), Югоизток (№№ 2, 6, 37, 32), Югозапад (№№ 1, 12, 24, 34).Освен разнородните посоки на полагане, което е характерно за този некропол, установиха се и индивидуални различия в положението и състоянието на скелетите. В повечето случаи те лежат по гръб с опънати крака и ръце (№№ 7, 8, 12, 15, 19, 21, 24, 27, 29, 32, 33, 35, 36,37), каквато между впрочем е най-често срещаната позиция на тялото при езическите некрополи. При други са свити лява или дясна ръка (№№ 1, 10, 30, 18, 20), десен крак (№ 2), а в три случая са свити ръцете и краката (№№ 16, 17, 34). Скелетите на четири от погребаните се намират в необичайно положение. Скелетът в гроб № 6, от който липсват много кости, създава впечатление, че трупът е бил предварително разчленен. В три от случаите (№№ 11, 23, 28) се наблюдава вторична намеса и

разбъркване на костите. Тази практика е позната и от други езически некрополи и се свързва с обезвреждане на мъртвия[9].

При проучването на некропола не бяха открити надгробни съоръжения, които да са маркирали гробните ями, но въпреки това няма локализирани застъпвания на погребения. Това води към извода, че некрополът при с. Вървбяне е използван в сравнително малки хронологични граници, в години когато все още е била жива родовата памет за погребаните. Прави впечатление, че разкритите и проучени гробове са разположени на групи, което също може да се тълкува като семейни или родови места за погребване. С направените сондажни проучвания беше установена само източната граница на некропола. Това ни дава основания да заключим, че сме проучили неговата периферия. Според нашите наблюдения и разказите на местни хора става ясно, че същинската част на некропола се развива в западна посока и остава в дворните места. Вероятно на факта, че се намират в периферия се дължат и малкото открити погребения с гробен инвентар. Само в 8 гроба се установи сравнително беден инвентар, в едно трупоизгаряне (№ 4) и при 7 трупополагания (№№ 8, 11, 15, 21, 23, 28, 32). Като гробен дар във всички трупоизгаряния, положени в ямка се откриват керамични фрагменти. Различно количество керамични фрагменти откриваме и в насипите на девет гробни ями с трупополагания (№№ 11, 12, 15, 18, 27, 28, 30, 32, 34), а цели съдове в гроб № 21 (Табло XV, обр. 4) и в гроб № 23 (Табло XV, обр. 1). Като част от погребалния ритуал трябва да приемем и откриването на въгленчета в гробните ями, регистрирано наличие в единадесет от тях (№№ 1, 8, 11, 12, 15, 18, 19, 21, 23, 28, 35), както и поставянето на железни предмети в 7 от погребенията (№№ 4, 8, 18, 31, 34, 35, 37). От железните предмети само ножчето от гроб № 4 е със запазена форма (Табло XIII, обр. 2, 2а), останалите са силно корозирали и с неясно предназначение. Останалите гробни дарове са стъклени мъниста, медни обеци, висулка и пръстен и един костен игленик.

Сред предметите от гробния инвентар най-голям интерес представлява бронзовият пръстен открит в гроб № 4, трупоизгаряне (Табло XIII, обр. 1,1а). Според изработката, от тънка пластина, и според формата, с елипсовидна плочка, принадлежи към типа пръстени от VIII–IX в. Според големината на плочката тези пръстени се поделят на две групи. Тези с по-големите плочки, към които принадлежи и разглежданият пръстен, могат да се отнесат към по-ранна дата VIII – средата на IX в. От този тип пръстени най-рано намереният е в гроб № 42 от некропола при Нови пазар, също с трупоизгаряне[10].

Костеният игленик от гроб № 28 с украсата си може да се причисли към относително по-късната група игленици и да се датира най-общо в първата половина на IX в (Табло XIV, обр. 4, 4а).

Откритата медна висулка в детски гроб № 15 намира точен аналог също в детски гроб от некропола при Хитово 2 (гроб № 62). Тази медна двусъставна сферичка с петличе в горната си част в гроб № 62 е част от обеца, нанизана на кръжило (Табло IX, обр. 2). Но по-интересно в случая е, че там тя се открива с коментирани вече от нас паметници, меден пръстен с незатворена халка от

типа с малка плочка и костен игленик[11], които могат да спомогнат за отнасяне на нашето погребение около средата на IXв.

За прецизиране на границите на използване на некропола от Върбяне важна роля играят и откритите медни обеци в гроб №32 с кухи медни висулки и лятата обеца с висулка от един ред гранули (Табло XIV, обр. 5). Според типологията изработена от Валери Григоров тези обеци както с кухите медни висулки (тип II/3), така и с гранулираната висулка, лята едновременно с кръжилото (тип II/4), се откриват главно в днешна Северна България и са били разпространи в IX – началото на X в[12]. Лятата обеца има аналогии с обеци от некрополите при Долни Луковит и Михайлово, където те се отнасят към средата и втората половина на IX век. Обеците с кухи висулки са близки по форма на обеци от некрополите при Галиче и Любеново.

Керамичните форми, представители на двете познати от Ранното средновековие групи, от пречистена и от песъчлива глина (Табло XV), разпространени в края на VIII – нач. на IX в, както и разгледаните други гробни дарове от некропола и анализирането на някои характерни белези на погребенията, определят съществуването на некропола най-общо в IX в. В некропола от Върбяне се локализираха 13 погребения със западна ориентация, с отклонения на югозапад и северозапад, сред които има два хокера (№№16, 34), три ритуално обезвредени (№№11, 23, 28), три погребения с опънати ръце и крака (№№12, 24, 29) и четири със свита лява или дясна ръка (№№1, 10, 18, 20). Откриването на погребения със западна ориентация (глава на запад) и нейните вариации на югозапад и северозапад, много често се приема за белег на християнско погребение или като неосновна ориентация характерна за периферите на двуобредните некрополи. Без да изключваме това, че се разглеждат погребения от източната периферия на некропола или факта, че близостта със столицата задължава след средата на IX в. населението тук да изповядва християнската религия, съответно и да бъде погребвано по нейните канони, трябва да отбележим, че за погребенията със западна ориентация в нашия случай има две възможности за хронологично интерпретиране. При първия ако вземем под внимание това, че сред погребенията със западна ориентация има положени тела в поза хокер или погребения с послесмъртни ритуални намеси, трябва да ги отнесем хронологически до периода преди приемане на християнството. Към такава дата насочва и гробният инвентар от гробове №№23 (Табло XV, обр. 1 и обр. 6) и 28 (Табло XIV, обр. 4, 4а). Втората възможност е, въпреки техните особености да ги обвържем с останали ритуални практики от езичеството, продължили да битуват и след 865 г.

КАТАЛОГ НА ОТКРИТИТЕ ГРОБОВЕ

Гроб № 1 (Изкоп № 1)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с опънати крака. Дясна ръка изпъната покрай тялото, лявата върху таза. Черепът полегнал надясно. Гробен инвентар липсва. В пълнежа на гробната яма – въгленчета и горяла пръст. Дълбочина на вкопаване 0,80 м от съвременния терен. Ориентация 245° (югозапад).

Гроб № 2 (Изкоп № 1)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб, с опънат десен крак и ляв свит от коляното под тъп ъгъл. Ръце опънати покрай тялото, като китката на лявата ръка е подпъхната под таза. Череп разрушен, запазени само малки части от него. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,90 м от съвременното ниво. Ориентация 120° (югоизток).

Гроб № 3 (Изкоп № 2)

Кенотаф. Четириъгълна яма, дълбочина 1,00–1,15 м. Ориентация 315°.

Гроб № 4 (Изкоп № 3)

Трупоизгаряне. Горелите човешки кости образуват неправилно петно с размери 0,20 х 0,30 м и дебелина 2–4 см. Дълбочина от съвременното ниво 0,40 м. Гробен инвентар положен сред горелите кости – желязно малко ножче, меден пръстен с липсващо кръжило, три мъниста, две негорели животински кости и един голям фрагмент от глинен съд с жълточервеникава повърхност.

Гроб № 5 (Изкоп № 5)

Кенотаф. В насипа – керамичен фрагмент. Дълбочина на вкопаване от 0,90 до 1,06 м. Ориентация 5°.

Гроб № 6 (Изкоп № 6)

Трупополагане. Възрастен индивид. Скелет – запазен частично, с необичайно разположение. Костите на краката, от които са оцелели само над колене-те са ориентирани в посока 345°. Тазови кости не се откриват. От костите на ръцете е запазена само едната, разположена под тъп ъгъл спрямо краката. До нея лежи една ребрена кост, над нея следва струпване от кости, където се различават част от челюст и прешлен от гръбначен стълб. Черепът е силно разрушен и лежи с дългата си ос под тъп ъгъл спрямо краката. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,80 м. Ако се вземе за ос запазената част от ръка ориентацията на скелета е 125° (югоизток).

Гроб № 7 (Изкоп № 7)

Трупополагане. Дете. Положено по гръб с опънати крака, от които са запазени само бедрените кости. Част от костите са изтлели. От ръцете са запазени до лакътната кост и лежат успоредно на тялото. Черепът частично разрушен. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 1,03 м. Ориентация 90° (изток).

Гроб № 8 (Изкоп № 6)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с опънати крака. Лявата ръка опъната до тялото, дясната леко свита и китката ѝ лежи върху горната част на бедрото. Черепът полегнал наляво. Гръдният кош почти изтлял. Гробен инвентар – 16 стъклени мъниста открити до дясната ключица, под долната челюст, до бедрото и отчасти под него силно корозирал железен нож. В насипа на ямата се намират отделни въглени. Върху кът от черепа – меден предмет, изцяло унищожен, оставил зеленикаво петно с неправилна форма (в областта на дясното ухо). Дълбочина на вкопаване 1,10 м. Ориентация 60° (североизток).

Гроб № 9 (Изкоп № 10)

Трупоизгаряне. Елипсовидно петно с размери 0,60 х 0,30 м, където се откриват няколко горели човешки кости. Сред тях един керамичен фрагмент.

Гроб № 10 (Изкоп № 10)

Трупополагане. Възрастен индивид. Лежи по гръб със свити от коленете и полегнали на дясно крака. Лявата ръка свита в лакътя под остър ъгъл, като дланта е лежала върху гърдите. Липсват кости от ръцете и краката, от черепа е запазена само тилната част (горната разрушена при разкопаването). Дребните костици и костите на таза са изтлели. Лявата ключица липсва, а дясната се намира перпендикулярно върху ребрата. Не се очертава гробна яма. Дълбочина на скелета от съвременното ниво 0,80 м. Гробен инвентар липсва. Ориентация 290° (северозапад).

Гроб № 11 (Изкоп № 10)

Трупополагане. Възрастен индивид. Добре запазен скелет с ръце опънати покрай тялото. Краката опънати, глезените и стъпалата полегнали наляво. Главата отделена от тялото и поставена на 0,20 м по-високо от скелета, от ляво на таза, обърната на запад, долната челюст отделена в страни от черепа. Над черепа в насипа на гробната яма се откри голям ломен камък. На мястото на черепа – поставена част от гръбначния стълб с няколко ребра и лопатката. Дължина на гробната яма 2,00 м, дълбочина 1,50 м от съвременния терен. При костите поставени на мястото на черепа се откриха 4 стъклени мъниста, слепени едно в друго. В насипа на гробната яма керамични фрагменти. Над скелета множество въгленчета и няколко животински кости. Ориентация: запад, с леко отклонение на ЮЗ.

Гроб № 12 (Изкоп № 11)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с ръце опънати покрай тялото. Краката опънати. Липсват дланите и ходилата. Череп, полегнал на дясно. Горната половина на гръбначния стълб и на гръдния кош не са запазени. Там личат следи от риещо животно. Гробен инвентар липсва. В насипа на гробната яма животински кости, дребни въгленчета и фрагменти от керамични съдове. Дълбочина на вкопаване 0,70 м, гробна яма без точни очертания. Ориентация 240° (югозапад).

Гроб № 13 (Изкоп № 11)

Трупоизгаряне. Горелите кости положени в съд. Гърне, украсено с врязана украса от широки и дълбоки прави и вълнообразни линии. С дебел чирепа (1,5 см), изработен от груба глина, с много едри примеси с червено кафяв цвят. Съдът силно обгорен. В долната половина на съда се намериха дребни горели човешки кости, а до устието една негоряла кост. Гробен инвентар липсва. Дълбочина 0,65 м от съвременния терен. В насипа над съда няколко отухлени бучки пръст.

Гроб № 14 (Изкоп № 15)

Трупополагане. Дете. Силно разрушен скелет. Запазени части от скелета и краката. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,60 м гробна яма без точни очертания. Ориентация северозапад.

Гроб № 15 (Изкоп № 11)

Трупополагане. Дете. Положено по гръб. Черепът частично разрушен при изкопните работи. Дясна ръка изцяло разрушена, от лявата запазена костта под лакътя. По нейното положение може да се съди, че ръцете са били опънати покрай тялото. От краката са запазени само бедрените кости. В насипа на гробната яма – дребни и едри въглени и няколко керамични фрагмента. При вдигане на костите се открива малка медна висулка. Дълбочина на гробната яма 0,85 м. Ориентация 70° (североизток).

Гроб № 16 (Изкоп № 16)

Трупополагане. Дете. Хокер, положен на ляво. Черепа лежи изцяло на лявата си страна, а гръбначният стълб е подчертано извит. Ръцете са свити пред гърдите. От запазената кост на единия крак се вижда, че краката също са били свити. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,70 м, гробна яма без точни очертания. Ориентация 315° (северозапад).

Гроб № 17 (Изкоп № 12)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен със свити ръце и крака в положение хокер, обърнат наляво. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на гробната яма 0,95 м от съвременния терен. Ориентация 80° (изток, с леко отклонение на СИ).

Гроб № 18 (Изкоп № 13а)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с опънати крака. Дясната ръка силно свита в лакътя, а дланта е подпъхната под кръста. Лявата е свита по-слабо, дланта е подпъхната под таза. Около костите на краката се откриват малки въглени. Върху таза – два къса от изпечена глинена мазилка, единият с отпечатък от дървен кол. В насипа на гробната яма – керамичен фрагмент от гърне с врязана украса. В дясно от таза силно повреден железен предмет. Дълбочина на вкопаване 0,77 м. Ориентация 350° (северозапад).

От дясно до таза и под дясната бедрена кост се откри скелет на дете с почти същата ориентация.

Гроб № 19 (Изкоп № 19)

Трупополагане. Израсъл индивид. Положен по гръб с опънати крака. Дясната ръка опъната покрай тялото, лявата лежи с китка върху края на таза. Черепът обърнат с лицевата част надолу, тилът е към тялото. Гробен инвентар липсва. Въгленчета, в насипа на гроба. Дълбочина на вкопаване 0,70 м, гробна яма – неустановена. Ориентация 90° (изток).

Гроб № 20 (Изкоп № 19)

Трупополагане. Възрастен индивид. Лежи по гръб в необичайно положение. Горната част на гърдите и главата се издигат над нивото на таза с 0,35 м (при темето). По същия начин долната част на краката под коленете се издигат при петите 0,15 м, краката опънати. Дясната ръка слабо свита и положена с китка върху таза. Лявата изглежда е опъната край тялото. Дълбочина на вкопаване 0,70 м, гробна яма неустановена. Гробен инвентар липсва. Ориентация 320° (северозапад).

Гроб № 21 (Изкоп № 20)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб, с опънати крака. Ръцете също опънати покрай тялото. Череп добре запазен, полегнал на ляво. В насипа на гробната яма и до нивото на скелета се откриват отделни въглени. Долната част на запълване на ямата се състои предимно от бучки обгорена до червено пръст. До дясното рамо е положено гърне от сива глина с три успоредни линии върху най-издутата част на тялото. Част от устието отчупено. Фрагменти от гърнето се откриха до дясната ръка и крак. Дълбочина на вкопаване 0,85 м. Ориентация 350° (север, с леко отклонение на северозапад).

Гроб № 22 (Изкоп № 17)

Кенотаф. Четириъгълна гробна яма с размери 1,05 х 0,40 м, дълбочина на вкопаването 1,00 м. На дъното на ямата, в северозападния край се откриха два мергелни ломени камъка, поставени един върху друг. Ориентация на гробната яма 315°.

Гроб № 23 (Изкоп № 17)

Трупополагане. Възрастен индивид. Костите зле запазени и силно разбъркани. Гробна яма с четириъгълна форма с размери 1,45 х 0,60 м, дълбочина от стария хумус 1,30 м, от съвременното ниво 1,70 м. По дължината на южната стена на гробната яма е оформена ниша с дълб. 0,20 м, която се стеснява към източния ѝ край. Черепът се открива в широкия край на нишата по оста на гробната яма. Долната челюст се намери отделена и в страни от черепа. Запазените кости от краката и едната ръка не лежаха в анатомичен порядък. В гръдната област и на 0,30 м под скелета се откри малко гърненце от песъчлива глина, с украса от врязани прави и вълнообразни линии. И 4 фрагмента от пречистена глина с кремав цвят покрити с червена ангоба. На различни нива в насипа на ямата и на дъното – дребни въглени. Ориентация 280° (запад с леко отклонение на СЗ).

Гроб № 24 (Изкоп № 26)

Трупополагане. Възрастен индивид. Черепът се откри на 0,30 м по-високо от скелета, над гръдния кош. На местото на черепа се разчистиха две ребра образуващи отворен кръг. Костите на тялото в анатомичен порядък. Дясната ръка изпъната успоредно на тялото. Лявата липсва. Долните крайници изпънати успоредно един на друг. Подбедрените кости липсват, разрушени от съвременен изкоп. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,85 м, гробна яма неустановена. Ориентация 240° (югозапад).

Гроб № 25 (Изкоп 24)

Трупоизгаряне. На дълбочина 0,80 м се откриват горели човешки кости и няколко фрагмента керамика и животински кости поставени направо в земята. Негорелите кости и фрагментите положени над човешките кости.

Гроб № 26 (Изкоп № 26)

Кенотаф. Дълбочина 1,15 м. В насипа дребни въглени. Ориентация 65°.

Гроб № 27 (Между изкоп № 30 и 32)

Трупополагане. Възрастен индивид. Скелет в анатомичен порядък. Череп полегнал на юг. Ръцете опънати успоредно на тялото. Гръден кош и таз почти изтлели. Крака опънати успоредно един на друг. Гробен инвентар липсва. В насипа на гробната яма множество керамични фрагменти. Дълбочина на вкопаване 1,10 м ориентация 75° (североизток).

Гроб № 28 (Изкоп № 29)

Трупополагане. Възрастен индивид. От скелета на място в анатомичен порядък са само краката от коленете надолу. Разбъркани кости от скелета се откриват от дълбочина 1,80 до 2,20 м, ребрата се откриват в областта на таза, под него и встрани от него. Отделни прешлени от гръбначния стълб се откриват в ляво от таза. Костите на краката са неестествено близо един до друг. По-голяма

част от костите липсват. Черепът е обърнат с лице към тясната страна на гробната яма. Костите на ръцете също се откриват в областта на таза. В насипа множество фрагменти от глинени съдове, животински кости и въгленчета. В дясно от разрушения гръден кош се открива костен игленик с украсена повърхност. Дълбочина на вкопаване 2,30 м от съвременния терен. Размери на гробната яма 2,12 х 0,80 м. Ориентация 290° (северозапад).

Гроб № 29 (Изкоп № 30)

Трупополагане. Млад индивид. Положен по гръб с опънати ръце и крака. Скелетът частично повреден при изкопните работи. Липсват ходилата, част от лявата и дясната ръка. Гръдните кости в по-голямата си част са изтлели. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 1,00 м, неясни граници на гробната яма. Ориентация 270° (запад).

Гроб № 30 (Изкоп № 35)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с опънати крака. Лявата ръка е свита в лакътя и вдигната нагоре. Попада отчасти под черепа. Положението на дясната не е съвсем ясно. Горната ѝ половина лежи косо спрямо оста на скелета в гръдната област, а подлакътната кост лежи в областта на дясното рамо и гръдния кош. Под черепа in situ се откриха тънки и дребни кости от ръка. Гробен инвентар липсва. В насипа на гробната яма над скелета фрагменти от гърне с врязана украса от глина с много примес и лошо изпечено. Дълбочина на вкопаване 0,50 м, неустановена гробна яма. Ориентация 66° (североизток).

Гроб № 31 (Изкоп № 35)

Трупоизгаряне. Горели човешки кости положени в яма. Сред тях въглени и отухлена пръст. Ямичката е с размери 0,65 х 0,50 м, дълбочина от 0,30 до 0,75 м от съвременния терен сравнително плътно запълнена с горели кости. Сред костите се откриха 21 керамични фрагмента. Повечето от тях части от гърне с врязана украса. В средата на ямата сред горелите кости се откри и къс от железен обръч.

Гроб № 32 (Изкоп № 37)

Трупополагане. Израсъл индивид. Положен по гръб с опънати ръце и крака. Черепът е леко полегнал на ляво. Липсват костите на лявата ръка и левия крак, част от които са извадени при почистването. При дясното ухо in situ се намериха две медни обеци. Едната е лята, висулката ѝ е украсена по средата с един ред перли. Другата обеца има нанизана куха висулка, съставена от две половинки и украсена с гранули. При лявото ухо in situ се намери още една подобна обеца с изцяло запазена висулка. Размери на гробната яма 1,83 х 0,55 м средна ширина. Дълбочина на вкопаване 1,32 м от съвременния терен. В насипа на гробната яма един керамичен фрагмент и животински кости. Ориентация 120° (югоизток).

Гроб № 33 (Изкоп № 38)

Трупополагане. Израсъл индивид. Положен по гръб с опънати крака. Скелета лошо запазен. Черепа сплескан и леко полегнал наляво. Горната челюст липсва. Отделни зъби се намират в областта на корема и при долната част на левия крак. Ребрата са изтлели. Дясната ръка липсва, отчасти изтляла, отчасти разрушена при изкопните работи. Лявата ръка е опъната, пръстите лежат върху таза. Най долната част на краката не са разчистени (попадат в частен имот). Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,70 м, гробна яма неустановена. Ориентация 20° (североизток).

Гроб № 34 (Изкоп № 39)

Трупополагане. Възрастен индивид. Черепът е силно полегнал надясно, ръцете са свити в лактите и са положени високо на гърдите. Краката са свити в колената и са полегнали надясно, левият лежи върху десния. В обраста на таза, от дясно се намери фрагмент от железен предмет с неясна форма и предназначение. Дълбочина 0,70 м от съвременния терен, неустановена гробна яма. В насипа на гробната яма един фрагмент от добре пречистена глина с керемидено червен цвят. Ориентация 220° (югозапад).

Гроб № 35 (Изкоп № 40)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с опънати ръце и крака. Череп полегнал наляво. Масивни кости, добре запазени. В горната част на дясната ръка, откъм външната страна се откри силно корозирал продълговат железен предмет, вероятно нож. В насипа на гробната яма се откриха въглени и животински кости. Дълбочина на вкопаване 1,30 м от съвременното ниво. Ориентация 40° (североизток).

Гроб № 36 (Изкоп № 41)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб. Ръцете опънати покрай тялото, лявата леко свита в лакътя. Краката спрямо тялото са извити надясно. Череп сплескан и полегнал надясно. Лявата част на таза, пръстите на лявата ръка и лявата бедрена кост са разрушени при изкопните работи. Гробен инвентар липсва. Дълбочина на вкопаване 0,90 м, неустановена гробна яма. Ориентация 200° (югозапад).

Гроб № 37 (Изкоп № 42)

Трупополагане. Възрастен индивид. Положен по гръб с опънати ръце и крака. Дясната ръка положена върху таза, пръстите попадат от вътрешната страна на бедрената кост. Горната част на скелета е силно разрушена от корените на дърво. Черепът силно полегнал надясно, разрушен, долната челюст липсва. Горната част на черепа разрушена при изкопните работи. При вдигането на скелета под пръстите на дясната ръка се откриват следи от малък, силно корозирал железен предмет с неясна форма, както и една малка медна отворена халкичка. Неустановена гробна яма. Ориентация 110° (югоизток).

Гроб № 38 (Изкоп № 42)

Трупополагане. Възрастен индивид. Разчистена само горната половина на скелета, долната остава в частен имот. В разчистената част гробен инвентар липсва. Ориентация север.

КАТАЛОГ НА ГРОБНИЯ ИНВЕНТАР

Пръстен

Бронз, тънка пластина, от която са изрязани едновременно плочката и халката. Елипсовидна плочка разчупена на две нееднакви половини, част от краищата ѝ липсват. Халката липсва. Върху плочката е гравирана с тънко острие украса, съставена от пет елемента. В средата е оформен ромбоид от четири елипсовидни листа, разделен на две половини, а от върховете на ромбоида излизат четири сърцевидни фигури, съставени от по два запетайковидни листа с върховете навън. Фонът между тях е запълнен с точки. Размери: 36х23 мм. (Гроб № 4, сред горелите кости) – Табло XIII, обр. 1,1а.

Нож

Желязо, запазен целият. Дръжката отделена с ограничителен пръстен. Размери: дължина 8 см, на лезвието 5 см. (Гроб № 4, сред горелите кости) – Табло XIII, обр. 2,2а.

Мъниста

Стъкло, плоски, син цвят. 3 броя. Носят следи от горене. Размери: 3 мм, 4 мм, 5 мм. (Гроб № 4, сред горелите кости) – Табло XIII, обр. 3,3а.

Нож

Желязо, фрагментиран, силно корозирал. Размери: 10,3 х 0,8 см. (Гроб № 8, до горния край на дясната бедрена кост).

Мъниста

Стъкло, силно оксидирани, плоски, със заоблени издути стени, общо 8 броя, – 2 единични, 4 х 2 броя, 2 х 3 броя. (Гроб № 8, на шията и под черепа) – Табло XIV, обр. 3.

Маниста

Стъклени, съединени, общо 4 броя. (Гроб № 11, в областта на шията) – Табло XIV, обр. 1.

Висулка

Медна, двусъставна, със сферична форма. Лята на две части, съединена по средата. На горната част има петлик за окачване. Размери: височина с петлика 2 см, диаметър 0,8 см. (Гроб № 15) – Табло XIV, обр. 2.

Игленик

Кост. Костена тръбичка с леки отчупвания в двата края. Повърхността е богато украсена с редуващи се полета от врязани линии и мрежест орнамент, получен от косо пресичащи се диагонални линии. Размери: дължина 10 см, диам. 1,1 см (Гроб № 28) – Табло XIV, обр. 4,4а.

Обеца, мед, лята. Горната и долната част на висулката припоени към кръжилото. Размери: височина 27 мм. (гроб № 32, при дясното ухо) – табло XIV, обр. 5в

Обеца

Мед. Върху кръжилото е закрепена куха висулка, съставена от две половини, почти разрушени. Размери: височина 30 мм. (Гроб № 32, при дясното ухо) – Табло XIV, обр. 5а.

Обеца

Мед. Върху кръжилото е закрепена куха висулка, съставена от две половини. Размери: 30 мм. (Гроб № 32, при лявото ухо) – Табло XIV, обр. 5б.

Халка

Бронз. Краищата сплескани, с отвор, през който минава нит. Сечение елипсовидно. Размери: диаметър 11 мм. (Гроб № 37, под пръстите на дясната ръка) – Табло XIV, обр. 5 г.

Кана

Глина, възстановена. Сивочерен цвят, ойноховидно устие, елипсовидна дръжка. Шийката отделена от тялото с пръстен, в най-широката част на тялото две врязани линии, над които перпендикулярно разположени една спрямо друга преминават две псевдодръжки. Личат следи от излъскване. Размери: височина 21 см, диаметър устие 5 х 5,5 см, на тяло 14,5 см, на дъно 9 см, ширина на дръжката 2 см. (Тризна № 6) – Табло XV, обр. 5.

Гърне

Глина, цяло. Пречистена сива глина. Тумбесто тяло, заоблени високи рамене, права шийка, леко издадена навън, прав устиен ръб. В най-широката част на тялото три дълбоко врязани линии. Размери: височина 16 см, диаметър устие 14,3 см, на тяло 19,5 см на дъното 12 см (Гроб № 21) – Табло XV, обр. 4.

Гъне

Глина, реставрирано. Груба, с много примеси глина, с червено-кафяв цвят и опушена повърхност, работено на ръчно колело. Висока, яйцевидна форма, с високи рамене и тясно дъно. Права шийка, леко издаден прав устиен ръб. Украса върху 2/3 от горната повърхност на съда от дълбоко и неравномерно врязани прави и вълнообразни линии. Украса от вълнообразни линии има и от вътрешната страна на устието. Размери: височина 20 см, диаметър устие 13 см, тяло 15,5 см, дъно 7,5 см (№ 13 урна от трупоизгаряне) – Табло XV, обр. 3.

Гърне

Глина, реставрирано. Груба с много примеси глина, с червеникав цвят, работено на ръчно колело. Малки размери, яйцевидна форма, с тясно дъно. Права шийка, леко издаден прав устиен ръб. Грубо дъно и повърхност. Украса върху горната половина на тялото от врязани линии поставени с инструмент с пет зъба на три пасма и едно в основата на шийката със същия инструмент, но вълнообразни линии. Размери: височина 11,5 см, диаметър устие 9,5 см, на тяло 11 см, на дъно 7 см (Гроб № 23) – Табло XV, обр. 1.

Гърне

Глина, цяло. Недобре пречистена глина, работено на ръчно колело, грубо дъно, керемиден цвят, опушена повърхност. Яйцевидна форма, високи рамене, права шийка, леко издаден прав устиен ръб, тясно дъно. Украса от врязани прави и вълнообразни линии, върху 2/3 от тялото. Размери: височина 12 см, диаметър устие 10 см, на тяло 13 см, на дъно – 7,5 см (с. Върбяне ул. Васил Левски)[13]. Табло XV, обр. 2.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976**; Fidler, U.** Studien zu Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts ander unteren Donau,1,2. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 11. Bon, 1992; **Димитров, Д. И.** Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII–X в.). – В: *ИАИ*, т. XXXIV, 1974 г., с. 51–94; **Дончева-Петкова, Л., Стефка Ангелова, Валери Йотов.** Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение) – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1989, 187–198; **Ангелова, С., Людмила Дончева-Петкова, Методи Даскалов.** Двуобредният ранносредновековен некропол край с. Топола, Каварненска община. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Шумен, 1997, 141–155; **Йотов, В.** Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1989, 221–231; **Станчев, Д.** Прабългарски компоненти в погребалния обред и инвентара на ранносредновековни некрополи в Русенско. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура;* **Дончева-Петкова, Л.** Нови данни за некропол № 3 при Балчик. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура.* 4–2. София, 2017, 121–146; **Димитров, Д.** Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. – В: *Преслав II*, 1970, 107–125 г.; **Димитров, Д.** Старобългарски некропол № 2 при Девня. – В: *ИНМВ*, VI, 1970, 21–49; **Дими-**

тров, Д. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. – В: *ИНМВ*, VII, 1971, 57–77; **Димитров, Д.** Раннобългарски некропол № 3 при град Девня. – В: *ИНМВ*, VIII, 1972, 45–67 и др. [**Vazharova, Zh.** Slavyani i prabalgari (po danni ot nekropolite ot VI–XI v. na teritoriyata na Bulgaria). Sofia, 1976; **Dimitrov, D. I.** Pogrebalniyat obred pri rannobalgarskite nekropoli vav Varnensko (VIII–X v.). – V: *IAI*, t. XXXIV, 1974 g., s. 51–94; **Doncheva-Petkova, L., Stefka Angelova, Valeri Yotov.** Rannosrednovekovniyat nekropol pri s. Topola, Tolbuhinski okrag (predvaritelno saobshtenie) – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. Sofia, 1989, 187–198; **Angelova, S., Lyudmila Doncheva-Petkova, Metodi Daskalov.** Dvuobredniyat rannosrednovekoven nekropol kray s. Topola, Kavarnenska obshtina. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. Shumen, 1997, 141–155; **Yotov, V.** Rannobalgarski nekropol pri s. Hitovo, Tolbuhinski okrag. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. Sofia, 1989, 221–231; **Stanchev, D.** Prabalgarski komponenti v pogrebalnia obred i inventara na rannosrednovekovni nekropoli v Rusensko. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. **Doncheva-Petkova, L.** Novi danni za nekropol № 3 pri Balchik. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. 4–2. Sofia, 2017, 121–146; **Dimitrov, D.** Dvuobreden rannobalgarski nekropol pri Varna. – V: *Preslav II,* 1970, 107–125 g. **Dimitrov, D.** Starobalgarski nekropol № 2 pri Devnya. – V: *INMV*, VI, 1970, 21–49; **Dimitrov, D.** Novootkrit rannobalgarski nekropol pri Devnya. – V: *INMV*, VII, 1971, 57–77; **Dimitrov, D.** Rannobalgarski nekropol № 3 pri grad Devnya. V: – *INMV*, VIII, 1972, 45–67]

[2] **Рашев, Р.** Пръстенът от Върбяне. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. 3, Шумен, 1997, 180–185; **Рашев, Р.** Българска езическа култура VII–IX в. София, 2008, 69; **Стоянова Хр**. Глинени съдове от VIII–IX в. от фонда на Исторически музей – Шумен. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. 3, Шумен, 1997, 330–336. [**Rashev, R.** Prastenat ot Varbyane. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. 3, Shumen, 1997, 180–185; **Rashev, R.** Balgarska ezicheska kultura VII–IX v. Sofia, 2008, 69; **Stoyanova, Hr.** Glineni sadove ot VIII–IX v. ot fonda na Istoricheski muzey – Shumen. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. 3, Shumen, 1997, 330–336]

[3] **Станчев, Ст., Ст. Иванов**. Некрополът до Нови пазар. София, 1958. **Рашев, Р., Ст. Станилов, Ст. Стойчев**. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014; **Иванов, Я., Ч. Лалов, Г. Радославова, Б. Гълъбова, М. Попова**. Археологическо проучване на обект № 4 по АМ „Хемус". Етап II. – В: *Археологически открития и разкопки през 2012*. София, 2013, 494; **Димитров, Я., Хр. Стоянова**. Новооткрити ранносредновековно селище и езически некропол в с. Велино, Шуменско (предварително съобщение). – В: *Приноси към българската археология.* V, София, 2009, 94–114. [**Stanchev, St., St. Ivanov.** Nekropolat do Novi Pazar. Sofia, 1958; **Rashev, R., St. Stanilov, St. Stoychev.** Kabiyuk. Rannosrednovekoven mogilen kompleks. Sofia, 2014; **Ivanov, Ya., Ch. Lalov, G. Radoslavova, B. Galabova, M. Popova.** Arheologichesko prouchvane na obekt № 4 po AM "Hemus". Etap II. – V: Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2012. Sofia, 2013, 494; **Dimitrov, Ya., Hr. Stoyanova.** Novootkriti rannosrednovekovno selishte i ezicheski nekropol v s. Velino, Shumensko (predvaritelno saobshtenie). – V: *Prinosi kam balgarskata arheologia.* V, Sofia, 2009, 94–114]

[4] **Балабанов, Т.** Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1989, 283–284. [**Balabanov, T.** Novootkriti rannosrednovekovni selishta v okolnostite na Pliska. – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. Sofia, 1989, 283–284]

[5] **Стоянова, Х.**. Глинени съдове….. 331, Обр. 1/3. [**Stoyanova, Hr.** Glineni sadove….. 331, Obr. 1/3]

[6] Проучванията са извършени под ръководството на проф. Рашо Рашев и Христина Стоянова.

[7] Финансирането на археологическите проучвания беше осигурено от Регионален исторически музей – Шумен и Община Каспичан.

[8] **Димитров, Д. И.** По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна България Добруджа. – В: *ИНМВ*, XII (XXVII), Ва-

рна, 1976, 8–17; **Даскалов, М.** За някои особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и земите по левия бряг на р. Днепър. Българите в северното Причерноморие. – В: *Изследвания и материали*, 1, ВТУ „ Св. Св. Кирил и Методий", Исторически факултет. Велико Търново, 1992, 40–46. [**Dimitrov, D. I.** Po vaprosa za grobnite kameri s trupoizgaryane v rannosrednovekovnite nekropoli v Severoiztochna Bulgaria Dobrudzha. – V: *INMV*, XII (XXVII), Varna, 1976, 8–17; **Daskalov, M.** Za nyakoi osobenosti na krematsiyata kato pogrebalen obred v Severoiztochna Bulgaria i zemite po levia bryag na r. Dnepar. Balgarite v severnoto Prichernomorie. – V: *Izsledvania i materiali*, 1, VTU "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", Istoricheski fakultet. Veliko Tarnovo, 1992, 40–46]

[9] **Стоянова, Хр**. Обредът „обезвреждане на мъртвите" в езическите некрополи (по данни от района на Плиска и Варна). – В: *Изследвания по българска средновековна археология*. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. 2007, 154–166. [**Stoyanova, Hr.** Obredat "obezvrezhdane na martvite" v ezicheskite nekropoli (po danni ot rayona na Pliska i Varna). – V: *Izsledvaniya po balgarska srednovekovna arheologia.* Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev. 2007, 154–166]

[10] **Рашев, Р.** Пръстенът от Върбяне…; **Григоров, В**. Метални накити от средновековна България (VII–XI в.), София 2007 г., 49–50. [**Rashev, R.** Prastenat ot Varbyane…; **Grigorov, V.** Metalni nakiti ot srednovekovna Bulgaria (VII–XI v.), Sofia 2007 g., 49–50]

[11] **Йотов, В**. Ранносредновековни некрополи в с. Хитово №2 и №3 (нови данни). – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. 3. Шумен, 1997, 171, Табло VI/2, 3, 6. [Yotov, V. Rannosrednovekovni nekropoli v s. Hitovo №2 i №3 (novi danni). – V: *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*. 3, Shumen, 1997, 171, Tabo VI/2,3,6]

[12] **Григоров, В.** Метални накити…, 17–22. [**Grigorov, V.** Metalni nakiti…, 17–22]

[13] По време на археологическите проучвания получихме информация за още две места с наличие на некрополи. Едното е в северната част на селото на разклона за село Правенци, където при вадене на пръст в профил се беше очертала правоъгълна гробна яма от разрушен гроб. След разчистване се откриха железни скоби от дървено ведро. Вторият е на ул. „Васил Левски" в селото, от където произхожда и описаното гърне.

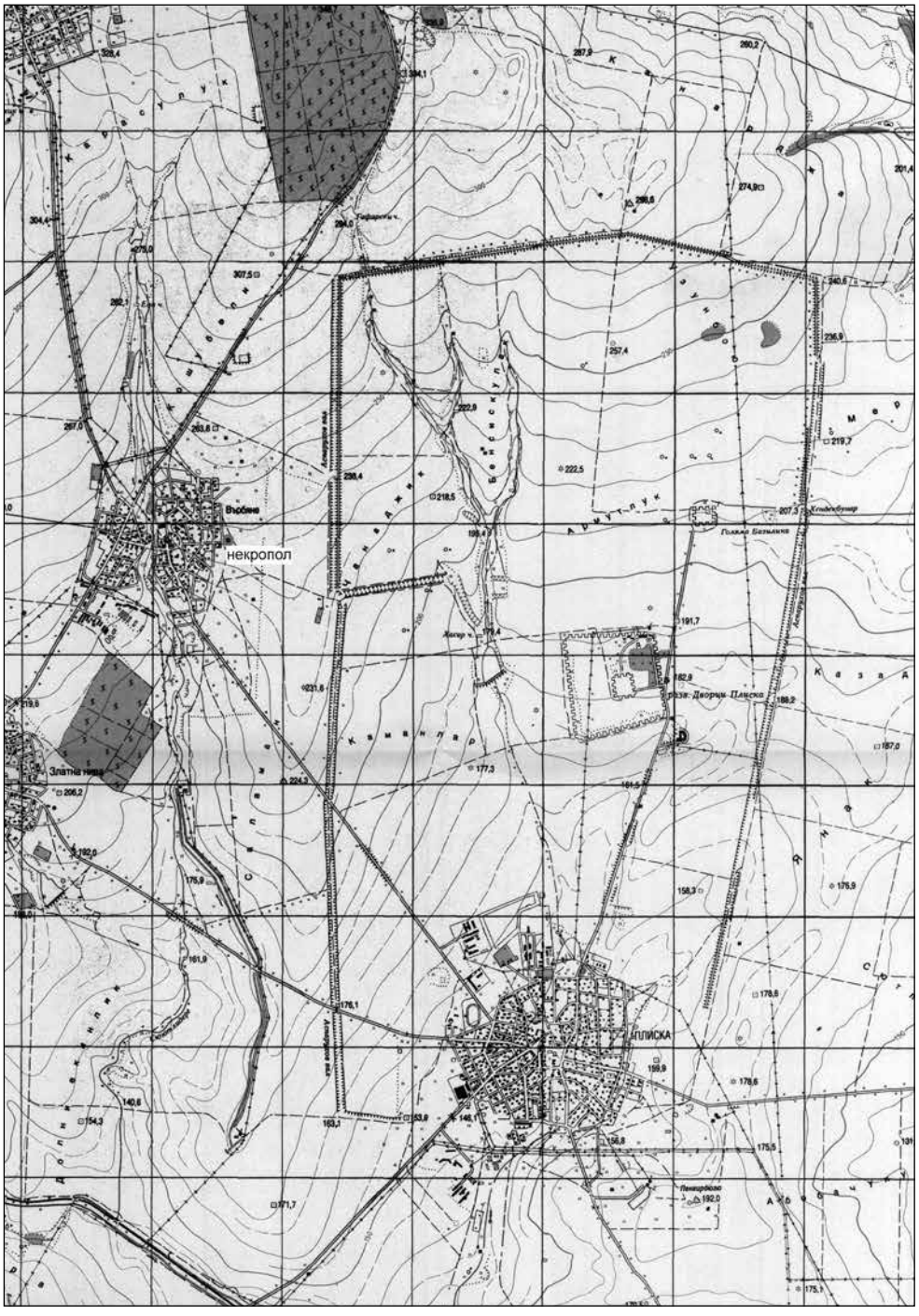

Табло I.

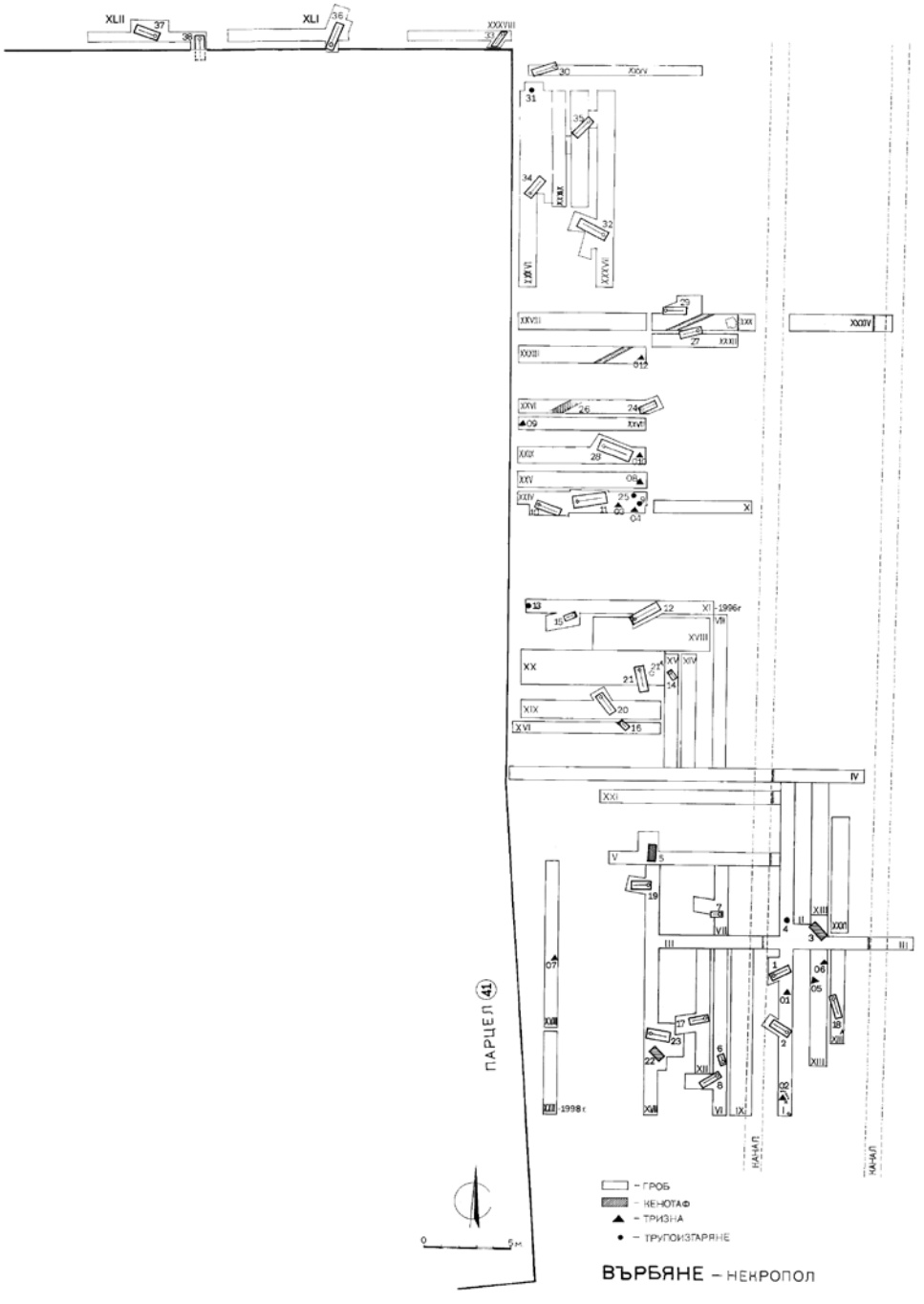

Табло II. Общ план.

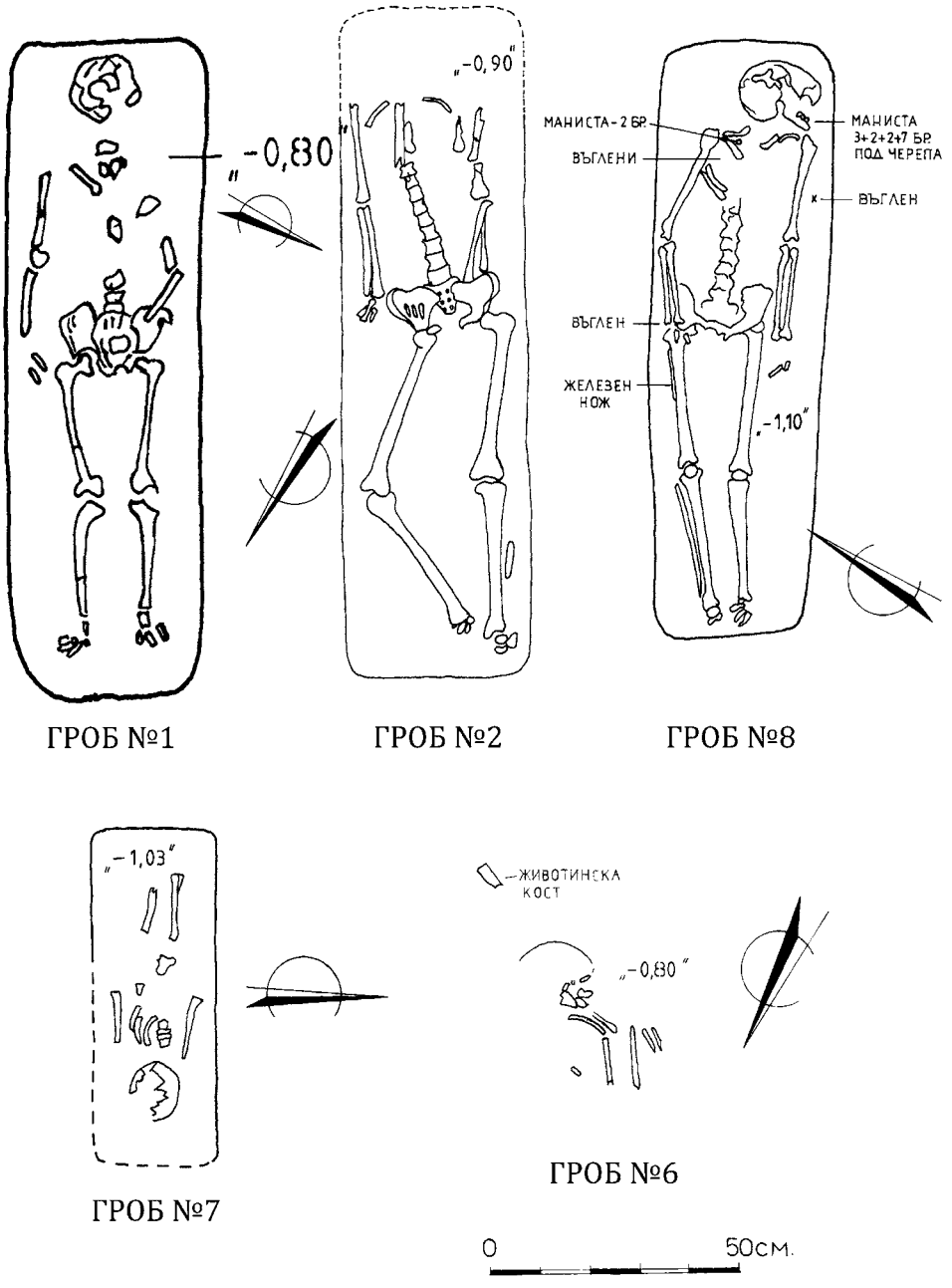
-0,80
-0,90
МАНИСТА-2 БР.
ВЪГЛЕНИ
МАНИСТА
3+2+2+7 БР.
ПОД ЧЕРЕПА
ВЪГЛЕН
ВЪГЛЕН
ЖЕЛЕЗЕН
НОЖ
-1,10
ГРОБ №1
ГРОБ №2
ГРОБ №8
-1,03
ЖИВОТИНСКА
КОСТ
-0,80
ГРОБ №6
ГРОБ №7
0
50см.

Табло III.

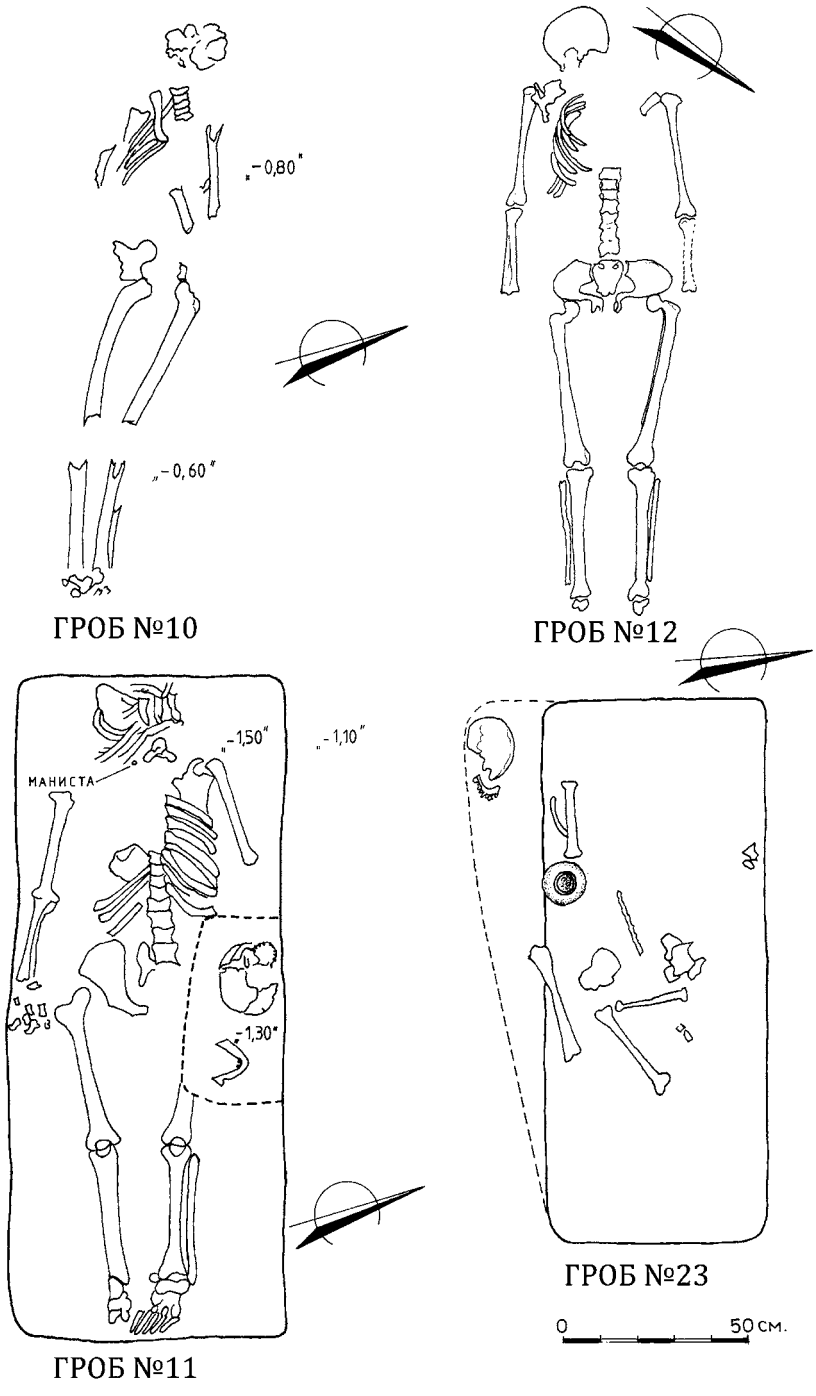
-0,80"
-0,60"
ГРОБ №10
ГРОБ №12
МАНИСТА
-1,50"
-1,10"
-1,30"
ГРОБ №11
ГРОБ №23
0
50 см.

Табло IV.

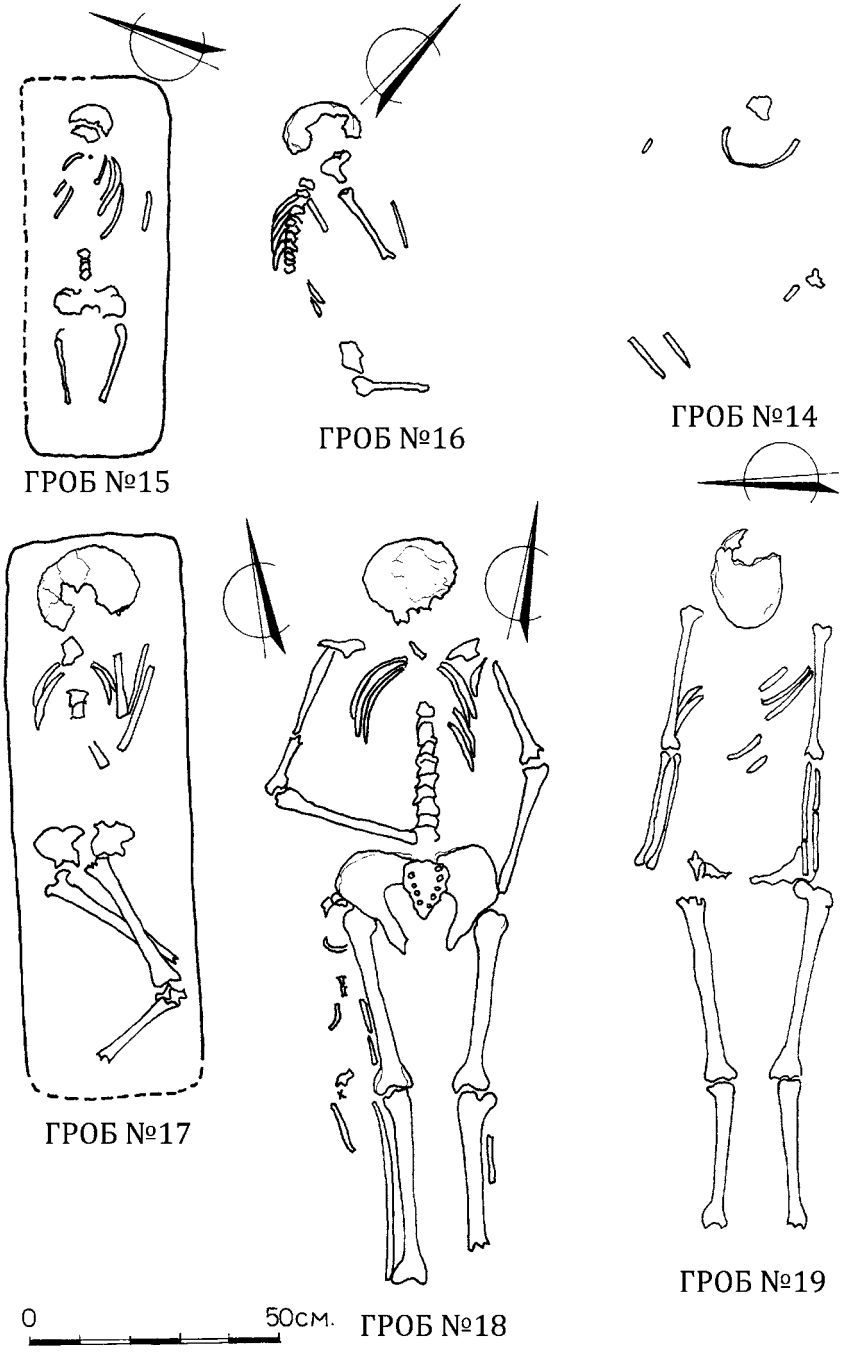

Табло V.

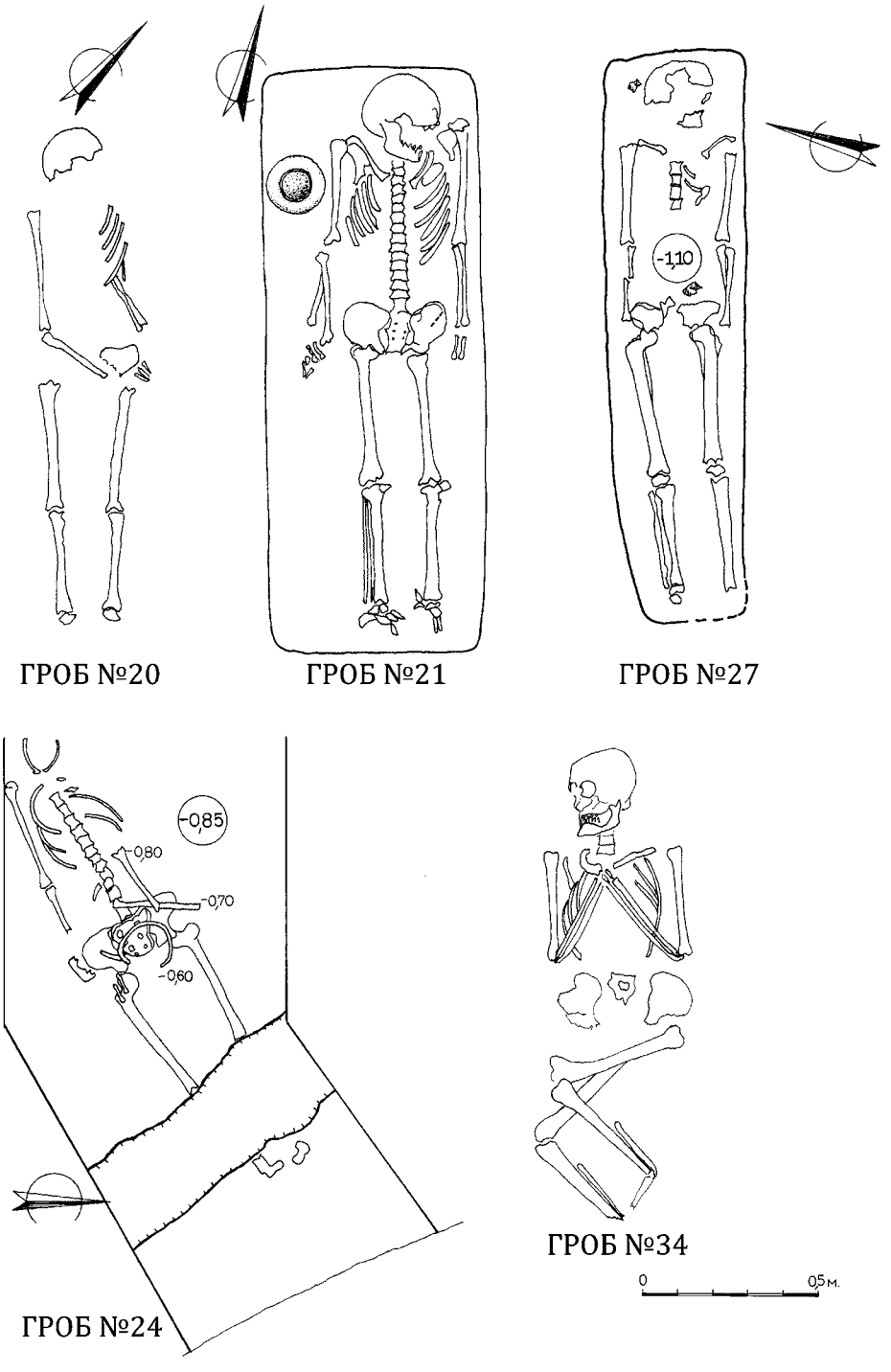

Табло VI.

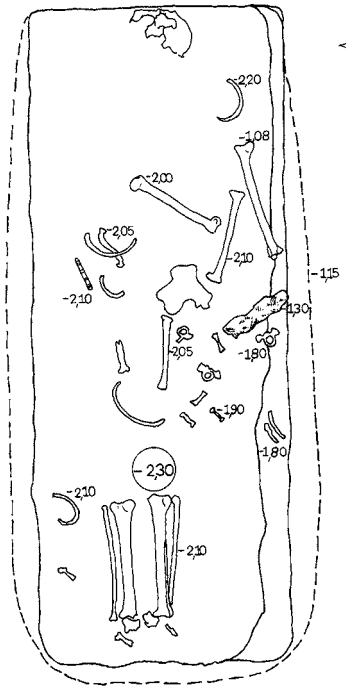

ГРОБ №28

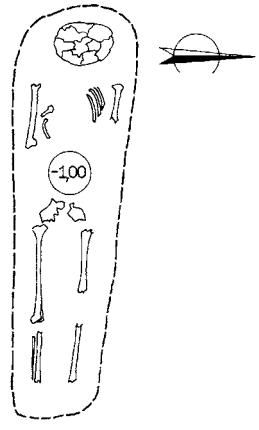

ГРОБ №29

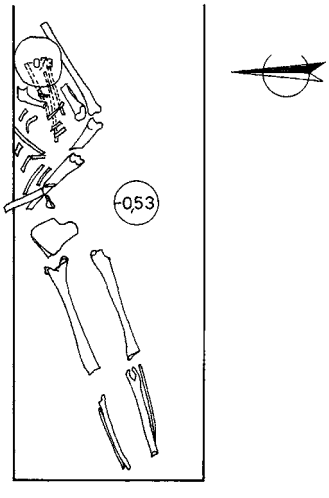

ГРОБ №30

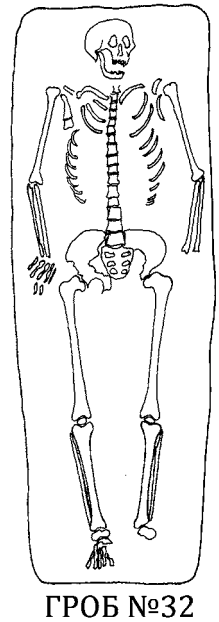

ГРОБ №32

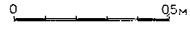

Табло VII.

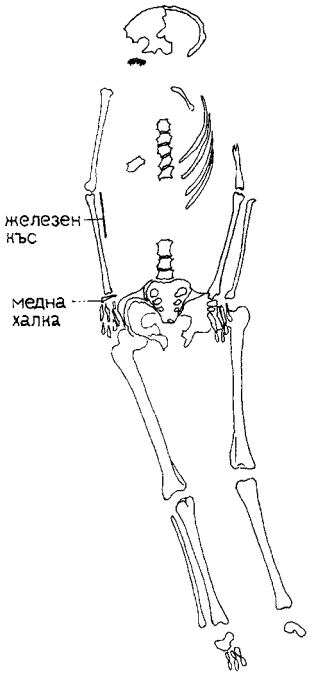

ГРОБ №37

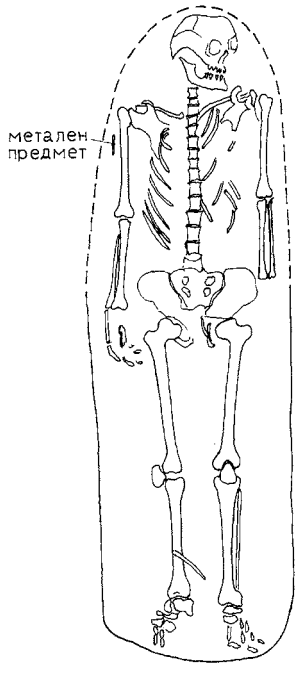

ГРОБ №35

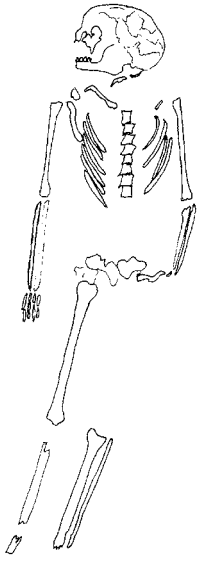

ГРОБ №36

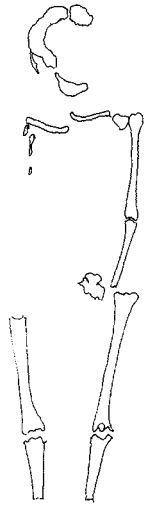

ГРОБ №33

Табло VIII.

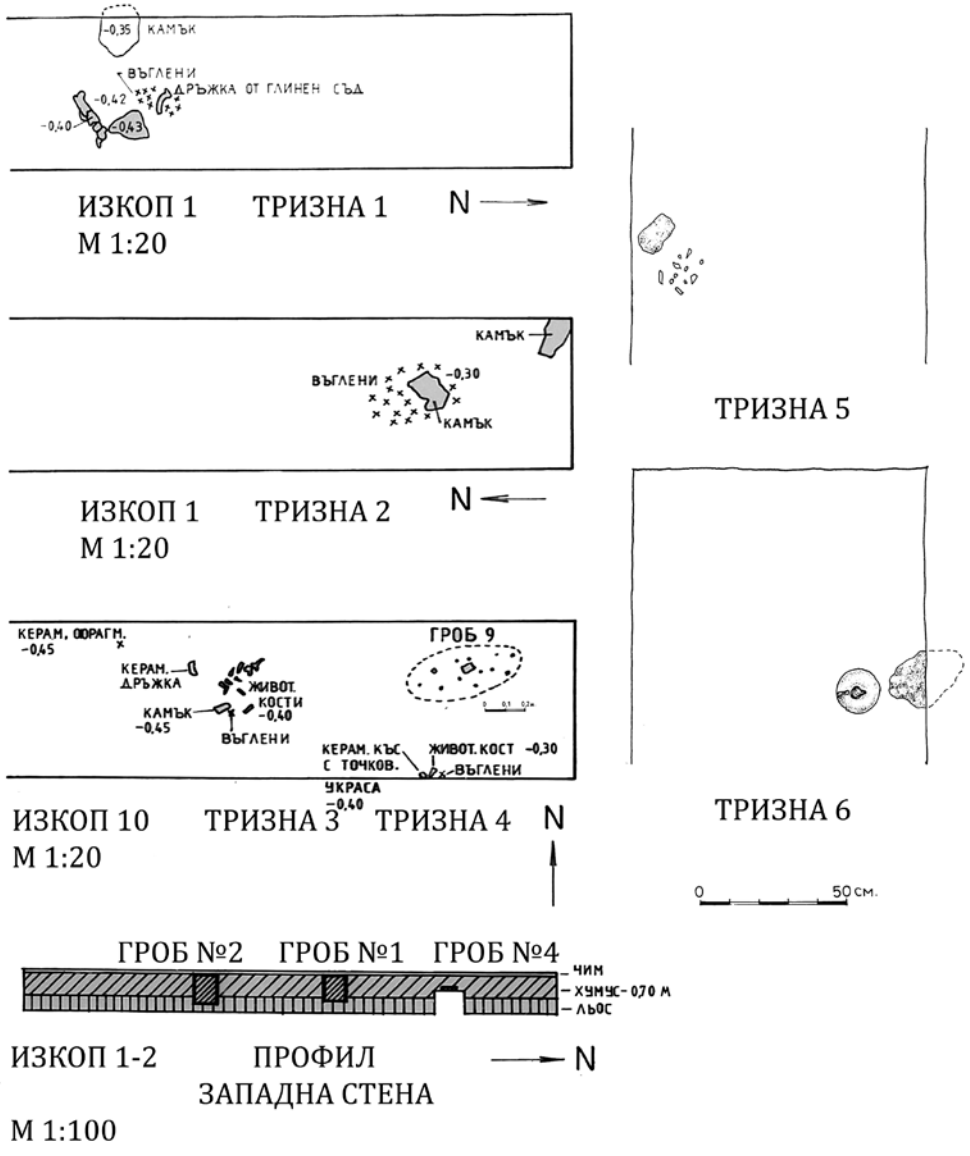
-0,35
КАМЪК
ВЪГЛЕНИ
ДРЪЖКА ОТ ГЛИНЕН СЪД
-0,42
-0,40
-0,43
ИЗКОП 1 ТРИЗНА 1
М 1:20
N
КАМЪК
ВЪГЛЕНИ
-0,30
КАМЪК
ИЗКОП 1 ТРИЗНА 2
М 1:20
N
ТРИЗНА 5
КЕРАМ. ОФРАГМ.
-0,45
КЕРАМ. ДРЪЖКА
ЖИВОТ. КОСТИ
-0,40
КАМЪК
-0,45
ВЪГЛЕНИ
ГРОБ 9
КЕРАМ. КЪС. С ТОЧКОВ. УКРАСА
-0,40
ЖИВОТ. КОСТ -0,30
ВЪГЛЕНИ
ИЗКОП 10 ТРИЗНА 3 ТРИЗНА 4
М 1:20
N
ТРИЗНА 6
0 50 см.
ГРОБ №2 ГРОБ №1 ГРОБ №4
ЧИМ
ХУМУС- 0,70 М
ЛЬОС
ИЗКОП 1-2 ПРОФИЛ
ЗАПАДНА СТЕНА
М 1:100
N

Табло IX.

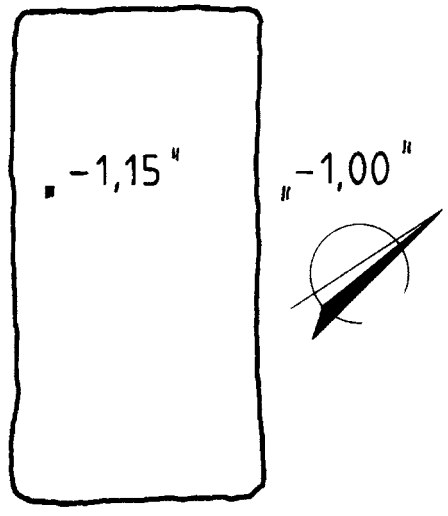

ГРОБ №3

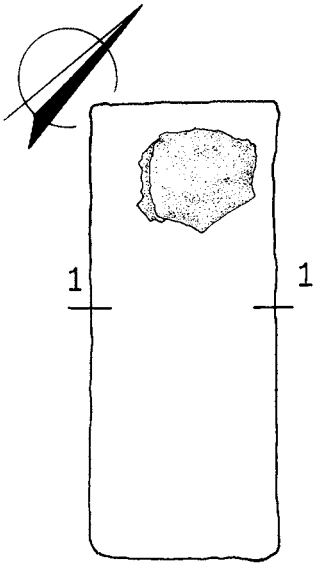

ГРОБ №22
/КЕНОТАФ/

РАЗРЕЗ 1 - 1

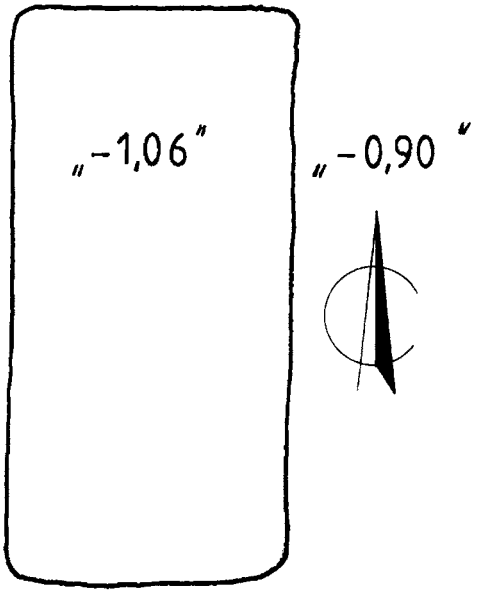

ГРОБ №5

Табло X.

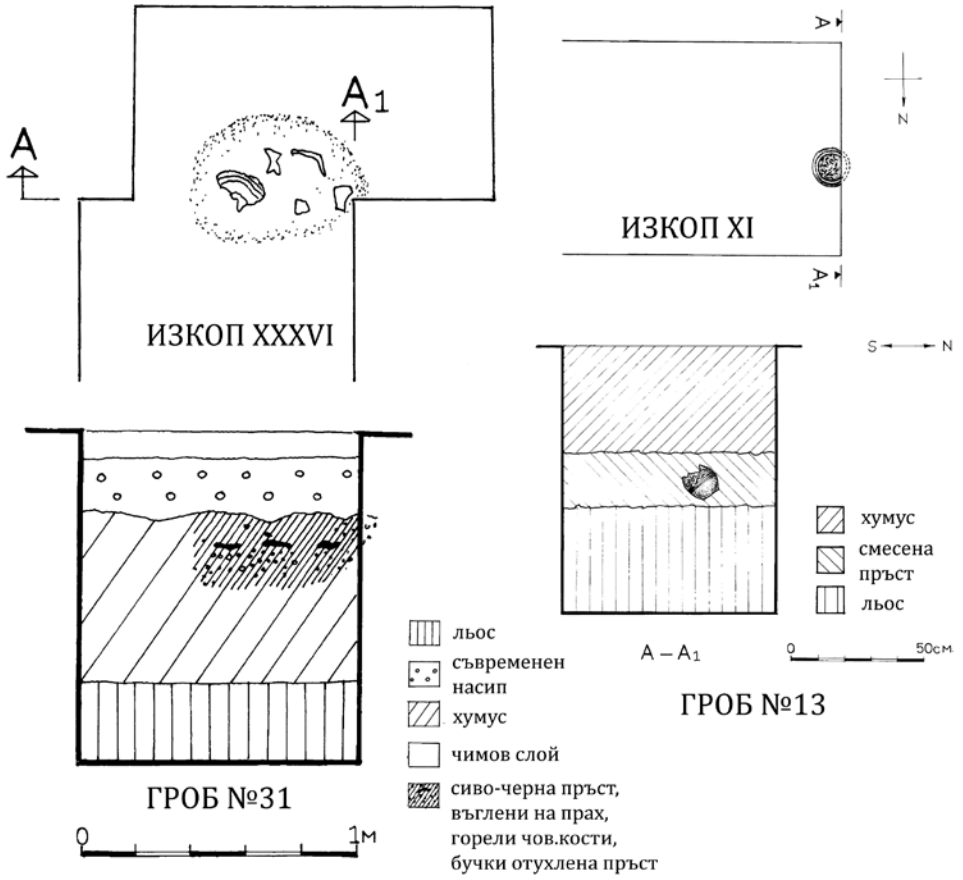

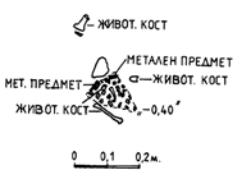

ГРОБ №4

ГРОБ №9

Табло XI.

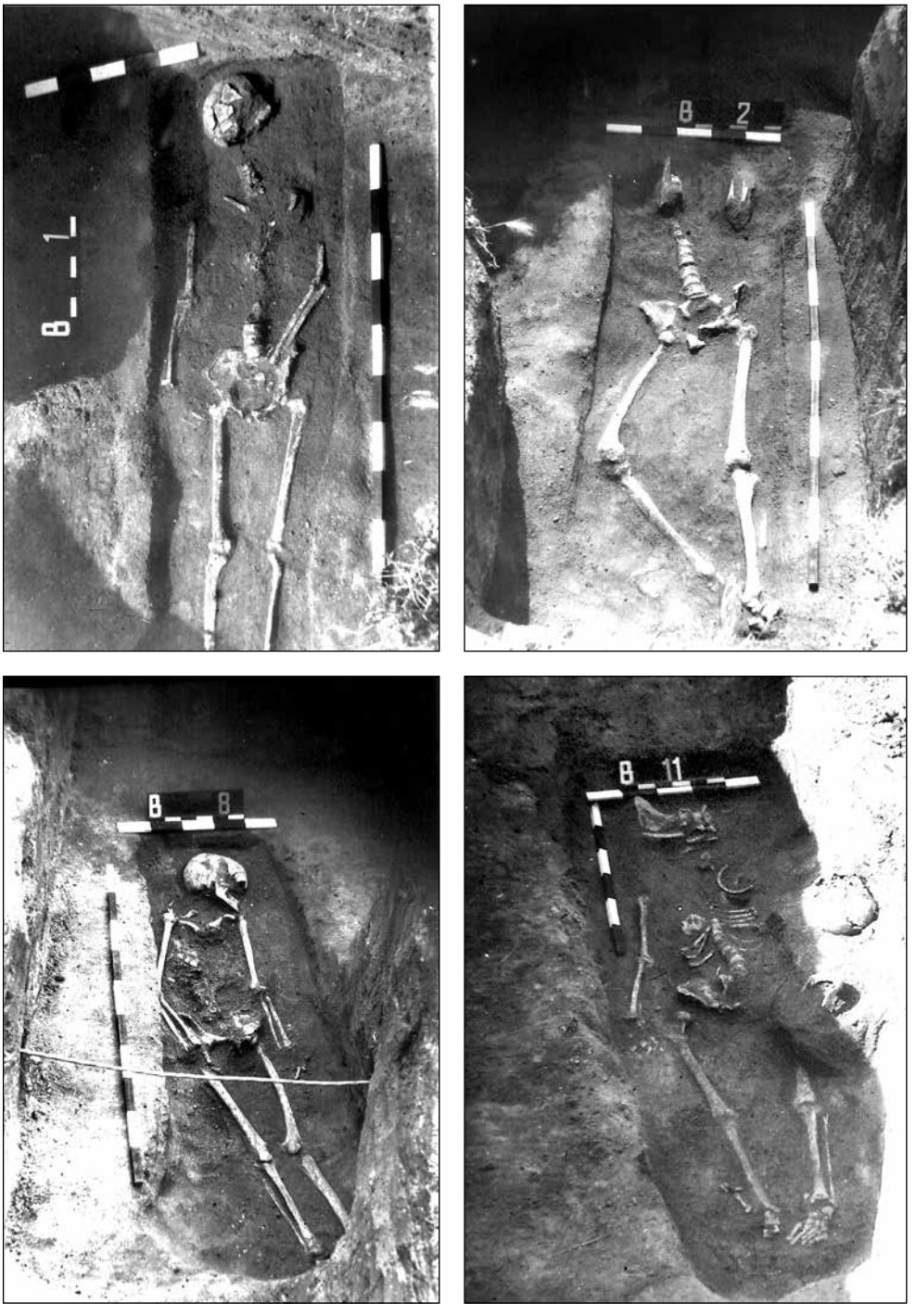

Табло XII.

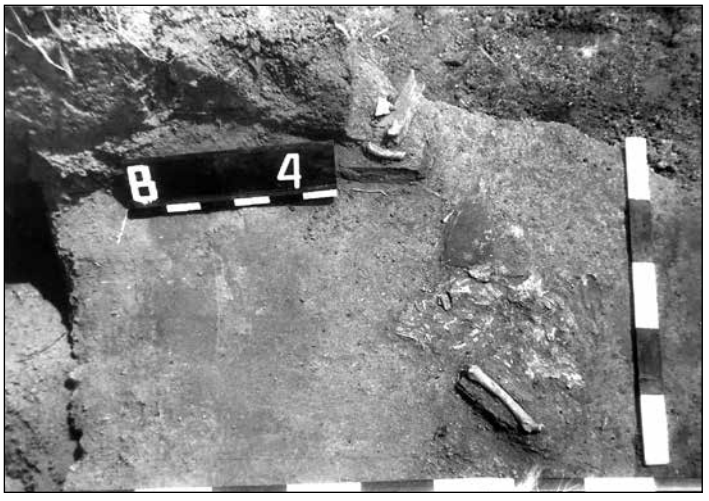

Обр.1

0см 3см

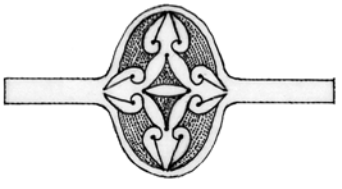

Обр.1а

0см 3см

Обр.2

0см 3см

Обр.2а

0см 3см

Обр.3

0см 3см

Обр.3а

0см 3см

Табло XIII.

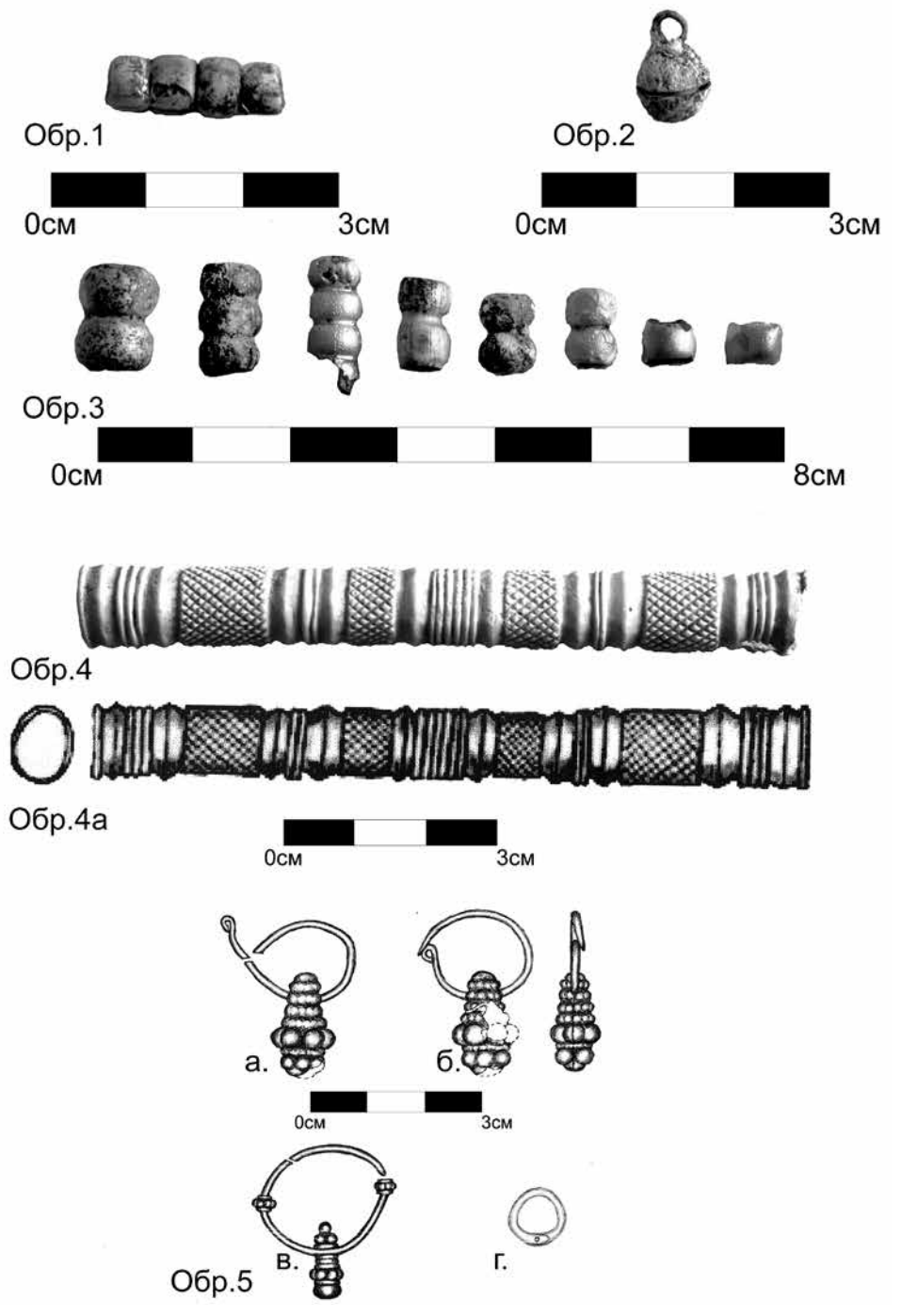
Обр.1
0см
3см
Обр.2
0см
3см
Обр.3
0см
8см
Обр.4
Обр.4а
0см
3см
а.
б.
0см
3см
Обр.5
в.
г.

Табло XIV.

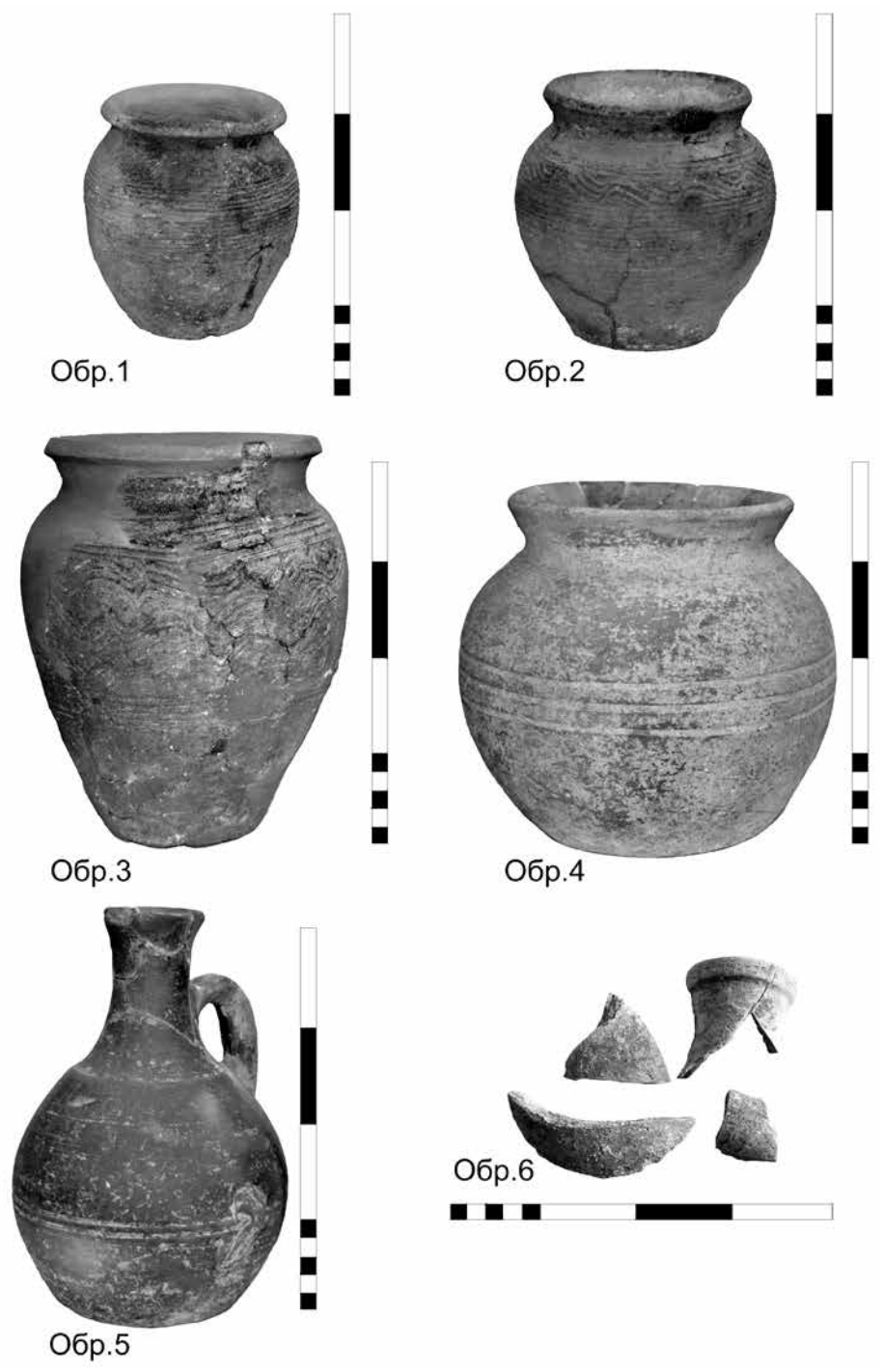

Табло XV.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

ЛЕЯРСКИ СЪДОВЕ ОТ ШУМЕНСКА КРЕПОСТ

Стела Дончева

LEYARSKI SADOVE OT SHUMENSKA KREPOST

FOUNDRY VESSELS FROM SHUMEN FORTRESS

Stella Doncheva

Abstact: *As a result, surviving nearly 30 years of archaeological studies of Shumen fortress were found sufficient evidence for the existence of organized manufacturing activity in the medieval town and the surrounding area. One of the popular craft of metal casting is – closely related to the production of jewelry. All work is performed by professional and mastered to perfection the art of artistic metal master jewelers. Confirmation for this are varied and numerous ornaments of the Christina cult objects found during excavations (earrings, bracelets, rings, crosses, church plate). Most of them are copper and copper alloy (bronze), but there are those made of precious metals (silver, gold). In pursuit of this craft were necessary special tools, including various types. Most of them are metal – mostly iron tools and rare objects of bronze. Another less are non-metallic materials – made of clay or stone. Their small group is due not so much the more rare use as the perishable material of which they are incurred. These are molds (made of clay and stone) and casting vessels – crucibles, without which it may take any form of treatment or casting metals. It is on this important group of non-metallic materials such as crucibles founding in Shumen fortress, that I will pay attention to this work. They can provide valuable information about the type, quality and the different stages of production of cast metal artifacts that are prevalent among other objects made of metal. The structure and track the processes they clarify the level reached in foundry and processing of metal in one of the most important centers of late medieval Bulgarian state in XII–XIV century as Shumen fortress. Group of casting vessels arouse interest not only because they are indicator for the development of jewelry. The shape and size of these ceramics, composition and dough properties, and the nature of glazing give an idea of the conditions of melting down metals and alloys, the structure of the fireplace or furnace and foundry ability to control metallurgical processes. Obviously, the correlation between the type of melting, the composition of metal and temperature regime indicates a high level of development of the foundry trade.*

В резултат на продължилите близо 30 години археологически проучвания на Шуменска крепост, под ръководството на В. Антонова, са разкрити достатъчно свидетелства за съществуването на организирана производствена дейност в средновековния град и близката околност[1]. Един от популярните занаяти е бил металолеенето, който е тясно свързан с изготвянето на ювелирни изделия. Цялата дейност е извършвана от професионални и овладели до съвършенство техниката на художествения метал майстори ювелири. Потвърждение за това са разнообразните накити и многобройните предмети на християнския култ намерени при разкопките (обеци, гривни, пръстени, кръстове, църковна утвар). Повечето от тях са от мед и медна сплав (бронз), но има и такива, изработени от благородни метали (сребро, злато). За упражняването на този занаят е бил необходим специален и богат инструментариум, включващ раз-

лични по вид и предназначение пособия. Повечето от тях са метални – предимно железни инструменти и по-рядко предмети от бронз. Друга по-малка част са неметалните пособия – направени от глина или камък. Тяхната малобройна група се дължи не толкова на по-рядката им употреба, колкото на нетрайния материал, от който са направени. Такива са калъпите (от глина и камък) и леярските съдове – (поти и тигли), без които не може да мине нито един процес на пречистване или отливане на метали. Именно на тази важна група неметални пособия каквато са леярските съдове от Шуменската крепост, ще обърна внимание в настоящата работа. Те могат да предоставят ценни сведения за вида, качеството и отделните етапи от производството на летите метални находки, които са преобладаващи сред останалите предмети, изработени от метал. Структурата и следите от процесите в тях ще изяснят достигнатото нивото в леярството и обработката на метал в един от най-важните центрове на късносредновековната българска държава, какъвто се явява Шуменската крепост през XII–XIV в. Групата на леярските съдове предизвикват интерес, не само защото се явяват показател за развитие на ювелирството. Формата и размерите на тези керамични съдове, съставът и свойствата на тестото, характерът на остъкляването дават представа за условията на топене на определените метали и сплави, конструкцията на огнището или пещта и способността на леяря да контролира металургичните процеси. Очевидно е, че корелацията между типа на топилния съд, състава на метала и температурния режим свидетелстват за високото ниво на развитие на леярския занаят[2]. Тиглите са определяни като потенциално движими съдове за реакции, в които се извършват високотемпературни трансформации с постоянно задължително нагряване. Общите процеси, които се извършват в тиглите от една страна са физически промени, като топенето например и различни химически реакции от друга. Задача на леярските съдове е да съхраняват съдържанието, да задържат топлината и да поддържат неутрална за редуцирането атмосфера.

В настоящата работа са представени общо 29 глинени съда, повечето от които са с частично нарушена цялост. Освен на формата и големината, внимание е обърнато и на функцията на тиглите – термична устойчивост, скорост на топене, редуциращ контрол и степен на манипулация. Всички леярски съдове, наричани поти, са широко отворени, конусовидни и остродънни или с чашковидно и заоблено дъно (облодънни). Потите са малки по размер съдове с полусферична, овална или конична форма на тялото, в повечето случаи са изработени от изпечена глина с пореста структура, по вътрешната повърхност на която често се наблюдават следи от остъкляване, причинено от дървесната пепел и замърсяването от шлаката. Такива са и всички намерени на Шуменската крепост леярски съдове. Сред тях преобладават остродънните, като долният край при някои е силно издължен и отделен от общия силует и наподобява пъпка (Обр. 4a, Обр. 6, Обр. 10a, Обр. 13–14, Обр. 17, Обр. 21–22). Съдовете със заоблени дъна имат същата вместимост (Обр. 1, Обр. 3, Обр. 12, Обр. 15). При някои по-запазени екземпляри се наблюдава прищипване в горния край и оформяне на устие (Обр. 1c, Обр. 10c, Обр. 14c, Обр. 22c, Обр. 26c). Върху един

от съдовете пък се забелязват отпечатъците от пръстите на майстора (Обр. 26a, Обр. 26b). Те подсказват начина на направа на този вид керамични пособия, а именно чрез използването на калъп, около който е формован самият обем. След изваждането му е следвало изпичане и подготовка за употреба. Двете основни форми сред леярските съдове от Шуменска крепост – остродънните и облодънните са изработвани по един и същ начин, но с различни калъпи.

По външната повърхност на всички леярски съдове има следи от оксидирал метал. В резултат на високата температура тя се е остъклила в различни нюанси, чиито цвят е показател за отделните метални включвания в топилката вътре и самия съд. По оцветяването може да се съди за качеството на глиненото тесто на тиглите[3]. Различията в него свидетелстват за щателно сортиране и подготовка на минералните и органичните включвания в процеса на създаването му. Визуалното наблюдение над тиглите помага да се определят фрагменти с остатъци от метал във вид на капки или шлаки по дъната, стените и устията на леярските съдове. Така например по стените на някои съдове, като Обр. 1a, Обр. 5a-b, Обр. 17a-b ясно се виждат различните нюанси от разтопения в тях метал. Оцветяването на глината в бледожълто се дължи на минерала лимонит ($2Fe_2O_3.3H_2O$), което се потвърждава от преобладаващото желязо в химическия състав на леярските съдове (Обр. 3a). Цветът на глината дава известна представа и за нейните качества. В големи количества и при високи температури, както е в настоящия случай, лимонитът се превръща във Fe_2O_3 и оцветява съдовете в тъмночервено (Обр. 1a-b, Обр. 5b-c, Обр. 10b-c). На места има ръждивокафяв цвят с виолетов оттенък, което пък се дължи на никеловите силикати (NiO, Ni_2O_3), (Обр. 5a, Обр. 9, Обр. 17a-b). Виолетовият оттенък е следствие на мангановите съединения (MnO_2), докато тъмнозеленият цвят говори за присъствието на хромови съединения (двухромен триокис (Cr_2O_3), калиев хромат (K_2CrO_4), оловен хромат ($PbCrO_4$)) и меден оксид (CuO), (Обр. 12, Обр. 17, Обр. 24, Обр. 28). Не на последно място трябва да се отбележи и наличието на цинк Zn, който е 4%. Цинковият оксид (ZnO) се получава от окислението на цинковите пари, на което се дължи оцветяването на някои от стените на съдовете в матово (непрозрачно) бяло, (Обр. 3a, Обр. 15a, Обр. 18b).

Ако глината се изпича при откислителни (редукционни) условия, в зависимост от количеството на съдържащите се в тях железни съединения, цветът на чирепа е синкав или черен. Такъв цвят на чирепа има при някои от разглежданите поти (Обр. 6–9, Обр. 24, Обр. 25, Обр. 27). При по-високи температури, каквито например са необходими за стопяването на бронза, чирепът на глините, които съдържат по-значителни количества железни съединения става не само черен, но се и подува, деформира и изпълва с многобройни шупли. Това се дължи както на превръщането на железните съединения в железен окис и метално желязо, така и на освободилия се кислород (Обр. 5, Обр. 7, Обр. 9, Обр. 16–17, Обр. 21–23, Обр. 24, Обр. 27–29). Изследването на повърхността на леярските съдове показва, че в тях са топени сплави на медта – предимно бронз, някъде и олово или топенето на сребро, мед и олово в различни пропорции. Последното се предполага от отворения характер на съдовете, подходящ за стапянето на метали с ниска температура на топене, каквото е оловото[4].

Следите от оксидирал метал по вътрешната повърхност на потите показва технологичното ниво на процеса, т. е. стапянето в условия, позволяващи силното оксидиране на метала, от което главно се получават отпадъците[5]. По състава на шлаката обаче не може да бъде определен точния състав на стопения метал. Тя съдържа висока степен на остъкляване, в което има вар, сода и поташ, както и лесно оксидиращи метали, които могат напълно да липсват или пък да присъстват само като минимални включвания в подготвения и стопен метал[6]. Липсата на шлаков налеп по вътрешността на конусовидните съдове означава, че съдържимото в тях не се нагрява отгоре, а отдолу. Счита се, че потите първоначално се използват във връзка с отворените огнища като постепенно с развитието на процеса на топене на рудите започват да се употребяват основно за операции, свързани с рафинирането на металите. Нагряването отвън изисква тънка топлоизолираща и огнеупорна керамика. Външното остъкляване и следите от ошлакована дървесна пепел показват, че съдовете са поставяни върху огъня в контакт с пепелта. Металът вътре се е запазвал от ошлаковане с добавката на дървесна пепел в него. Разпределението на остъклените участъци върху съдовете от Шуменска крепост доказва, че те са били нагрявани отдолу. Остъкляването отвън е следствие от изтичането на флукция и свързването ѝ с пепелта в огъня. Тази гореща пепел глазира често съдържащите се следи от метал, дори малките капки метал или химически свързания с шлаката слой[7]. Работата позволява на металурзите да контролират условията, при които протича процесът, тъй като те предпазват съдържанието от директен контакт с газовете, отделени в резултат на горенето и други замърсители, които биха могли да повлияят на реакцията[8].

Прави впечатление, че повечето поти са тънкостенни (Обр. 1, Обр. 10, Обр. 14, Обр. 18, Обр. 19–21, Обр. 25–27), с устие за отливане на разтопения метал. Дебелината в случая се определя от техния малък обем. Потите са достатъчно устойчиви, за да издържат разтопения метал. Колкото по-голям е обема на съда, толкова по-дебели и груби са неговите стени, а следователно такава е и формовъчната маса и обратно – при малки форми стените са тънки, глината е пречистена и по-фина. И в двата случая съдовете имат много добри огнеупорни свойства, т. е. слаба чувствителност към високи температури. Максимално необходимата температура за чистата мед е 1100° C, а минималната за оловото, калая и техните сплави – 300° C. Тези свойства зависят както от кристалинния състав на глината, така и от добавените в тестото неорганични и органични примеси. Счита се, че формовъчната маса е способна да издържа високи температури, ако в нея се съдържа значително количество кремъчни включвания. Растителните примеси, добавени към тестото също повишават неговата огнеупорност. Примесите на желязо и основа, които при нагряване действат като флюси, напротив, трябва да са много ниски[9]. Топлинният трансфер през стените на съдовете може да се редуцира чрез повишаване на пориозността с използването на карбонатни материали (графити, пепел), които изгарят по време на горенето, намалявайки склонността на метала да стопи съда[10].

Формата и малкият обем на тънкостенните съдове показват, че те са използвани предимно за стапянето на мед и ценни метали. Последното се свърз-

ва с направата на малки ювелирни изделия – накити, кръстове, пандантиви и др. Подобни леярски съдове са намерени при проучванията и на останалите късносредновековни градове и крепости от този период. Така например при разчистването на основите на едно от жилищата на Царевец са открити голям брой цели и фрагментирани глинени поти, разпръснати по пода му заедно с останки от пещ, различни инструменти и калъпи[11]. Повечето от потите са тънкостенни, имат конусовидна форма със слабо заострено дъно и прищипване на ръба на устието. По дъното на две от тях са открити следи от мед и злато. Намирането на подобни предмети е показател, че в тази част на хълма Царевец, между Двореца и Патриаршията са били разположени занаятчийски работилници на ювелири.

Подобни поти (13 на брой) са намерени и в средновековния Червен (жилище 13 и сграда западно от църква No 7)[12]. Изработени са от глина, имат заострено дъно и сравнително малки размери. При проучването на крепостта до Перник също са открити глинени поти от двете разновидности – с форма на обърнат надолу конус и облодънни[13]. Всички са широко отворени, със сравнително по-дебели стени и дъна от описаните до момента. Те са направени от специална огнеупорна глина, добила сивкав цвят от високата температура. Следи от металургия на металите и производствени комплекси са намерени също в средновековния Мелник. Първият комплекс е разкрит около височината Чатала и по северната страна на Роженското дере, където са запазени руини от работилница за мед, поти, меден шлак, парчета медна руда и метални предмети[14]. Приведените примери, заедно с представените в настоящата работа 39 леярски съда от Шуменска крепост са убедително свидетелство за съществуването на високоразвит ювелирен занаят във всички известни центрове на късносредновековна България. Металолеенето и обработката на цветни метали са овладени до съвършенство и свидетелство за това са многобройните изделия от художествен метал, намерени по тези места. Най-важните пособия сред богатия инструментариум, ползван от майсторите-ювелири, са леярските съдове (поти) – незаменимо средство в дългия процес на подготовка, отливане и обработване на металите до постигането на крайната цел и получаването на желаната форма.

КАТАЛОГ

1. Пота. Глина. Конична тънкостенна форма, изцяло запазена, издължена долна част и широко отворено устие, прищипнато в единия край. Размери: 6,4/5,3 см, дебелина – 0,4 см, височина – 2,6 см. Ш. кр. – Юг. Кв. IX-К/3. Дълб. 1,80 м. Инв. No 20629.

2. Пота. Глина. Конична дебелостенна форма, заоблена долна част и широко устие, отчупено в горния край. Размери: 4,6/2,3 см, дебелина – 0,8 см, височина – 2,1 см. Ш. кр. – Юг. Инв. No 21594.

3. Пота. Глина. Плитка дебелостенна форма, заоблена долна част и отчупено устие. Размери: 6,2/5,4 см, дебелина – 1,5 см, височина – 2,8 см. Ш. кр. – Юг. Кв. VII-Г/1. Дълб. 1,20 м. Инв. No 3059.

4. Пота. Глина. Конична тънкостенна форма, издължена долна част и устие, отчупено в единия край. Размери: 3,7/2,8 см, дебелина – 0,4–0,5 см, височина – 3,8 см. Ш. кр. Кв. XII-Г/6. Дълб. 1,20 м. Инв. No 15613.

5. Пота. Глина. Конична форма, подобна на No 1. Размери: 7,5/6,2 см, дебелина – 0,5–0,6 см, височина – 5,2 см. Ш. кр. Кв. XII-В/2. Дълб. 0,30–0,60 м. Инв. No 12366.

6. Пота. Глина. Конична тънкостенна отчупена по надлъжната ос форма, издължена долна част и широко устие, прищипнато в единия край. Размери: 4,0/2,2 см, дебелина – 0,4 см, височина – 3,7 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/8. Дълб. 2,10 м. Инв. No 10769.

7. Пота. Глина. Конична тънкостенна форма, издължена долна част и широко устие, част от стените отчупени. Размери: 5,2/4,0 см, дебелина – 0,4 см, височина – 4,0 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/9. Дълб. 3,0 м. Инв. No 10599.

8. Пота. Глина. Конична тънкостенна форма, издължена долна част и широко устие, отчупена по надлъжната ос. Размери: 3,8/1,9 см, дебелина – 0,3–0,4 см, височина – 3,5 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/5. Дълб. 2,50 м. Инв. No 10439.

9. Пота. Глина. Подобна на No 8. Размери: 4,0/2,1 см, дебелина – 0,3–0,4 см, височина – 4,2 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/5. Дълб. 2,50 м. Инв. No 10440.

10. Пота. Глина. Конична тънкостенна изцяло запазена форма, подобна на No 1. Размери: 5,0/5,5 см, дебелина – 0,2–0,3 см, височина – 4,0 см. Ш. кр. Кв. XI-Б/3. Дълб. 0,60 м. Инв. No 10794.

11. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, запазена само долната част. Размери: 4,8/4,5 см, дебелина – 0,3 см, височина – 3,5 см. Ш. кр. Кв. XIII-Г/4. Дълб. 0,30 м. Инв. No 16148.

12. Пота. Глина. Чашковидна тънкостенна форма, заоблена долна част и широко устие, отчупено и реставрирано в горната част. Размери: 5,6/5,5 см, дебелина – 0,4 см, височина – 3,6 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/4. Дълб. 4,50 м. Инв. No 15171.

13. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, издължена долна част и широко устие, отчупено и реставрирано при една от страните. Размери: 5,4/3,6 см, дебелина – 0,3–0,4 см, височина – 3,8 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/3. Дълб. 4,30 м. Инв. No 16927.

14. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, издължена долна част и широко устие, отчупено на места по периферията и прищипнато в единия край. Размери: 5,2/4,7 см, дебелина – 0,2–0,3 см, височина – 3,9 см. Ш. кр. Югоизток. Кв. XI-Г. Инв. No 3864.

15. Пота. Глина. Чашковидна тънкостенна форма, отчупена по надлъжната ос, заоблена долна част и широко устие. Размери: 7,4/2,7 см, дебелина – 0,6 см, височина – 6,5 см. Ш. кр. Югоизток. Кв. IX-А/21. Дълб. 2,15 м. Инв. No 4373.

16. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, фрагментирана, издължена долна част и широко устие. Размери: 5,2/4,4 см, дебелина – 0,4–0,5 см, височина – 6,5 см. Ш. кр. Югоизток. Кв. XII-Г/21. Дълб. 3,60 м. Инв. No 4329.

17. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, издължена долна част, широко устие, леко отчупено на места в горния край. Размери: 6,0/5,3 см, дебелина – 0,3–0,4 см, височина – 4,8 см. Ш. кр. Югоизток. Дълб. 1,20 м. Инв. No 2850.

18. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, широко устие, отчупено в единия край. Размери: 5,4/4,7 см, дебелина – 0,2–0,3 см, височина – 5,0 см. Ш. кр. Хижа. Инв. No 1435.

19. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, издължена долна част, широко устие, отчупено в горния край. Размери: 5,2/4,7 см, дебелина – 0,4–0,5 см, височина – 4,0 см. Ш. кр. Кв. XI-Ж/3. Дълб. 1,80 м. Инв. No 2850.

20. Пота. Глина. Конусовидна тънкостенна форма, отчупена и възстановена, издължена долна част, широко устие. Размери: 6,0/4,5 см, дебелина – 0,2–0,3 см, височина – 4,2 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/9. Дълб. 1,50 м. Инв. No 10249.

21. Пота. Глина. Конусовидна форма, издължена долна част, широко устие, леко отчупено в единия край. Размери: размери – 4,2/4,2 см, дебелина – 0,2 см, височина – 3,8 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/6. Дълб. 0,30 м. Инв. No 10033.

22. Пота. Глина. Конусовидна форма, издължена долна част, широко устие, отчупено в единия край. Размери: размери – 6,1/5,5 см, дебелина – 0,7 см, височина – 4,6 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/5. Дълб. 2,50 м. Инв. No 10438.

23. Пота. Глина. Конусовидна форма, широко устие, отчупено. Размери: размери – 5,6/5,7 см, дебелина – 0,4–0,7 см, височина – 5,8 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/9. Дълб. 1,50 м. Инв. No 10251.

34. Пота. Глина. Конусовидна форма, широко устие, отчупено по периферията. Размери: размери – 5,4/5,0 см, дебелина – 0,3–0,8 см, височина – 5,0 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/6. Дълб. 0,30 м. Инв. No 10031.

35. Пота. Глина. Конусовидна форма, фрагментирана, издължена долна част, широко устие. Размери: размери – 5,0/4,1 см, дебелина – 0,4–0,5 см, височина – 4,0 см. Ш. кр. Кв. X-Д/3. Дълб. 1,50 м. Инв. No 9910.

36. Пота. Глина. Конусовидна форма, издължена долна част, широко устие, леко отчупено и прищипнато в единия край. Размери: размери – 5,0/4,6 см, дебелина – 0,2 см, височина – 4,2 см. Ш. кр. Кв. XII-Е/7. Дълб. 0,60 м. Инв. No 9911.

37. Пота. Глина. Конусовидна форма, отчупена, издължена долна част, част от широко устие. Размери: размери – 4,2/3,6 см, дебелина – 0,3–0,5 см, височина – 4,0 см. Ш. кр. Кв. XI-Е/6. Дълб. 0,30 м. Инв. No 10032.

38. Пота. Глина. Конусовидна форма, отчупена, издължена долна част, широко устие, прищипнато в единия край. Размери: 5,4/4,8 см, дебелина – 0,3–0,4 см, височина – 5,0 см. Ш. кр. Кв. VII/4. Дълб. 0,90 м. Инв. No 9241.

39. Пота. Глина. Чашковидна форма, запазена заобленатa долна част, устието – отчупено. Размери: 4,8/4,6 см, дебелина – 0,7 см, височина – 0,3 см. Ш. кр. Кв. XI/9. Дълб. 3,90 м. Инв. No 9084.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. Shumen. 1995]

[2] **Ениосова, Н., Р. Митоян**. Тигли Гнездовского поселения. – В: *Археологический сборник*, Вып. 111, 1999, 54–63. [**Eniosova, N., P. Mitoyan.** Tigli, Gnezdovskogo poselenia. – V: *Arheologicheskiy sbornik*. Vysht. 111, 1999, 54–63]

[3] **Пеев, В.** Материалознание по керамика. С., 1966, с. 19; **Пеев, В., Р. Добрева.** Технология по керамика. С., 1972, 331–372. [**Peev, V.** Materialoznanie po keramika. S., 1966, s. 19; **Peev, V., R. Dobreva.** Tehnologia po keramika. S. 1972, 331–372]

[4] **B. Szmoniewski.** The production of object from non-ferrous metals in the area of Central and Eastern Europe, in the initial phases of the Early Middle ages. – In: *Studii Eurasiatice,* 1, 2005, 107–120, p. 111.

[5] **Dunworth, D.** A note on the analysis of crucibles and moulds. – Historical Metallurgy, 43, 2000, p. 85.

[6] **Hodges, H.** Artifacts. An Introduction to Early Materials and Technology. London, 2000, p. 205.

[7] **Bayley, J.** Non-Metallic Evidnece for Metalworking. – In: *Archaeometry. Proceeding of the 25th International Symposium.* Ed. Y. Maniatis, Amsterdam-Oxford, 1989, p. 292.

[8] **Forbes, R.** Studies in Ancient Technology. Lieden, 1958, Vol. VI, 73–75; **Tylecote, R.** A History of Metallurgy. London, 1976, 16–17.

[9] **Пеев, В.** Материалознание по керамика. С., 1966, с. 54. [**Peev, V.** Materialoznanie po keramika. S., 1966, s. 54]

[10] **Tylecote, R.** Metallurgical Crusibles and Crusible Slags. – In: J. Olin, A. Franklin (eds.). Archaeological Ceramics. Washington, 1982, p. 237.

[11] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: *Известия на окръжния исторически музей В. Търново*. T. V, 1972, с. 52, обр. 1. [**Angelov, N.** Kam vaprosa za razvitieto na zanayatite v srednovekovnia Tarnovgrad prez XIII–XIV v. – V: *Izvestia na okrazhnia istoricheski muzey V. Tarnovo*. T. V, 1972, s. 52, obr. 1]

[12] **Димова, В., С. Георгиева.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186 сл., обр. 37а-е. [**Dimova, V., S. Georgieva.** Srednovekovniyat Cherven. T. 1, Sofia, 1985, s. 186 sl., obr. 37a-e]

[13] **Чангова, Й.** Перник. Т. III, София, 1992, с. 34, обр. 1, 2. [**Changova, Y.** Pernik. T. III, Sofia, 1992, s. 34, obr. 1, 2]

[14] **Нешева, В.** Богозиданият град Мелник. София, 2008, с. 293. [**Nesheva, V.** Bogozidaniyat grad Melnik. Sofia, 2008, s. 293]

Обр. 1a *Обр. 1b* *Обр. 1c*

Обр. 2a *Обр. 2b* *Обр. 3a*

Обр. 3b *Обр. 4a* *Обр. 4b*

Обр. 5a *Обр. 5b* *Обр. 5c*

Обр. 6 Обр. 7 Обр. 8

Обр. 9 Обр. 10a Обр. 10b

Обр. 10c Обр. 11a Обр. 11b

Обр. 12a Обр. 12b Обр. 13a

Обр. 13b

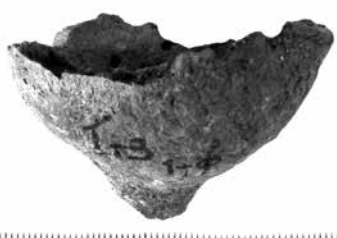

Обр. 14a

Обр. 14b

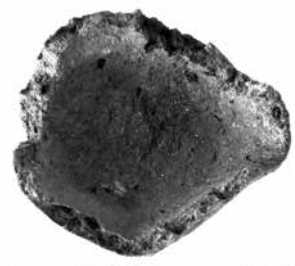

Обр. 14c

Обр. 15a

Обр. 15b

Обр. 16a

Обр. 16b

Обр. 17a

Обр. 17b

Обр. 17c

Обр. 18a

Обр. 18b

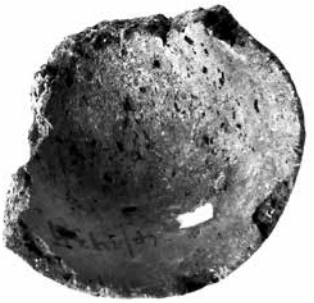

Обр. 18c

Обр. 19a

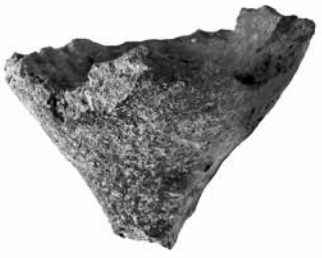

Обр. 19b

Обр. 20a

Обр. 20b

Обр. 21a

Обр. 21b

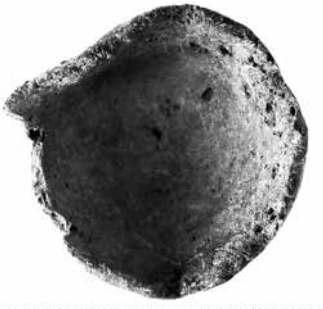

Обр. 21c

Обр. 22a

Обр. 22b

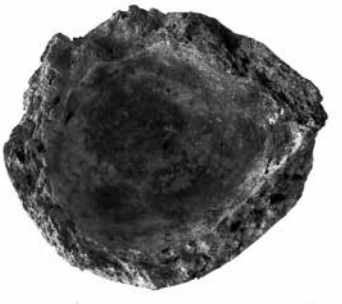

Обр. 22c

Обр. 23a

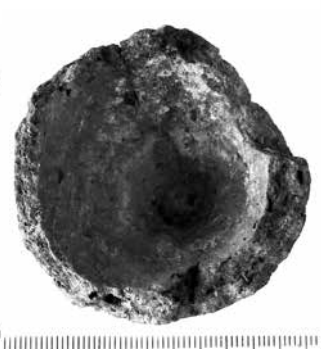

Обр. 23b

Обр. 23c

Обр. 24a

Обр. 24b

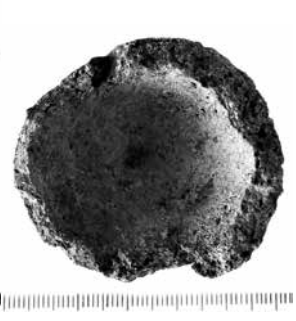

Обр. 24c

Обр. 25a

Обр. 25b

Обр. 26a

Обр. 26b

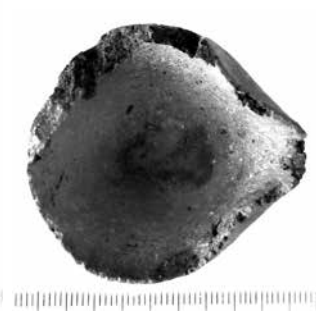

Обр. 26c

Обр. 27a

Обр. 27b

Обр. 28a

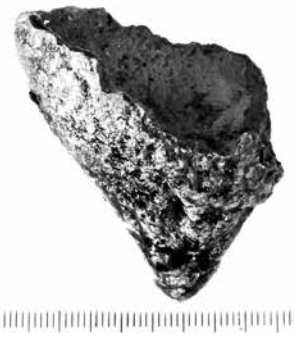

Обр. 28b

Обр. 28c

Обр. 29a

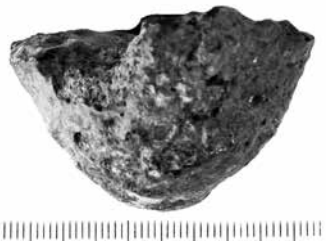

Обр. 29b

БАНЯ В ПОДГРАДИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ШУМЕН

Евгени Дерменджиев

BANYA V PODGRADIETO NA SREDNOVEKOVNIA SHUMEN

BATHROOM IN THE SUBURB THE MEDIEVAL SHUMEN

Evgeni Dermendhjiev

Abstract: *A bath, which is not excavations sufficiently is located outside the medieval fortress of Shumen* ***(Img. 1, Img. 2, Img. 3)****. There are only a few historical refearences about it. First, it was consideral, that it was a Turkish bath, but later on it was suggested, that it was built inside a Bulgarian Medieval monastery.*

Available data and records show that a big living quarter existed in the southeastern foot of Shumen fortress and the bath was inside its borders in the 14th century ***(Img. 1, Img. 2, Img. 3)****. This living quarter was inhabited by Bulgarian population, at least until 1444. So, probably the bath was built and used in the period of Second Bulgarian Kingdom.*

According to the collected information the bath had at least 4 rooms – boiler room, with a water tank, at least 2 rooms for bathing with underfloor and inserted in the wall heating systems and a dressing room.

The bath was supplied with water through a water reservoir with 3 springs and outer water system with continuous flow ***(Img. 7, Img.8)****. The outside plumbing instalation consisted of separated pipelines for cold and hot water, inserted into the walls of the bath. The bathroom had internal sewage drainage for the used water.*

A church, called „Holly Mother of Christ", was built next to the bath. The church had a built-in large fountain, which was supplied by the bath's pipelines ***(Img. 4, Img. 5)****.*

Baths, with such plans and appearances, are known to bein use in Bulgaria, Byzantium, Armenia and Georgia from 11th to 14th century ***(Img. 9, Img. 10, Img. 11, Img. 12, Img. 13, Img. 14, Img. 15, Img. 16, Img. 17).***

The bathroom in Shumen, could be a public or it was a pakt of the monastery, and most probably it was built in the 14th century, and used at least until of the middle 15th century.

В резултат от досегашните археологически разкопки в крепостта и подградието на Шумен са открити крепостни стени, порти и кули, църкви, водохранилища, жилищни сгради и работилници от XII–XIV в., но не са получени преки данни за съществуването на средновековна баня[1]. За такава няма и никакви писмени сведения, известия или предания. Ето защо в тази връзка е особено интересна кратката информация за баня, намираща се в източното подградие на Шумен, което е обитавано по времето на Второто българско царство.

К. Шкорпил първи посочва, че на малка поляна на югоизточния склон на шуменския Хисар е разкопана средновековна църква (Обр. 1-С), а източно от нея има развалини на турска баня (Обр. 1-D)[2]. По-късно някакви проучвания около тази баня прави Р. Попов, но за резултатите от тях няма публикация[3]. Важна информация за банята дава К. Божилов, който посочва, че през 20-те години на XX в. „…нейната вода се усвои от Общинското ни управление."[4] Банята е спомената и от д-р П. Скорчев като „Римската баня", във връзка със строеж на

чешма в близката околност[5]. Още по-кратки са сведенията на Цв. Дремсизова и В. Антонова, които през 1958 г. правят спасителни разкопки на това място. Отбелязвайки средновековната църква, открита от К. Шкорпил, те посочват: „На изток от нея се виждат основи на постройка, известна на населението под названието „Римската баня.“[6] По-късно е уточнено, че банята се датира в първите години на турското робство (XV в.)[7].

На тази баня се спира съвсем накратко и В. Иванов: „Тя се намира на мястото на старото градско заселище, до големия завой на асфалтовия път за хижата. По сведения на стари турци тя се наричала „Чиини хамам“ (Китайската баня). Ясно личат и сега кухините под пода на банските помещения, каналите за топлия въздух и мазилката с примесени в разтвора стрити тухли.“[8] Д. Георгиева представя всички налични данни за банята, като посочва, че нейните основи и хипокауст са се виждали доскоро върху самия терен[9]. Според нея водопроводът, открит под основите на църквата, проучена от К. Шкорпил, е захранвал точно тази баня. Тя отбелязва още, че баня „Чинни хамам“ не се упоменава в архивните материали, но по нейни сведения е имало стари турци, които знаят тази баня с името „Румели хамам“ (румели = византийска). Въз основа на събраните сведения за банята Д. Георгиева обобщава: „Наименованието „Римска баня“ не дава точното време на построяване, но е указание за нейния предосмански период.“[10]

За тази баня няма други сведения. В момента на посоченото място не се забелязват никакви останки от нейните стени (Обр. 2). Разположението на банята в очертанията на едно от подградията на средновековния Шумен от XIII–XIV в.; близостта ѝ до средновековна църква, която все още е съществувала в първите десетилетия на XV в.; датирането ѝ в Османския период, без да има конкретни резултати от археологически проучвания и данни от архитектурни изследвания обаче дава основания да се предположи вероятността тази баня да е строена и функционирала по време на Второто българско царство.

Подградието се намира в местността Харачибоаз, на югоизточния склон на хълма, на който се издига крепостта на Шумен (Обр. 1, Обр. 2)[11]. То е разположено на голяма поляна с наклон от северозапад към югоизток и надморска височина между 370 м и 375 м, която отстои на 200 м по права линия от възстановената кула № 1 на отбранителен пояс № IV на крепостта. Поляната заема площ от около 30 дка и по нея има малки възвишения от рушевини на сгради, натрупани камъни, тухли, керемиди и хоросан.

Във връзка с прокарването на панорамния път към крепостта през 1958–1959 г. са проведени археологически разкопки.[12] Тогава са открити каменни зидове и стени на сгради, зидани с калова спойка, цяла грънчарска пещ за битова керамика, следи от огнища, както и находки от XII–XIV в.[13] В югозападния край на поляната се намира църквата, която е отбелязана от К. Шкорпил (това е църква № 11 по общата номерация на средновековните църкви в Шумен)[14]. При сондажни проучвания в близост до тази църква са открити 3 гроба от некропол, а в района около нея – работилници с пещи за обработка на желязо и производство на битова керамика[15]. При разширяването на шосето

към крепостта през 1964 г. са намерени и човешки кости, за които заедно с откритите по-рано два надгробни паметника, В. Антонова предполага, че също са от гробове около църквата[16]. На това място се попаднало и на масивни основи от камъни и хоросан – вероятно от самата църква[17]. При сондажни разкопки през 1984 г. на източния склон на хълма са разкрити каменни стени от сгради или огради, зидани с калова спойка или хоросан, и останки от полуразрушена каменна пещ[18]. Разкриването на крепостна стена, зидана с хоросан, която се спуска от югоизточната ъглова кула на външния крепостен пояс № V на Шумен, дава основание на В. Антонова да предположи, че подградието в югоизточното и източно подножие на крепостта е било укрепено (Обр. 3)[19].

От направените при разкопките в подградието стратиграфски наблюдения на дебелите над 3 м културни напластявания се установява, че те са от различни епохи, но най-изобилни са материалите от XII–XIV в.[20] Находките от сондажите, включително и раннотурска керамика, показват, че подградието е продължило да съществува и в началото на турското владичество[21]. За това свидетелстват и откритите монети от XIV в. и до средата на XV в. по склоновете северно, източно и югоизточно от крепостта[22].

В потвърждение на този извод е каменната плоча с текст на български език (Обр. 4), открита от К. Шкорпил при разкопките на църквата, разположена в западната част на подградието (църква № 11) (Обр. 3)[23]. Надписите върху плочата са разчетени от В. Златарски,[24] а корекции правят А. Маргос[25], К. Попконстантинов и В. Антонова[26].

Според А. Маргос това са два отделни надписа, врязани върху каменната плоча, която е била зазидана над вратата на южния вход на църквата[27]. Той ги разчита по следния начин – първият надпис гласи: „По волята и с Божията помощ издигна се този храм на пречистата Божия майка", докато вторият надпис е направен по-късно: „Аз, Стоян многогрешни, писах тези слова над вратите на Пречистата: Помилуй ме Господи, Боже мой, когато дойда в царството ти. Писах в годината 6923, в дните на царя султан. Пречисти Боже, помилуй грешния раб, да е проклет … и до амин". Анализът на текстовете направен от А. Маргос показва, че първият надпис е ктиторски, несъмнено свързан със строежа на църквата, най-вероятно през XIV в., която е била посветена на Св. Богородица. Вторият надпис доказва, че през 1415 г. (6923 г. от Сътворението на света), църквата „Св. Богородица" продължава да съществува и да се използва от българско християнско население.

Информацията, получена от тези изключително важни български надписи и резултатите от археологическите разкопки на околните терени, явно доказва следното: през 1415 г. в подградието на Шумен все още функционира средновековната църква „Св. Богородица"; край тази църква трябва да има и християнска махала, чието население тя е продължавала да обслужвала и в първите десетилетия на XV в.

Шумен е завладян от войските на Али паша по време на неговия поход в североизточните части на България през 1388 г.[28] По това време подградието с църквата „Св. Богородица" вече е било неразделна част от средновековния

Шумен. През есента на 1444 г. Шумен е обсаден от кръстоносната армия на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (1440–1444 г.)[29]. След 3 дни крепостта е превзета чрез щурм, а цитаделата с укрилите се в нея около 50 турци (първенци и войници) е опожарена[30]. По всичко изглежда, че след това както крепостта, така и подградието са изоставени, а кварталите на новия османски град от втората половина на XV в. са застроени вече в равнината, източно от средновековния Шумен[31].

Засега няма конкретни писмени сведения за обитаването на подградията на Шумен под османско владичество непосредствено след края на XIV в., с изключение на ктиторския надис от църквата „Св. Богородица". Не може да се каже със сигурност кои български квартали се запазват на старите си места и къде точно са били разположени новите турски махали в очертанията на крепостта и дали е имало такива в подградията на Шумен. Публикуваните данни от археологическите разкопки за постоянно обитаване на крепостта и подградията на Шумен от военни и цивилни за времето от 1388 г. до 1444 г. са съвсем малко[32]. Има обаче и конкретни свидетелства за това, че през първите десетилетия на XV в. подградието в югоизточния склон на хълма, намиращо се точно под крепостта, е било населено с българи, които са разполагали и действащ християнски храм – църквата „Св. Богородица" (Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5)[33].

В първите векове след завоеванието българите са били преобладаващото население, като тази тенденция се запазила дори до края на XVI в., а турците са били само малка колония[34]. Пряко свидетелство за този извод са сведенията в Списъка на хасове, зеамети и тимари в Шумен и Шуменско от средата на XV в., в който е отбелязано, че в град Шумен има: „… домакинства мюсюлмани – 11, домакинства неверници – 74, вдовици – 5."[35]. Пак там е посочен и броят на войниците в Шумен от средата на XV в.: „… [Военно задължен]: лично, бюрюме, с 5 въоръжени бойци, 1 прислужник, 1 въоръжен боец [от] Марутени и 1 шатра"[36]. Така става ясно, че до средата на XV в. в крепостта е имало малък турски гарнизон, а в нея най-вероятно е пребивавало и останалото турско население в Шумен.

Най-старата от известните турски махали на Шумен се нарича Ески махлеси (Старата махала)[37]. Тя се намира на равния терен край река Поройна, непосредствено под източното подножие на хълма, на който се издигал средновековния Шумен (Обр. 6)[38]. В тази махала се намират Ески джамия (Старата джамия) и Ески хамам (Старата баня). В описанието на Шумен, направено от Хаджи Калфа във времето преди средата на XVII в., се отбелязва, че в града има джамия, баня и малка река[39]. Тази баня се идентифицира с Ески хамам (Старата баня)[40], което показва, че това трябва да е първата и най-ранна известна турска баня в очертанията на Шумен от това време. Тя се споменава и с имената „Еврейската баня"или „Под гората", а нейното изграждане е отнесено с най-голяма вероятност към втората половина на XVI в.[41]

Предполага се, че най-старата българска махала (Равна махала) с голям некропол и църква от времето на османското владичество е била разположена в северозападните покрайнини на Шумен (Обр. 6)[42]. Изказано е и мнение, че

на това място е имало средновековен квартал на града още от предосманско време[43]. Представена е и хипотеза, основаваща се на анализа и тълкуването на данни от пътеписи на чужди пътешественици, топографски карти и спомени на шуменци от периода XVII–XX в., както и на открити средновековни архитектурни детайли, надгробни плочи, находки и монети, че укрепени и неукрепени квартали на средновековния град от времето на Второто българско царство са били разположени по цялата територия на централната част на съвременния Шумен и които впоследствие (от XV в.) са били включени в плана на новия османски град[44]. Археологически проучвания в тези райони обаче не са правени, поради което засега липсват конкретни теренни и стратиграфски данни, които да подкрепят с допълнителни сигурни доказателства това предположение.

Съществува и по-различно виждане за подградието на средновековния Шумен[45]. Чрез представяне и тълкуване на всички известни археологически, стратиграфски, епиграфски и топографски данни и сведения напълно се отрича съществуването на подградие в източното и югоизточно подножие на крепостта (Обр. 2), като се настоява, че там е имало единствено средновековен манастир. Манастирът е включвал църквата „Св. Богородица“ (Обр. 4, Обр. 5), некропол, разглежданата баня, охранителна кула, сгради и грънчарска работилница. Неговото изграждане е датирано в IX в., а разрушаването и изоставянето му – в 1444 г.[46]

Наличието на едно или няколко подградия с различна площ, разположени в непосредствена близост до крепостните стени, е една от основните характеристики на устройството и планировката на градовете на Второто българско царство. Такива са открити и отчасти проучени например в столичния Търновград[47] и Мелник[48]. Малката укрепена територия на крепостта на Шумен от около 27 дка, несъмнено показва, че значителна част от неговото население е обитавало квартали, разположени в подградията източно и югоизточно от нея (Обр. 2)[49]. Твърдението, че Шумен през XII–XIV в., който е един от най-големите и значими градове на Второто българско царство[50], не е имал подградие на източния склон на хълма не може да се защити с никакви доказателства. Фактите и данните от теренните проучвания показват, че терасата източно от крепостта е продължително обитавана, а по нейната площ се откриват на различни места архитектурни останки от отбранителни съоръжения, сгради, жилища, пещи, работилници и културни пластове, датирани в периода XII–XIV в.[51] Разбира се единствено провеждането на редовни разкопки в тази част на средновековния Шумен ще уточнят границите на подградието, неговото устройство, планировка, архитектурно застрояване и хронология.

Не може да се изключи и възможността край църквата „Св. Богородица“ да е имало манастир, съществувал в годините на Второто българско царство и през първата половина на XV в. (Обр. 3)[52]. Към това насочва църквата „Св. Богородица“, намираща се съвсем близо до разглежданата баня, както и разкритите в съседство каменни помещения и оградни стени, които могат да обособят отделен архитектурен комплекс[53]. Ясно е обаче, че и този предполагаем засега

манастир не би трябвало да е изграден самостоятелно в подножието на крепостта, а явно е бил включен в границите на източното подградие на средновековния Шумен.

Представените данни за обитаването на източното подградие на Шумен от българско население през XIII–XIV в. и в първите десетилетия на XV в. (Обр. 2, Обр. 3), а също така и определянето на мястото на най-ранната турска махала в равнината, далеч на североизток от Шуменската крепост (Обр. 6), позволяват да се постави въпросът за датировката на разглежданата баня. Направените дотук изводи дават основание да се изкаже предположението, че банята в средновековното подградие на източния склон на хълма, на който се намира крепостта на средновековния Шумен, е възможно да е била построена и да е функционирала по време на Второто българско царство (Обр. 2, Обр. 3). Доказателствата като цяло са в значителна степен убедителни, независимо от това, че засега са предимно косвени:

1. През XIII–XIV в. в източното и югоизточното подножие на хълма, на който се издига крепостта на Шумен, съществува голямо подградие, населено с българи.
2. Подградието е било обитавано от българско население и след 1388 г. (когато Шумен е включен в Османската държава), което продължава да живее там със сигурност и през първите десетилетия на XV в., и явно до средата на същия век, когато в 1444 г. градът е превзет и разрушен от кръстоносните войски на крал Владислав III Ягело (1440–1444).
3. В западна посока и в непосредствена близост до банята се намира църквата „Св. Богородица", която е функционирала през 1415 г. Възможно е около тази църква да е имало средновековен манастир, включващ и самата баня.
4. Не съществуват никакви конкретни писмени или археологически данни, които да показват, че в това подградие е имало турско население.
5. Строителството на баня за обслужване на турско население в изцяло българска махала в края на XIV в. или първата половина на XV в. е малко вероятно. Невъзможно е турска баня да се издигне в непосредствена близост до действаща църква или манастир.
6. Нереалистично е предположението, че банята може да е била изградена за обслужване на българското население в подградието едва след завладяването на Шумен през 1388 г.
7. Същевременно вероятността да се построи османска обществена баня във времето след средата на XV в., на място, където няма градска махала и което изобщо не е обитавано от турско или българско население, и при това намиращо се високо на склона на платото и отстоящо далеч от жилищните квартали на новоизградения Шумен, може напълно да се изключи.
8. Според сведения, записани в средата на XX в., наименованието на банята е било „Чинни хамам" (Китайската баня), но такава не е засвидетелствана в старите архиви на Шумен. Тази баня е била известна и по друг начин: „Румели хамам" или „Римската баня", като второто име изглежда

е осъвременен превод от първото. Посочените имена на разглежданата шуменска баня явно се дължат на факта, че самите турци не са имали спомен за нейното първоначално строителство, защото то е било осъществено във времето преди тяхното заселване в Шумен и тя не е била използвана от тях. Липсата на запазено специално турско наименование може да се приеме и като указание, че банята е функционирала още през средновековната епоха.

9. Строежът на бани през XIV в. в подградията на българските средновековни градове вече не е изключение. Като примери може да се посочат двете бани в подградието на Търновград, столицата на Второто българско царство. Първата баня се намира южно от манастира „Св. 40 мъченици", в подградието в западното подножие на хълма Царевец, на който се издига главната столична цитадела (Обр. 12)[54]. На около 400 м в северна посока, в близост до манастира „Св. Апостоли Петър и Павел"се намира другата голяма обществена баня, известна като „Шишманова баня" (Обр. 13)[55].

БАНЯТА В ПОДГРАДИЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ШУМЕН

Конкретните данни за банята в средновековното подградие на Шумен са доста оскъдни, а както изглежда от нея няма запазени никакви планове, чертежи, скици, рисунки или снимки. Независимо от това обаче наличните сведения позволяват да се посочат някои характерни особености на нейните помещения и елементи от отоплителната система и водопроводната инсталация.

Местоположение

Банята се намира в югозападния край на подградието в източното подножие на хълма, на около 200 м източно от крепостта (Обр. 2). Разположена е на тераса с наклон в южна и източна посока, в близост до малко дере (Хисар боаз), което огражда подградието от юг (Обр. 3). Засега точното ѝ място е трудно да се установи. Според Д. Георгиева основите и хипокаустът на банята доскоро са се виждали в вдясно от първия 90° завой на шосето в посока към крепостта[56]. На това място обаче са правени разкопки, при което са открити зидове на няколко помещения, но без да се съобщава за наличие на стени от банята[57]. Изкопите и зидовете от тези проучвания се виждат и до сега на терена от вътрешната страна на завоя на пътя. Същевременно през 1964 г. при разширяването на шосето са били открити солидни основи от камъни, споени с хоросан, за които се предполага, че произхождат от църквата „Св. Богородица", намираща се съвсем близо до банята[58]. Така се оказва, че сега най-вероятно банята и църквата остават под завоя на съвременното шосе и големите насипи от неговата югозападна страна (Обр. 2).

Непосредствено на запад от банята се намира църквата „Св. Богородица" с некропол (Обр. 2, Обр. 3, Обр. 5), а на изток и север са открити жилищни сгради, оградни стени, железарски и грънчарски работилници (Обр. 3). Не е

изключено банята да е изградена в очертанията на градски манастир. И в двата случая тя се оказва директно включена в плана на подградието, явявайки се неразделна част от неговата планировка и градоустройство.

Помещения

Банята е имала няколко помещения. Поне две от тях са били снабдени с подподово отопление, което показва, че те най-вероятно са къпални. Следователно банята е разполагала и с котелно помещение, огнище и резервоар за вода над него. Отбелязаните канали за топъл въздух биха могли да се намират под висящия под на помещенията, но по-вероятно е те да са част от тяхното стенно отопление. Естествено вътрешната мазилка на помещенията в банята е била направена от розов хидрофобен хоросан с примес от счукани тухли. Подовете на помещенията са били настлани с мраморни или каменни плочи. Несъмнено стените са били стабилно иззидани с камъни и бял хоросан, поради което са се запазили в продължение на няколко столетия. Така според представените данни банята е имала най-малко четири помещения – котелно, две къпални с подподово и стенно отопление и съблекалня.

Водоснабдяване

Банята е разполагала с външен водопровод, по който е снабдявана със студена вода от няколко каптирани извора. Те остават на около 100–130 м в югозападна посока от нея, в източния край на Хисар боаз, където сезонно течащата в него вода е изкопала и прорязала скалите, образувайки малък водопад (Обр. 3, Обр. 7). Сега там се намира изградения през 20-те години на XX в. каптаж, който събира водата от 3 малки извора (Обр. 8). Водата от първия от тях извира изпод южната страна на скалите, а вторият извор отстои на почти 0,60 м северно от него, но в подножието на западната скална стена. Третият извор остава на около 5 м от другите, под скалата от север.

При строителството на новия каптаж явно е бил изцяло разрушен средновековният каптаж, за чиито външен вид и размери няма никакви данни. Може обаче да се предположи, че той е бил направен изцяло под земята, иззидан от ломени камъни, хидрофобен хоросан и глина, във вид на дълъг около 10 м улей с почти Г-образна форма, край южната, западната и северна стена на скалния масив, в който са включени поне 3 извора (Обр. 7, Обр. 8). В края на каптажа би трябвало да има и малък резервоар. Няколко такива каптажа с водопроводи и резервоари са открити при големия Водоснабдителен комплекс от XIII в., изграден до Южната крепостна стена на цитаделата на столичния Търновград, издигната на хълма Царевец[59]. Уловената чрез каптажа вода от тези извори с постоянен дебит е била отведена до шуменската баня чрез самостоятелен външен водопровод. За неговия вид, размери и трасе няма конкретни данни, но той най-вероятно е бил направен от глинени тръби, каквито например са използвани при водоснабдяването на Търновград[60] и Мелник[61].

Чешма

По всичко изглежда, че водопроводът (или отклонение от него), по който е доставяна водата от каптажа, е бил използван за построяването на голяма чешма в близост до шуменската баня. Сектор от него е бил открит при проучването на църквата „Св. Богородица", която остава съвсем близо до самата баня (Обр. 5)[62]. Водопроводът има разкрита дължина 8,65 м и е изграден от големи каменни блокчета с ширина 0,30 м и средна дължина 0,60 м, с вдълбан в тях улей (ширина 8 см) за преминаване на водата, които са били покрити с тухли. Водопроводът е изграден под тухлената подова настилка на наоса на църквата „Св. Богородица", непосредствено до северната стена. В близост до абсидата неговото трасе прави чупка под ъгъл встрани, след което е прокарано по дължина в дебелината на северната стена на наоса, достигайки до лицето на източната фасадна стена, конструктивно свързана с основите на самата църква (Обр. 5). К. Шкорпил отбелязва, че водопроводът излиза от изток на църквата във вид на фонтан, а на приложения надлъжен разрез се вижда, че горният край на водопровода остава на височина около 1,75 м над разкопания терен пред църквата (Обр. 5)[63]. Това показва, че водопроводът под църквата всъщност захранва самостоятелна чешма, без обаче да е проследен откъде идва и дали има отклонения за водоснабдяване на други сгради. Така става ясно, че този водопровод не може да е снабдявал самата баня[64].

Особено впечатление прави използваният материал и формата на вградения в църквата „Св. Богородица"водопровод, по които той се различава от подобните съоръжения, обичайни за XIII–XIV в., изработени от глинени водопроводни тръби[65]. Изглежда това се дължи единствено на неговото местоположение – за да се предпази водопроводното трасе, което частично остава непосредствено под подовата настилка, а друг сектор е зазидан в северната стена на наоса на църквата, от разместване или счупване, тръбите не са глинени, а са издялани от цели каменни блокчета.

Малкото известни данни за архитектурата на църквата „Св. Богородица" показват, че тя е изградена едновременно с водопровода, положен в северната стена и под подовата настилка, по който е доставяна вода за голямата чешма на източната ѝ фасада. За това свидетелстват както пълното съобразяване на трасето на водопровода със северния пилъстър в наоса и неговото вграждане в северната стена на църквата, така и конструктивната връзка между фасадата на чешмата с източната част на храма.

Самата чешма е имала дълга 6,85 м и висока най-малко 1,85 м фасадна стена, ориентирана на изток, която е иззидана от 7 реда каменни блокчета, споени с бял хоросан. Водопроводът излиза на разстояние 0,70 м от северозападния ъгъл на фасадата, където е бил оформен с каменен чучур. Сега няма данни на каква височина е оставал чучурът над терена пред чешмата, но при предполагаема дълбочина на основите около 0,80 м, тя е била по-малко от 1 м. Най-вероятно по дължината на източната фасадна стена на чешмата са били поставени няколко каменни корита за събиране на водата, каквато е обичайната практика при оформянето на такива водоснабдителни съоръжения[66]. Чешмата би тряб-

вало да има и специален резервоар, който обаче не е проучен, защото най-вероятно се намира под пода на неразкопания притвор или извън очертанията на църквата.

От наличните данни изглежда, че чешмата при църквата „Св. Богородица“ и представената баня са имали отделни водопроводи, снабдявани от каптажа в източния край на Хисар боаз. При това положение съществуват три варианта за определяне последователността на изграждане на водопроводите: 1. първо е направен водопроводът за чешмата и съответно църквата „Св. Богородица“, а водопроводът за банята е по-късно отклонение от него; 2. двата водопровода са едновременни; 3. първо е направен водопроводът за банята, а водопроводът за чешмата е по-късно отклонение от него.

Наличието на постоянно течаща вода в непосредствена близост до крепостта и в границите на източното подградие е имало важно значение за града, като освен това е било и голямо преимущество за живота в средновековния Шумен. Сега не може да се каже кога точно са се появили тези извори, но несъмнено тяхната вода е била използвана за градското водоснабдяване още от момента, когато това е било възможно. Не е изключено каптирането да е било направено и в по-ранните епохи (Римска, Ранновизантийска, Първо българско царство). Всъщност захранването на банята е само един от начините да се употреби изворната вода. Ето защо може да се допусне, че за пълното оползотворяване на питейната вода първоначално е имало една или повече чешми на това място. Впоследствие е била изградена голямата чешма заедно с църквата „Св. Богородица“. Всъщност тези постоянни водоизточници не са били единствените до крепостта, защото са локализирани още няколко извора на северния склон на хълма, отстоящи на 50 м и 100 м от северната крепостна стена на Шумен[67].

Водопроводна инсталация и канализация

Наличието на външен водопровод с непрекъснат дебит и котелно помещение с резервоар за гореща вода показва, че в банята е била направена и вътрешна водопроводна инсталация. Тя е имала водопровод за гореща вода, започващ от резервоара над огнището, и водопровод за студена вода, свързан с външния водопровод, идващ от каптажа, чрез който е бил пълнен и самия резервоар. Водопроводите, които са били вградени в стените на къпалните, са имали по няколко отклонения, завършващи с бронзови кранчета, а под тях – корита за смесване на водата. Банята задължително е разполагала и с покрити канали или улеи за отвеждане на използваната вода от къпалните, свързани с външен отточен канал.

Посочените помещения с различно предназначение (котелно, къпални и съблекалня), отоплителната система, водопроводната инсталации и канализацията, както и начините и принципите на тяхното функциониране в банята в подградието на средновековния Шумен, са използвани при всички обществени, владетелски, манастирски и частни бани от периода XI–XIV в. в България и околните държави (Обр. 9, Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17)[68].

Планова схема

Взаимното разположение на помещенията и точните размери на банята в подградието на Шумен засега не е възможно да се възстановят. По аналогия със средновековни бани от XI–XIV в. могат обаче да се предложат два варианта на нейния общ план. Последователно подреждане на помещенията – съблекалня, къпални и котелно, каквито са например банята в цитаделата на град Чрнче в Македония (Византия)[69]; банята в Дманиси (Грузия)[70]; баня №1 в Болгар (Волжка България)[71]; дворцовата баня в Ани, банята в Амберд (Обр. 9), баните в Лори-Берд (Обр. 15), Аракелоц и Иджеван (Армения)[72]; двете бани в Херсонес (Византия) (Обр. 10)[73]; баните във византийските манастири „Панагия" и „Кесарианис" (Обр. 11)[74]. По-вероятно е банята в Шумен да е имала подобен план в случай, че се е намирала в очертанията на градски манастир.

Възможен е и по-сложен план на шуменската баня – съблекалня, напречно разположени големи къпални, котелно и може би още няколко помещения, подобен на големите обществени бани: „Шишмановата баня" в Търновград (Обр. 13)[75], банята в Солун (Византия) (Обр. 14)[76], двете бани в Коринт (Византия)[77] и банята в арменския град Лори-Берд (Обр. 15)[78]. Към този вариант навеждат данните за най-малко две къпални и външния водопровод със значителен непрекъснат дебит на водата, които показват, че банята би могла да има повече помещения и по-широки обществени функции.

Външен вид

За обема и фасадната украса на банята в Шумен няма преки данни. По външен вид обаче тя не би трябвало да се е различавала от баните, строени през средните векове, като например банята в Солун (Обр. 16), баните в Армения (Обр. 17) и др. Тя е имала масивни каменни стени с няколко малки прозорчета. Помещенията са били покрити с куполи или сводове, обшити с оловни листи или с наредени керемиди и прорязани от тесни отвори за проветрение и осветление. Банята може да е имала и някаква семпла фасадна архитектурна украса.

Характер

Засега характерът на банята в Шумен не може да се установи със сигурност. Според местоположението, броя на помещенията, наличието на подподово и стенно отопление, външен водопровод от каптиран извор и вътрешна водопроводна инсталация за гореща и студена вода, е твърде вероятно тази баня да е имала обществен характер. Такива са били посочените вече бани в Търновград (Обр. 13), Солун (Обр. 14), Коринт, Ани, Лори-Берд (Обр. 15). Не може обаче да се изключи и вариантът тя да е манастирска баня, по подобие на баните във византийските манастири „Панагия" и „Кесарианис" (Обр. 11).

Датиране

Времето на изграждане на банята в подградието на средновековния Шумен засега не е ясно. На този етап сигурно датиране не може да се направи,

защото тя не е проучвана чрез археологически разкопки, а освен това няма точни данни и наблюдения за нейните архитектурни и конструктивни особености. Отнасянето ѝ към времето на Второто българско царство е направено единствено въз основа на наличните към настоящия момент сведения, данни и изводи за източното подградие на средновековния Шумен. Като аналогичен пример за строителството на бани от този период в България от времето на Второто царство може да се посочат двете бани в подградието на столичния Търновград[79].

Отчасти за датиране на шуменската баня е възможно да се използва ситуацията с отклонението на водопровода в църквата „Св. Богородица", които несъмнено са изградени едновременно. Засега мненията кога е построена църквата не се различават много, като тя е отнесена към годините на Второто българско царство. Данните от единствените разкопки на църквата са много малко и може би това е причината да не е посочено точното време на нейното строителство[80]. По-късно църквата най-общо е отнесена към периода XII–XIV в., без да се привеждат конкретни доказателства[81]. Според анализа на първия ктиторски надпис, открит при входа на църквата, датировката е стеснена в рамките на XIV в.[82]

Като допълнителен аргумент за датиране може да се посочи характерен елемент от плана на църквата „Св. Богородица", който не се среща често в културовото строителство от времето на Второто българско царство, а именно наличието на само една двойка пиластри в средата на дългите стени на наоса, върху които е стъпвала арка, носеща полуцилиндричния свод (Обр. 4). По същия начин са изградени една от църквите в манастира „Св. Апостоли Петър и Павел" в столичния Търновград от XIII–XIV в.[83] и църквата „Св. Никола" при Карлуково от края на XIII–XIV в.[84]

Така засега може да се предположи, че изграждането на банята в подградието на Шумен е осъществено най-общо в периода XIII–XIV в. Функционирането на банята е продължило и след завладяването на града от османците през 1388 г. и със сигурност до 1444 г. Разбира се предложените датировки биха могли да бъдат подкрепени или коригирани след евентуално цялостно археологическо проучване на тази изключително интересна и почти неизвестна средновековна баня в Шумен и на района около нея.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен: Антос, 1995. с. 29–125, обр. 33–116. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. Shumen: Antos, 1995. s. 29–125, obr. 33–116]

[2] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельлный возвишенности и Шуменскія горы. – В: *Известия Рускаго Археологическаго Института в Константинополь*, 1905, с. 439–440. [**Shkorpil, K**. Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny: Stana, Provadiyskia gory vodorazdelylnyy vozvishennosti i Shumenskia gory. – V: *Izvestia Ruskago Arheologicheskago Instituta v Konstantinopol*, 1905, s. 439–440]

[3] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. – В: *Шумен – Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града.* Коларовград, 1960, с. 1. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato. – V: *Shumen – Kolarovgrad. Sbornik ot statii i materiali za minaloto na grada.* Kolarovgrad, 1960, s. 1]

[4] **Георгиева, Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. – В: *Известия на Историческия музей – Шумен*, XIV, 2008, с. 117. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. – V: *Izvestia na Istoricheskia muzey – Shumen*, XIV, 2008, s. 117]

[5] **Пак там**, с. 117. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir…, s. 117]

[6] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 22. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 22]

[7] **Антонова, В.** За подградието на средновековния град Шумен през XIII–XIV в. – В: *Годишник на музеите от Северна България*, XV, 1989, с. 58; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 117. [**Antonova, V.** Za podgradieto na srednovekovnia grad Shumen prez XIII–XIV v. – V: *Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria*, XV, 1989, s. 58; **Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 117]

[8] **Иванов, В.** Баните в стария Шумен. – В: *Известия на Народния музей – Коларовград*, II, 1963, с. 59. [**Ivanov, V.** Banite v staria Shumen. – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Kolarovgrad*, II, 1963, s. 59.]

[9] **Георгиева, Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. с. 117–118. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. s. 117–118]

[10] **Пак там**, с. 118. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir… s. 118]

[11] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 117. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 117]

[12] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 22–25. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 22–25]

[13] **Антонова, В.** Средновековният град Шумен като производствен и социален организъм (комплексно оформяне на гр. Шумен). – В: *Годишник на музеите от Северна България*, VII, 1982, с. 38–39; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 117. [**Antonova, V.** Srednovekovniyat grad Shumen kato proizvodstven i sotsialen organizam (kompleksno oformyane na gr. Shumen). – V: Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria, VII, 1982, s. 38–39; **Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 117]

[14] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельлный возвишенности и Шуменскія горы. с. 439–440; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 81. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny: Stana, Provadiyskia gory vodorazdelylnyy vozvishennosti i Shumenskia gory. s. 439–440; **Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 81]

[15] **Антонова, В.** За подградието на средновековния град Шумен през XIII–XIV в. с. 58. [**Antonova, V.** Za podgradieto na srednovekovnia grad Shumen prez XIII–XIV v. s. 58]

[16] **Антонова, В.** Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовград. – В: *Известия на Народния музей – Коларовград*, III, 1965, с. 30. [**Antonova, V.** Srednovekovni lapidarni pametnitsi s nadpisi i risunki ot Kolarovgrad. – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Kolarovgrad*, III, 1965, s. 30]

[17] **Пак там**, с. 30. [**Antonova, V.** Srednovekovni lapidarni… s. 30]

[18] **Антонова, В.** За подградието на средновековния град Шумен през XIII–XIV в. с. 58. [**Antonova, V.** Za podgradieto na srednovekovnia grad Shumen prez XIII–XIV v. s. 58]

[19] **Пак там**, с. 58–59; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 119. [**Antonova, V.** Za podgradieto na… s. 58–59; **Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 119]

[20] **Антонова, В.** За подградието на средновековния град Шумен през XIII–XIV в. с. 58; **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 22–25, Обр. 25–32. [**Antonova, V.** Za podgradieto na srednovekovnia grad Shumen prez XIII–XIV v. s. 58; **Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 22–25, obr. 25–32.]

[21] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 25; **Антонова, В.** Средновековният град Шумен като производствен и социален организъм (комплексно оформяне на гр. Шумен). с. 39. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 25; **Antonova, V.** Srednovekovniyat grad Shumen kato proizvodstven i sotsialen organizam (kompleksno oformyane na gr. Shumen). s. 39]

[22] **Жекова, Ж.** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006, с. 56–60, 132–133, 135–136, 138–141, 144, 146–149, 151–157, 161, 163, 164, 166, 167; **Жекова, Ж.** Новопостъпили колективни находки с османски монети от Шуменско (XIV–XVII в.). – В: *Известия на Историческия музей – Шумен,* XIV, 2008, с. 80–81. [**Zhekova, Zh.** Moneti i monetno obrashtenie v srednovekovnia Shumen. Sofia, 2006, s. 56–60, 132–133, 135–136, 138–141, 144, 146–149, 151–157, 161, 163, 164, 166, 167; **Zhekova, Zh.** Novopostapili kolektivni nahodki s osmanski moneti ot Shumensko (XIV–XVII v.). – V: *Izvestia na Istoricheskia muzey – Shumen*, XIV, 2008, s. 80–81]

[23] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельлный возвишенности и Шуменскія горы. с. 439–440, Албум, Табл. XCVII – 15. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny: Stana, Provadiyskia gory vodorazdelylnyy vozvishennosti i Shumenskia gory. s. 439–440, Album, Tabl. XCVII – 15]

[24] **Златарски, В.** Един български надпис от XV век. – В: *Периодично списание*, 61, 1900, с. 726–730. [**Zlatarski, V.** Edin balgarski nadpis ot XV vek. – V: *Periodichno spisanie*, 61, 1900, s. 726–730]

[25] **Маргос, А.** Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. – В: *Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов.* София, 1973, с. 419–424. [**Margos, A.** Kam vaprosa za cheteneto na dva nadpisa ot srednovekovnata tsarkva pod Shumenskata krepost. – V: *Sbornik v pamet na prof. Al. Burmov*. Sofia, 1973, s. 419–424]

[26] **Попконстантинов, К., В. Антонова**. Епиграфски паметници от XII–XIV век от средновековния Шумен. – В: *Преслав*, 4, 1993, с. 355–356. [**Popkonstantinov, K., V. Antonova.** Epigrafski pametnitsi ot XII–XIV vek ot srednovekovnia Shumen. – V: *Preslav*, 4, 1993, s. 355–356]

[27] **Маргос, А.** Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. с. 420–424. [**Margos, A.** Kam vaprosa za cheteneto na dva nadpisa ot srednovekovnata tsarkva pod Shumenskata krepost. s. 420–424]

[28] **История** на България**.** (Втора българска държава). София, 1982, т. 3, с. 360–362. [**Istoria** na Bulgaria. (Vtora balgarska darzhava). Sofia, 1982, t. 3, s. 360–362]

[29] **Коларов, Х.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. – В: *Известия на Народния музей – Варна*, VI (XXI), 1970, с. 182–183. [**Kolarov, H.** Dva malko izvestni izvora za bitkata na narodite na 10 noemvri 1444 g. pri Varna. – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Varna*, VI (XXI), 1970, s. 182–183]

[30] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 54; **Жекова, Ж.** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. с. 55. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 54; **Zhekova, Zh.** Moneti i monetno obrashtenie v srednovekovnia Shumen. s. 55]

[31] **Пенков, М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. – В: *Известия на Народния музей – Коларовград*, V, 1972, с. 129; **Жекова, Ж.** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. с. 59–60, 64; **Георгиева, Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. с. 125. [**Penkov, M.** Poselishten i demografski oblik na Shumen pod osmansko vladichestvo. – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Kolarovgrad*, V, 1972, s. 129; **Zhekova, Zh.** Moneti i monetno obrashtenie v srednovekovnia Shumen. s. 59–60, 64; **Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. s. 125]

[32] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 54; **Жекова, Ж.** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. с. 50–60; **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 25. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 54; **Zhekova, Zh.** Moneti i monetno obrashtenie v srednovekovnia Shumen. s. 50–60; **Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 25]

[33] **Маргос, А.** Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. с. 419–424. [**Margos, A.** Kam vaprosa za cheteneto na dva nadpisa ot srednovekovnata tsarkva pod Shumenskata krepost. s. 419–424]

[34] **Иванов, В.** Баните в стария Шумен. с. 59; **Пенков, М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. с. 122–123. [**Ivanov, V.** Banite v staria Shumen. s. 59; **Penkov, M.** Poselishten i demografski oblik na Shumen pod osmansko vladichestvo. s. 122–123]

[35] **Георгиева Д., М. Пенков**. Шумен и Шуменско XV–XIX в. (Документи и материали). Шумен, 1996, с. 24. [**Georgieva, D., M. Penkov.** Shumen i Shumensko XV–XIX v. (Dokumenti i materiali). Shumen, 1996, s. 24]

[36] **Пак там**, с. 25. [**Georgieva, D., M. Penkov.** Shumen i Shumensko…..., s. 25]

[37] **Пенков, М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. с. 129; **Георгиева, Д.** За града Шумен до завладяването му от турците. – В: *Известия на Историческия музей – Шумен*, X, 2002, с. 175, 199. [**Penkov, M.** Poselishten i demografski oblik na Shumen pod osmansko vladichestvo. s. 129; **Georgieva, D.** Za grada Shumen do zavladyavaneto mu ot turtsite. – V: *Izvestia na Istoricheskia muzey – Shumen*, X, 2002, s. 175, 199]

[38] **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII в. София, 1991, Фиг. 33. [**Harbova, M.** Gradoustroystvo i arhitektura po balgarskite zemi prez XV–XVIII v. Sofia, 1991, fig. 33]

[39] **Аргиров, С.** Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. – В: *Архив за поселищни проучвания*, I, 1938, кн. 2, с. 85. [**Argirov, S.** Rumelia i Bosna. Geografski opisal Mustafa ben Abdullah Hadzhi Kalfa. – V: *Arhiv za poselishtni prouchvania*, I, 1938, kn. 2, s. 85.]

[40] **Иванов, В.** Баните в стария Шумен. с. 60. [**Ivanov, V.** Banite v staria Shumen. s. 60]

[41] **Пак там**, с. 60–61. [**Ivanov, V.** Banite… s. 60–61]

[42] **Пенков, М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. с. 120, 126; **Георгиева, Д.** Непознатият Шумен. Градът Шумен до завладяването му от турците. В. Търново, 2011, с. 59–64. [**Penkov, M.** Poselishten i demografski oblik na Shumen pod osmansko vladichestvo. s. 120, 126; **Georgieva, D.** Nepoznatiyat Shumen. Gradat Shumen do zavladyavaneto mu ot turtsite. V. Tarnovo, 2011, s. 59–64]

[43] **Георгиева, Д.** За града Шумен до завладяването му от турците. с. 187–189. [**Georgieva, D.** Za grada Shumen do zavladyavaneto mu ot turtsite. s. 187–189]

[44] **Пак там**, с. 175–198; **Георгиева, Д.** Непознатият Шумен. с. 23–88, 112–125. [**Georgieva, D.** Za grada Shumen, с. 175–198; **Georgieva, D.** Nepoznatiyat Shumen. s. 23–88, 112–125]

[45] **Георгиева, Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. с. 122–125; **Георгиева, Д.** Непознатият Шумен. с. 89–108. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. s. 122–125; **Georgieva, D.** Nepoznatiyat Shumen. s. 89–108]

[46] **Георгиева, Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. с. 125; **Георгиева, Д.** Непознатият Шумен. с. 108. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. s. 125; **Georgieva, D.** Nepoznatiyat Shumen. s. 108]

[47] **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. – В: *История на Велико Търново*. В. Търново, 1986, т. 1, с. 269–279. [**Nikolova, Ya.** Gradoustroystvo i arhitektura. – V: *Istoria na Veliko Tarnovo*. V. Tarnovo, 1986, t. 1, s. 269–279]

[48] **Нешева, В.** Богозиданият град Мелник. София, 2008, с. 282–312. [Nesheva, V. Bogozidaniyat grad Melnik. Sofia, 2008, s. 282–312]

[49] **Антонова, В.** Средновековният град Шумен като производствен и социален организъм (комплексно оформяне на гр. Шумен). с. 38–40; **Георгиев, П.** Опит за установяване числеността и социалната организация на населението на Шумен през XIII–XIV век. – В: *Известия на Историческия музей – Шумен*, VIII, 1993, с. 76; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 116–118. [**Antonova, V.** Srednovekovniyat grad Shumen kato proizvodstven i sotsialen organizam (kompleksno oformyane na gr. Shumen). 38–40; **Georgiev, P.** Opit za ustanovyavane chislenostta i sotsialnata organizatsia na naselenieto na Shumen prez XIII–XIV vek. – V: *Izvestia na Istoricheskia muzey – Shumen*, VIII, 1993, s. 76; **Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 116–118]

[50] **Жекова, Ж.** Мястото на град Шумен в административната структура на средновековна България. – В: *Градът в българските земи (по археологически данни)*. Шумен, 2014, с. 501–509. [**Zhekova, Zh.** Myastoto na grad Shumen v administrativnata struktura na srednovekovna Bulgaria. – V: *Gradat v balgarskite zemi (po arheologicheski danni)*. Shumen, 2014, s. 501–509]

[51] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 22–25; **Антонова, В.** За подградието на средновековния град Шумен през XIII–XIV в. с. 57–60; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 116–118. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 22–25; **Antonova, V.** Za podgradieto na srednovekovnia grad Shumen prez XIII–XIV v. s. 57–60; **Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 116–118]

[52] **Георгиева, Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. с. 122–125. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. s. 125;]

[53] **Антонова, В.** Средновековният град Шумен като производствен и социален организъм (комплексно оформяне на гр. Шумен). с. 38–39. [**Antonova, V.** Srednovekovniyat grad Shumen kato proizvodstven i sotsialen organizam (kompleksno oformyane na gr. Shumen). s. 38–39;]

[54] **Дерменджиев, Е.** Новооткрита баня южно от църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: *Изследвания в чест на Стефан Бояджиев*. София, 2011, с. 77–97. [**Dermendzhiev, E.** Novootkrita banya yuzhno ot tsarkvata “Sv. 40 machenitsi” vav Veliko Tarnovo. – V: *Izsledvania v chest na Stefan Boyadzhiev*. Sofia, 2011, s. 77–97]

[55] **Дерменджиев, Е.** „Шишмановата баня“ в столичния Търновград. – *В: Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXVII, 2012, с. 193–249. [**Dermendzhiev, E.** “Shishmanovata banya” v stolichnia Tarnovgrad. – V: *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, XXVII, 2012, s. 193–249]

[56] **Георгиева, Д.** Непознатият Шумен. с. 95. [**Georgieva, D.** Nepoznatiyat Shumen. s. 95]

[57] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. с. 23; **Антонова, В.** Средновековният град Шумен като производствен и социален организъм (комплексно оформяне на гр. Шумен). с. 38. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato, s. 23; **Antonova, V.** Srednovekovniyat grad Shumen kato proizvodstven i sotsialen organizam (kompleksno oformyane na gr. Shumen). s. 38]

[58] **Антонова, В.** Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовград. с. 30. [**Antonova, V.** Srednovekovni lapidarni pametnitsi s nadpisi i risunki ot Kolarovgrad. s. 30]

[59] **Дерменджиев, Е.** Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, XLIV, 2003, 3, с. 51–52. [**Dermendzhiev, E.** Vodosnabditelnite saorazhenia do tsarkva № 12 na halma Tsarevets vav Veliko Tarnovo (konstruktsii, periodizatsia, vazstanovka). – Arheologia, XLIV, 2003, 3, s. 51–52]

[60] **Пак там**, с. 51. [**Dermendzhiev, E.** Vodosnabditelnite saorazhenia… s. 51]

[61] **Цветков, Б.** Водоснабдителни съоръжения. – В: *Мелник. Градът в подножието на Славова крепост*. София, 1989, с. 107–108. [**Tsvetkov, B.** Vodosnabditelni saorazhenia. – V: *Melnik. Gradat v podnozhieto na Slavova krepost*. Sofia, 1989, s. 107–108]

[62] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельлный возвишенности и Шуменскія горы. с. 440. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny: Stana, Provadiyskia gory vodorazdelylnyy vozvishennosti i Shumenskia gory. s. 440]

[63] **Пак там**, с. 439–440, Албум, Табл. XCVI – 1. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah… s. 439–440, Album, Tabl. XCVI – 1]

[64] **Георгиева**, **Д.** Подградие или манастир на югоизточния склон на Шуменската крепост. с. 117; **Георгиева, Д.** Непознатият Шумен. с. 96. [**Georgieva, D.** Podgradie ili manastir na yugoiztochnia sklon na Shumenskata krepost. s. 117; **Georgieva, D.** Nepoznatiyat Shumen. s. 96]

[65] **Дерменджиев, Е.** Водоснабдителните съоръжения до църква №12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). с. 51; **Цветков, Б.** Водоснабдителни съоръжения. с. 107–108. [**Dermendzhiev, E.** Vodosnabditelnite saorazhenia do tsarkva №12 na halma Tsarevets vav Veliko Tarnovo (konstruktsii, periodizatsia, vazstanovka). s. 51; **Tsvetkov, B.** Vodosnabditelni saorazhenia. s. 107–108]

[66] **Нешева, В., Ц. Комитова, О. Миланова, С. Попов, З. Коркутова, К. Георгиев.** Манастир „Св. Богородица Пантанаса“ в град Мелник. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* София, 2007, с. 543–544. [**Nesheva, V., Ts. Komitova, O. Milanova, S. Popov, Z. Korkutova, K. Georgiev.** Manastir "Sv. Bogoroditsa Pantanasa" v grad Melnik. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g*. Sofia, 2007, s. 543–544]

[67] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 82. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 82]

[68] **Дерменджиев, Е.** „Шишмановата баня“ в столичния Търновград. с. 210–225; **Дерменджиев, Е.** Хигиенни съоръжения в цитаделата на Калиакра. – В: Известия на Народния музей – Бургас, т. V, 2015, с. 222–223. [**Dermendzhiev, E.** "Shishmanovata banya" v stolichnia Tarnovgrad. s. 210–225; **Dermendzhiev, E.** Higienni saorazhenia v tsitadelata na Kaliakra. – V: Izvestia na Narodnia muzey – Burgas, t. V, 2015, s. 222–223]

[69] **Микулчик, И.** Старо Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982, с. 132; **Микулчик, И.** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996, с. 288–289. [**Mikulchik, I.** Staro Skopje so okolnite tvrdini. Skopje, 1982, s. 132; **Mikulchik, I.** Srednovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonija. Skopje, 1996, s. 288–289]

[70] **Мусхелишвили, Л.** Разкопки в Дманиси. – В: *Советская археология*, II, 1940, 6, с. 270–271. [**Mushelishvili, L.** Razkopki v Dmanisi. – V: *Sovetskaya arheologia*, II, 1940, 6, s. 270–271]

[71] **Хованская, О.** Бани города Болгара. – Материалы и исследования по археологии СССР, 1952, №42, с. 386–389. [**Hovanskaya, O.** Bani goroda Bolgara. – Materialy i issledovania po arheologii SSSR, 1952, №42, s. 386–389]

[72] **Халпахчьян, О.** Средневековые бани Армении. – В: *Советская археология*, XXII, 1960, 1, с. 222–226. [**Halpahchyyan, O.** Srednevekovye bani Armenii. – V: *Sovetskaya arheologia,* XXII, 1960, 1, s. 222–226]

[73] **Якобсон, А.** Из истории средневековой архитектуры в Крыму. Средневековые бани Херсонеса. – В: *Советская археология*, VIII, 1946, с. 261–265, 266–271. [**Yakobson, A.** Iz istorii srednevekovoy arhitektury v Krymu. Srednevekovye bani v Hersonesa. – V: *Sovetskaya arheologia,* VIII, 1946, s. 261–265, 266–271]

[74] **Ὀρλανδου, Α.** Μοναστηριακή άρχιτεκτονική. Άθήναι, 1958, p. 100–108; **Charkiolakis, N.** Bath buildings Kaisariany Monastery, Greece. – In: Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500, and its Preservation. (eds. S. Ćurčić, H. Hadjitryphonos), Thessaloniki, 1997, p. 310–313.

[75] **Дерменджиев, Е.** „Шишмановата баня“ в столичния Търновград. с. 230–237. [**Dermendzhiev, E.** "Shishmanovata banya" v stolichnia Tarnovgrad. s. 230–237]

[76] **Tripsiani-Omirou, R-S.** Byzantine baths, Thessaloniki, Greece. – In: Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500, and its Preservation. Thessaloniki, 1997, p. 314–316; **Kourkoutidou-Nikolaidou, E., A. Toutta.** Wondering in Byzantine Thessaloniki. Athens, 1997, p. 88.

[77] **Scranton, R.** Mediaeval Architecture: In the Central Area of Corinth. – Corinth (Results Of Excavations Conducted By The American School Of Classical Studies At Athens), 16, 1957, p. 70, 78–79.

[78] **Халпахчьян, О.** Средневековые бани Армении. с. 226. [**Halpahchyyan, O.** Srednevekovye bani Armenii. s. 226]

[79] **Дерменджиев, Е.** Новооткрита баня южно от църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. с. 85–87; **Дерменджиев, Е.** „Шишмановата баня" в столичния Търновград. с. 237–244. [**Dermendzhiev, E.** Novootkrita banya yuzhno ot tsarkvata "Sv. 40 machenitsi" vav Veliko Tarnovo. s. 85–87; **Dermendzhiev, E.** "Shishmanovata banya" v stolichnia Tarnovgrad. s. 237–244]

[80] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельлный возвишенности и Шуменскія горы. с. 439–440. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny: Stana, Provadiyskia gory vodorazdelylnyy vozvishennosti i Shumenskia gory. s. 439–440]

[81] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. с. 81. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. s. 81]

[82] **Маргос, А.** Към въпроса за четенето на два надписа от средновековната църква под Шуменската крепост. с. 424. [**Margos, A.** Kam vaprosa za cheteneto na dva nadpisa ot srednovekovnata tsarkva pod Shumenskata krepost. s. 424]

[83] **Дерменджиев, Е.** Църква от времето на столичния и следстоличен период на Търнов. – В: *Приноси към българската археология. Сборник в памет на Златка Генова*. т. VIII – под печат. [**Dermendzhiev, E.** Tsarkva ot vremeto na stolichnia i sledstolichen period na Tarnov. – V: *Prinosi kam balgarskata arheologia. Sbornik v pamet na Zlatka Genova*. t. VIII – pod pechat]

[84] **Веленис, Г.** Скитът „Глигора". – В: *Музеи и паметници на културата*, 3, 1976, с. 22–23. [**Velenis, G.** Skitat "Gligora". – V: *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 3, 1976, s. 22–23]

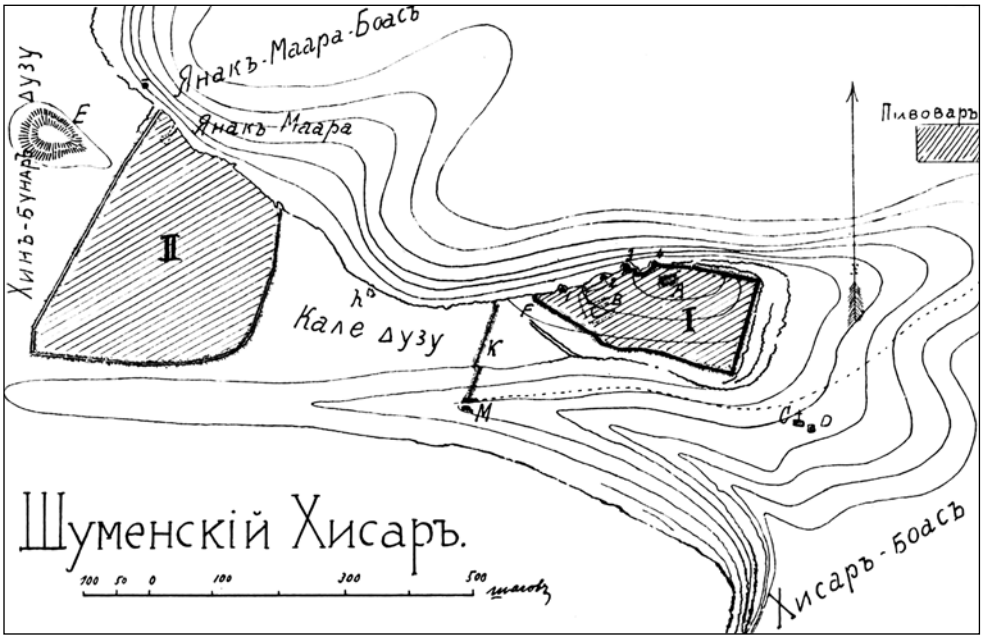

Обр. 1. *План на Шуменската крепост с мястото на църквата „Св. Богородица“ (C) и банята (D) (по К. Шкорпил).*

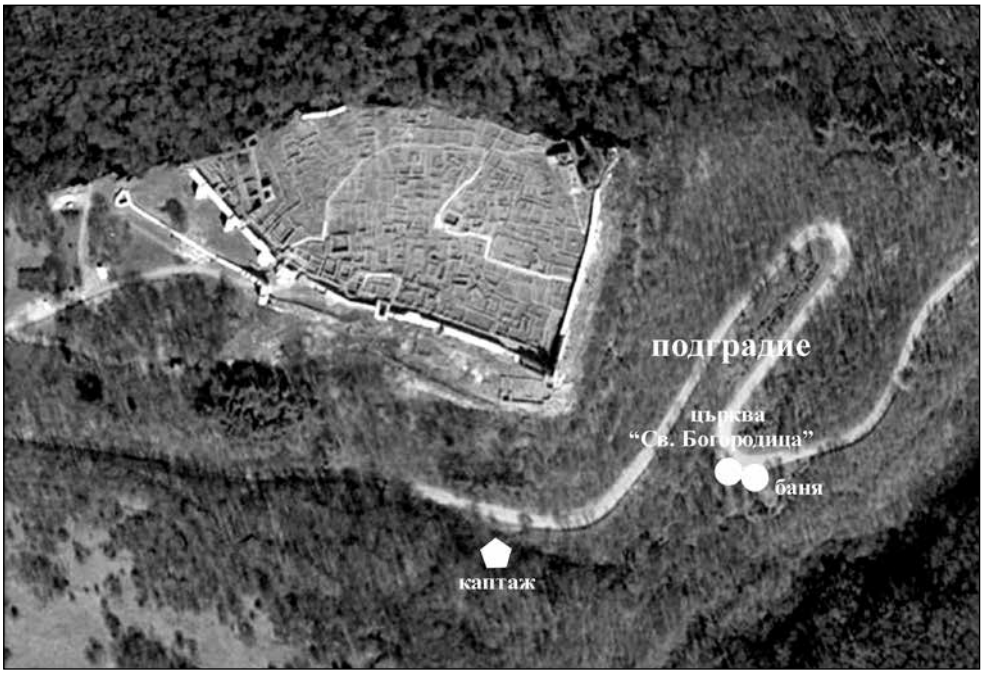

Обр. 2. *Сателитна снимка на Шуменската крепост и подградието, с местоположението на каптажа, банята и църквата „Св. Богородица“.*

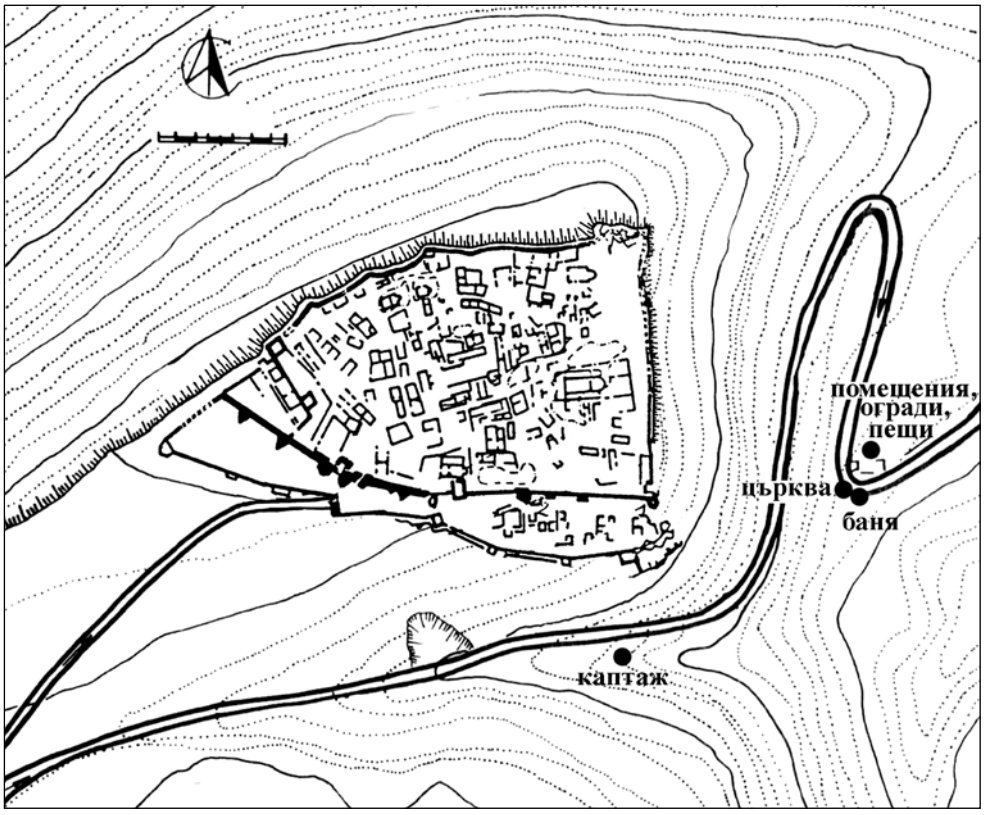

Обр. 3. *План на Шуменската крепост и подградието, с местоположението на каптажа, банята, църквата „Св. Богородица“, помещенията, оградните стени и пещите (с допълнения) (по В. Антонова).*

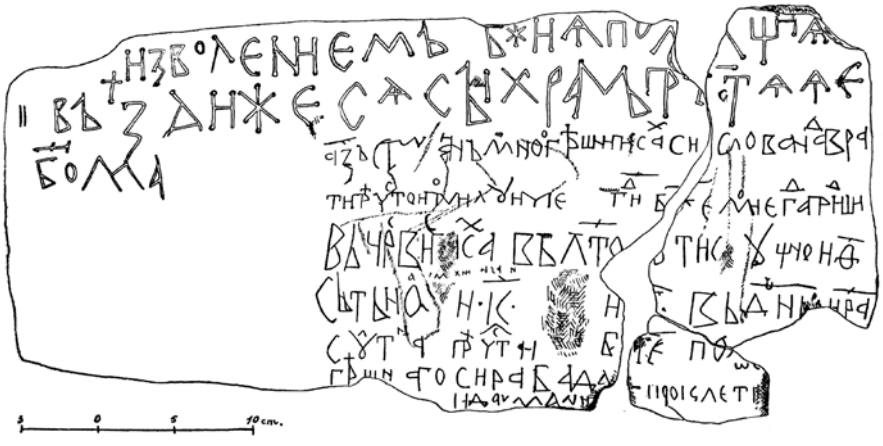

Обр. 4. *Плоча с ктиторския надпис от църквата „Св. Богородица“ (по К. Шкорпил).*

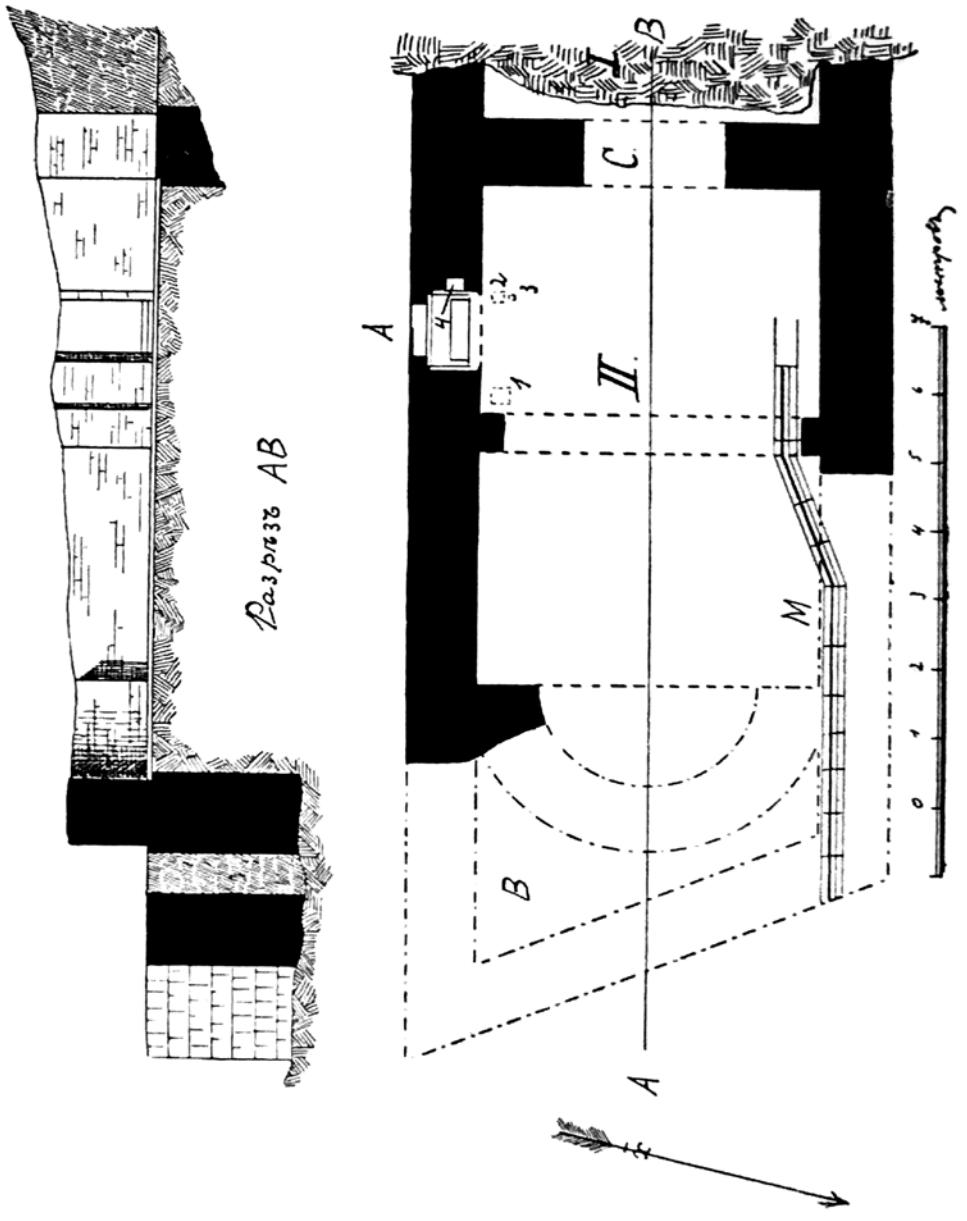

Обр. 5. *План и надлъжен разрез на църквата „Св. Богородица“ с водопровода (по К. Шкорпил).*

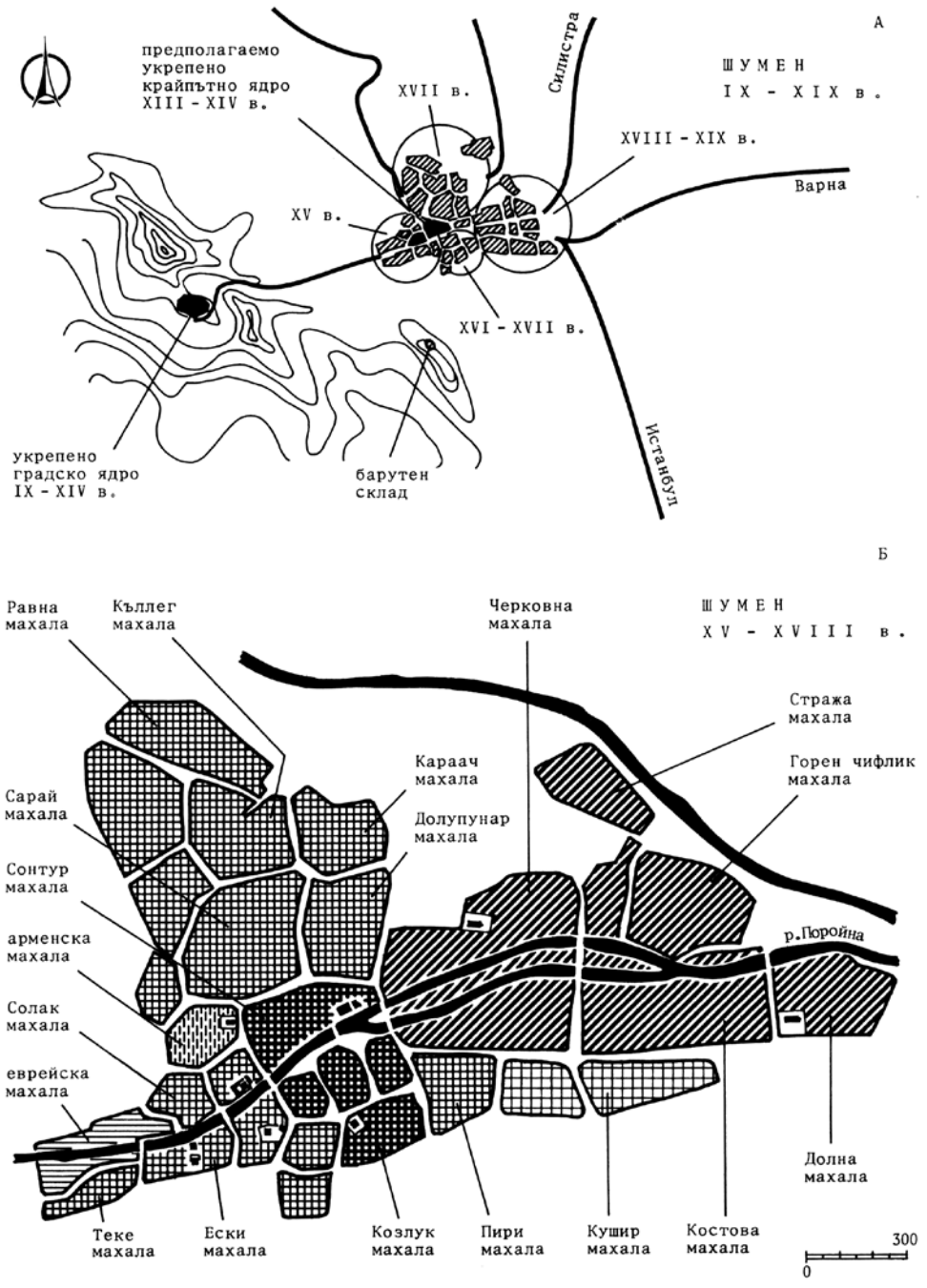

Обр. 6. *План на Шумен с българските и турски махали през XV–XIX в. (с корекции) (по М. Харбова).*

Обр. 7. *Скалите в Хисар боаз*
с приблизителното място на изворите.

Обр. 8. *Съвременният каптаж – външен вид и Г-образната галерия с 3-те извора.*

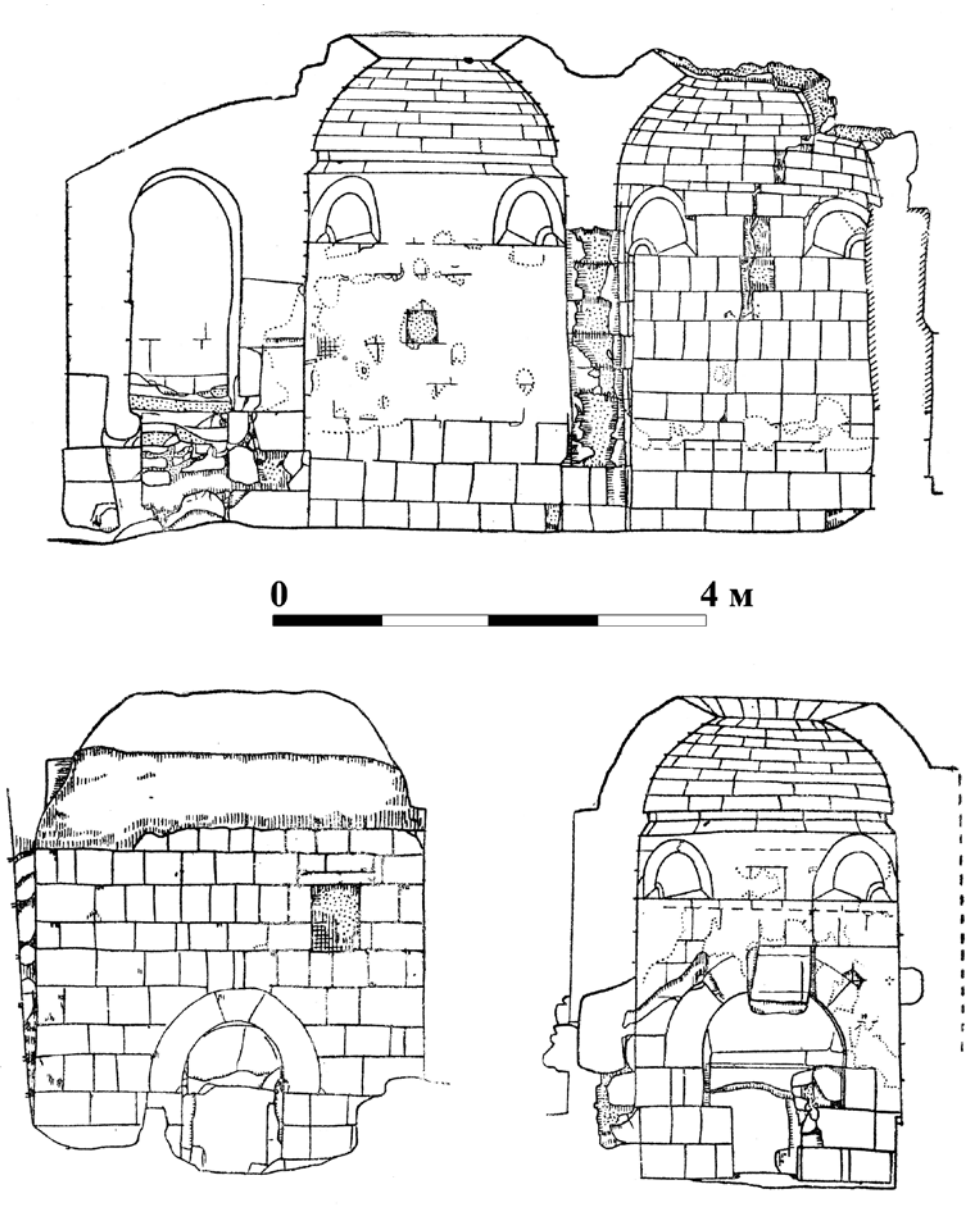

Обр. 9. *Разрези на обществена баня в Амберд (XI–XII в.), Армения (по О. Халпахчъян).*

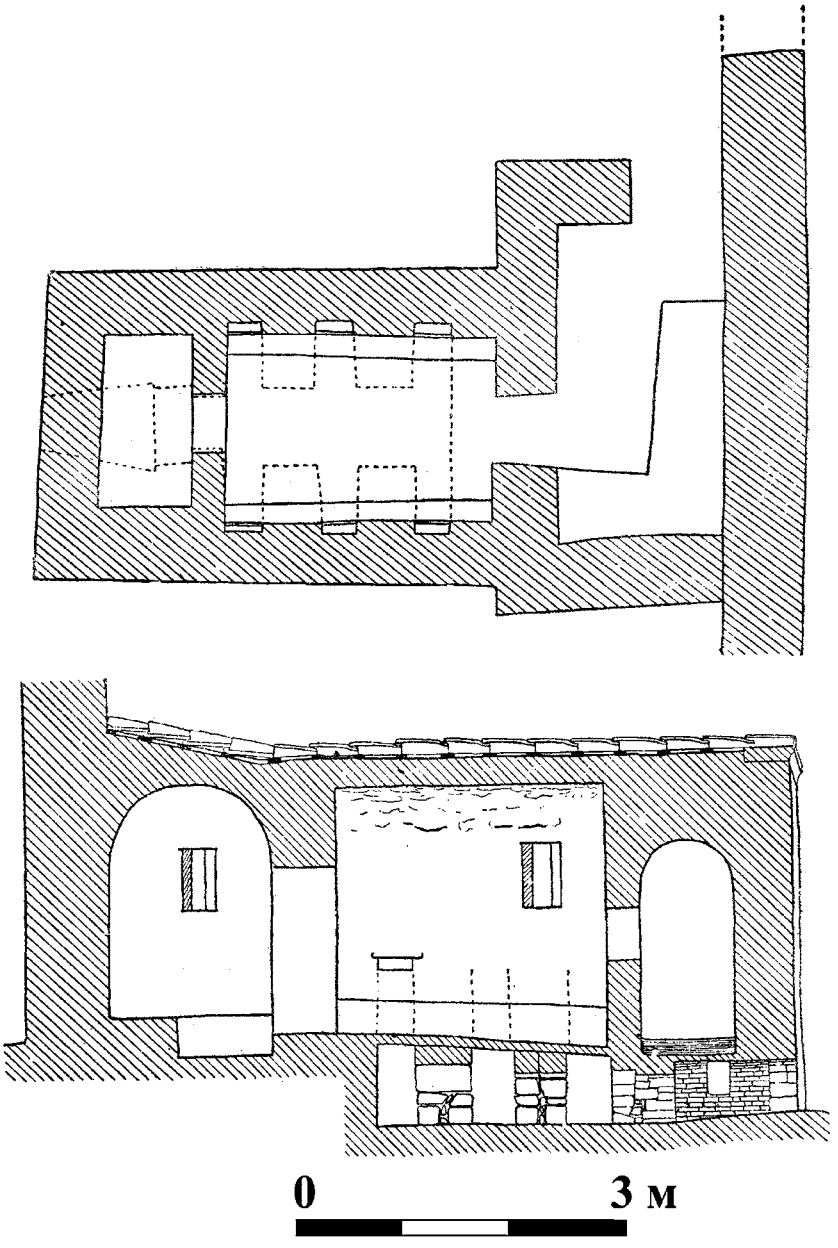

Обр. 10. *План и разрез на частна баня в Херсон (XIII–XIV в.), Византия (по А. Якобсон).*

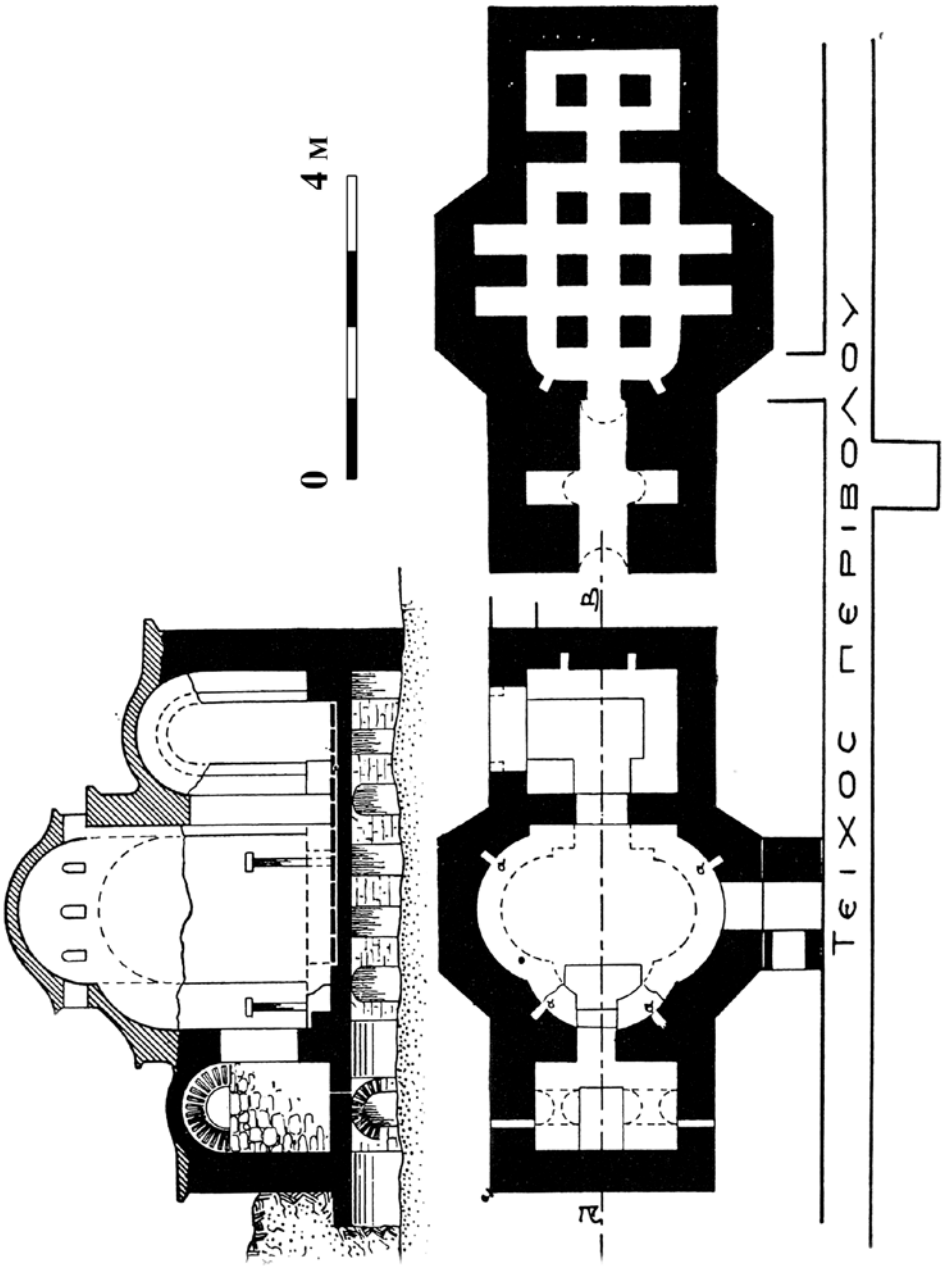

Обр. 11. *План и разрез на баня в манастира „Панагия“ (XI–XII в.), Византия (по А. Όρλανδογ)*

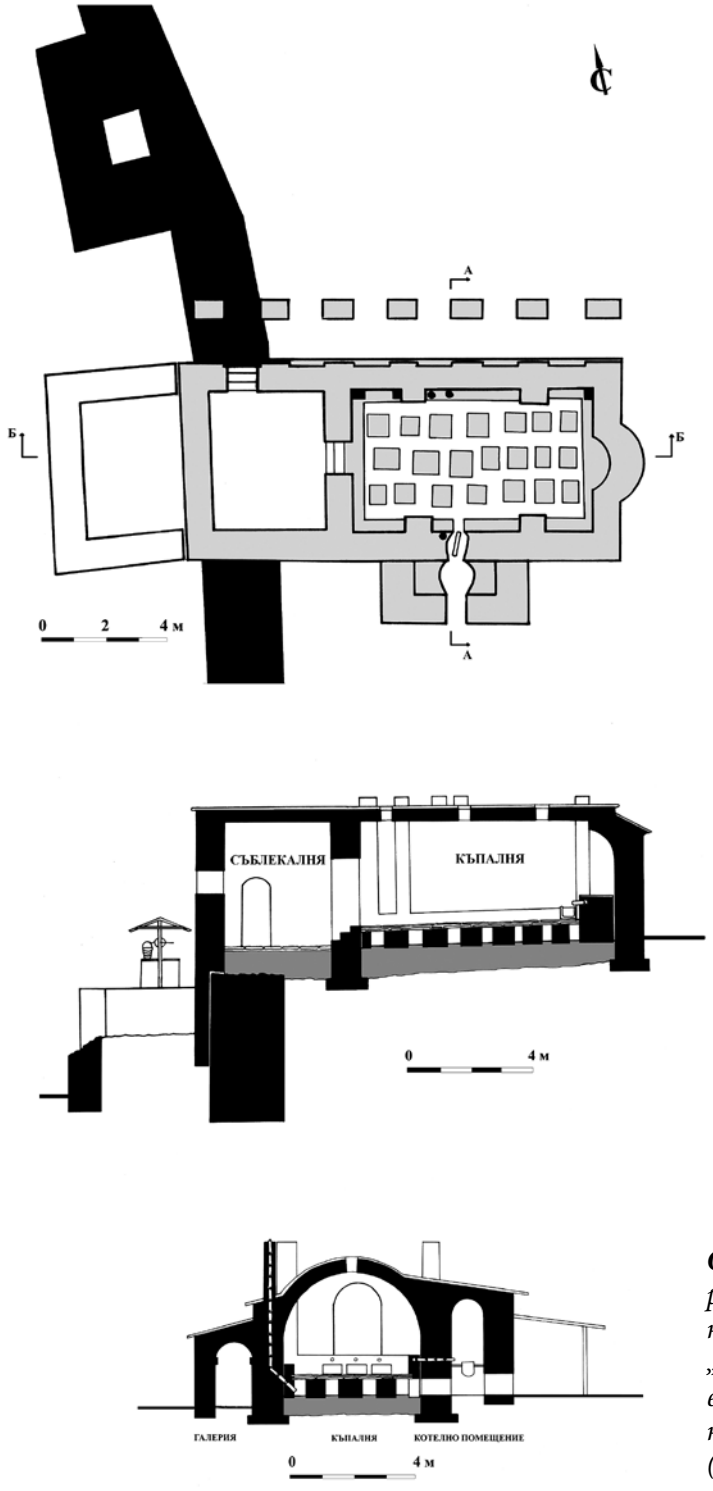

Обр. 12. *План и разрези на баня, южно от манастира „Св. 40 мъченици“, в Търновград (края на XIV в.), България (по Е. Дерменджиев).*

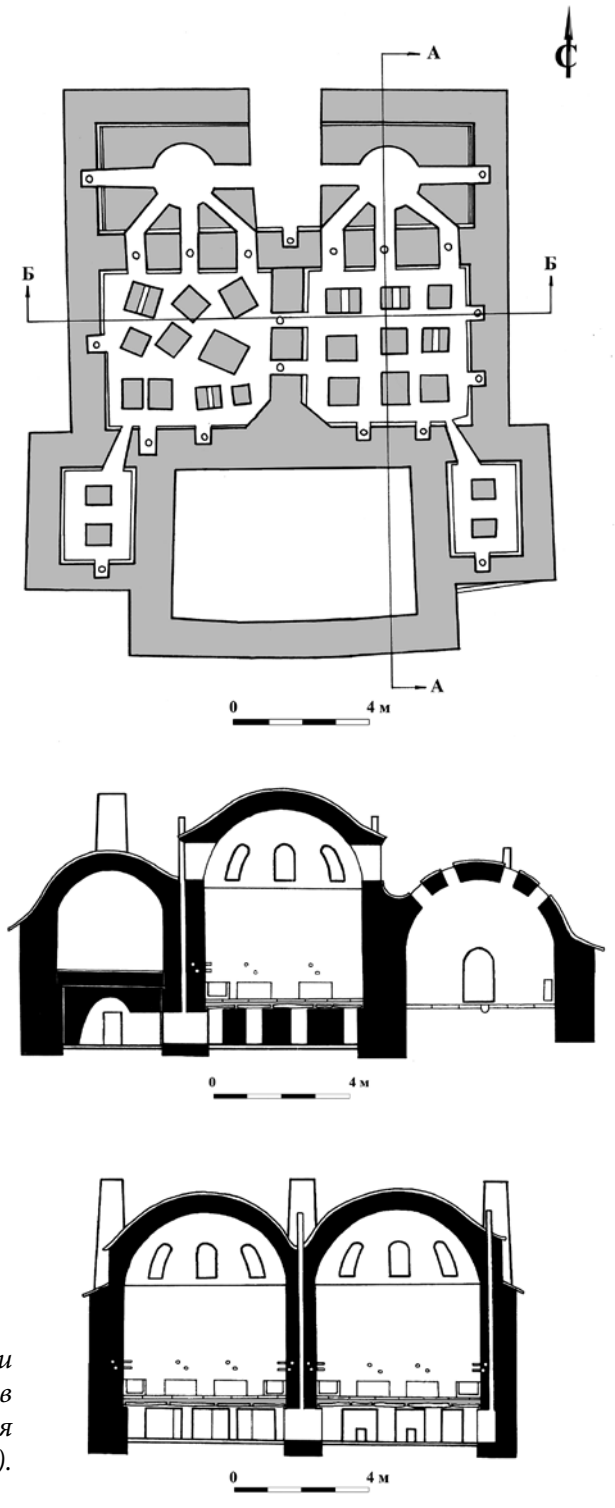

Обр. 13. *План и разрези на „Шишманова баня“ в Търновград (XIV в.), България (по Е. Дерменджиев).*

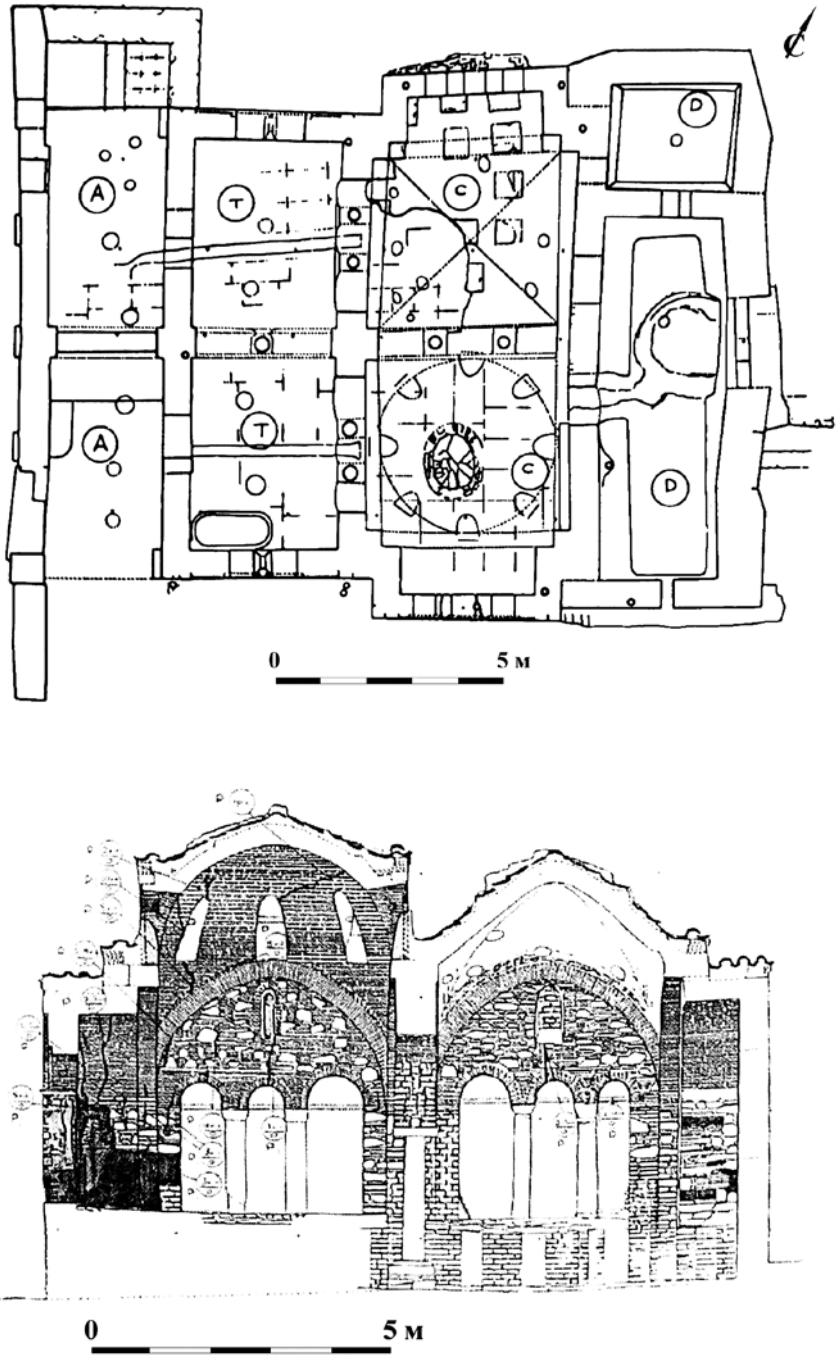

Обр. 14. *План и разрез на обществена баня в Солун (края на XIII в. – началото на XIV в.), Византия (по R-S. Tripsiani-Omirou).*

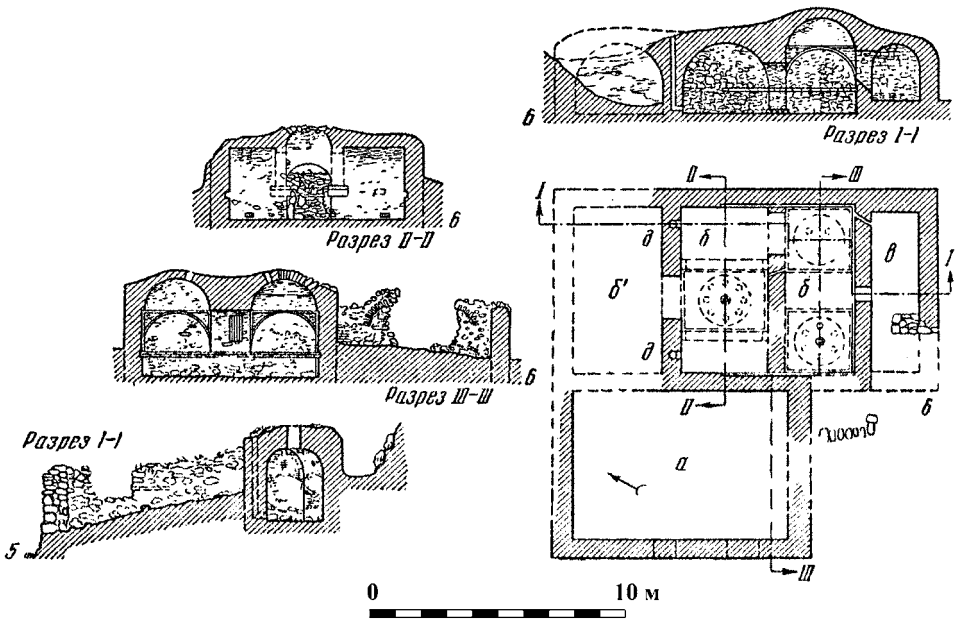

Обр. 15. *План на обществена баня в Лори-Берд (XI–XII в.), Армения (по О. Халпахчьян).*

Обр. 16. *Обществена баня в Солун (края на XIII в. – началото на XIV в.), Византия (по R-S. Tripsiani-Omirou).*

Обр. 17. *Обществена баня в Амберд (XI–XII в.), Армения (по О. Халпахчьян) .*

ХРОНИКАТА НА БЕРНАРД ВАПОВСКИ КАТО ИЗВОР ЗА СРАЖЕНИЕТО ПРИ ВАРНА ОТ 10 НОЕМВРИ 1444 ГОДИНА

Невян Митев

HRONIKATA NA BERNARD VAPOVSKI KATO IZVOR ZA SRAZHENIETO PRI VARNA OT 10 NOEMVRI 1444 GODINA

THE CHRONICLE OF BERNARD VAPOVSKIAS A SOURCE FOR THE BATTLE OF VARNA OF 10 NOVEMBER 1444

NevyanMitev

Abstract: *The Battle of Varna from 10 November 1444 marks the end of the crusades. There is an impressive amount of sources for this memorable event. Some of it has been translated into Bulgarian language. The aim of this study is to introduce into scientific circulation a part of the Polish chronicle of Bernard Vapovski concerning to the crusade in the autumn of 1444. Although some inaccuracies thisis a valuable source for the battle of Varna.*

Сражението при Варна от 10 ноември 1444 година бележи края на кръстоносни походи. За паметното събитие съществува внушително количество изворов материал[1]. Част от него е преведен на български език. За съжаление, полските хроники все още не са детайлно проучени от българската историография. Целта на настоящето изследване е да се въведе в научно обръщение частта от хрониката на Бернард Ваповски, отнасяща се до кръстоносния поход през есента на 1444 г.

Бернард Ваповски (1450–21 ноември 1535) е краковски каноник, секретар и придворен историограф на краля на Полша и Велик литовски княз Сигизмунд I Стари (1506–1548). По инициатива на владетеля през 1533 г. Ваповски започва работа по своето съчинение „История на Полша", което не успява да завърши до своята смърт през 1535 година. Ръкописът не е издаден и изчезва при неясни обстоятелства[2]. Хрониката е написана на латински език. През 1847 г. изследването е преведено на полски от Николай Малиновски[3]. В своята история Ваповски обръща внимание и на походите на Владислав Варненчик през 1443–1444 г. срещу турците.

Началото на превеждания и анализиран откъс от хрониката се отнася до мирните преговори, които се водят между султан Мурад II (1421–1451) и Владислав Варненчик през лятото на 1444 г. Авторът упоменава, че османският владетел се съгласява да върне замъците и крепостите от сръбската земя, които по-рано в е завладял. Също така той се ангажира с връщането на двамата пленени синове на сръбския деспот Георги Бранкович. Всичко това е съпът-

ствано с много дарове от турските пратеници, които те предават на унгарците. Преговорите се водят в гр. Сегед. Взема се решение да се сключи 10-годишен мир. Клаузите по Одринско-Сегедския мирен договор са ясно упоменати в две писма между крал Владислав и султан Мурад[4]. Сведенията в тях са идентични с тези в хрониката на Ваповски, което недвусмислено показва, че разглежданият тук извор може да се счита за достоверен в тази си част. По-нататък авторът упоменава, че Янош Хуняди подкрепя този мир, а кардинал Чезарини не го одобрява. Първото мнение може да се постави под съмнение. Именно трансилванският войвода е основното действащо лице в двата кръстоносни похода и той е единственият, който възпира турците за навлизането им към централната част на Европа. Т. е. едва ли Хуняди би се съгласил на мир с турците, още по-малко, че „Дългият" поход от 1443–1444 г. е успешен! Еничаринът Константин Михайлович в своите спомени пише, че в преговорите между Георги Бранкович и крал Владислав сръбският деспот почти е успял да убеди младия владетел да не започва нова военна кампания, но именно Хуняди го е възпрял от подобни намерения[5].

По-нататък Ваповски споделя, че ръководителите на морския флот вече са пристигнали и са завардили проливите. По този начин съюзниците са отцепели султан Мурад, който по това време се намирал в Мала Азия. Споменава се, че кардинал Чезарини освободил крал Владислав от дадената клетва в договора от Сегед. Именно оттук произтича вековният спор в историографията дали крал Владислав е клетвонарушител? Едни учени обвиняват владетеля, други го оправдават. О. Халецки счита, че младият крал въобще не сключва договор, което респективно не го прави клетвонарушител[6]. Ф. Пал смята, че при всички случаи Владислав сключва примирие с османците[7]. Това становище е подкрепено и от Я. Домбровски[8]. Въз основа на направения критичен анализ на изворите, Х. Иналджък заключава, че Византия е основният подстрекател, който принуждава крал Владислав да наруши положената клетва в Сегед[9]. Въпреки всичко младият владетел организира втора антиосманска военна кампания. Този път обаче се събира войска, на половината на тази, която участва в „Дългия" поход. Ваповски предава, че кралят изпратил по-голямата част от армията по домовете и това била една от причините. Всъщност по-малката численост на християнската войска се дължи на сложната дипломатическа обстановка, както и на факта, че сръбските войници не взимат участие. На 20 септември обединената християнска армия тръгва от Сегедин, преминава през Оршова и Видин, докато стига до Никопол. Интересното е, че тук градът се споменава като столица на България. Калимах също посочва Никопол за столичен град[10]. Може би объркването сред западните летописци идва от факта, че това е последната резиденция на цар Иван Шишман.

По-нататък в своята хроника авторът разказва за междуособиците, които по това време са налегнали в Полско-литовското княжество, за раздора между брата на Владислав – Кажимеж и мазовиецкия княз Болеслав. Военната кампания на младия владетел не среща одобрението на кралските чиновници в Полша. Именно затова в армията е включен много малък полски отряд. Със

сигурност знаем имената на 102-ма участници, включително краля[11]. От разглеждания извор научаваме, че най-вероятно при Никопол Владислав получава писмо, с което е известен за събитията в Полша. Тази информация не ни е известна от останалите източници по темата.

По това време става и едно друго важно събитие. Към християнската войска се присъединява четирихиляден влашки отряд. Той е ръководен от сина на Влад Дракул. Войводата посъветва армията да се завърне и да събере по-голяма войска, тъй като султанът ходи на лов с по-многобройна дружина. Кралят не се вслушва в думите му. Това сведение съвпада с данните на Калимах[12]. И в тази си част може да се предположи, че хрониката е достоверна.

След Никопол, хронистът пише, че армията се насочила към Черно море като оставила от лявата си страна река Дунав и се движила по подножието на Хемус. По пътя имало много останки от римските императори с гръцки и латински букви. Андреас де Палацио също говори за гръцки и римски сгради и надписи[13]. Друг спорен момент е отъждествяването на споменатата от Михаел Бехайм крепост Рахауч. Въз основа на тези данни в историографията се води дискусия относно маршрута, по който е преминала кръстоносната войска след Никопол. Според мен армията се е насочила към крепостта Ряховец и от там към Шумен[14]. По пътя си, при една река, кръстоносците се натъкнали на 28 турски кораба, които кралят заповядал да се изгорят. Ваповски говори и за писмото, което крал Владислав изпраща до гарнизоните в Галата, Варна и Каварна. С него им се нарежда да освободят крепостите. От изключителна важност е информацията за присъединяването на българите към кръстоносната армия. Подобно сведение е застъпено и у Бехайм[15]. Въз основа на описни регистри от XV век, според които има вълнения в селата Рупча, Цибра и Скомля, Б. Цветкова допуска, че тези движения са следствие на похода от 1444 г. и тамошното население също взема участие в армията на Владислав и Хуняди[16].

Според Ваповски, под Варна кралската войска получава писмо, с което се уведомява, че султан Мурад е успял да премине Проливите и се е насочил срещу тях. По-нататък авторът пише, че генуезците са се продали и са извършили грях пред християнския свят. Всъщност самото писмо е получено при Петрич кале, а предателите (ако въобще има такива) са венецианци, генуезци, византийци[17]? Погрешното сведение, че въпросното писмо е получено непосредствено при Варна, се среща у Михаел Бехайм[18]. Този факт недвусмислено показва, че хронистът е използвал източника при написването на своето съчинение.

Битката при Варна е предадена кратко. Неправилно Ваповски счита, че сръбският деспот взема участие в битката. Изключително любопитно е мнението на автора, че Хуняди избягал от бойното поле с 10000 унгарски бойци и оставил краля сам с поляците? Тази информация не съответства на данните от останалите извори, затова може да се приеме, че това е опит на автора да хвърли вината за загубата на опитния военачалник. Също така хронистът съобщава за един интересен епизод, който не ни е известен от останалите извори. Част от пленените полски войници след битката при Варна се опитват да убият султана, но са предадени от някой си българин, също пленник. Според мен и тази

информация трябва да се постави под съмнение. Опитът на автора да хиперболизира ролята и значението на полските участници в походите на Владислав води до някои неточности.

В доста отношения хрониката на Ваповски може да търпи критика, но като цяло това е ценен извор за сражението при Варна от 10 ноември 1444 г. Хронистът е използвал трудовете на Ян Длугош, Михаел Бехайм, а най-вероятно и писмото на Андреас де Палацио. Разглежданият източник дава важна информация за участието на българи в кралската армия. Проследено е отношението на Полша към военната кампания. Научаваме имената на двама участници в битката, които са се завърнали след това в Полша – Ян Жежовски и Гжегож от Санок[19]. Публикуваният в настоящото изследване извор допълва известната ни информация и дава нови данни за разглежданите събития.

Из „История на Полското кралство и Великото литовско княжество от 1380 до 1535“

„Исултан Амурат, предупреден от своите шпиони в Унгария и Италия за огромния поход по море и суша против него, потънал в дълбок размисъл и смут; той виждал неизбежната и пълна с опасности война, с полския и унгарския крал, който току-що бе опустошил и земята, и войската му. Най-много го безпокоила войната по море. Непозната била тя до това време на турците; а и се страхувал да не му бъде отнет пролива между Сестос и Абидос, защото по този начин ще се прекъсне връзката с Азия. Заради това той положил всички усилия, цялото си старание, за да може посредством деспота на Расция и Янош Хуняди да посрещне и отбие тази буря, да сключи мирен договор с Владислав. Амурат обещал, посредством пратениците си, на деспота Георги от Расция да предаде замъците и градовете в Унгария, получени от щедростта на кралете Албърт и Владислав. По този начин тези двама вожда биха могли да се надяват, че с установяването на мир ще получат щедри дарове, без да се излагат на войни, чийто изход е съмнителен, без да се допуска звън на оръжие. Изпратили преди всичко на крал Владислав, от името на Амурат, 7000 червени злоти за Карънбей – турски пленник при Владислав, избягвайки по този начин войната. Щом като Владислав приел тези пари, Янош Хуняди заговорил за мирен договор. Той казвал: „Турците горещо желаят мир. И защо да не се отблъсне този силен неприятел, когато има изгодни условия за това. Не виждам причини, поради които предложението за мирен договор да не бъде прието. Наистина, по-леко е да се размахва оръжието, отколкото да се положи. Последното е непосилно за нас. Изходът от военните стълкновения е бил винаги съмнителен, но ако Амурат върне цяла Расция, заедно със замъците, то очевидно, с него трябва само да се разберем“. Владислав, поради многото вътрешни разногласия в кралството си, предпочел мирен договор, отколкото да разрешава с оръжие спорните въпроси с един толкова страшен неприятел. Най-близките кралски съветници приели с радост този съвет на Хуняди. Дошло време да се припомнят миналите времена, несполучливите походи за възвръщане на Расция, напомнило се за

Зигмунд Римски и Унгарския крал, напомнило се за това, че той е бил разгромен в две кръвопролитни битки под Никопол и че Албърт (неговият наследник) е нямал смелостта да окаже дори и нищожна съпротива на турците. Едва сега на Владислав му се усмихвало щастието. За първи път. Обаче би било непредвидливост и късогледство, ако тази война се поведе с наемници и с част от въоръжени сили, а не с Амурата и неговата държава. Следователно, най-благоприятно е Владислав да направи онова, което другите крале не могли да направят, въпреки пролятата християнска кръв. Всички подкрепили това мнение и било решено крал Владислав да замине с войската са за Сегедин, над река Тиса, а там да сключи мирен договор със султанските пратеници. Владислав тръгнал за Сегедин с големи сили, тъй като се считало, че ще е по-леко да наложи своите условия така. Наскоро пристигнали и Амуратовите пратеници със сто коня. На другия ден, след като били предадени в дар златни и сребърни съдове, Амуратовите пратеници били въведени в кралския съвет. Главният турски пратеник – грък по произход и изменник на родината си – проговорил: „Турският султан Амурат изпраща съгласно волята ти, кралю Владислав, предложение за вечен и траен мир. В знак на съгласие за сключване на мир, той ти връща Расцката земя заедно с крепостите и замъците, в които още има турска войска. Това са: Голумбеч, Селендрия, Сакров, Крумовац, Ковин, Северин, Новобрадов, Сребреник, Островице, Козник, Колербан, Прокопия, Ласковец и Железноград. Връща ти дори и онази част от Албания, която сега той владее, а преди това е била собственост на Расцкия деспот. Освен това връща и двамата му сина, пленени някога на война, собственост сега на султана". Това предложение било обсъдено от кралския съвет. Всички единодушно се съгласили да го приемат. Само пратеникът на папата – кардинал Юлиян – отказал, изтъквайки, че това е проява на нерешителност и мудност, с която се изневерява на християнското дело. С това той обвинил крал Владислав в плахост и неискреност. Според кардинал Юлиян, крал Владислав е причинил неоснователно материални щети на Бургундския принц и на генуезците, в подготовката им за морска война с турците и че за в бъдеще нито на думите, нито на писмото му ще вярва. От друга страна деспотът Георги (Йежи), при изгледите за освобождаване на синовете си и получаване обратно на бащината си Расцка земя, настойчиво и разгорещено настоявал за сключване на мирния договор. Изпълнен с надежда и тревога той изтъквал непостоянството на подлите италианци и че на тяхната помощ не може да се разчита-нито сега, нито за в бъдеще. Уверявал, че в случай на война те не биха били в състояние да окажат резултатна помощ. Изтъквал, че те са отвикнали да държат оръжието и са изпълнени с плахост и подчертана нежност. Той не оставял краля на спокойствие. Атакувал всички държавни съветници и със сълзи на очи ги молел да не изпускат такъв удобен момент за сключване на мир. И така със султан Амурат бил сключен десетгодишен мирен договор с условията, които пратениците му предложили. Много скоро тази вест била разгласена и навсякъде народът я приемал с радост и весели викове. Владислав обещал да потвърди дадената на султан Амурат дума с тържествена клетва. На Амурат бил даден срок, в който той трябвало да опразни замъците, да върне

цяла Расция на Владислав и да съобщи за десетгодишния мир на народа си, според своите обичаи. С това и отпътували пратениците на Амурат от Сегедин.

Много скоро, след всичко това, пристигнали писма от Кардинала от Св. Климент, който ръководил и отговарял за корабите на папата, от бургундския княз и от военачалниците на Венецианския и Генуезкия флот. Те пишели „че мощните им кораби са вече в Хелеспонтския пролив под Галиполи и са вече на страна, за да не могат да преминат турците от Азия до Тракия. Съобщавали, че в Гърция няма турска войска, че Амурат води тежка и пагубна война с владетеля на Кармания, следователно, няма да може да защити Гърция. Те знаели, че султан Амурат твърде много държи на нея, но е отрязан от християнските кораби и не ще има възможност да я посети. Настъпил е удобен момент за освобождаване на Гръцката империя от ръцете на жестокия тиранин. Те молели крал Владислав да не се колебае, а със силна сухопътна войска да излезе на бойното поле. В този момент, по щастливо стечение на обстоятелствата, ще получи слова за себе си и своите народи, а действията му ще се помнят във вековете. При това той ще получи това, което би получил само по божа милост. Не бива да се забравя, че не на война, а на готова победа и за събиране на плячка се отива. Християнските кораби вече са пристигнали в Хелеспонтския пролив и са затворили достъпа на Амурат до Гърция. За да се спечели пълна победа е необходимо само присъствието на краля. Самият бог е приготвил тази награда само за него. Следователно, нека не го смущава сключения мирен договор с предателския тиранин. Този договор е твърде съмнителен, пълен с вероломство и скрити замисли. Амурат търси само начин за отдих след неотдавнашното поражение, за да може да събере сили и още по-яростно да се нахвърли върху християните. Самият император вече е въоръжен и по суша, и по море и е в пълна готовност за водене на война. Той моли настойчиво краля да пристигне колкото може по-бързо и да съдейства, чрез присъствието си, за освобождаване на Гърция от лапите на тиранина. Думата дадена на християнските принцове, трябва да се удържи. Те вярват на обещанието му; с цената на огромни средства въоръжили много кораби и ги изпратили под Хелеспонт. Ако, пази Боже – той не пристигне, нека помни, че предадената от него Гърция ще загине, че Константинопол, лишен от каквито и да е средства за отбрана ще стане плячка на кървавия завоевател“.

Когато писмата с такова съдържание били прочетени на кралския съвет в Унгария, Владислав започнал да съжалява, че е допуснал помиряване с турците. Най-добрите кралски съветници, Янош Хуняди като основен посредник в мира и всички споделили кралското съжаление. Сега кардинал Юлиян втълпявал в мислите на всички мощта на християнските сили. Напомнял, че техните кораби са отрязали Амурат от Хелеспонт и без големи затруднения успяха да убедят колебаещите се и лековерни кралски хора да скъсат току-що сключения мирен договор с турците. Най-много от всички се колебаел Владислав, но кардиналът го освободи от клетвата, която е дал на Амурат. Убеждавал го, че клетвата е плаха, без юридическа основа, която е валидна само ако е потвърдена от папата. Отгоре на това Юлиян оплел Владислав и вождовете му с нова клетва, с

цел да разруши по-сигурно турския мирен договор. Писмено копие от втората клетва на Владислав той изпратил на папа Евгени и на Вождовете на християнските кораби, с цел да оживи мъжеството им и събуди по-сигурни надежди за пристигането на Владислав.

Веднага след това започнал подготовката на нова експедиция. Но конфликтът с турците бил очевиден и разпалените глави започнали да изстиват. Многобройните доброволци, от различни народности, при ехото за нова война се разотишли. Вече е обявена войната, а нямало и надежда те да бъдат толкова бързо събрани. Крал Владислав трябвало направо от Сегедин да си вдигне лагера срещу неприятеля и когато направил преглед на войската си се оказало, че тя е наполовина от нормалното състояние. Ако в първия поход, за който Владислав бил привлякъл толкова многобройни доброволци от различни страни, нямало никакво прекъсване и Владислав не бил ги изпратил по домовете им, то сега армията му би била в пълна бойна готовност. Владислав започнал да се съмнява в благоприятния изход от войната и да съжалява за разрушения мирен договор с турците. Страхувал се от отмъщение на Бога за вероломство и неискрени клетви. Често пъти изпадал в дълбок размисъл. Естествено и Амурат можело да бъде обвинен в нарушаване на клетвата, но времето за изтегляне на войската му от замъците още не било изтекло. От друга страна съмненията в това дали Амурат ще изпълни условията на мира, давали право на Владислав да подновява неприятелските си стъпки. Но нали Амурат изтеглил войските си от замъците и върнал синовете на сръбския деспот, съгласно уговорката по мирен договор още преди самото отпътуване на Владислав от Сегедин.

Владислав, с войската която е имал под ръка, тръгнал от Сегедин на 20 септември и веднага се озовал под Оршова на Дунав. Когато пристигнали при Видин, много от хората му били на мнение, че за да пристигнат в Адрианопол в Тракия, те трябвало да минат по най-късия път през планините. Тъй като тези пътища били твърде тесни и колите му едва ли биха преминали спокойно, Владислав избрал двойно по-дългия път през българските равнини. След 26 дни от влизането в Сегедин, кралят дошъл в Никопол – столицата на тази страна.

Преди още крал Владислав да тръгне от Сегедин, вестта за нарушаване на мирния договор с турците стигнала до Полша и силно разстроила мислите на поляците. Всички негодували срещу не удържаната дума. Предвиждали печални последици от новите ангажименти на краля. Той бил дал дума, а сега насилвал народа да води война и грижите от нея лягали изцяло върху тях. Кралските чиновници се събрали в Пиотрков и от там изпратили при Владислав Куявския епископ и Ян от Пилица, с цел да го убедят, че присъствието му в страната е неотложно. С това искали да го откажат от недостойната война. Владислав бил вече оповестен, че полските държавни мъже недоволстват от страхливо нарушения договор с турците. Владислав получил също така сведения, че Кажимеж Велики – латвийския княз – настоявал пред мазовиецкия княз Болеслав да му бъде върната дрохицката земя и че заплашвал същия с тежка война. Владислав изпратил веднага Ян Грушчински – краковски кустов и летописец на Владислав в Пиотрков, да изясни причините за нарушаването на мирния дого-

вор и да обясни, че папата и християнските князе са го принудили да направи тази крачка. Освен това му заръчал да предаде на събраните, че ако братът Кажимеж обяви война, то поляците ще отвърнат с оръжие и няма да му позволят да си вземе дрохицката земя. Княз Болеслав, който присъствал на този съвет, помолил кралските чиновници за помощ и съдействие, тъй като при една тяхна уговорка такива му били обещани. Но в уговорката било залегнато и това, че той няма да прави никаква крачка, без знанието и съгласието на коронния съвет. Болеслав най-тържествено обещал да спазва тази уговорка, но при първата военна заплаха паднал духом. Той имал достатъчно помощ от Полша, тъй като по заповед на краля вторият мазовицки княз Владислав събрал войска и шляхта от Ленчецките, Куявските и Добжинските земи и се подготвял за война. С тази войска би могло да се отблъсне не само Кажимеж, но и да се започнат контрадействия. Болеслав, без да дочака да дойде помощта, започнал преговори с Кажимеж, въпреки възраженията на Гниененския архиепископ Винценти и Ян от Олешница. Те били изпратени при него от името на съвета в Пиотрков. Болесвав, измамвайки короната, се разбрал тайно с Кажимежи приемайки дадените му 8000 червени злотии Венгровската земя, предал целия дрохицки район. Очевидно, той нямал право да прави **това,** без съгласието на краля и кралските чиновници. Пратениците на краля не можели в момента нищо да предприемат, но тържествено заявили, че това дребно предателско дело не може да петни полската корона вечно и че поляците си запазват правото да напомнят на литвините за дрохицката земя, дори ако се наложи с оръжие в ръка. След като заявили това, пратениците на краля се завърнали в страната си. Под натиска на Виленския епископ, който противно на обичаите проповядвал да се сдобива с оръжие, а не с пари, латвийците отнели от Болеслав Венгров. Те заплашили, че ако той предприема каквато и да е крачка за възвръщане наВенгров, то и броените му пари ще бъдат отнети със сила.

В същото това време пратениците, които били определени да присъстват на съвета на кралските чиновници и трябвало да отпътуват за Унгария, разбрали че кралят тръгнал от Сегедин срещу турците и това наложило те да си останат в страната. Изпратили му писмо, в което му съобщавали накратко за исканията на народа. Куриерът с писмото намерил Владислав отвъд Дунав на бойния пост в неприятелската страна. Казват, че когато Владислав прочел писмото, предчувствайки очевидното нещастие, се облял в сълзи.

Амурат разбрал, че Владислав е потъпкал и думата, и клетвата си; когато шпионите му донесли, че Владислав е тръгнал от Сегедин към Тракия, дълбоко се засегнал, съжалявайки, че той самият е изпълнил условията на договора, че е върнал синовете на Расцкия деспот Георги, които е държал при себе си като заложници. Колкото може по-скоро Мурат сключил мирен договор с карманския Татар, с когото до това време воювал в Азия и започнал енергично да се готви да отбие Владислав. Изпратил писма до подчинените си в Гърция, да съберат колкото може повече войска и да я изпратят под Адрианопол, където наскоро ще пристигне сам той с големи сили. Амурат прокълнал Владислав като предател и сам той се закълнал, че ще извика на помощ християнския бог Исус, пред

когото Владислав положил невярна клетва и че наскоро Владислав ще види наказано вероломството си.

По това време станът на Владислав бил под Никопол – българска столица, на брега на река Дунав. И докато турците държали вътре силен военен състав, нямало никакъв смисъл да се изморява войската с превземането на един град. Заради това било решено колкото може по-бързо да се нахлуе в Тракийската земя до Хелеспонт под Галиполис, докато силите са още свежи. Веднага района под Никопол бил опустошен и опожарен.

Лагерът на Владислав вече трябвало да се изтегли от Никопол, когато пред краля се изправил Дракул (войвода от задалпийската влашка земя) и започнал да моли Владислав и кралските съветници да го изслушат. Той разказал, че бил принуден насилствено, с оръжие да се предаде на враговете и всяка година да им плаща данък. Огледал много старателно войската и от добро сърце посъветвал крал Владислав да даде заповед за връщане и да остави тази дълга и пълна с опасности война. Наближаващата зима заплашваше с тежки несгоди, а изведените на бойното поле отряди за бой с тъй могъщия неприятел, бяха твърде малобройни, за да победят Амурата. Самият той (Дракула), дълги години се борил за свободата на отечеството си, и много хора загубил в боевете, дори повече отколкото има сега в цялата си страна. „Огромна е мощта на Султана. Когато отива на лов него го съпровождат повече ловджии, отколкото са сега бойците под знамето не Владислав. Действително, кралю, твоите бойци може да превъзхождат турците по мъжество, оперативност на ръката, несломима вяра, но не могат го надмина по неимоверната му сръчност в нападението, военната жестокост и числеността на войската му. Доста добре се убедих в това по собствените си загуби и поражения. Затова, ако още е възможно, откажи се от вече заплашващото те и очевидно поражение."

По-голяма част от присъстващите похвалили Дракула и също посъветвали краля да се върне, за да може по-късно с по-големи сили отново да настъпи. В момента имало едва 20 000 боеспособни мъже в лагера. От тях 16 000 на коне, а останалите пехота от кръстоносци. Съветът на Дракула (той настоявал непрекъснато за завръщане) щял да помогне, ако не се намесил пак кардинал Юлиян, който отговорил разгорещено: „Нима на войводата не са известни военните приготовления, които Амурат върши и по суша и по море? Нима не знае, че той прави това, защото мощните кораби на християнските князе вече вземат Хелеспонтските, че гръцкият император е в пълна бойна готовност и чака удобен момент да присъедини своята войска към войската на крал Владислав и че Владислав ще има достатъчна мощ тогава не само да победи Амурата**,** но и да го изгони от Гърция и да унищожи цялата му мощ".Дракула, свивайки рамене, отвърнал: „Дано само Бог да помогне на тези сили, които кардиналът тъй величествено описва, да не се окажат фиктивни". Обръщайки се към Владислав продължил: „Ако ти, Кралю, вече си решил да започнеш войната и аз не мога с нищо да те спра, то поне вземи със себе си моя скъп син като доказателство за вярата ми в тебе, за привързаността ми; и още 4000 събрани конници". След това Дракула подарил на Владислав два коня, ненадминати в бързината и две

млади момчета, които отлично познавали местността. Молбата на Дракула в този момент била следната. В случай на нещастие Владислав да не се бори упорито до край, а да използва тези двама младежи, които знаят да го отведат на сигурно място. Накрая той добавил, че не би желал това да се налага. Врачката, чиито предсказания за бъдещи събития многократно до сега са се сбъдвали, казала, че Владислав ще завърши безуспешно, нещастно. Това и накарало Дракула да не вземе участие във войната с цялата си войска, което несъмнено би направил, ако врачката беше предсказала щастлив изход от войната. Накрая заръчал на своя син да пази доколкото може краля и да не допуска той да се излага на опасности. На тези думи много от присъстващите заплакали, но неописуемата съдба и присъда тласкали краля и армията му към гибел. Тръгнал лагерът от Никопол. Въоръжените отряди напредвали към Тракия и Черно море по подножието на планината Хемус, оставяйки река Дунав от лявата си страна. По пътя си те откривали много паметници от римските императори, покрити с гръцки и латински наименования, много строени и величествени сгради, от които една част била разрушена от турците с тяхното нахалство, а друга – от само себе си, заради дългото време на съществувание. По една от реките те забелязали 28 кораба, които турците подготвяли за спускане в Дунава при една евентуална война с Унгария. Крал Владислав наредил да се подпалят и потопят тези кораби. Без кралско разрешение войската по пътя си разрушила и ограбила много градове и села; дори били ограбвани и свещени предмети и съдове от църквите. Кралят се въздържал да издаде заповед против крадливите ръце от страх пред Бога, а това било използвано от нечестните хора, които с войнишко своеволие грабили и унищожавали. Кралят наредил да не се ограбват градовете, които доброволно се предават, а населението им да бъде пощадено. Посредством няколко турски пленника, които Владислав пуснал на свобода, разпратил писма до турците, живеещи в Тракия да изоставят завладяната от тях Гърция и си заминават за Азия. Благодарение на тези писма доста турци, намиращи се в Махорач, Варна, Каварна, Галата и други надморски градове, от страх се оттеглили на юг към Азия. Други пък, намиращи се в Петрич и Шумен, вярвайки на охраната, тройната стена и дълбоките изкопи пълни с вода затворили вратите, но войската с нечуван ентусиазъм, след целодневни боеве, накрая ги завладяла. Пет хиляди неприятелски войника били изклани на пън.

Българите с желание се присъединявали към Владислав, а той добродушно ги защитавал от враговете и алчността на своята войска. Много славяни и пленени от турците унгарци били изпратени обратно по домовете им.

Владислав бил вече под Варна, когато пристигнали писма от пратеника на папата-кардинал Франтишек, със следното съдържание:„Амурат със стохилядна въоръжена войска успял да премине от Анатолия в Гърция, въпреки че християнските сили са се изправили не пътя му**.** Той преминал пролива в най-широките места, като използвал леки лодки. Освен това в Тракия го очаквали значителни резерви, събрани от Македония и Гърция. Цялата ви сила сега се движи направо срещу Владислав“. Такива били вестите от пратеника на папата, а в действителност генуезците се покрили с вечен срам, тъй като вземайки от

Амурат по една червена злота на глава, за една нощ превозили цялата турска армия от Азия в Гърция. На такава нищожна цена италианците продадоха нещастна Гърция и предадоха крал Владислав. По това време Султанът нямал кораби в Хелеспонт, а и да е имал такива, то пристигналите християнски галери биха могли да ги потопят в морето или предварително да ги изловят и то така, че да изчезне и последната надежда у султана за преминаване през Босфора. Тази вест не накърнила обаче кралското мъжество. Владислав веднага издал заповед цялата войска спешно да тръгне напред. Стигнал до град Варна – на брега на Черно море и превзел града без никаква съпротива. Същата участ сполетяла Каварна и Галата, тъй като тези градове били разтревожени от съдбата на Петрич и Шумен. Турските жители на тези градове се качили на кораби и отплували в открито море, защото името на Владислав, окичено с многобройни победи през последната година, всявало страх всред неверните люде.

Още на следващата нощ след пристигането във Варна, по многото и нагъсто запалени огньове, Владислав разбрал, че Амурат е наблизо. На 10 ноември, щом като изгряла зорницата, турците започнали настъплението срещу Варна и спрели на 5000 крачки от лагера на Владислав. Веднага всички хванали оръжието. Носело се навсякъде врява в звън на желязо. Всички горели от желание за борба. А самият крал, въпреки че старата рана на левия крак му досаждала много с болката си, облякъл доспехите и хванал оръжието. През същото това време Янош Хуняди подреждал редовете на лявото крило от към залива и морето, откъдето изглеждало, че опасността е по-малка, поставил пет по-слаби знака. Не четири силни отряда наредил да заемат дясното крило, което било оглавявано от Юлиян Цезарини – кардинал на светия Ангел, пратеник на апостолската столица и деспота на Сърбия, Франко бан; на самия връх, там, където завършват планините Хемус, застанали Варадинския и Егерския епископи. В средата, между двете крила, Владислав разгънал избрана войска, съставена от поляци и унгарци, с цел да се помага на двете крила, ако дотрябва. Три часа след изгрев слънце чакали неприятеля, който най-после нападнал. 6000 турски конници ударили по дясното крило. Унгарците отвърнали на атаката с мъжество и принудили турците да се върнат обратно. Егерският и Варадинският епископи, които били по-слабо запознати с военното изкуство, помислили, че турците са вече победени и започнали в безпорядък да преследват бягащите турци, но зад хълма попаднали на много по-многоброен неприятел, който ги принудил да са върнат в паническо бягство, тъй като редиците им били вече нарушени. Варадинският епископ с надежда да излезе на хълма попаднал в блато и след като дълго време се мъчил да излезе от него, най-после потънал. Егерският епископ обърнал коня си към Варна, но виждайки опасността да бъде отрязан от своите, отново с прилив на мъжество се хвърлил в боя, докато изчезнал без следа. Дясното унгарско крило понесло тежки загуби. От четирите главни знамена само едно още се развявало. Щяло да падне и това знаме, ако кардинал Юлиян и Франко-бан не пристигнали навреме с 200 коня и подновили битката. Наскоро пристигнал тук и кралят и закипял страшен бой – паднали 3000 турци, а останалите хукнали да бягат. После кралят се върнал в току що

напуснатия от него лагер и от тук наблюдавал развитието на боя. Той попаднал там, където опасността е най-голяма като гръм от ясно небе. Турците с ужас избягвали боя с него или пускали стада камили, предназначени за носене на товар. При среща с тези животни конете се плашели от рева им и се хвърляли панически наляво или надясно. Много скоро и тази пречка била премахната –италианците взели една част от камилите, а останалите избили. Бойното поле било застлано с неприятелски трупове. Техните загуби обаче не се чувствали, защото Султанът непрекъснато попълвал редовете със свежи сили. По-късно Владислав ударил на елитен татарски отряд от стрелци с лъкове. Разбил ги и ги изгонил от бойното поле. Накрая обаче турците събрали всички сили, организирали се и се хвърлили срещу Владислав. Атаката била приета с геройство и мъжество – турците пак били разбити с кърваво клане и гонени цяла миля след това. Изглеждало, като че турците са загубили битката, Адрианопол и другите тракийски градове. Това накарало турците, които още били в Гърция, да се пренесат до Гапиполис под Хелеспонт, откъдето пътят към Азия през пролива е най-кратък. Тогава крал Владислав, като делови войник и мъдър вожд, изпълнявайки своите задължения след разбиването и разгонването на турската орда, решил да нападне със своята пехота самия Амурат, който бил пазен от еничари. Еничарите хвърлили гора от копия с такава сила, че най-добрите войни на Владислав паднали на бойното поле, други се разбягали към гората и планината. С това кралският отряд значително оредял. Щом като забелязал това, Янош Хуняди направил всичко възможно, щото веднага да извади краля от боя, молейки го да прекъсне боя и се изтегли от бойното поле, за да запази себе си за по-щастливи времена; да не прави със своята смърт кралството си нещастно, а на неприятеля да дава повод за леко постигната победа. Но когато Владислав отсякъл, че предпочита да умре, отколкото да бяга недостойно от бойното поле, че днес трябва или да се победи или да се мре, Янош Хуняди отстъпил, тъй като още не бил започнал истинският бой, а 10000 унгарци се изтеглили и оставили краля сам на бойното поле с поляците. Владислав с верните си хора подновил борбата и отново се разгорял кървав бой. Воюващите и от двете страни гъсто стелели земята с трупове, но накрая поляците, изоставени от всички, изморени от дотогавашните победи, но не победени, всички паднали на бойното поле или в ръцете на неприятеля. Останали живи само един, двама вестоносци, а Владислав, предпочел геройската смърт с оръжие в ръка, отколкото неприятелския плен или дезертьорството. В разгара на боя, когато Владислав със собствената си ръка сякъл турците, някой от тях успял да повали кралския кон на земята, а в същия момент цяла нова орда турци са хвърлила върху краля и жестоко го убили. Щом като го познали, свалили доспехите, отрязали главата му, набили я на кол и я понесли из Гърция, Анатолия Азия, като доказателство за своята победа. Всеобщо било мнението, че ако Янош Хуняди не бил изтеглил десетхилядната си конска войска, славата за този ден щеше да бъде за християните, а турците на Амурат щяха де понесат най-кървавото поражение, тъй като Султанът през време на боя няколкократно замислял бягство. Връщал са благодарение на еничарите и мъжеството, тъй добре демон-

стрирани от тях в този ден. Яношъ Хуняди, съмнявайки се в победата, изоставил крал Владислав и отстъпил. Преминал Дунава под Лафлоген и в ускорен марш се отправил към Унгария. Той се страхувал, че ако вестта за гибелта на Владислав дойде преди него, то в кралството може да избухнат вълнения. В себе си той бил убеден, че крал Владислав, решавайки или да победи, или да умре, няма да може да избегне смъртта или турския плен.

Кардинал Юлиян бил нападнат по пътя от разбойници, заради заграбеното злато, което той носел със себе си и полугол, полужив, хвърлен в една долина и както казват хората, бил намерен от Гжегож от Санок. Някои историци твърдят, че ограбването станало, когато той преминал Дунав, там го забелязали разбойниците, уловили и удавили в реката. В крайна сметка, каквато и да е по-нататъшната му съдба, едно е ясно, че е загинал в бягство, дезертирайки от бойното поле.

Боят траял чак до вечерта, докато сенките на нощта не скрили бягащите. Никой не ги гонил, защото за опазване на Султан Амурат всички конници били задържани. Еничарската пехота, специално създадена с такава цел, разтревожена не спала цяла нощ, а при Амурата в безсъние прекарала, тъй както бивало след поражение. Всички те мислели, че християните са се прибрали в лагера за да организират силите си. През целия следващ ден те нищо не предприемали и едва на третия ден се приближили до кралския лагер, намирайки го празен, те с викове, крясъци и радост се хвърлили върху него. Много ранени, които не били в състояние да бягат, били тук, изклани на пън. Едва тогава, когато се убедили, че битката е спечелена, опожарили лагера, взели колите и поставили каменен стълб, като символ на победата и се завърнали в Адрианопол. Някои казват, че в това сражение паднали от двете страни над 80 000 души. Едва след тази нещастна битка било забелязано, че за спечелване на победата на крал Владислав била необходима пехота, която да се бори с еничарската войска. В страната се завърнали Ян Жежовски, вуйчо на моя баща, а по-късно краковски епископ и Гжегож от Санок, който бил след това архиепископ на Лвов. Този, който зае престола след Владислав, почитайки паметта на Владислав – своя най-добър брат, удостои тези двама мъже с най-висока награда и ги издигна на високо почетни места в кралството. Когато крал Владислав тръгнал от Сегедин на път за Варна, още тогава той осигурил с пари Пиотр Ваповски от Радохници и го изпратил из Полша да събере 2000 души. Ваповски, заедно с тази превъзходно въоръжена войска вече бил в Унгария, над река Тиса, когато получил вестта за поражението на Владислав. Ваповски и събраната от него войска нямала възможността да вкусят от цвета на рицарството. Смутени и тъжни след като постояли няколко дена на Тиса с цел и надежда да научат нещо повече за съдбата на краля и се завърнали в Полша.

Когато султан Амурат се завърнал в Адрианопол, отделил за себе си дванадесет млади и пълни със сили полски младежи, предназначени за най-обикновен и вулгарен разврат. Те обаче предпочели смъртта пред такъв срам и решили да убият Амурата – развратния тиранин. Несъмнено това убийство е щяло да стане, ако не се намерил един български младеж, участник в целия за-

говор, който извършил предателство и разкрил заговора. Амурат, уплашен от внезапната заплаха за живота, избягал на горния етаж и само това го спасило от явната смърт. Веднага били извикани еничарите, за да хванат тези полски младежи, обаче те, затворени в стаята, в която трябвало да убият Амурата, решили взаимно да се избият – предпочитайки достойната смърт, отколкото да са предмет на разврата на тирана. По-късно вече от полските пленници по различни пътища се завърнали в страната. Паметта за участниците в този поход им помогнала да получат най-високите почести на короната.

Такъв обрат взел този пагубен поход на Владислав – полски и унгарски крал, срещу турците; младеж с удивителна смелост и величие на мисълта. Загинал в двадесетата година на своя живот, десетата година от властването в Полша и четвърта в Унгария, от раждането на Христос 1444 години. След Александър Витолд несъмнено най-великият между всички от литовския род. Ако би живял по-дълго, по-точно ако би положил грижи за запазване на себе си за по-благоприятни времена – би достигнал славата на най-прочутите крале и императори. Неговата несравнима мъжественост, дори и по-време на последната му битка с Амурат, блеснала с цялото си величие; съумял толкова пъти да задържи колебаещите се бойни редове; биел се е с такава смелост, че поведението му служело за пример на мъжествен войник и далновиден вожд. В този последен бой, изоставен накрая от тези, на които най-много вярвал, сам предал живота си, загивайки от неприятелската ръка. Страшни предвестници имал този нещастен бой; когато обличал доспехите, шлемът бил изпуснат на земята; когато редиците на войската били строени за проверка при напълно ясно и спокойно небе, силен западен вятър отнесъл кралското знаме – веднага след това бурята затихнала. Бойният кон на Владислав се хвърлял на всички страни и бил неспокоен, когато кралят искал да се качи на него. Непосредствено след втория поход срещу турците силно земетресение разрушило Унгария. Много постройки и цели градове били сравнени със земята; много замъци рухнали и реките сменяли своите корита. След земетресението липсата на зърнени храни и гладът изморили цялото население. Владислав бил среден на ръст, с леко мургаво лице и удивителна способност да завладява сърцата на хората. В храната си бил скромен и сдържан, а жаждата си гасял само с чиста вода. Уви – кога нищо не започвал без молитва със служител на църковното величие. Всяко свободно време посвещавал на молитва и Давидовите псалми; това му крепяло и душата. Тази почит към бога; това усърдие, с което той му служил, било причина, щото и Унгарското кралство да има и да заслужи славата на свети мъченик в борбата против неверующите турци.“

БЕЛЕЖКИ

[1] **Коларов, Х.** Антитурските походи от 1443–1444 г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (Варненчик) (Обзор на изворите). – В: *Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“. Велико Търново*. 1968–1969, 6, с. 45–104; **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание – края

на XIV и първата половина на XV век). Варна, 1979; **Имбър, К.** Кръстоносният поход към Варна 1443–1445. Варна, 2015. [**Kolarov, H.** Antiturskite pohodi ot 1443–1444 g. na polsko-ungarskia kral Vladislav III Yageloло (Varnenchik) (Obzor na izvorite). – V: *Trudove na Visshia pedagogicheski institut "Bratya Kiril i Metodiy. Veliko Tarnovo*. 1968–1969, 6, s. 45–104; **Tsvetkova, B.** Pametna bitka na narodite (Evropeyskiyat yugoiztok i osmanskoto zavoevanie – kraia na XIV i parvata polovina na XV vek). Varna, 1979; **Imbar, K.** Krastonosniyat pohod kam Varna 1443–1445. Varna, 2015]

[2] **Михайловская, Л.** Судьба „Хроники Бернарда Ваповского". Археографическое расследование. – Крыніцазнаўства і спецыяльныягістарычныядысцыпліны. Вып. 2. Мн.: БДУ, 2005, с. 178–181. [**Mihaylovskaya, L.** Sudyba "Hroniki Bernarda Vapovskogo". Arheograficheskoe rassledovanie. – 2. Mn.: BDU, 2005, s. 178–181]

[3] Преводът е направен по: **Korony Polskiej Wielkiego Ksiestwa Litewskiegoodroku 1380 do 1535**. Wilno, 1847, p. 464–518.

[4] **Митев, Н.** Две писма за преговорите през 1444 г. между крал Владислав Варненчик (1434–1444) и султан Мурад II (1421–1451). – В: *Известия на Националния исторически музей*. том XXVIII, 2016, с. 423–425. [**Mitev, N.** Dve pisma za pregovorite prez 1444 g. mezhdu kral Vladislav Varnenchik (1434–1444) i sultan Murad II (1421–1451). – V: Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey. tom XXVIII, 2016, s. 423–425]

[5] **Митев, Н.** Походите на Владислав Варненчик и Янош Хуняди от 1443–1444 г. в записките на един еничар. – В: *Исторически преглед*. Под печат. [**Mitev, N.** Pohodite na Vladislav Varnenchik i Yanosh Hunyadi ot 1443–1444 g. v zapiskite na edin enichar. – V: *Istoricheski pregled*. Pod pechat.]

[6] **Halecki, O.** Thecrusade of Varna. A discussion of controversial problems. New York, 1943, p. 68.

[7] **Pall, F.** Autor de la Croisade de Varna; la question de la paixde Szeged et de sarupture (1444). Szeged et de sarupture Bulletin de la section histori quedel'Academie Roumaine. Bucarest, 1941, p. 147–155.

[8] **Dabrowski, J.** L'Annee 1444. – Bulletin international de l'Academie Polonaise des Sciencesetdes Lettres, classe de philogie – classe d' histoi reet de philosophic. Cracovie, 1952.

[9] **Иналджък, Х.** Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. София, 2000, с. 79. [**Inaldzhak, H.** Epohata na sultan Mehmed II Zavoevatelya. Sofia, 2000, s. 79]

[10] **Коларов, Х.** Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444 г. – В: *ИНМВ*, IX (XXIV), 1973, с. 244. [**Kolarov, H.** Hronikata na Kalimah – vazhen izvor za Varnenskata bitka ot 1444 g. – V: *INMV*, IX (XXIV), 1973, s. 244]

[11] **Пентек, З.** Полските участници във Варненската битка. – Във: *Варна 1444. Действителност и традиция*. Варна, 2005, с. 109–124. [**Pentek, Z.** Polskite uchastnitsi vav Varnenskata bitka. – Vav: *Varna 1444. Deystvitelnost i traditsia*. Varna, 2005, s. 109–124]

[12] **Коларов, Х.** Хрониката на Калимах……, с. 244–246. За участието на Влад Дракул говори и Бехайм, но греши, като посочва, че се е присъединил към кръстоносната армия при Видин. Вж. **Коларов, Х.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. – В: *ИНМВ*, VI (XXI), (1970), с. 180. [**Kolarov, H.** Hronikata na Kalimah…., s. 244–246; **Kolarov, H.** Dva malko izvestni izvora za bitkata na narodite na 10 noemvri 1444 g. pri Varna. – V: *INMV*, VI (XXI), (1970), s. 180]

[13] **Мирчев, М.** Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Людовик. – В: *ИВАД*, XV, 1964, с. 88–90. [**Mirchev, M.** Andreas de Palatsio. Pismo za porazhenieto pri Varna, izprateno do cardinal Lyudovik. – V: *IVAD*, XV, 1964, s. 88–90]

[14] **Митев, Н.** Маршрутът на кръстоносната армия на Владислав Варненчик в Североизточна България (по нумизматични данни). – В: *Журнал за исторически и археологически изследвания*. 2, 2013, с. 154–159. По въпроса вж. също и: **Тошев, М.** За маршрута на кръстоносната армия, предвождана от Владислав III Варненчик през Централна Северна и Североизточна България до Шумен в 1444 г. Проблеми, теории, хипотези – опит за отговор. – В:

България в европейската култура, наука, образование, религия. Т. 1, Шумен, 2015, с. 393–409 и цитираната там литература. [**Mitev, N.** Marshrutat na krastonosnata armia na Vladislav Varnenchik v Severoiztochna Bulgaria (po numizmatichni danni). – V: *Zhurnal za istoricheski i arheoligicheski izsledvania*. 2, 2013, s. 154–159; **Toshev, M.** Za marshruta na krastonosnata armia, predvozhdana ot Vladislav III Varnenchik prez Tsentralna Severna i Severoiztochna Bulgaria do Shumen v 1444 g. Problemi, teorii, hipotezi – opit za otgovor. – V: *Bulgaria v evropeyskata kultura, nauka, obrazovanie, religia.* T. 1, Shumen, 2015, s. 393–409]

[15] **Коларов, Х.** Два малко известни извора…, с. 180. [**Kolarov, H.** Dva malko izvestni izvora… s. 180]

[16] **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите…, с. 300–301. [**Tsvetkova, B.** Pametna bitka na narodite…, s. 300–301]

[17] **Митев, Н.** Как е преминала войската на Мурад II (1421–1451) през Проливите в есента на 1444 г.? – В: *Електронен вестник по музеология и военна история.* 1, 2013, с. 29–31 и цитираната там литература. [**Mitev, N.** Kak e preminala voyskata na Murad II (1421–1451) prez Prolivite v esenta na 1444 g.? – V: *Elektronen vestnik po muzeologia i voenna istoria.* 1, 2013, s. 29–31]

[18] **Коларов, Х.** Два малко известни извора ……, с. 186. [**Kolarov, H.** Dva malko izvestni izvora…… s. 186]

[19] Ян Длугош пише своите анали въз основа на сведенията на Гжегож от Санок!

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ УНИВЕРСАЛНИЯ СИМВОЛ „РОЗЕТА“ В ХРИСТИЯНСКАТА СИМВОЛИКА

(АНАЛИЗ НА ПАМЕТНИЦИТЕ ОТ РАННОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ)

Гергана Илиева

BELEZHKI VARHU UNIVERSALNIA SIMVOL „ROZETA“ V HRISTIYANSKATA SIMVOLIKA

(ANALIZ NA PAMETNITSITE OT RANNOTO BALGARSKO SREDNOVEKOVIE)

NOTES ON THE UNIVERSAL SYMBOL “ROSETTE” IN THE CHRISTIAN SYMBOLIC

(ANALYSIS OF THE MONUMENTS FROM EARLY MEDIEVAL BULGARIAN PERIOD)

Gergana Ilieva

Abstract: *The focus is on one of the most popular floral universal symbol “rosette”. We examined the origin and history of the symbol, its place on the Christian symbolic. The accent is on the “rosette” from the monuments of the early medieval Bulgarian period. We investigated them in groups according to their attribution – architectural decoration and arts, personal articles, the subjects of the cult, pectoral crosses, church and liturgical inventory.*

In most of the cases the symbol “rosette” on the archaeological monuments is for decoration and the symbolic meaning is not clear enough, although we retraced some old concepts with good wish sense. We follow that more distinctly on the personal articles and applied art. In the cases when the symbol is a part of liturgical inventory and decoration of the church “rosette” was adapted to Christian canon and characteristic of Christian symbol, especially when it’s filling out or replacing the meaning of cross or other approved in Christianity symbols and images in iconography. The confirmation of “rosette” had coming after Christianization of the society on Bulgarian lands. The evidences of these are images of the symbol on personal articles, subjects of cult which have dated after the end of 9th and especially in 10th – 11th century (rings, medallions, pectoral crosses etc.).

Изследователите на т. н. „езически“ религии отбелязват, че ако образите, присъщи за едни или други култови представи, проявяват устойчивост и се запазват, осмислянето на тези образи е непостоянно.[1] Въпреки тази променливост в значението, културата символика е устойчив елемент на културата. Изменят се обичаи, дрехи, форми на материалната култура, но символите се запазват с хилядолетия. Те претърпяват някакви трансформации, а понякога остават без изменения, но традиционно се предават и възпроизвеждат от поколение на поколение.[2] Споменът за съществуването на различни форми и насоки се запазва и в народното съзнание, без то да може да възпрепятства тяхната изява.

Символният език на християнската религия черпи за своите цели готови модели, като доразвива и надгражда тяхното значение. Това вероятно е един от факторите, който внася последователност, устойчивост и разбираемост на нейната символика, която макар и не собствено нейна по произход се налага като типична и безспорно християнска. Символите афишират новите религиозни идеи чрез стари, добре познати изображения и форми. Християнството не се отказва от старата символика, но се опитва да ѝ даде нов смисъл. Наследството на ранното християнско изкуство е обусловено от различията на старите дохристиянски традиции. Съществуват две успоредни и допълващи се тенденции, с оглед включването на предхристиянското религиозно наследство (т. е. митологията) и предаването на универсално измерение на Христовото послание. Първата и най-архаична тенденция се проявява в асимилирането и преоценката на символите и на митологичните сцени с библейски, източен или езически произход. Втората тенденция, която намира израз особено в теологичните разсъждения от III в. нататък, се стреми да „универсализира" християнството с помощта на гръцката философия и по-точно на неоплатонизма.[3] Изкуството на християните от първите векове – църковните мозайки, релефни саркофази и ръкописи, се разраства в изобразителен речник на символите, който създава впечатление, че целият природен свят, всички предмети, освен своята нагледна същност, имат и друга, невиждана, дълбока и важна.[4] В началото християнският символизъм е произволен и разнообразен и се оживява от езически образи – персонажи от митологията, които алегорически намекват за евангелските образи. След като християнството се превръща в официално призната религия в IV в., изкуството става необходима принадлежност на църковния култ и всички негови произведения се включват в кръга на християнската символика.

В документирания археологически материал от Ранното българско средновековие се проследява ясно универсалната символика. Според произхода и значението което носят, те са: натурални (природни) и условни (геометрични) символи. Първите възпроизвеждат естествени изображения от природата, а вторите предлагат абстрактни, най-често геометрични форми. За точното разбиране на символните изображения трябва да се проследи техният произход и развитие. Само с внимателно и постепенно разширяване на вътрешния смисъл се виждат различните концепции, които с течение на времето се включват в значението на символа.[5] Предвид на това, за всеки от универсалните символи е нужно да се разгледа произходът на символиката в предхристиянска среда, промяната в семантиката с навлизане в християнството и разпространение върху археологическите паметници.

Един от най-популярните растителни символи, на който ще спрем по-специално нашето внимание е универсалният символ „розета". Ще разгледаме последователно произхода и историята на символа, мястото в християнската символика, акцент ще бъде поставен на розетата върху археологически паметници от Ранното българско средновековие (архитектурна декорация и изобразителното изкуство, лични вещи, култови предмети, нагръдни кръстове, предмети, свързани с богослужение и църковен инвентар).

Произход и история на символа. Място в християнската символика

В изследванията на символа, наречен „розета“, се долавя известна терминологична неустановеност и колебание в схващанията за нейната природа и същност. Обикновено тя се приема за растителен символ или декоративен елемент, като се счита за схематизиран образ на розата. Наподобява кръглото съцветие от венчелистчетата на роза, от където вероятно е сходството в наименованията с цветето. Розетата е многосъставна, тя включва стилизирани растителни елементи, разположени симетрично в кръг, които излизат от общ център. Асоциира се със слънце, колело и мандала.[6]

В средновековното изкуство и култура на Изтока – във Византия и останалите православни страни, изображението на цветето роза е почти непознато като декоративен елемент и особено като самостоен символ, за разлика от западнохристиянския свят. Там тя е флорален мотив, изразител на красота и съвършенство и се появява заедно с други цветя в сцени, представящи Рая.[7] Тази семантична натовареност е наследена от античното изкуство и култура. Латиноезичните религиозни текстове придават на розата определено християнско звучене като носител на християнска символика. Розата символизира триадата – Любов, Търпение, Мъченичество.[8] Приема се за емблема на възвишеното и в християнска среда е алегоричен образ на Христос, Богородица или мъчениците за вярата.[9] Позната още от Отците на Църквата розата постепенно се превръща в един от най-предпочитаните символи на християнския мистицизъм, особено в края на Средните векове.[10] Предпочитанието към Розата в западнохристиянския свят се дължи вероятно на неговата по-жива и непосредствена връзка с античното наследство, особено в сравнение с онези страни и народи от Изтока, където основната част от населението е от млади (т. нар. варварски) народи, без собствена изобразителна традиция и традиционни религиозни представи.

В Християнския изток розата се представя в подчертано схематичен вид: с геометризирани форми на листата, симетрично подреждане спрямо идеален център, който сам има геометрична форма. Това е розета, разгърната едноплановo и обикновено е представена в кръгла рамка. Използвана като мотив за декорация в изкуството, тя има „само далечна прилика“ с цветето, на чието име е наречена. В златарското изкуство това название не е старинно, а се дава на вид медальони във вид на роза.

Представата за розетата като за комбинация между розата и кръста се тълкува като синтез на ефимерното (преходното) и на вечното и безсмъртното. Розата от центъра на кръста е цвете на светлината, сияние на Бога-слово и емблема на непостижимата тайна на единението на Бога и човека. Отдалечаването от натурализма, подсилва качества на символа като носител на по-абстрактни идеи, свързани повече с небесното, отколкото със земното, с божественото, отколкото с човешкото. Тези представи са по-близки до източнохристиянската, отколкото до западната мисъл и в този смисъл налагането на розетата вместо

розата в средновековната византийска и българска култура изглежда резонно. Определен принос за това обаче има и нейният характер на извечен благопожелателен смисъл за човека и характер на „семпъл“ (лесен за представяне и лесно разбираем) изобразителен мотив.

Розетата върху археологически паметници от Ранното българско средновековие

Схематизмът в изображенията на розетите върху археологически паметници в повечето случаи се дължи на техниката, в която те са изпълнени. „Листата“, при най-елементарните в техническо отношение, са гравирани линии, а центърът е обикновена точка или кръгче. По тази причина те приличат на „звезда“ и някои автори ги отнасят към групата на астралните символи. Част от тях носят черти и на основния християнски символ, особено т. нар. лъчист кръст, който може да се приеме и за осемлъчева розета.

В българската културна действителност розетата прониква чрез декоративния репертоар на различни импортни вещи, използвани от българската аристокрация още преди създаването на Дунавска България. Примери за това е осемлъчевата розета в централен медальон на златна тока от съкровището от Малая Перешчепина, която Й. Вернер нарича още „звезда“.[11] Там тя има декоративен характер. В предмети от „езическия“ период на Българското средновековие розетата фигурира рядко и главно като четирилистник (сребърни гривни от Черна, Добричко). От подобни четирилистници е изграден декоративен фриз върху шийката на кана № 7 от съкровището от Надь сент Миклош. Върху пръстена от Мътница той е с големи „миндаловидни“ листа и „скрит“ между волутообразни ластари.[12] Търсенето на християнска символика при тези и други подобни мотиви е неоправдано и това личи от разположението на листата в тях „по диагонал“, а не по осите – „кръстообразно“. Фитоморфният характер на тези мотиви е сравнително добре изразен. Известно основание за търсене на християнска същност предлага „кръстовидната розета“ върху полусферите от коланната гарнитура от с. Каменово, Разградско.[13] Тя е близка до една група розети, тълкувани понякога като „кръстовидни“, но разположени в сърцевината на палмета или друг схематичен растителен орнамент. Подобна четирилистна розета е включена в сърцевината на орнамента от сребърния коланен накрайник от Велино, Шуменско.[14] Макар и срещана „в най-различна конфигурация“ върху паметници на художествения метал от VII–IX в. четирилистната розета трудно може да се приеме за носител на християнска символика.[15] Това важи и за кръстообразно разположените палметни листове върху пръстена от Върбяне.[16]

За да се гарантира обосновано тълкуване на изображенията на розета, разпределяме паметниците в групи, според практическото им значение. Ръководим се от контекста, в който е представен фитоморфния символ: 1. Архитектурна декорация и изобразително изкуство; 2. Лични вещи; 3. Култови предмети; 4. Предмети, свързани с богослужение и църковен инвентар. Това

деление е условно и някои предмети понякога могат да бъдат отнесени към две различни групи. Такъв е случаят например с медальоните, които са лична вещ, но имат и характер на култов предмет-символ.

Архитектурна декорация и изобразително изкуство

Розета с изявена християнска символика, при това от периода преди официалния акт на владетелското кръщение виждаме при изображението на кръст върху блок от основата на езическия храм в Плиска. Очертаните в кръгли рамки големи шестлистни розети там стоят встрани на хоризонталното рамо на декориран кръст и са очевиден акцент при неговите завършеци. Подобни големи кръгове виждаме и при кръста от мозайката върху свода на капелата при Св. Лоренцо в Милано, но там те обхващат и двете хоризонтални рамена.[17] Очевидно става въпрос за старохристиянска композиция с център кръста. Вписаните розети върху рисунката от Плиска напомнят за аналогична декорация върху капители от двореца в Аруч, Армения, втората половина на VII в.[18] Паралелът с арменското декоративно изкуство едва ли е случаен. Шестлистната розета в кръгла рамка има значително място в украсата на фасадите и интериора на представителни църкви в Армения от VII в. насетне.[19] При тях розетите се редуват при капители или надвратни портали заедно с изображения на кръст и са очевидно с еднакъв семантичен ранг. Симетричните композиции, в които влизат розетите, в или без медальон, поставят кръста в средата или встрани, като при кръста са изобразени и плодни дървета или животни. При паметниците от Звартноц вместо розети до хоризонталното рамо на кръста имаме големи кръгове, но запълнени с концентрични спирали. Това оставя впечатление за възприемането на розетата, а и спиралата, като древен символ на вечността, който трябва да „увековечи“ кръста като централен символ в арменското ранносредновековно изкуство. Шестлистната розета там вероятно е носител на идеята за макрокосмоса.[20]

Възможната историческа връзка на рисунката от езическия храм в Плиска с културата на арменските изселници от Източна Тракия в българската столица, през първата половина на IX в., прави много вероятно тълкуването на композицията, а в частност и на розетата, в духа на арменските културно-религиозни традиции, на тясно обвързване на универсалната с християнската символика. Двете големи розети встрани от кръста в нашия паметник са най-вероятно символи на съвършената композиция, на Рая и на света на вечното блаженство, особено допълнена с двете райски птици в нейната основа.

Рисунката е възлов паметник за проникването на идеите на християнството от периода на техните преследвания, отразени във византийските източници.[21] По тази причина тя следва да се приема и като материално изражение на християнското мъченичество и вяра в тържеството на Христос и неговите последователи.[22]

Същинското утвърждаване на розетата като символ с универсално, но и със самостоятелно християнско звучене, настъпва в периода след приемането

и утвърждаването на новата религия. Засега не разполагаме с археологически данни за нейното съществуване като самостоятелен символ от втората половина на IX в., тъй като не виждаме нейното изображение върху материали от проучванията на Голямата базилика и останалите ранни църковни и манастирски градежи на Първото българско царство. Изключение прави вписаната в кръг шестлистна розета от Кръглата църква в Преслав (IX–X в.). Рисунката е поставена върху пиластър до входа на храма и вероятно има апотропеична функция. Подобни по форма и избор на място са розетите от ранното сирийско изкуство, релефно експонирани върху фасадите на сгради, над врати и сводове.[23]

Розетата е представена върху паната с рисувани керамични плочки от църкви и манастири в Преслав.[24] Растителният символ е с различен брой и форма на листата/лъчите. Розетата е изрисувана самостоятелно, като отделен елемент или многосъставна, образувана от вплитането на декоративни елементи в обща композиция, за което сочат открити варовикови плочи с гнезда за инкрустиране.[25] Украсата върху плочите при църквата от манастира „Тузлалъка" е подчертавала особената значимост и сакралност на покриваните с тях площи. Интерпретирани като надгробия върху камери под пода на храма, орнаменталните композиции са имитация на мотиви от тъканни погребални одеяния.[26] Литургичното облекло на висши духовници е добър проводник на християнската символика. Подражанието и трансформирането на орнаменти от декорацията на тъкани и дрехи е практика регистрирана върху средновековни стенописи и миниатюри.[27]

Лични вещи

Четирилистната розета е разпространена върху пръстени в рамките след средата на IX в. до към края на XI в., като широкото им разпространение е в X–XI в.[28] Хронологията на този тип растителен мотив е важна, защото в случая става въпрос за символична украса, която се явява паралелна по същността си с кръста, пентаграмата, орела, водоплаващата птица и др. В. Григоров е склонен да вижда в четирилистниците върху пръстените отглас на античното изкуство, където като вид разцъфнал цвят те са символ на плодородието. Отчитайки разпространението на мотива у нас изцяло в християнска среда, авторът посочва ролята им на „символ на Възкресението Христово и Кръста Господен".[29] Вероятно в този тип украса можем да търсим и по-общ – благопожелателен, а не само религиозен характер на символа. Универсалната основа, която се извежда още от древността, очевидно е била жива, тъй като благопожелателният смисъл на „четирилистника" (детелината) се е запазил и до ден днешен. С други думи в този вид розета можем да открои два семантични пласта: универсално-благопожелателен и религиозно-християнски.

Върху пръстени от IX–XI в., макар и по-рядко, се среща и осемлистната розета, приемана за съчетание на две припокриващи се четирилистници.[30] Може би те са едно изцяло фитоморфно изображение на четирилистника с лъчи, след като последните са показани също като листа на един цвят.

Към пръстените с украса от кръг и розета-четирилистник се отнася златният екземпляр с полихромна емайлова украса от гроб № 27 от некропола при апсидите на Голямата базилика в Плиска, който може да се датира към последните десетилетия на IX или първите на X век.[31] Според нас обаче е по-приемливо да се схваща като осемлистна розета образувана от два разноцветни четирилистника. Това несъмнено е импортна находка, най-вероятно от Византия, която е част от аристократичен накит. Като такъв пръстенът с емайли от Плиска показва ясно източника на този тип символ.

Осемлистна розета е оформена релефно върху пандантиви/апликации с полусферична форма. Те са част от женски накит, както сочат находките от средновековни некрополи. Откривани са в гробове с езически и християнски обред на погребване и имат широк период на употреба VIII – първата половина на XI в.[32] Осемлистните розети върху тях са вероятно с декоративна функция. Тънките, метални дискчета, с разглеждания флорален мотив са близки в своята форма и украса до т. нар. „каликули“ (calliculae). Елемент, украшение върху дреха, популярен през Късната античност.[33]

Култови предмети

Друг вид археологически паметници с изображения на розети са металните, основно оловни медальони, които имат широко приложение през Ранното средновековие, главно на територията на днешна Североизточна България и Подунавието.[34] Регистрирани са няколко десетки екземпляра, които се групират в две групи: „розети“ и „многолистници“.[35] Всъщност, според нас, и двете групи следва да се признаят за „розети“. Прави впечатление, че за разлика от пръстените, при медальоните „розетите-четирилистници“ са рядкост. Използвани са като символ, но умело вплетени на опаката страна на медальона, заедно с кръстовиден символ. Най-отчетливо се долавя тяхното присъствие там при медальоните с вписан кръст с окръглени (листовидни) рамена.[36] Ефект на „присъствие“ на ажурна четирилистна (със заоблени краища) розета се създава, ако се взрем в междурамията на кръстовидния символ при много от медальоните с кръст в кръгла рамка.[37] В случая имаме съчетаване на един плътен (материален) образ на кръста и ефирния образ на четирилистник, който подчертава неговата имагинерна сила.

Това обяснение оправдава рядката среща на четирилистната розета върху медальоните, където тя е показана приглушено и в подчинена роля на кръста в кръгла рамка. За разлика от това обаче се срещат „петлистни“ и „деветлистни“, а при някои от тях е трудно със сигурност да се посочи точен брой на листата в цвета. При тях и особено тези, които са с над осем листа би могло наистина да се въведе понятието „многолистна розета“.

Много важно за разкриване на семантиката на розетата в българската действителност от IX–XI в. е това, че при редица от медальоните с тяхното пластично изображение опаката страна носи изображение на кръст.[38] Това е пример за изравняване на семантичната стойност на двата символа. Естествено

е обаче приоритетът в тази епоха да е на кръста и по тази причина е по-обосновано да считаме, че розетата е на опаката страна на медальона, а не обратното. Анализът на семантиката на розетата върху кръглите медальони води Ст. Дончева до изтъкване на нейната соларна стойност – от една страна и значението ѝ на символ за раните и кръвта на Христос, респективно на неговата спасителна саможертва.[39] Много важна е отбелязаната от авторката връзка на розата с образите на други двама персонажи на християнския култ: на Дева Мария и Йоан Богослов. В светлината на тази евангелска трактовка, би трябвало да приемаме розетите, които фланкират кръста, като заместители на посочените два образа, а самата тя като вариант на композицията „Дейсис".

Честа е срещата на шестлистни розети върху медальони. Прави впечатление, че листата им са обикновено с копиевидна (ромбовидна) форма и обикновено в сравнително висок релеф и всяко от тях е оформено от две плоскости, образуващи остър ръб по средата на листа. Имат добре очертан кръг в средата, центриран с релефна пъпка. Всичко това създава убеждението за цвят на растение, който стои много близо до този на розата или друго цвете. В този смисъл е много близък до античните и късноантични образци, въпреки, а може би и заради, своята умела стилизация. Стилистичните особености и шестлистното венче при всички случаи отделят тези рози-розети от останалите образци на розети върху ранносредновековните медальони от Североизточна България.

Аналогични по типологически особености и стилистика кръгли медальони с шестлистни розети са установени и в епохата на Късната античност,[40] включително и в съчетание с кръстовидния символ. Това дава основание на автора да търси в шестлистните релефни розети продължение на установената през IV в. „звездовидна христограма" и дори с евангелския символ на Христос, т. нар. „утринна звезда" от Откровение Йоаново (22:16). В светлината на тези примери сме длъжни да заключим, че ранносредновековните български примери с този тип розети са генетично свързани със старохристиянските си прототипи и точното им възпроизвеждане поставя въпроса за етнокултурния посредник между тях през IX–XI в. Най-вероятно е това да са съвременни провинциално-византийски ателиета от Близкия Изток, които са съхранили традициите в производството на тези архаични култови вещи за лична употреба.

Шестлъчевият звездообразен символ обаче има и предхристиянски проявления.[41] По принцип той наподобява шестлъчевата звезда, позната като „печат на Соломон"[42], макар и тя да е със специфична геометрична форма, съставена от два съчетани в различни посоки триъгълника, които символизират земното е небесното, респективно Сътворението.[43] Фитоморфният облик на шестлистните розети, съчетанието им с Кръста и подтекста на останалите разновидности на медальоните-амулети обаче навеждат на мисълта, че те са архаичен символ на Богочовека Христос.

Като рядко срещан пример на седемлистни розети следва да се посочи медальонът от Ветрен.[44] Там символичното изображение заема обратната страна, докато на лицевата е гравиран равнораменен кръст.[45] В стилистично отношение е близък до групата с шестлистните розети и очевидно са тяхна разновид-

ност. Въпросът е дали броят на листата е случайно нечетен – седем или пък в това е бил вложен определен смисъл. Християнският им характер е вън от съмнение, поради символите на обратната им страна. Близък до тях е двойно изпъкнал, оловен пандантив с гравирана седмолъчева звезда от детски гроб № 85 в некропола от Табачка, Русенско.[46]

Седмолистните розети са несъмнено родствени на останалите с нечетен брой листа върху медальоните, но това което ги прави особено значими е фактът, че те възпроизвеждат, формата на седмолъчевата звезда (розетка-печат) от Плиска. Паметникът е забележителен с двойките руноподобни знаци върху всеки от лъчите и еквивалентен централен символ на обратната си подпечатваща страна – т. нар. „ипсилон с хасти“.[47] Тя има разнообразни интерпретации, но в светлината на своята функция като материализиран израз на т. нар. Седмопечатие на Иисус Христос, има всички особености на „печата Божи (Σφράγις θεού)“, който в Откровение Йоаново е наречен „печат на живия Бог“.[48] Като същински печат обаче Седмопечатието от Апокалипсиса се налага отрано в апокрифни християнски текстове с изявено гностически характер и близкоизточен произход. Към тях следва да се отнася и находката от Плиска. Тя има дата, която е общо взето еднаква със седмолистните розети от крепостта Ветрен и некропола при Табачка – около края на IX или началните десетилетия на X в.

Нагръдни кръстове

Розетата е поставена при средикръстието, вписана в кръгъл медальон. Растителният символ е в два варианта: розета с осем кръгли листа и пъпка в средата, вписана в кръг (втората половина на XI в.), розета с девет тънки и окръглени листа (X–XI в.). Християнското значение на фитоморфния символ върху енколпионите е резонен. Друг е въпросът, доколко той замества изконното място на Иисус Христос при средикръстието, или по-скоро подсилва обобщената апотропеична функция на кръста, което приемаме за най-вероятно.

Предмети, свързани с богослужение и църковен инвентар

Символът розета е гравиран върху т. нар. процесийни/литийни кръстове. Растителният мотив е включен в богатата декорация, типична за тази група паметници. Розетата е с остри листа, симетрично разположени в медальона, в който е вписана, броят им е четен – шест или осем.

Розетите покриват най-широката част от рамената на кръста, там, където площта позволява да се разгърнат вписаните в медальони символни изображения. Прецизното разделяне на кръглото пространство вероятно е постигнато чрез употребата на специални инструменти от ювелирите. Това старание в изработката, както и големият им размер, подсказват важното място на символното изображение върху процесийния кръст. Можем само да предположим дали с тях са замествали образи на конкретни християнски светци, чиито об-

рази също се представят в медальони или розетите са обобщен образ за святост, мъченичество, каквото е и едно от значенията на розетата в християнската символика. Допускаме и чисто психологически момент на въздействие от този символ върху миряните, присъстващи на църковните празници, в които разглежданите кръстове са били основен участник. Симетричният и правилен геометричен образ вписан в голям медальон се разпознава и запомня лесно, носи идеята за святост и нужда от Богоговение – добро „оръжие“ за въздействие, особено в едно християнизиращо се общество.

Подобна шестлистна розета откриваме върху предмет, вяроятно участвал също в литургичната практика. Посочен е от своя първооткривател като блюдо на везна.[49] Формата, размерите, както и паралели с други паметници[50] ни дават основание за друга интерпретация – долна част от кадило. Това е кръгла, конкавно извита пластина, върху която чрез малки дупки е оформено ажурно изображение на флоралния мотив, обхванатa от шестоъгълен пояс, вписан в кръг. Розетата тук е с предимно декоративна функция, но употребата на символа върху предмет свързан с култа прави резонно определянето на нейната принадлежност като християнска.

Розета с форма много по-сложна от разгледаните до тук е представена върху керамичен диск от Преслав.[51] Украсата е постигната чрез ажурно изрязване на фона и чрез нарисувани растителни и геометрични мотиви. Изкустната моделировка и полихромна, рисувана украса представят красив и ефектен предмет, чиято форма и размери наподобяват на т. нар. поликандила (лампадофори), провесвани под сводовете на църковни и дворцови сгради.[52] Съчетанието на симетричните фигури на розетата със светлината на кандилото и восъчните свещи е част от въздействието на интериора.

Разгледаните розети върху археологически паметници от Ранното средновековие в България показват едно изключително многообразие, което отразява различни пластове в българското християнство в навечерието и особено след акта на официалното приемане на новата религия.

Символът, наречен „розета“, е един от често срещаните върху археологически паметници. В много от случаите розетата там е с декоративна роля и символичната ѝ натовареност е приглушена и не винаги ясно изразена, макар че в нея могат да се проследят древни представи и благопожелателен смисъл. Това се проследява най-ясно при повечето от предметите с личен характер или пък в паметниците на декоративно-приложното изкуство. В случаите, когато е обвързана с култови предмети, богослужебен инвентар, вътрешна и външна украса на църкви, розетата е адаптирана към изискванията на християнския канон и носи качествата на християнски символ, най-често с допълваща роля, но понякога и с основна, особено тогава, когато заменя кръста или други утвърдени в християнското учение и догма образи. Утвърждаването на розетата на българска почва изглежда настъпва след християнизацията на обществото. Доказателство за това са нейните изображения върху лични вещи със светски или култов характер, които датират след края на IX и най-вече през X–XI в. Основно това са пръстени, медальони, нагръдни кръстове и други.

Специално внимание заслужават „шестлистните розети“. Те, както посочихме, липсват при пръстените. В светлината на гореказаното за нея не можем да отсъдим, че е била напълно непозната в българска среда. Може би по-правилно би било да посочим, че тя е носител на по-особено значение. Нейната поява в Плиска преди покръстването показва, че е била позната още тогава. В подкрепа на този предварителен засега извод трябва да посочим шестлъчевите „звезди“, които фланкират образа на българския владетел Тервел (ок. 701–721), в качеството му на византийски кесар върху неговия единствен моливдовул от колекцията на Дъмбъртън Оукс във Вашингтон. Шестлъчеви розети обаче украсяват раменета на процесийни и нагръдни кръстове с ортодоксално значение, така че този вариант на розетата е популярен и дори предпочитан символ, но изглежда преди всичко с декоративна функция, а не винаги натоварен с идейна семантика на самостойна емблема.

Разгледаните ранносредновековни паметници с универсалния растителен символ показват многопластовата семантика на розетата. Носят идеята за красота и съвършенство, имат соларна еднозначност, изразяват святост и мъченичество, заместват кръстния знак и Христовото Разпятие.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Golan, A.** Myth and Symbol. Symbolism in Prehistoric Religious. Minesota,1991, p. 8.

[2] Opus cit., p. 8.

[3] **Бояджиев, Р.** Някои аспекти на християнската символика в рисунките-графити от старобългарския манастир край село Равна, Провадийско. – В: ГСУ, 81–85 (4), 1992, с. 224. [**Boyadzhiev, R.** Nyakoi aspekti na hristiyanskata simvolika v risunkite-grafiti ot starobalgarskia manastir kray selo Ravna, Provadiysko. – V: GSU, 81–85 (4), 1992, s. 224]

[4] **Попова, О. С.** Изобразительное искусство. – В: Культура Византии IV – первая половина VII в. Москва, 1984, с. 547. [**Popova, O. S.** Izobrazitelynoe iskusstvo. – V: Kulytura Vizantii IV – pervaya polovina VII v. Moskva, 1984, s. 547]

[5] **Уваров, А. С.** Християнската символика. Москва, 1908, с. 1. [**Uvarov, A. S.** Hristiyanskata simvolika. Moskva, 1908, s. 1]

[6] **Ровнер, А., В. Куклев, В. Андреева.** Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Москва, 2001, с. 418. [**Rovner, A., V. Kuklev, V. Andreeva.** Entsiklopedia simvolov, znakov, emblem. Moskva, 2001, s. 418]

[7] **Theodore, A, S. M. Koehler**. The Christian Symbolism of the Rose Our Lady and the Rose – In: "Roses and the Arts: A Cultural and Horticultural Engagement" held at Central State University, Wilberforce, Ohio, 1986.

[8] **Ровнев, Ал, В. Куклев, В. Андреева.** Цит. съч. с. 418. [**Rovnev, A., V. Kuklev, V. Andreeva.** Entsiklopedia simvolov…, s. 418]

[9] **Joret, Ch.** La rose dans l'Antiquité et du Moyen age. Paris, 1892, p. 237–240.

[10] **Joret, Ch**. Opus cit., p. 231–232.

[11] **Вернер, Й.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988, с. 24, бел. 87. [**Verner, Y.** Pogrebalnata nahodka ot Malaya Pereshchepina i Kubrat – han na balgarite. Sofia, 1988, s. 24, bel. 87]

[12] **Станилов, Ст.** Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). София, 2006. с. 106, обр. 12, 190. [**Stanilov, St.** Hudozhestveniyat metal na balgarskoto hanstvo na Dunav (7–9 vek). Sofia, 2006. s. 106, obr. 12, 190]

[13] Пак там, с. 303, обр. 14, 2. [**Stanilov, St.** Hudozhestveniyat metal…, s. 303, obr. 14, 2]

[14] Пак там с. 129, обр. 18, 1. [**Stanilov, St.** Hudozhestveniyat metal…, s. 129, obr. 18, 1]

[15] Пак там, с. 128, обр. 18; с. 133, обр. 19. [**Stanilov, St.** Hudozhestveniyat metal…, s. 128, obr. 18; s. 133, obr. 19]

[16] **Рашев, Р.** Пръстенът от Върбяне. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, с. 118, 1. [**Rashev, R.** Prastenat ot Varbyane. – V: Problemi na prabalgarskata istoria i kultura. 3. Shumen, 1997, s. 118, 1]

[17] **Грабар, А.** Избрани съчинения. 2. 1983, с. 165, 246. [**Grabar, A.** Izbrani sachinenia. 2. 1983, s. 165, 246]

[18] **Арутюнян, В. М.** Каменная летопис арменского народа. Ереван, 1985, с. 39, табл. XVI – 5,6. [**Arutyunyan, V. M.** Kamennaya letopis armenskogo naroda. Erevan, 1985, s. 39, tabl. XVI – 5,6]

[19] **Мнацаканян, С. Х.** Звартноц. Искусство. Ереван, 1971, с. 43, обр. 21, 64; **Арутюнян, В. М.** цит. съч. с. 42, табл. XVIII. [**Mnatsakanyan, S. H.** Zvartnots. Iskusstvo. Erevan, 1971, s. 43, obr. 21, 64; **Arutyunyan, V. M.** Kamennaya letopis…, s. 42, tabl. XVIII]

[20] **Купър, Дж. К.** Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. София, 1993., с. 183–184. [**Kupar, Dzh. K.** Ilyustrovana entsiklopedia na traditsionnite simvoli. Sofia, 1993., s. 183–184]

[21] **Георгиев, П.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993, с. 106. [**Georgiev, P**. Martiriumat v Pliska i nachaloto na hristiyanstvoto v Bulgaria. Sofia, 1993, s. 106]

[22] Пак там, с. 111. [**Georgiev, P**. Martiriumat v Pliska…, s. 111]

[23] **Parrot, A.** Syria. Révue d'art Oriental et d'archeologie, LVII, Paris, 1980, p. 22–18,19; p. 23–20.

[24] **Тотев, Т.** Манастирът в „Тузлалъка" – център на рисуваната керамика в Преслав през IX–X в. София, 1982, табл. I – VII, IX, X. [**Totev, T.** Manastirat v "Tuzlalaka" – tsentar na risuvanata keramika v Preslav prez IX–X v. Sofia, 1982, tabl. I – VII, IX, X]

[25] Пак там, с. 56, обр. 51. [**Totev, T.** Manastirat v "Tuzlalaka"…, s. 56, obr. 51]

[26] **Георгиев, П.** Църквите в Тузлалъка – анализ на данните. – В: Преслав, 6, 2004, с. 116. [**Georgiev, P**. Tsarkvite v Tuzlalaka – analiz na dannite. – V: Preslav, 6, 2004, s. 116]

[27] **Вольская, А.** Росписи средновековых трапезных Грузии. Тбилиси, 1974, с. 130. [**Volyskaya, A.** Rospisi srednovekovyh trapeznyh Gruzii. Tbilisi, 1974, s. 130]

[28] **Григоров, В.** Метални накити от средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 53–54, обр. 61. [**Grigorov, V.** Metalni nakiti ot srednovekovna Bulgaria (VII–XI v.). Sofia, 2007, s. 53–54, obr. 61]

[29] Пак там, с. 65. [**Grigorov, V.** Metalni nakiti…, s. 65]

[30] Пак там, с. 53. [**Grigorov, V.** Metalni nakiti…, s. 53]

[31] Пак там, с. 191–61.16. [**Grigorov, V.** Metalni nakiti…, s. 191–61.16]

[32] **Въжарова Ж.** Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България. София, 1976, с. 18, обр. 7–3; **Йотов, В.** Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 1. София, 1989, с. 227, обр. 5. [**Vazharova, Zh.** Slavyani i prabalgari po danni na nekropolite ot VI–XI v. na teritoriyata na Bulgaria. Sofia, 1976, s. 18, obr. 7–3; **Yotov, V.** Rannobalgarski nekropol pri s. Hitovo, Tolbuhinski okrag. – V: Problemi na prabalgarskata istoria i kultura. 1. Sofia, 1989, s. 227, obr. 5]

[33] **Марков, Н.** Късноантична апликация за дреха, намерена край Варна. – В: Acta Musei Varnaensis VIII-1, Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea (Сборник в чест на Ал. Минчев). Варна, 2011, с. 295. [**Mrkov, N.** Kasnoantichna aplikatsia za dreha, namerena kray Varna. – V: Acta Musei Varnaensis VIII-1, Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea (Sbornik v chest na Al. Minchev). Varna, 2011, s. 295]

[34] **Дончева, Ст.** Медалиони от средновековна България. Велико Търново, 2007. [**Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. Veliko Tarnovo, 2007]

[35] Пак там, с. 33 и сл. [**Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. 2007. s. 33 i sl.]

[36] Пак там, Табл. IV, 12, и др. [**Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. tabl. IV, 12, i dr.]

[37] Пак там, Табл. V, 17 и др. [**Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. tabl. V, 17 i dr.]

[38] Пак там, с. 34. [**Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. s. 34]

[39] Пак там, с. 58–59. [**Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. s. 58–59]

[40] **Марков, Н.** По следите на античната магия. (55 късноантични амулета от няколко частни сбирки). София, 2005, с. 93 и сл. [**Markov, N.** Po sledite na antichnata magia. (55 kasnoantichni amulet ot nyakolko chastni sbirki). Sofia, 2005, s. 93 i sl.]

[41] Пак там, с. 33. [**Markov, N.** Po sledite na…, s. 33]

[42] Пак там, с. 111–112. [**Markov, N.** Po sledite na…, s. 111–112]

[43] **Купър Дж. К.** Цит. съч, с. 64. [**Kupar, Dzh. K.** Ilyustrovana entsiklopedia…, s. 64]

[44] **Йорданов, И., Г. Атанасов.** Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 58, табл. VIII, 80. [**Yordanov, I., G. Atanasov.** Srednovekovniyat Vetren na Dunav. Shumen, 1994, s. 58, tabl. VIII, 80]

[45] **Григоров, В**. Цит. съч., с. 88; **Дончева, Ст.** Цит. съч. с. 35 и с. 141, Табл. LXX, 15. [**Grigorov, V.** Metalni nakiti…, s. 88; **Doncheva, St.** Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. s. 35 i s. 141, tabl. LXX, 15]

[46] **Станчев, Д.** Ранносредновековен некропол до гара Табачка. – В: ГНМСБ. X. 1984, с. 38, обр. 5а. [**Stanchev, D.** Rannosrednovekoven nekropol do gara Tabachka. – V: GNMSB. X. 1984, s. 38, obr. 5a]

[47] **Vaklinov, S.** Ein Denkmal Runischen Schrifttums Pliskas. In: STUDIA IN HONOREM VESELIN BESEVLIEV, Sofia, 1978, pp. 245–254.

[48] **Georgiev, P**. The Bronze Rozette from Pliska (on decoding the runic inscriptions in Bulgaria). – In: ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vl. Vavrínek (=Byzantinoslavica, LVI), 1995, p. 550.

[49] **Витлянов, Ст.** Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век. София, 2004, с. 159, 33–3. [**Vitlyanov, St.** Voennoadministrativni sgradi ot dvoretsa vav Veliki Preslav IX–X vek. Sofia, 2004, s. 159, 33–3]

[50] **Ваклинова, М. и колектив.** Велики Преслав. Проучвания на владетелската църква и прилежащите терени. В: АОР през 2011, София, 2012, с. 396, обр. 3. [**Vaklinova, M. i kolektiv.** Veliki Preslav. Prouchvania na vladetelskata tsarkva i prilezhashtite tereni. – V: AOR prez 2011, Sofia, 2012, s. 396, obr. 3]

[51] **Георгиев, П.** Преславски керамични розети. – В: ГНАМ, VIII, 1992, с. 255, обр. 1. [**Georgiev, P.** Preslavski keramichni rozeti. – V: GNAM, VIII, 1992, s. 255, obr. 1]

[52] Пак там, с. 256. [**Georgiev, P.** Preslavski keramichni…, s. 256]

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

СЪРМЕНА ВЕЗБА ОТ НЕКРОПОЛА КРАЙ ВЛАДЕТЕЛСКАТА ЦЪРКВА В ПРЕСЛАВ

Иван Чокоев

SARMENA VEZBA OT NEKROPOLA KRAY VLADATELSKATA TSARKVA V PRESLAV

METAL THREAD EMBROIDERY FROM THE RULER'S CHURCH CEMETRY IN PRESLAV

Ivan Chokoev

Abstract: *The article presents the results from the study of the textile fragments found over the skull in grave 22/ 2007 in the ruler's church cemetery in Preslav. The analysis of the textile materials gives us technical details regarding lay metal thread embroidery in the Middle Ages. The fragments are from embroidery with gilded metal threads (Fig. 6) on silk cloth in tabby (Fig. 4). The so called "laid and couched" technique was used – the metal threads lay only over the one side of the textile (Fig. 5). The stitching thread forms diagonals, known as βερέρικη. The embroidery from Preslav (grave No 22/2007) has characteristics similar to those of the embroidery fragments found in grave No 100 from Yantra (Cemetry I), not far away of the medieval capital Tarnovo (Fig. 14–15). Yantra Cemetry I is dated back to the 3rd – 6th decades of 14th century, when the archaeological evidences prove that the cemetery in Preslav was not in use after the end of 13th century.*

През лятото на 2007 г. археологическият екип, проучващ Владетелската църква в Преслав, разкрива и много гробове от некропола, развил се около нея. Датировката на некропола е в рамките на XI–XIII в., като преобладаващото количество гробове са от XIII век[1]. В един от гробовете – № 22/2007 г. върху женски череп, са открити текстилни останки (Обр. 1)[2], които ми бяха предадени за изследване през 2014 г. (Обр. 2)[3]. Въпреки твърде фрагментираното състояние, находката се оказа много интересна, тъй като предостави ред технологични данни за светската сърмена везба през Средновековието от една страна, а от друга – показа сходство с материали от други разкопки.

От някога представителното текстилно изделие, попаднало във въпросния гроб № 22 от преславския некропол, се бяха съхранили отделни сърмени нишки (Обр. 3), дребни фрагменти – най-големият с размери 20 х 15 мм, от тъканта, носеща везбата (Обр. 4), и четири по-големи къса (около 40 х 30 мм) с частично запазена везба по тях (Обр. 5).

Везбата е била изпълнена със сърмени нишки (филé), в които е била вложена едностранно позлатена сребърна лентичка (Обр. 6). В по-голямата си част днес тя е покрита със сивовиолетови-черни сребърни соли. Тъй като среброто е било с плътно златно покритие, някога филето е имало много хубав златен

цвят. Широчината на металната лентичка варира около 0,28–0,32 мм, но се срещат и по-тесни участъци – 0,20–0,24 мм. Дебелината на копринено ядро на филето е 0,20–0,24 мм и има S сук. То е обвито от металната лентичка също в посока S. Дебелината на получената сърмена нишка е 0,40–0,45 мм, но се среща и 0,35 мм. На места се забелязва снаждане на металните лентички, където дебелината на филето е около 0,60 мм (Обр. 7).

Тъканта, носеща везбата, днес кафява на цвят, е копринена, в сплитка лито (Обр. 4). Основните и вътъчните нишки са еднакви. Те са без сук, поради което са плоски и в широчина са 0,12 мм, като се разстилат и до 0,16 мм. Гъстотата на натъкаване е около 50 х 30 н./см, но това е приблизителен резултат, тъй като текстилът е разтеглен.

В научната литература, занимаваща се с историята на текстила, копринените тъкани в сплитка лито обикновено се означават с термина тафта, на английски *taffeta*[4]. Липсата на сук в преждите на тъканите е характерна за източните тъкани, поради което изследваната тъкан от Преслав се приближава до персийските и източните центрове[5]. От друга страна, е необходимо да се има предвид, че изследователите се затрудняват да определят произхода дори на орнаментираните текстили, а този проблем за неорнаментираните тъкани обикновено не се засяга или се дават най-общи възможни посоки.

Изследваната везба от гроб № 22 е изпълнена в техниката „чрез пришиване". При нея сърмените нишки лежат само от едната страна на копринената тъкан (Обр. 5)[6]. Те са били полагани върху нея и пришивани с допълнителен конец (Обр. 8). Сърмените нишки лежат плътно една до друга, като гъстотата на везане е 21 н./см. Пришиващият конец е с дебелина 0,30–0,40 мм и се състои от две нишки, пресукани помежду си в посока S. Той е почти напълно деструктирал и опадал – явно е от растителен произход – лен (?). Това е основната причина везбата да не се е запазила закрепена върху тъканта, но по нея са останали дупките от пришиващия конец (Обр. 9).

Везано е с двойна сърмена нишка, което е обичайно за византийската везба от XIII–XV век (Обр. 6, 8)[7]. Двойната сърмена нишка от изследваната везба е полагана от контур до контур, където е била пришивана и обръщана на 180° (Обр. 3, 5). По този начин последователно била изграждана предварително очертаната фигура. Освен пришиванията в контурите на фигурите се налагало и допълнително пришиване на сърмените нишки, наложено от дългите плавания (Обр. 9–10). Разстоянието между отделните допълнителни пришивания е около 4,4 мм. Организацията на тези пришивания, неправилно наричани бодове, допълнително разнообразява плътно извезаната златна повърхност[8].

Най-обикновеният мотив във византийската везба, образуван от пришиването, е бил т. нар. „*кошница*", постиган чрез обикновено разминаване на бодовете през ред, но във времето мотивите се разнообразявали[9]. В случая с изследваната везба от Преслав пришиващият конец формира диагонали. И ако поради напредналата деструкция те по-трудно се забелязват върху сърмената повърхност, то върху пришиващата тъкан ясно се наблюдава косото разположение на дупките в нея, останали от изтлелия пришиващ конец (Обр. 9)[10]. Та-

кива напречни линии във византийската везба са известни като *βερέρικη*. Смята се, че те са били едни от най-трудните за изпълнение, поради което са везани от най-сръчните и опитни бродеристи[11]. Отместванията на пришиващия конец от ред на ред за получаване на диагоналите е 1,2 мм (Обр. 10).

Общият вид на сърмените нишки (Обр. 3) подсказва, че бродерията се е състояла от сложни фигури. Няколко текстилни фрагмента са запазили отделни техни елементи (Обр. 5), за които е видно, че са дребни – 15 x 15, 15 x 20 мм. Но трябва да се отбележи, че ако единият орнамент е по-цялостно запазен (Обр. 5c), то за другия не може да се каже същото (Обр. 5a). Освен това сърмените нишки от разрушената част на везбата показват, че някои от параметрите на част от бродираните фигури са над 25–30 мм (Обр. 3a).

Един от коментираните текстилни фрагменти, носещ отчасти запазена везба, (Обр. 5b) разкрива, че при съседни елементи от фигурата сърмената нишка е полагана под различен ъгъл. Този похват при везането също е разнообразявал извезаната повърхност и определено е имал визуален ефект[12].

За отбелязване е, че се наблюдават и фрагменти от усукани помежду си две сърмени нишки – миниатюрно шнурче (Обр. 11). Те са използвани на определени места във везбата, вероятно като ограничаващи елементи, но е възможно да са изграждали и някои елементи от украсата. Така например в един текстил от разкопките на дворцовата църква сърмени шнурчета бордират от двете страни правоъгълна шевица[13]. От друга страна, в представителната везба, открита при разкопките на църквата „Св. Никола“ в Станичене, Пиротско, сърмени шнурчета очертават перата на двуглавите орли и образуват геометрични фигури в извезаните животни[14]. В последните два случая са използвани най-малко четири сърмени нишки или телчици, усукани помежду си, докато в разглежданата везба от Преслав – две. Тя обаче се състои от по-дребни елементи, което е възможното обяснение за по-малкия брой нишки (две), изграждащи шнурчето.

Сред текстилните материали бяха открити миниатюрни останки от доста деструктирал текстил, за който все пак може да се констатира, че влакната са били фини (Обр. 12a). Текстилът, който е бял на цвят, е от растителен произход, най-вероятно лен. Нишките и от двете системи – основа и вътък, имат добре изявен Z сук. Дебелината им е около 0,24–0,28 мм. Гъстотата на натъкване е 28 x 23–24 н./см[15]. Следи от този текстил бяха открити по копринената тъкан, използвана за везбата (Обр. 12b).

Може да се допусне, че тази фина ленена (?) тъкан е била хастар на везаното изделие, който е скривал бодовете на конеца, пришиващ сърмените нишки. От друга страна е известно, че копринената основа за сърмената везба, освен ако не е от тежък плат, е била дублирана с ленена тъкан, която ѝ е придавала допълнителна здравина. Укрепването се е налагало заради обтягането с рамка при бродирането и за да може по-фината копринена тъкан да издържи тежестта на метализираните нишки[16]. Допълнителният плат в техниката на сърмената везба се нарича *sopani*, което на гръцки означава вътрешен плат[17].

Тази особеност на средновековната сърмена везба добре се илюстрира от изследването на една плащаница от атонския манастир „Св. Павел“, носеща

името на белградския митрополит Изидор (1415–1423)[18]. Червената копринена тъкан в сплитка вътъчен кепър 1/2, използвана за носеща основа на сърмената везба, е дублирана с ленена тъкан в сплитка лито. Копринената и ленената тъкан са закрепени помежду си посредством скорбялно лепило[19].

Фотодокументацията от разкриването на гроб № 22/2007 г. от некропола край Владетелската църква в Преслав показва, че везаните участъци текстил са били плътно разположени върху теменните кости на черепа (Обр. 1). Снимката, направена след пълното разчистване на скелета и отстраняването на текстила, доизяснява местоположението на везбата. Сребърните соли от корозиралите сърмени нишки, в които са били вложени позлатени сребърни лентички, са оставили голямо тъмно петно върху теменната част на черепа (Обр. 13).

Прави впечатление, че доста подобно е разположението на сърмените нишки, останали от богата везба, върху черепа от гроб № 100 от средновековните некрополи край с. Янтра, Горнооряховско, в близост до тогавашната столица – Търново[20] (Обр. 14–15)[21]. Аналогиите се увеличават при сравняване на вложените материали и технологичните особености на везбата в двете сърмени изделия.

Филето, използвано във везбата от янтренския гроб, също е получено, чрез обвиване в посока S на позлатена сребърна лентичка около копринено ядро. Отделните параметри на сърмените нишки също показват сходство. Върху черепа от янтренския гроб, под сърмените нишки, бяха открити фрагменти от копринен текстил, който е носил сърмената везба. Тази коприна също е в сплитка лито, а вложените в нея нишки и за основа, и за вътък, както и при преславския текстил, носещ везбата, са без сук. Гъстотата им на натъкаване е 20 x 50 н./см, а на преславския – 30 x 50 н./см[22].

Везбата от янтренския гроб също е изпълнена в техниката „чрез пришиване", като отново са закрепвани по две сърмени нишки едновременно. Върху копринения текстил са били плътно извезани по-широки (15 мм) и по-тесни (3–4 мм) растителни мотиви. Забелязват се успоредни „накъдряния" на сърмените нишки, които са резултат от допълнителните им пришивания (Обр. 15). Тези сърмени нишки са по-дълги, което показва, че везбата е имала и по-едри елементи. Подобни накъдряния от допълнителни пришивания на по-дълги сърмени нишки се наблюдават и във везбата от Преслав (Обр. 3а)[23].

За копринената тъкан със сърмената везба, открита върху череп от янтренския гроб, бе предположено, че е била закрепена в горната част на кожена шапка-подложка[24]. Възможно е тя да произхожда от сложна украса за глава.

Гроб № 100 от с. Янтра е в границите на Некропол I, чието използване, според проучвателя му Ив. Бъчваров, е продължило в периода трето – шесто десетилетие на XIV век. Трябва да се подчертае, че благодарение на богатия нумизматичен материал, открит в гробовете, некрополите от с. Янтра са много добре датирани[25]. Датировката на Преславския гроб не може да прехвърли XIII век, което отдалечава двата гроба – този от Преслав и съответно от Янтра, хронологически поне с три – четири десетилетия. От друга страна трябва да се има предвид, че през Средновековието скъпите текстилни изделия са били използвани дълго време. Ценните одежди са били подарявани и наследявани[26].

Откриването на твърде сходни сърмени везани изделия в две отдалечени за Средновековието селища – Преслав и съответно от района на Търново, тогавашната столица, поставя проблема за определени влияния – тенденции в облеклото. Новите модни тенденции през Средновековието като правило се пораждали сред социалния елит в изпълнение от скъпи материали, след което се имитирали от по-евтини сред по-ниските слоеве на обществото[27].

Наистина за една част от текстилните изделия, открити в Янтренските некрополи, са използвани материали с доста по-ниска цена – лен и медни сърмени нишки, някои покалаени[28], но при сърменото изделие от Преслав, обект на настоящото изследване, и сходното от с. Янтра наблюдаваме влагането на едни и същи скъпи съставки – коприна и позлатено сребърно филе. Факт, който в известна степен приближава хронологически изработването на двете вещи, а донякъде подсказва и за общ произход. В крайна сметка намирането на две сходни сърмовезани вещи в Преслав и съответно в район, близък до столицата Търново, поставя и различни въпроси, свързани с търговията по тези места.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ваклинова, М., Ир. Щерева, Сн. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова**. Владетелската църква във Велики Преслав. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007*. С., 2008, 612–615. За предоставянето на материалите за изследване и възможността да публикувам резултатите от него, както и за информацията около гроба и некропола благодаря на проф. М. Ваклинова и ръководения от нея колектив, проучващ археологическия обект. [**Vaklinova, M., Ir. Shtereva, Sn. Goryanova, P. Dimitrov, M. Manolova-Voykova.** Vladetelskata tsarkva vav Veliki Preslav. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2007*. S., 2008, 612–615]

[2] Изказвам признателност на д-р Петър Димитров, гл. ас. в Средновековна секция на НАМ при БАН, за предоставянето на снимковия материал и информацията от гроб № 22/2007 г.

[3] Илюстрациите без посочен източник са на автора.

[4] **Monnas, L**. Merchants, princes and painters: silk fabrics in Italian and Northen paintings 1300–1550. Yale University Press. New Haven, London, 2009, p. 297.

[5] **Иерусалимская, А. А**. О северокавказком „шелковом пути" в раннем Средневековье. – Советская археология, 1967, 2, с. 60; **Фехнер, М. В**. Шелковые ткани в Средневековой Восточной Европы. – Советская археология, 1982, 2, 65–66. [**Ierusalimskaya, A. A.** O severokavkazkom "shelkovom puti" v rannem Srednovekovye. – Sovetskaya arheologia, 1967, 2, s. 60; **Fehner, M. V.** Shelkovye tkani v Srednevekovoy Vostochnoy Evropy. – Sovetskaya arheologia, 1982, 2, 65–66]

[6] **Инкова, В., К. Драганова**. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – В: *МПК*. 1978, 4, с. 33, обр. 9б. [Inkova, V., K. Draganova. Metodi za identifitsirane na arheologicheski takani. – V: MPK. 1978, 4, s. 33, obr. 9б]

[7] **Johnston, P**. The Byzantine tradition in Church embroidery. London, 1967, p. 66; **Чокоев, И**. Архиерейски литургични одежди от средновизантийския период. Идентификация на археологически текстил от Кърджали. В. Търново, 2013, 194–198. [**Chokoev, I.** Arhiereyski liturgichni odezhdi ot srednovizantiyskia period. Identifikatsia na arheologicheski tekstil ot Kardzhali. V. Tarnovo, 2013, 194–198]

[8] **Johnston, P**. Op. cit., p. 67.

[9] **Χατζημιχάλη, Ά.** Τά χρυσοκλαβαρικά – συρματέϊνα – συρμακέσικα κεντήματα. – In: Mélanges Merlier, II, Institut Français D'Athénes, 1956, 494–498; **Θεοχάρη, Μ**. Εκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα. Αθήνα, 1986, 37–39, s10 В известна степен картината се усложнява от отворите в тъканта, резултат от пробиви на растителни коренчета в нея. Все пак тези отвори са по-големи и неравномерно разхвърляни по тъканта.

[11] **Χατζημιχάλη, Ά.** Op. cit., 496–497, s12 **Johnston, P**. Op. cit., p. 68.

[13] **Чокоев, И**. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – В: *Известия на Регионален исторически музей В. Търново*. 23, 2008, 157–161. [**Chokoev, I.** Predstavitelen tekstil ot stolichnia Tarnov – danni za grafichni rekonstruktsii. – V: *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey V. Tarnovo*. 23, 2008, 157–161]

[14] **Нитић, А., Ж. Темерински**. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења, XXXII–XXXIII, Завод за заштиту споменика културе, Београд, 2000–2001, обр. 4, 7. [**Nititshe, A., Zh. Temerinski.** Ostatsi odezhde tsara Ivana Aleksandra iz tsrkve Svetog Nikole kod Stanichenya. – Saopshtenya, XXXII–XXXIII, Zavod za zashtitu spomenika culture, Beograd, 2000–2001, obr. 4, 7]

[15] Тези данни са ориентировъчни: фрагментите са много малки и покрити с почвени отложения, което затруднява анализа на тъканта.

[16] **Johnston, P**. Op. cit., p. 66.

[17] **Θεοχάρη, Μ**. Op. cit., p. 36; **Kousoulou, T**. Conservation of the gold-embroidered *Epitaphios* from the St Paul Monastery, Mount Athos: the hidden story of an ecclesiastical textile. – IIC Congres: Conservation and the Eastern Mediteranean. Istanbul 20–24 September 2010, 12–17, p. 14.

[18] **Μερτζιμέκης, Ν**. "Ο ΣΥΝΕΧΩΝ ΤΑ ΠΕΡΑΤΑ, ΤΑΦΩ ΣΥΣΧΕΘΗΝΑΙ ΚΑΤΕΔΕΞΟ, ΧΡΙΣΤΕ". ΚΗΝΤΗΤΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ ΥΣΙΔΩΡΟΥ (1415 – 1423) ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΩΝΙΚΗ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ. – ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, Αθήνα, 33, 2012, p. 313. Възможно е плащаницата да е подарена от митрополит Изидор на този манастир: Ibid., p. 322.

[19] **Kousoulou, T**. Op. cit., 14, fig. 2–3.

[20] Разстоянието между Велико Търново и с. Янтра е под 20 км.

[21] **Чокоев, И**. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение в: **Бъчваров, И**. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 150–152. [**Chokoev. I.** Nyakoi nablyudenia varhu tekstilnite materiali ot prouchenite nekropoli pri selo Yantra. Prilozhenie v: **Bachvarov, I.** Yantrenski nekropoli. (Dva srednovekovni nekropola ot XIV vek pri selo Yantra, Gornooryahovsko). V. Tarnovo, 1993, 150–152]

[22] Пак там. [**Chokoev. I.** Nyakoi nablyudenia varhu tekstilnite materiali ot prouchenite nekropoli pri selo Yantra. Prilozhenie v: **Bachvarov, I.** Yantrenski nekropoli…, 150–152]

[23] Пак там. Червено копринено шнурче евентуално е ограничавало везбата от Янтра (пак там, 151–152), поради което подобно ограничаване с шнурче от усукани сърмени нишки може да се допусне за везбата от Преслав. [**Chokoev. I.** Nyakoi nablyudenia varhu tekstilnite materiali ot prouchenite nekropoli pri selo Yantra. Prilozhenie v: **Bachvarov, I.** Yantrenski nekropoli…, 151–152]

[24] Пак там, 150–152. [**Chokoev. I.** Nyakoi nablyudenia varhu tekstilnite materiali ot prouchenite nekropoli pri selo Yantra. Prilozhenie v: **Bachvarov, I.** Yantrenski nekropoli…, 150–152]

[25] **Бъчваров, И**. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, с. 92. [**Bachvarov, I.** Yantrenski nekropoli. (Dva srednovekovni nekropola ot XIV vek pri selo Yantra, Gornooryahovsko). V. Tarnovo, 1993, 92]

[26] **Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004**: E. Crowfoot, Fr. Pritchard, K. Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450. Boydell press, London, 2004 (= Medieval Finds from Excavations in London, 4, p. 89; **Стојановић, Д**. Тканине. – В: Историја примењене уметности код Срба. 1. Средновековна Србија. Београд, 1977, с. 284; **Чокоев, И**. За предназначението на одеждата с монограми на цар Иван Александър (1331–1371) от разкопките на храма „Св. Ни-

кола“ до с. Станичене, Пиротско. – Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие, VII – 2, Варна, 2008 (= Acta musei Varnensis, VII–2), 317–318. [**Stoyanovich, D.** Tkanine. – V: Istoriya premenyene umestnosti kod Srba. 1. Srednovekovna Srbiya. Beograd, 1977, s. 284; **Chokoev. I.** Za prednaznachenieto na odezhdata s monogrami na tsar Ivan Aleksandar (1331–1371) ot razkopkite na hrama “Sv. Nikola” do s. Stanichene, Pirotsko. – Numizmatichni, sfragistichni i epigrafski prinosi kam istoriyata na chernomorskoto kraybrezhie, VII–2, Varna, 2008 (= Acta musei Varnensis, VII–2), 317–318]

[27] **Hinton, D. A**. Gold and Gilt, Pots and Pins: Possessions and People in Medieval Britain. Oxford, 2005, 196–199; **Woodfin, W., Y. Rassamakin, R. Holod**. Foreign vesture and nomadic identity on the black sea littoral in the early thirteenth century. Costume from the Chungul Kurgan. – Ars orientalis, 38, 2010, 165–166.

[28] **Чокоев, И**. Някои наблюдения върху текстилните материали…, с. 150, 152–153. [**Chokoev. I.** Nyakoi nablyudenia varhu tekstilnite materiali…, s. 150, 152–153]

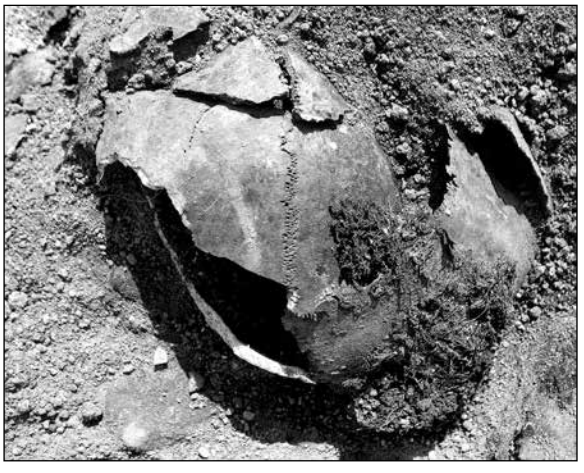

Обр. 1. *Черепът от гроб № 22/2007 г., некропол край Владетелската църква в Преслав, с полепналите по него текстилни фрагменти, in situ (сн. д-р П. Димитров).*

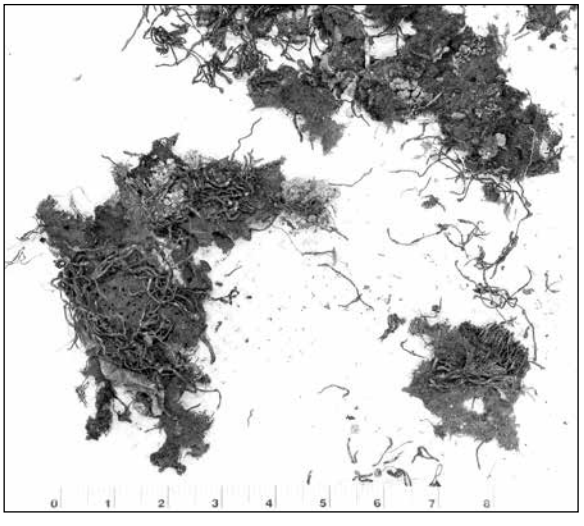

Обр. 2. *Вид на текстилните фрагменти вдигнати от археологическия терен (макро).*

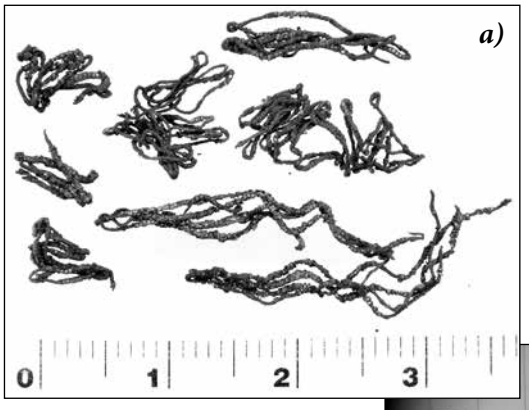

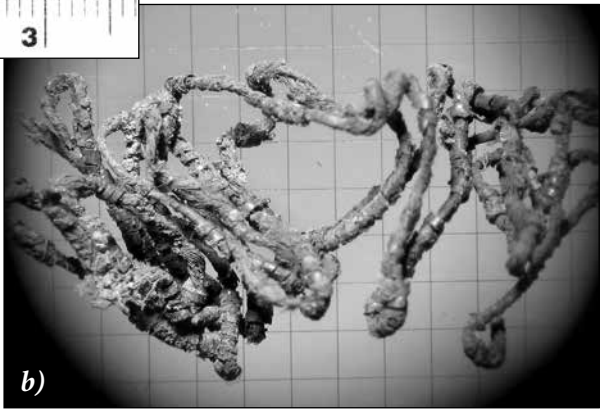

Обр. 3. *Сърмени нишки от везбата, оформяли различни фигури:* ***a)*** *общ вид;* ***b)*** *микро.*

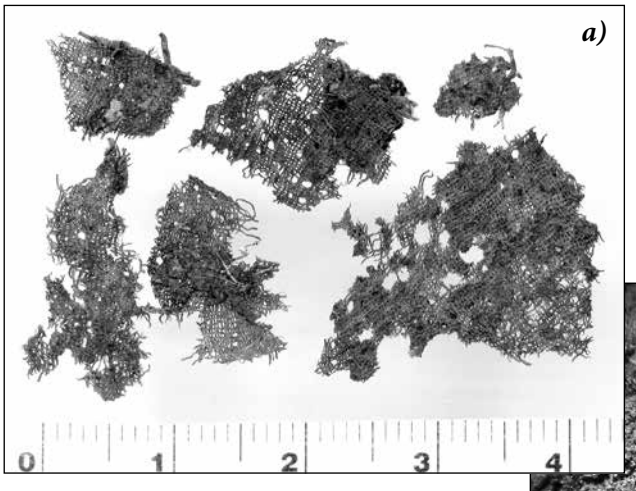

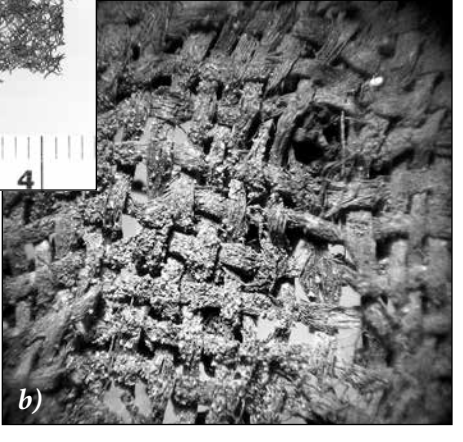

Обр. 4. *Фрагменти от копринената тъкан в сплитка лито, носеща везбата:* ***a)*** *общ вид (макро);* ***b)*** *микро.*

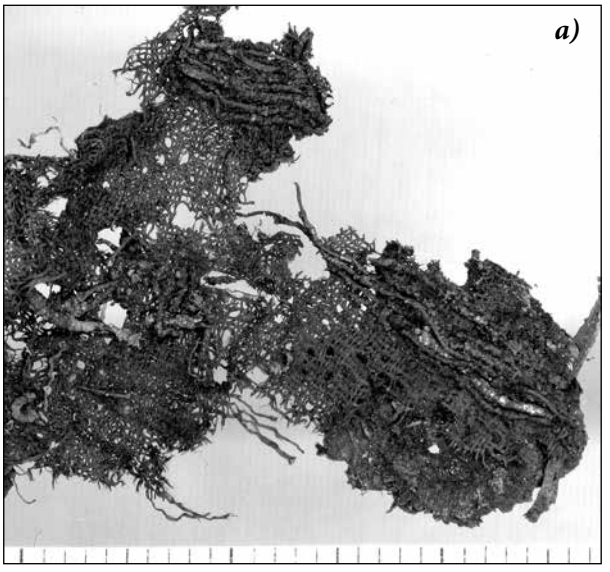

Обр. 5a – c. *Три по-големи къса от текстила (около 40 x 30 мм) с частично запазена везба по тях. Детайли (**a** – макро; **b** и **c** – микро).*

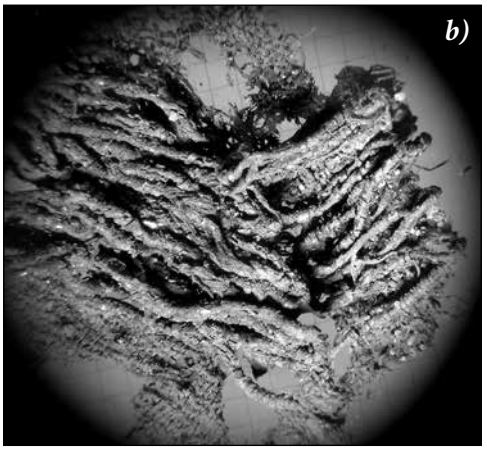

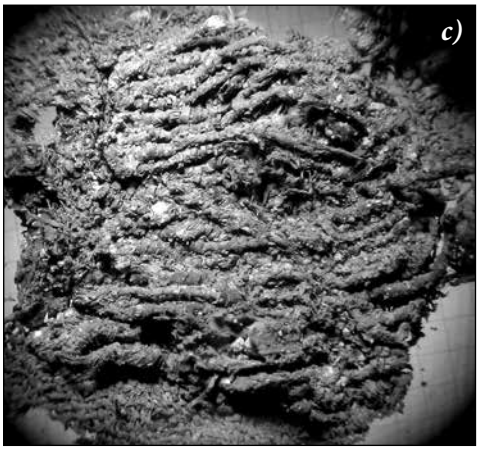

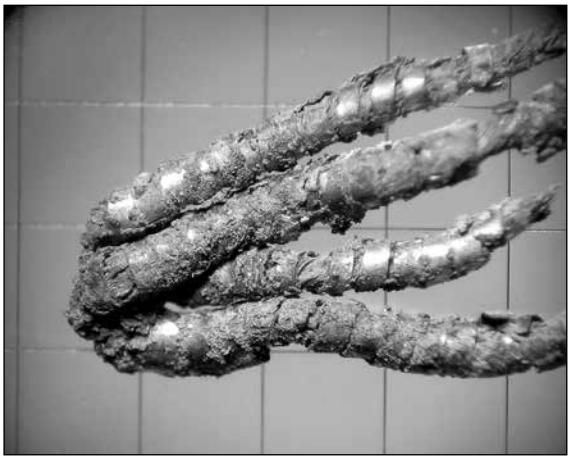

Обр. 6. *Сърмени нишки от везбата. Везано е с двойна сърмена нишка (микро).*

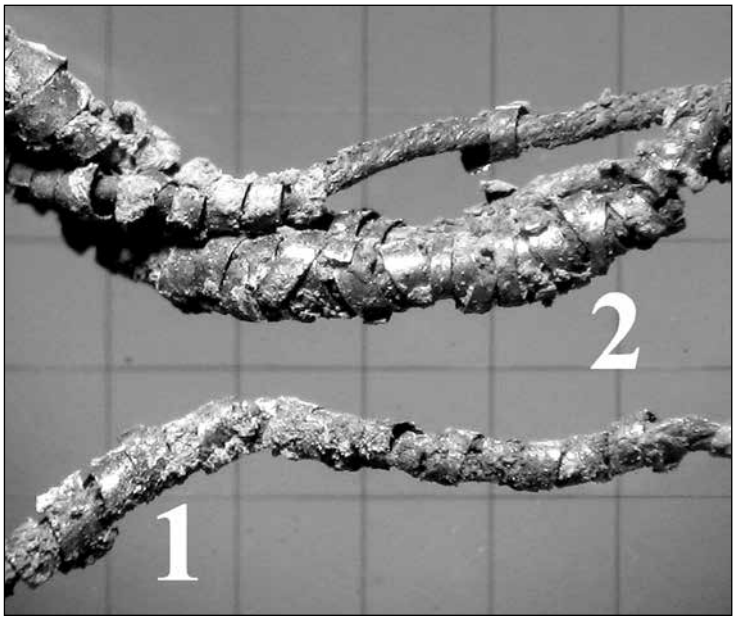

Обр. 7. *Припокриване на металните лентички при снаждането им:* ***1*** *– сърмена нишка;* ***2*** *– снаждане (микро).*

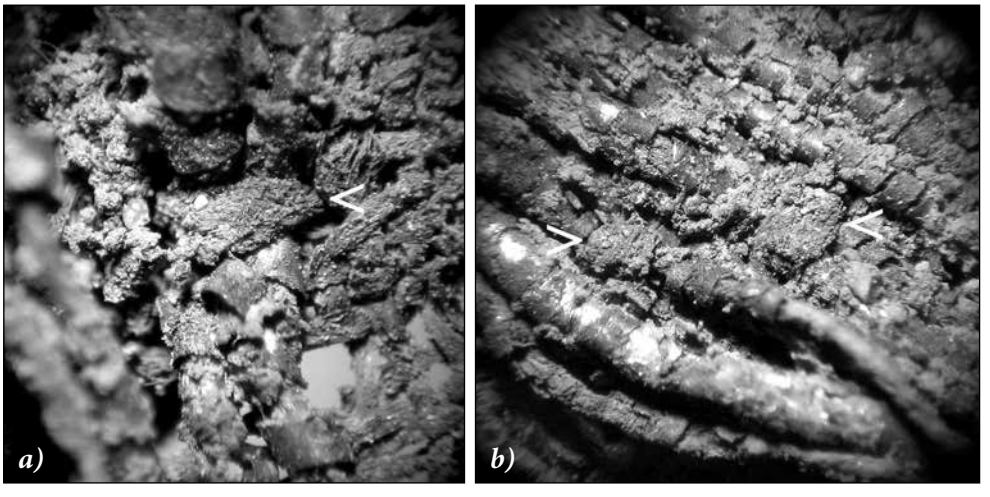

Обр. 8a – b. *Пришиващи бодове – пришиващият конец закрепва към носещата тъкан две сърмени нишки (микро).*

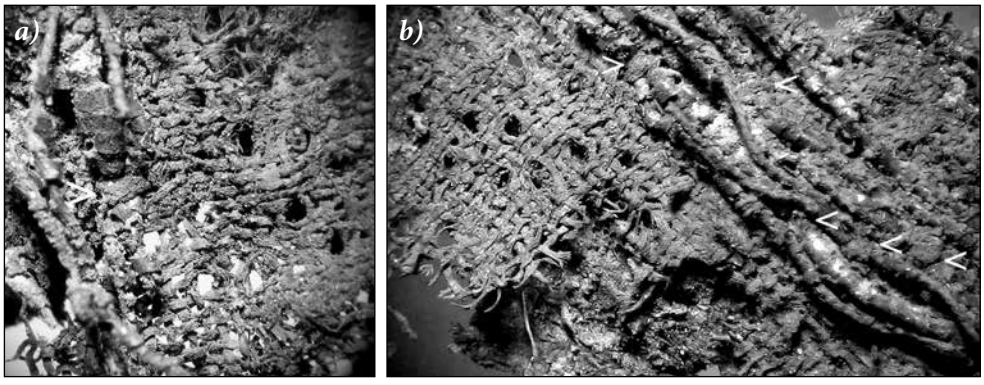

Обр. 9a – b. *Пришиващи бодове (стрелките) и диагонално разположени отвори в носещата тъкан, останали след деструкцията на пришиващия конец (микро).*

Обр. 10. *Схема на пришиванията на сърмените нишки. Пришивани са по две сърмени нишки заедно. Пришиващият конец образува диагонали.*

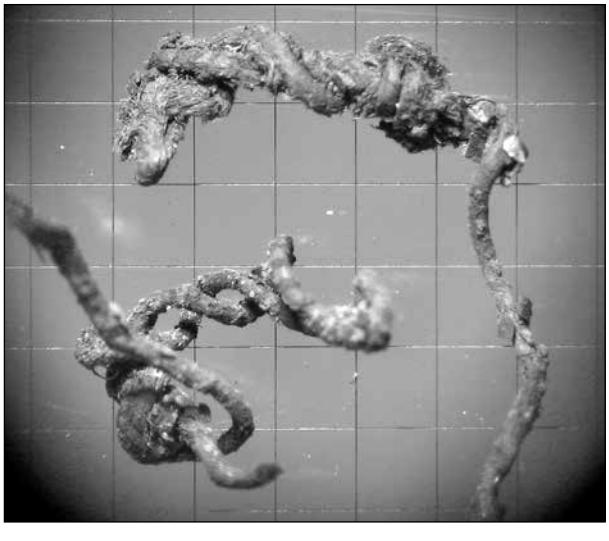

Обр. 11. *Фрагменти от усукани помежду си две сърмени нишки (микро).*

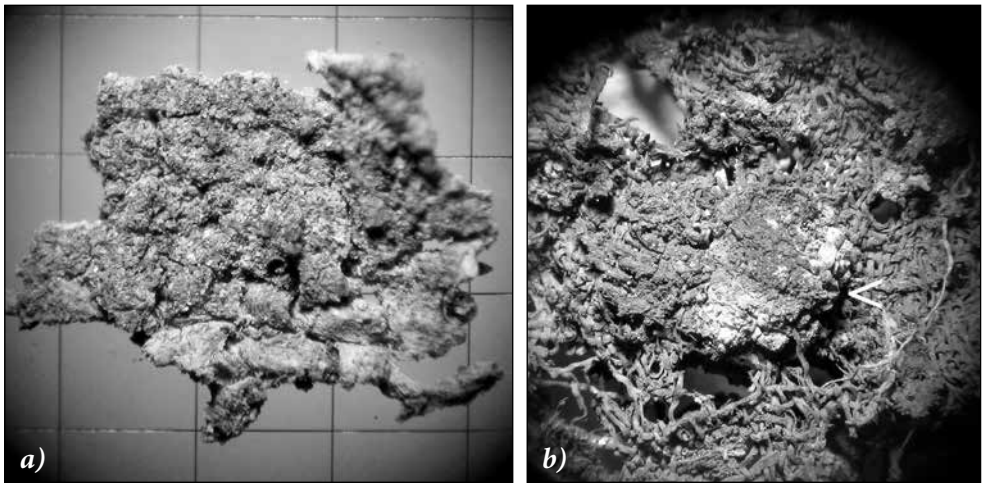

Обр. 12. *Ленена тъкан, използвана за хастар на везбата:* ***a)*** *фрагмент;* ***b)*** *фрагмент лежащ върху копринената тъкан, носеща везбата (микро).*

Обр. 13. *Тъмно петно върху теменната част на черепа от гроб 22, некропол край Владетелската църква в Преслав (сн. д-р П. Димитров).*

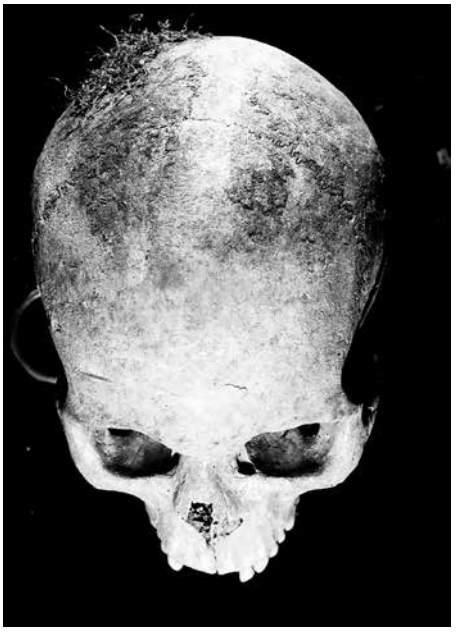

Обр. 14. *Тъмно петно и сърмени нишки върху теменната част на черепа от гроб 100, Янтренски некрополи (сн. Д. Иванова, М. Христова).*

Обр. 15. *Сърмени нишки върху теменната част на черепа от гроб 100, Янтренски некрополи (сн. Д. Иванова, М. Христова).*

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА С БИЛОНОВИ ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ (КРАЯ НА XII В.) ОТ РАЙОНА НА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Женя Жекова

KOLEKTIVNA NAHODKA S BILONOVI VIZANTIYSKI MONETI (KRAYA NA XII V.) OT RAYONA NA VELIKI PRESLAV

COIN HOARD (THE END OF THE 12TH C.) OF BYZANTINE BILLON TRACHY NOMISMA FROM THE REGION OF VELIKI PRESLAV

Zhenya Zhekova

Abstract: *The hoard has come at the Historical museum – Omurtag in 1993. It is descended from the region of Veliki Preslav according to the person who delivered it at the museum. The hoard contains 23 Byzantine billon trachy nomisma dated to the end of the 12th c. – the beginning of the 13th c. Actually it is a fragment from bigger hoard. Now it's contains following coins.*

MANUEL I COMNENUS (1143–1180)
Billon trachy nomisma – Third Coinage – 9 specimens
Billon trachy nomisma – Fourth Coinage – 6 specimens

ANDRONICUS I COMNENUS (1143–1180)
Billon trachy nomisma – 3 specimens

BULGARIAN IMITATIVE COINAGE
Type C (1207–1218) – 5 specimens

It is visible from the first side that the distribution of the coins in the hoard is irregular. Also a lack of coins for nearly 20 years. Therefore I suggested that it is not the real composition of the find. The circulation medium in the Bulgarian lands from that period gave me the reason to make this conclusion. My personal opinion is that the hoard should be dated to the period (1185–1187). Another similar finds from the same geographical region which are linked with the particular historical event are the grounds of my conclusions.

Such an event for the discussed period is the uprising of the two brothers Peter and Assen and the following movement for the liberating the lands north of Hemus mountain and the recovery of the Bulgarian Kingdom. The hoards itself outlined the route of the rebels – once in the Northern Bulgarian lands – from Turnovo to Preslav and second time after crossing of Stara planina mountain in southern territories probably back to Turnovo – already from East to West.

Находката е постъпила през 1993 г. в ИМ – Омуртаг при неизвестни обстоятелства[1]. Според лицето, което я е предало в музея, тя произхожда от района на Велики Преслав. Съдържа 23 медни византийски монети от втората половина на XII в. – началото на XIII в. Вероятно това не е цялото ѝ съдържание и всъщност тя представлява фрагмент от по-голямо съкровище. Нейният наличен състав е следният:

КАТАЛОГ

МАНУИЛ I КОМНИН (1143–1180)

III билоново монетосечене *(по M. Hendy[2])*

Л.: MP ΘV. Богородица с нимб, мантия и мафорий, седи на трон с ниско облегало. Пред гърдите си държи медальон с лика на Младенеца.

Оп.: MANOVHΛ ΔΕСПОТНС – околовръстен надпис.

Императорът прав, със заоблена брада, стема, дивитисион и хламида. С д. р. държи лабарум с дълга дръжка, а в л.р. – кълбо с кръст.

КОНСТАНТИНОПОЛ – I фаза – кръстът върху кълбото е патриаршески (около 1160–1164)

Вариант A – дръжката на лабарума е без точки – Hendy, 1999, Pl. XIV.12a

1 – 2. Инв. № 74/1-2 – 2 екз.

1. Д. 30/30 мм. Т. 3.50 г. **(Обр. 1)**

2. Д. 30/30 мм. Т. 3.10 г. **(Обр. 2)**

Вариант B – върху дръжката на лабарума има една точка – Hendy, 1999, Pl. XIV.12b

3–7. Инв. № 74/3-7 – 5 екз.

3. Д. 28/32 мм. Т. 4.30 г. **(Обр. 3)**

4. Д. 29/29 мм. Т. 3.00 г. **(Обр. 4)**

5. Д. 29/31 мм. Т. 3.80 г. **(Обр. 5)**

6. Д. 28/30 мм. Т. 3.60 г. **(Обр. 6)**

7. Д. 28/31 мм. Т. 4.20 г. **(Обр. 7)**

Вариант C – върху дръжката на лабарума има две точки – Hendy, 1999, Pl. XIV.12c

8. Инв. № 74/8 – 1 екз.

Д. 28/30 мм. Т. 3.30 г. **(Обр. 8)**

КОНСТАНТИНОПОЛ – II фаза – кръстът върху кълбото е единичен (около 1164–1167)

Вариант D – върху дръжката на лабарума има три точки – Hendy, 1999, Pl. XIV.12g

9. Инв. № 74/9 – 1 екз.

Д. 28/28 мм. Т. 3.20 г. **(Обр. 9)**

IV билоново монетосечене (*по M. Hendy*)

Л.: IC XC. Христос с брада, нимб и химатион седи на трон с ниско облегало. С д.р. благославя, а в л.р. държи евангелие.

Оп.: MANOHΛ ΔΕСПОТНС – околовръстен надпис. MP ΘV в горното дясно поле. Императорът прав насреща със стема, дивитисион и лорос. В д.р. държи лабарум с къса дръжка, а в л.р. кълбо с кръст. Вляво от него е представена Богородица с нимб, мантия и мафорий, коронясваща императора.

КОНСТАНТИНОПОЛ – (1167–1183)

Вариант А – императорският лорос е украсен с три бисера между яката и пояса.

10 – 11. Инв. № 74/10-11 – 2 екз.

10. Д. 29/29 мм. Т. 4.20 г. – *Вариант А (b) – Hendy*, 1999, Pl. XV.13b **(Обр. 10)**

11. Д. 29/31 мм. Т. 3.50 г. – *Вариант А (c) – Hendy*, 1999, Pl. XV.13c **(Обр. 11)**

Вариант D – украсата на императорския костюм е с бисер в кръг, поставен на различни места

12 – 15. Инв. № 74/12-14 – 4 екз.

12. Д. 28/29 мм. Т. 3.70 г. – Вариант D (b) – *Hendy*, 1999, Pl. XV.13j **(Обр. 12)**

13. Д. 29/29 мм. Т. 3.00 г. – Вариант D (c) – *Hendy*, 1999, Pl. XV.13k **(Обр. 13)**

14. Д. 29/29 мм. Т. 4.40 г. – Вариант D (d) – *Hendy*, 1999, Pl. XV.13l **(Обр. 14)**

15. Д. 28/29 мм. Т. 3.80 г. – Вариант D (d) – *Hendy*, 1999, p. 323 **(Обр. 15)**

АНДРОНИК I КОМНИН (1182–1185)

Билоново монетосечене (*по M. Hendy*)

Л.: MP ΘV. Богородица с нимб, мантия и мафорий, права върху супендион. Държи пред себе си медальон с лика на Младенеца.

Оп: ANΔPONIKOC ΔЕСПОТНС – околовръстен надпис. Императорът прав насреща с разклонена на две брада, стема, дивитисион и лорос. В д. р. държи лабарум с къса дръжка, а в л. р. – кълбо с кръст. Вл. от него е представен Христос с брада, нимб и мантия. С д. р. коронясва императора, а в л. р. държи евангелие. Над коронясващата ръка титула IC, а встрани долу XC.

КОНСТАНТИНОПОЛ – (1183–1185)

Вариант А – императорският лорос е украсен с два бисера между яката и пояса – Hendy, 1999, Pl. 17.3a

16–17. Инв. № 74/16-17 – 2 екз.

16. Д. 28/30 мм. Т. 3.50 г. **(Обр. 16)**

17. Д. 28/31 мм. Т. 5.00 г. **(Обр. 17)**

Вариант В – императорският лорос е украсен с три бисера между яката и пояса – Hendy, 1999, Pl. 17.3b

18. Инв. № 74/16-18

Д. 27/29 мм. Т. 3.70 г. **(Обр. 18)**

БЪЛГАРСКИ ИМИТАЦИИ ТИП С (1207–1218)

(Както билоновото монетосечене на Алексий III Ангел, Втора хронологична фаза)

Л.: + KERO – HΘEI. IC XC – околовръстен надпис.

Бюст на Христос голобрад, с нимб и мантия. В нимба му е вписан кръст, в чиито рамене са гравирани по пет бисера. С д. р. благославя, а в л. р. държи евангелие.

Оп.: ΑΛΕΖΙC ΔΕC Ο ΚΟΜ
KW

Владетелят прав насреща със стема, дивитисион и лорос. В д.р. държи лабарум с къса дръжка, а вл. от него е представен Св. Константин, с нимб, стема, дивитисион и лорос. В л.р. държи лабарум подобен на императорския. Двамата заедно държат помежду си кълбо увенчано с кръст, от което се спускат лороси.

Нелокализирана монетарница – Hendy, 1999, Pl. 26.3; *Йорданов*, 1984, табл. 26.7-9[3].

19 – 23. Инв. № 74/19-23 – 5 екз.
19. Д. 28/31 мм. Т. 3.40 г. **(Обр. 19)**
20. Д. 28/28 мм. Т. 5.40 г. **(Обр. 20)**
21. Д. 26/29 мм. Т. 3.00 г. **(Обр. 21)**
22. Д. 28/28 мм. Т. 3.60 г. **(Обр. 22)**
23. Д. 27/28 мм. Т. 4.40 г. **(Обр. 23)**

Монетите са в сравнително добро състояние, със запазени изображения и от двете страни, което означава, че не са били дълго време в циркулация. Не се забелязва орязване на периферията с цел отнемане на метал – практика, свидетелстваща за процеси на настъпваща инфлация. Тази тенденция започва през 40-те години на XIII в., за да се стигне до 60-те години на същото столетие, когато монетните ядра биват нарязвани на две и повече части, поради обезценяването на номизмата[4]. От тук следва изводът, че находката принадлежи на дванадесетото столетие.

Веднага прави впечатление неравномерното разпределение на монетите, както и липсата на такива за период от близо 20 години. Ето защо допускам, че това не е истинският състав на находката. Основание за това заключение ми дава цялостната картина на монетната циркулация по българските земи в този период. Анализът на монетните находки – единични и колективни, на север и юг от Стара планина, сочи връзката на находките с политическите събития в този регион през разглеждания период. От особена значимост са колективните монетни находки, тъй като тяхното укриване е свързано с реална опасност, продиктувана от конкретно политическо събитие. За времето от края на XII в. до средата на XIII в. се оформят няколко групи съкровища, чието укриване е свързано с определено историческо събитие.

Трезорите, укрити в периода 1185–1187 г., са пряко свързани с освободителното движение на Асеневци; тези от 1187–1190 г. маркират походите на

Исак II Ангел към България, а третата група от 1195–1203 г. е белязана от новите нашественици на Балканите – латинците, които овладяват Константинопол и околните земи. През тринадесетото столетие се наблюдава девалвация на билоновия номинал, вследствие на което се стига до финансова криза. Тези процеси намират отражение и в състава на укритите находки: 1200–1218 г. и 1230–1261 г[5].

Към коя група съкровища може да бъде причислена разглежданата тук малка находка? До този момент в нумизматичната литература не е позната находка с такъв състав. Затова и обясненията са две. Находката да е обхващала монети само на Мануил I Комнин и Андроник I Комнин, като към този състав да са били добавени петте български имитации. Другата възможност е тя да е съдържала и други монети – на Исак II Ангел и характерните за това време имитативни серии. В такъв случай нейният *terminus post quem* би я поставил в един по-късен период 1200–1261 г. Съществува и трета вероятност. Находката да е била намерена в началото на XIII в. и към първоначалния ѝ състав новият собственик да е добавил петте имитационни монети. Разбира се всички предположения си остават в сферата на хипотезите.

Моето лично мнение е, че находката по-скоро би трябвало да бъде причислена към трезорите от периода 1185–1187 г. Основание за това твърдение ми дават други сходни находки от същия регион, които стоят във връзка с конкретно историческо събитие. За разглеждания период такова събитие е бунтът и последвалото движение на братята Асен и Петър за освобождаването на земите на север от Хемус и за възстановяването на Българското царство. Времето от избухването на въстанието до установяването на българска власт е свързано с военни действия и несигурност в българските земи. За периода 1185–1187 г. има регистрирани серия съкровища, пряко свързани с разглежданите събития. Тези находки вече бяха разгледани в друга моя публикация[6].

Става въпрос за колективни монетни находки, в които последните емисии са от император Андроник I Комнин. Фактът, че в тях липсват по-късни монети, включително такива от Исак II Ангел (1185–1190), означава, че са укрити в периода 1185–1187 г. Ето защо находките, в които последните монети са от Андроник I Комнин, имат за terminus post quem именно събитията около въстанието от 1185 г. Засега в нумизматичната литература са регистрирани 9 съкровища, в които хронологически последните емисии са на Андроник I Комнин. Проследяването на тяхната топография може да се обвърже с евентуалното придвижване на въстаниците на изток към Велики Преслав. Към тях могат да бъдат добавени и няколкото находки, съставени изключително от монети на Мануил I Комнин, чието укриване също може да се обвърже с разглежданите тук събития.

До този момент на север от Стара планина са документирани 3 колективни находки, в които последните емисии са от Андроник I Комнин – *Велико Търново*[7]*, Златарица (Търновско)*[8]*, Черенча (Шуменско)*[9]. Също 3 са и находките с последни монети билоновите скифати на Мануил I Комнин – *Добри дял I и II (Търновско)*[10] и *Веселиново (Шуменско)*[11]. Характерният момент тук е, че топографски всички тези находки са ориентирани на изток от Търново, т. е. в

посока към старите столици. Огледално на това географско разположение се наблюдава същата топографска последователност и на юг от Стара планина. В подбалканските котловини са регистрирани 6 находки, отново с последни емисии тези на Андроник I Комнин – *Шипка, Ягода, Радневo (Старозагорско), Брястово, Каменово, Крушаре (Сливенско)*[12]. Съдържанието на изброените находки е изключително от билонови византийски скифати, т.е. става въпрос за монети, които са спешно трезорирани. Самите емисии (тези на Андроник I Комнин) са току-що извадени от монетооборота и по своята същност са оборотни средства. Това съответствие на съкровища на север и на юг от Стара планина води до извода за събитие, протекло в един и същ момент, породено от една и съща причина.

Въпросните колективни находки трасират пътя на въстаниците – веднъж в северните български земи – движейки се от Търново към Преслав, и втори път след преминаването на Стара планина в южните територии, но вече в посока от изток на запад, по всяка вероятност обратно към Търново. Без съмнение по пътя си към Преслав, Асеневци овладяват някои от по-значимите крепости. В действителност обаче това своеобразно „*пътуване*“ на въстаниците и техните водачи на изток към старите столици е практически реализация на вековната идея за приемствеността.

Дали разгледаната тук находка действително може да бъде обвързана с тези събития или принадлежи на друга епоха, днес ние не можем категорично да кажем. Но тя съдържа информация, която трябва да бъде обнародвана. Защото историческият артефакт става документ за историята, едва когато бъде публикуван, коментиран и ползван.

БЕЛЕЖКИ

[1] Находката ми бе предоставена за публикация от директора на ИМ – Омуртаг, г-н Мирослав Тошев, за което му благодаря. Със самата находка имах възможност да се запозная през месец ноември 2014 г., по време на проверката на нумизматичния фонд на музея.

[2] **Hendy, M.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. IV. *Alexius I to Michael VIII 1081–1261*. Washington, 1999.

[3] **Йорданов, И**. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261). София, 1984. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie v srednovekovna Bulgaria (1081–1261). Sofia, 1984]

[4] Пост. цит., 116. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, 116]

[5] Пост. цит., 110–111; 116–118. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, 110–111; 116–118]

[6] **Жекова, Ж**. Събитията от 1186 г. според данните от колективните монетни находки от България. – В: *Известия на Регионален исторически музей – В. Търново*, XXII, 2007, 219–226. [**Zhekova, Zh.** Sabitiyata ot 1186 g. spored dannite ot kolektivnite monetni nahodki ot Bulgaria. – V: *Izvestia na Regionalen istoricheski mzuey – V. Tarnovo*, XXII, 2007, 219–226]

[7] **Йорданов, И**. Пост. цит., № 23. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, № 23]

[8] Пак там, № 74. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, № 74]

[9] **Жекова, Ж**. Колективна находка с билонови византийски скифати (XII в.) от с. Черенча, Шуменска област. – *Нумизматика и сфрагистика, VII*, *2*, 2000, с. 54–61. [**Zhekova,**

Zh. Kolektivna nahodka s bilonovi vizantiyski skifati (XII v.) ot s. Cherencha, Shumenska oblast. – *Numizmatika i sfragistika VII*, *2*, 2000, s. 54–61]

[10] **Йорданов, И**. Пост. цит., № 58–59. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, № 58–59]

[11] Пак там, № 32. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, № 32]

[12] Пак там, №№ 198, 202, 158, 14, 90, 101a. [**Yordanov, I.** Moneti i monetno obrashtenie…, №№ 198, 202, 158, 14, 90, 101a]

Обр. 1a

Обр. 1b

Обр. 2a

Обр. 2b

Обр. 3a

Обр. 3b

Обр. 4a

Обр. 4b

Обр. 5a

Обр. 5b

Обр. 6a

Обр. 6b

Обр. 7a

Обр. 7b

Обр. 8a

Обр. 8b

Обр. 9a

Обр. 9b

Обр. 10a

Обр. 10b

Обр. 11a

Обр. 11b

Обр. 12a

Обр. 12b

Обр. 13a

Обр. 13b

Обр. 14a

Обр. 14b

Обр. 15a

Обр. 15b

Обр. 16a

Обр. 16b

Обр. 17a

Обр. 17b

Обр. 18a

Обр. 18b

Обр. 19a

Обр. 19b

Обр. 20a

Обр. 20b

Обр. 21a

Обр. 21b

Обр. 22a

Обр. 22b

Обр. 23a

Обр. 23b

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

ПОЧИТАНИТЕ БОЖЕСТВА В СЕРДИКА. АСКЛЕПИЙ

Дочка Владимирова-Аладжова

POCHITANITE BOZHESTVA V SERDIKA. ASKLEPIY

WORSHIPPED GODS IN SERDICA. ASKLEPIOS

Dochka Vladimirova-Aladzhova

Abstract: *One of the leading locations in the pantheon of the officially worshipped cults in Serdica during the Roman Period is occupied by the cult of Asklepios, connected to the healing properties of the warm mineral spring on the territory of the city.*

The tessera found at archeological excavations with the face of Asklepios is published in the article. The tessera is an extremely interesting and rare artifact. It not only emphatically affirms honouring the deity in the city, but also gives directions to more detailed information concerning the very rites in the temple of Asklepios.

Едно от водещите места в пантеона на почитаните култове в Сердика през римския период заема култът към Асклепий, който се свързва с лечебните топли минерални извори от територията на града. В образа на божеството се съчетават функциите на лечителя с хтонически черти и сотерически качества[1]. Сведенията за почитането на Асклепий в Сердика се потвърждават от резултатите на археологическите проучените на два обекта в София, първият от които се интерпретира като Асклепион и вторият, като светилище или храм посветен на Асклепий[2]. Важна информация в тази посока са представените върху монетите на градската управа изображения на божеството, храмовете посветени на култа към него[3], а така също статуетките и оброчните плочки с образа на Асклепий[4].

Към списъка с изброените паметници трябва да прибавим един нов, изключително интересен артефакт открит през 2013 г. при археологически разкопки в центъра на град София[5]. Той представлява плочка с почти елипсовидна форма и размери 9/12 мм; тегло 1,44 г. Тя е изработена от олово и върху едната ѝ страна е изобразена права фигура насреща с дълга брада и спускащи се до раменете коси. Облечена е в хитон, преметнат през лявото рамо така, че част от торса е гола. Хитонът покрива изцяло лявата ръка, която е прибрана до тялото, свита в лакътя и поставена върху голямата гънка на дрехата под гърдите. Дясната ръка е спусната надолу, държи яйце и тояга, около която се увива змия. Левият крак е изпънат и върху него пада цялата тежест на тялото, докато десният е леко свит. Стъпалата на двата крака са обърнати в посока на ляво и това създава впечатление за движение на фигурата, което се допълва и чрез гънките на дрехата. Като цяло, образът е предаден реалистично, а характеристиките на изображението сочат, че става дума за Асклепий. (Обр. 1)

Обратната страна на паметника е гладка. Плочката е сравнително добре запазена, въпреки че има наранявания на повърхността, най-вече върху лицето на фигурата, както и отчупвания по периферията, които се дължат на пластичността на оловото като метал, което го прави лесно уязвим при физическа интервенция.

Качествата на описания предмет го причисляват към групата на монетовидните паметници – тесери *(tessera).* Под това определение в древността са разбирали разнообразни по вид, малки предмети с кръгла или правоъгълна форма, изработени от метал (олово, бронз), кост, които имат широк спектър на употреба. Те са използвани като входни пропуски за определено събитие, ритуал; като удостоверяващи правото на ползване на услуга, получаването на храна, вино, документ за легитимация и др[6]. Тесерите имат различни означения – отделни букви, цели надписи, разнообразни фигури и др. Върху голяма част от тях се откриват сходни изображения с тези върху монетите, какъвто е случаят и с тесерата от Сердика. Върху монетите на Сердика Асклепий в цял ръст се появява при Луций Вер (161–169)[7], но описаният върху тесерата образ се доближава до този от монетите на Каракала (198–217).[8] (Обр. 2). Разликата между двете изображения се състои в положението на главата, която при монетите е обърната на ляво, а при тесерата е насреща, както и в положението на стъпалата, които при тесерата са на една линия, докато при монетата левият крак е леко придвижен назад. Много е вероятно прототипа, който е използван от гравьора на тесерата за модел, да е от статуарно произведение, при което главата е представена насреща и краката не са на една линия (Обр. 3)[9], но е възможна и компилация от различни модели според виждането на автора.

Сравненията между изображението върху монетите и тесерата помага последната да бъде датирана във II – началото на III век, от което време се датират най-голямо количество монети открити на обекта, от който произхожда и тесерата[10].

До сега подобен паметник от България не ми е известен, както и такъв от достъпните ми публикации по темата в чужбина. А иначе в подробния регистър от хилядите известни преди век тесери има отбелязан само един екземпляр с образа на Асклепий[11]. Тези факти подчертават важността на откритата тесера с изображението на Асклепий, която категорично потвърждава почитането на божеството в антична Сердика. Нещо повече, този артефакт насочва към търсенето на детайлна информация за самите ритуали в Асклерион-а или друг храм на Асклепий. Вероятно там присъстват избрани хора, които притежават подобни тесери и т. н. Кога, кой и при какви обстоятелства, на какъв принцип се раздават тесерите, е въпрос на бъдещи открития, исторически анализи и интерпретация[12].

БЕЛЕЖКИ

[1] Според Никола Мушмов главни божества в Сердика са Асклепий и Аполон-лекар (**Мушмов, Н.** Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926, 3.). Изследвания на

различни аспекти на култа към Асклепий вж. **Дечев, Д.** Асклепий като трако-гръцко божество. – В: Известия на българския археологически институт, III, 1925, София. 131–155**; Попов, М.** Проучвания върху произхода, развитието и характера на култа към Асклепий. – В: Научни трудове на висшия медицински институт, 11, 1963, София, 28–35. [**Mushmov, N.** Monetite i monetarnitsite na Serdika. Sofia, 1926, 3; **Dechev, D.** Asklepiy kato trako-gratsko bozhestvo. – V: Izvestia na balgarskia arheologicheski institute, III, 1925, Sofia. 131–155; **Popov, M.** Prouchvania varhu proizhoda, razvitieto i haraktera na kulta kam Asklepiy. – V: Nauchni trudove na visshia meditsinski institut, 11, 1963, Sofia, 28–35]

[2] В района на Александровска болница и Княжевско шосе – **Мушмов, Н.** Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926, 8) и ул. Мария Луиза № 35; **Бобчев, С.** Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 2, София, 1989, 40, 49–50. [**Mushmov, N.** Monetite i monetarnitsite na Serdika. Sofia, 1926, 8; **Bobchev, S.** Pregled na ostankite ot Serdika, otkriti v techenie na petdeset godini. – V: Serdika. Arheologicheski materiali i prouchvania. 2, Sofia, 1989, 40, 49–50]

[3] **Ruzicka, L.** Die Münzen von Serdica. Numismatische Zeitschrift XLVIII, Wien, 1915; **Мушмов, Н.** Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926; **Върбанов, Ив.** Гръцки императорски монети. III, Бургас, 2002, 3–32.; **Христова, Н., Г. Жеков.** Монетосеченето на Тракия I – III в. Сердика. Благоевград, 2007, 172–173. [**Mushmov, N.** Monetite i monetarnitsite na Serdika. Sofia, 1926; **Varbanov, Iv.** Gratski imperatorski moneti. III, Burgas, 2002, 3–32; **Hristova, N., G. Zhekov.** Monetosecheneto na Trakia I–III v. Serdika. Blagoevgrad, 2007, 172–173]

[4] **Ботева, Д.** Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница, Софийски окръг. – В: Археология, 1985, 4, 31–38. [**Boteva, D.** Obrochni pametnitsi ot svetilishteto na Asklepiy Limenos kray Slivnitsa, Sofiyski okrag. – V: Arheologia, 1985, 4, 31–38]

[5] Обектът се намира на ул. Веслец № 13 в близост до минералния извор и североизточната кръгла кула на античната крепостна стена на Сердика. Ръководител на разкопките е Жарин Величков, на когото благодаря за възможността да обработя и публикувам нумизматичния и сфрагистичен материал.

[6] **Ростовцевъ, М.** Римскія свинцовыя тессеры. С. Петербургъ, 1903, 1–150. [**Rostovtsevy, M.** Rimskiya svintsovyya tessery. S. Peterburgy, 1903, 1–150]

[7] **Мушмов, Н.** Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926 15–16; **Христова, Н., Г. Жеков.** Монетосеченето на Тракия I – III в. Сердика. Благоевград, 2007, 25. [**Mushmov, N.** Monetite i monetarnitsite na Serdika. Sofia, 1926, 15–16; **Hristova, N., G. Zhekov.** Monetosecheneto na Trakia I–III v. Serdika. Blagoevgrad, 2007, 25]

[8] **Мушмов, Н.** Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926, 160 I – 161; **Христова, Н., Г. Жеков.** Монетосеченето на Тракия I – IIIв. Сердика. Благоевград, 2007, 12.18.20.4–7. [**Mushmov, N.** Monetite i monetarnitsite na Serdika. Sofia, 1926, 160 I – 161; **Hristova, N., G. Zhekov.** Monetosecheneto na Trakia I–III v. Serdika. Blagoevgrad, 2007, 12.18.20.4–7]

[9] http://www.greekmedicine.net/mythology/asclepius.htm

[10] **Владимирова-Аладжова, Д.** Нумизматични данни за живота в Сердика през II–III в. (Обект Веслец 13). – В: Известия на историческия музей Шумен. Шумен, 2014, 16, 339–346. [**Vladimirova-Aladzhova, D.** Numizmatichni danni za zhivota v Serdika prez II–III v. (Obekt Veslets 13). – V: Izvestia na Istoricheskia muzey Shumen. Shumen, 2014, 16, 339–346]

[11] **Ростовцевъ, М.** Римскія свинцовыя тессеры. С. Петербургъ, 1903, 210. [**Rostovtsevy, M.** Rimskiya svintsovyya tessery. S. Peterburgy, 1903, 210]

[12] Не изключвам възможността използването на лечебната минерална вода да е било организирано под някаква форма и тя да е свързана с раздаване на тесери за ползването ѝ.

Обр. 1. *Оловна плочка – тесера.*

Обр. 2. *Монета на Сердика (опако) с изображение на Асклепий.*

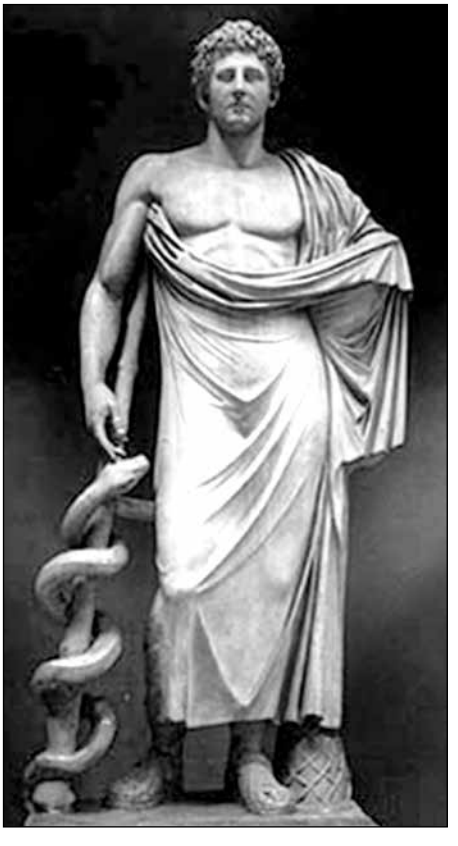

Обр. 3. *Статуя на Асклепий (по http://www.greekmedicine.net/mythology/asclepius.html)*

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СИСТЕМНАТА АДАПТИВНОСТ НА ИНЖЕНЕРНАТА ГЕОДЕЗИЯ И ПОЛЕВАТА АРХЕОЛОГИЯ

Светлозар Стоянов

BELEZHKI VARHU SISTEMNATA ADAPTIVNOST NA INZHENERNATA GEODEZIA I POLEVATA ARHEOLOGIA

NOTES ON SYSTEMIC ADAPTABILITY AT ENGINEERING GEODESY AND FIELD ARCHAEOLOGY

Svetlozar Stoyanov

Abstract: *Theme make attempt to present in short and the most common plan mutual systemic-adaptive modality of field archaeology and engineering geodesy, prominent at engineering-geodetic shooting at archaeological excavations.*

Знанията са опит, явяващ се проверена информация в пряка практическа дейност, преминала процес на усещане, мисъл и представа. Те се надграждат в процеса на учене, което води до промяна в разбирането, решенията и действията на субекта. В личността знанията се откриват под формата на компетентност, интерпретирана като степен на проява на зоната на компетенциите. Те от своя страна са област на дадена дейност, която е от значение за ефективното ѝ изпълнение. При осъществяването на тази дейност е необходимо индивидът да прояви владеене на процедурни и специфични знания, директно приложими за постигане на определен резултат, задоволяващ крайния потребител[1].

Класическото разбиране за наука е систематизирано и достоверно знание, базирано на наблюдение, опит, логика и анализ. То е експериментално проверимо със система от развиващи се и променящи се принципи. Това е научният метод за достигане до обективно познание, което е съвкупност от процеси, процедури и методи за придобиване на знания[2].

Двата класически типа наука са фундаментална и приложна. Непосредствена цел на приложните изследвания е прилагане на знанията от фундаменталните науки за решаване на познавателни и социално-практически задачи. Тук се проявяват т. нар. гранични изследвания, адаптирано обобщаващи ново и генериращи потенциално използваемо знание. Съществото в тези изследвания е включването и обединяването на различни видове дейности с интердисциплинарен характер, т. е. привличане на едно място на изследователи с опит в различни интердисциплинарни науки, с различен теоретичен и работен подход, методология и инструментариум (Обр. 1)[3].

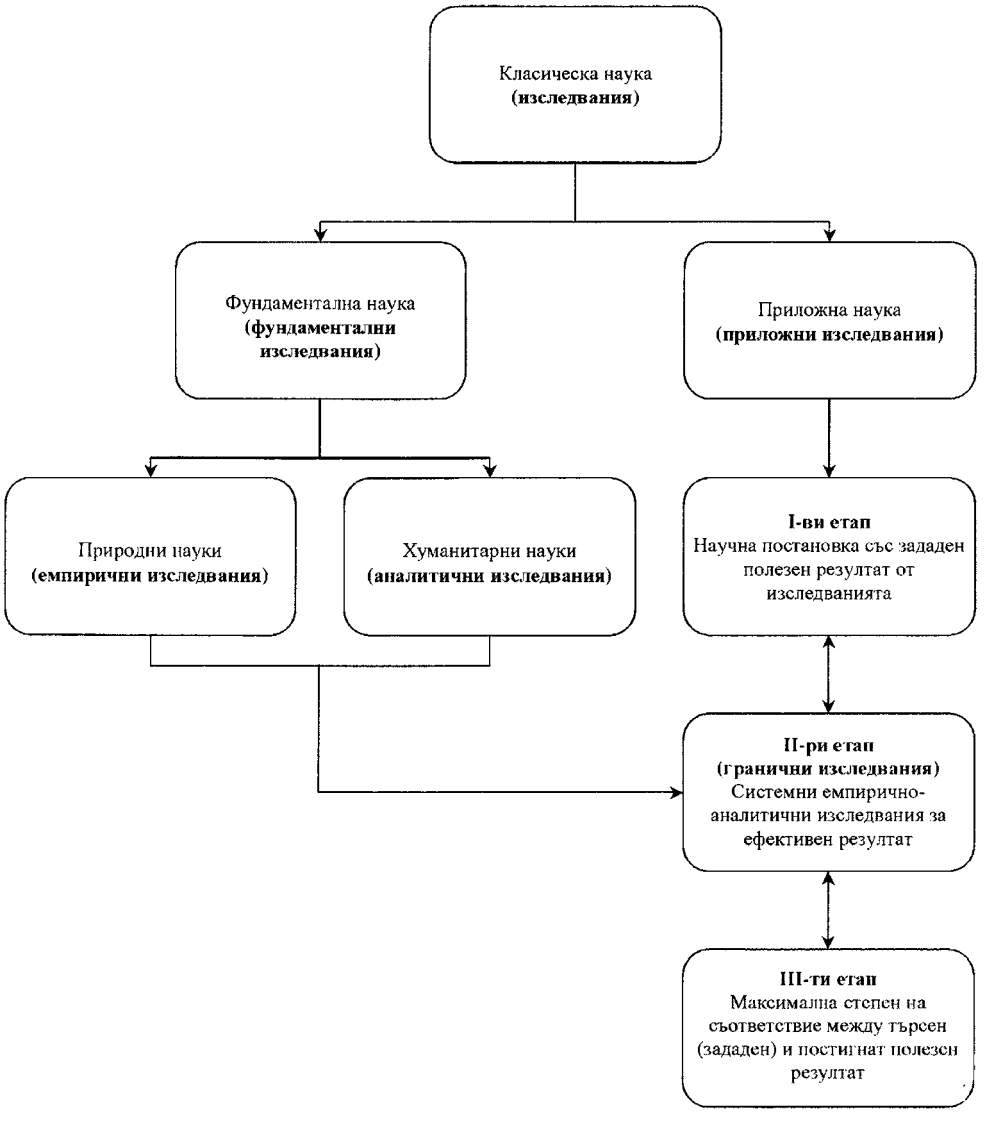

Обр. 1. *Схема за системност в научните изследвания.*

С изключително практическата си приложимост в секторите на националното стопанство, инженерната геодезия използва методи от различни клонове на геодезическата наука, т.е. на висшата геодезия, топографията, спътниковата геодезия и др., както и материали от заснеманията, в това число и космическите (Обр. 2)[4].

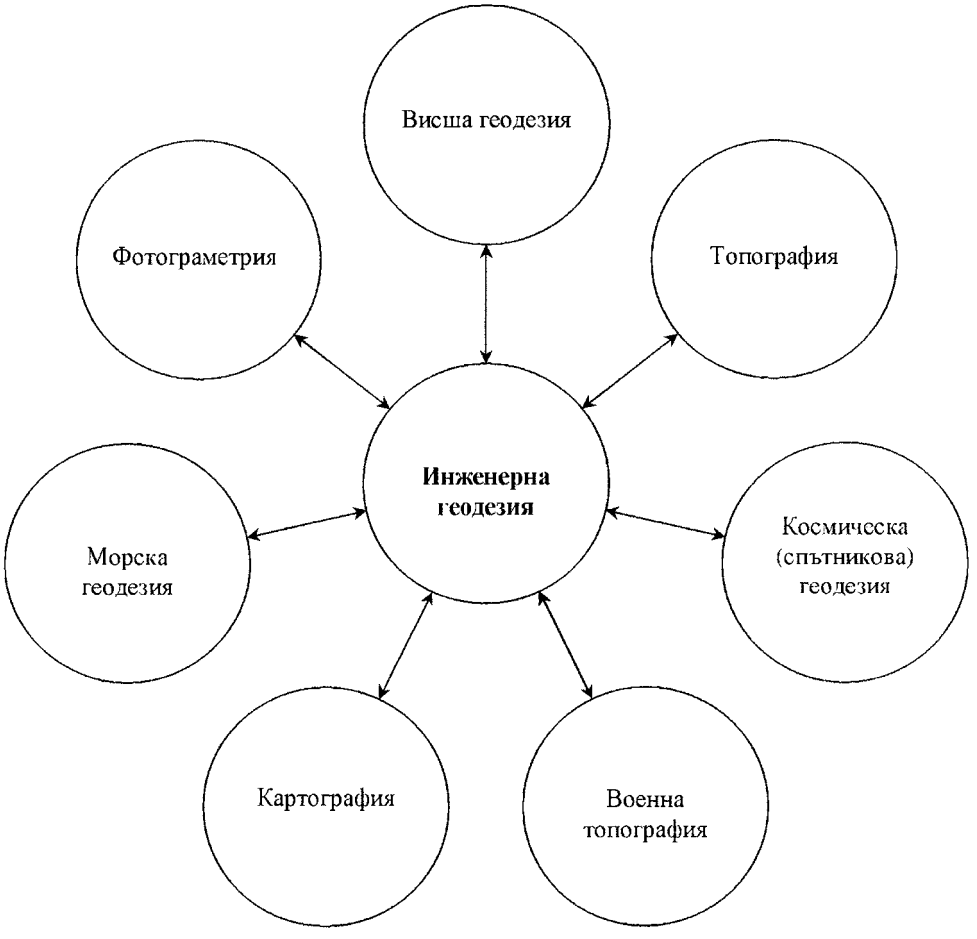

Обр. 2. *Схема за системни връзки на инженерната геодезия с различни геодезически дисциплини*

На свой ред инженерната геодезия е своеобразно свързващо звено между геодезическото познание и разнородни научни области като математика, икономика, техника, хуманитаристика и пр. (Обр. 3)[5].

Практически приложима, инженерната геодезия е в основата на административно-стопанската и инженерно-логистична дейност при опазване и съхраняване на културни ценности. Част от тях са археологическите обекти и приложението на инженерната геодезия е в съответното осигуряване на процеса на археологически разкопки, т. е. на полевата археология[6].

Обр. 3. *Схема за системни връзки на инженерната геодезия с разнородни научни области*

В приложен аспект полевата археология се проявява при самото разкопаване на терена, което се предшества от редица организационно-логистични дейности, както и от изграждането на Работна геодезическа основа (РГО). Следва полагане на Работна план-квадратна мрежа (РПКМ). Когато РГО е съществуваща, се пристъпва към полагане на РПКМ, а в зависимост от теренните условия РГО се дефинира чрез точки от местността. РПКМ обхваща избраните (указаните) от научния ръководител участъци от терена за работа и е съобразена с РГО. При необходимост за инженерно-геодезическото заснимане на отделни археологически структури се изгражда и Локална снимачна мрежа (ЛСМ), съобразена с РПКМ (Обр. 4)[7].

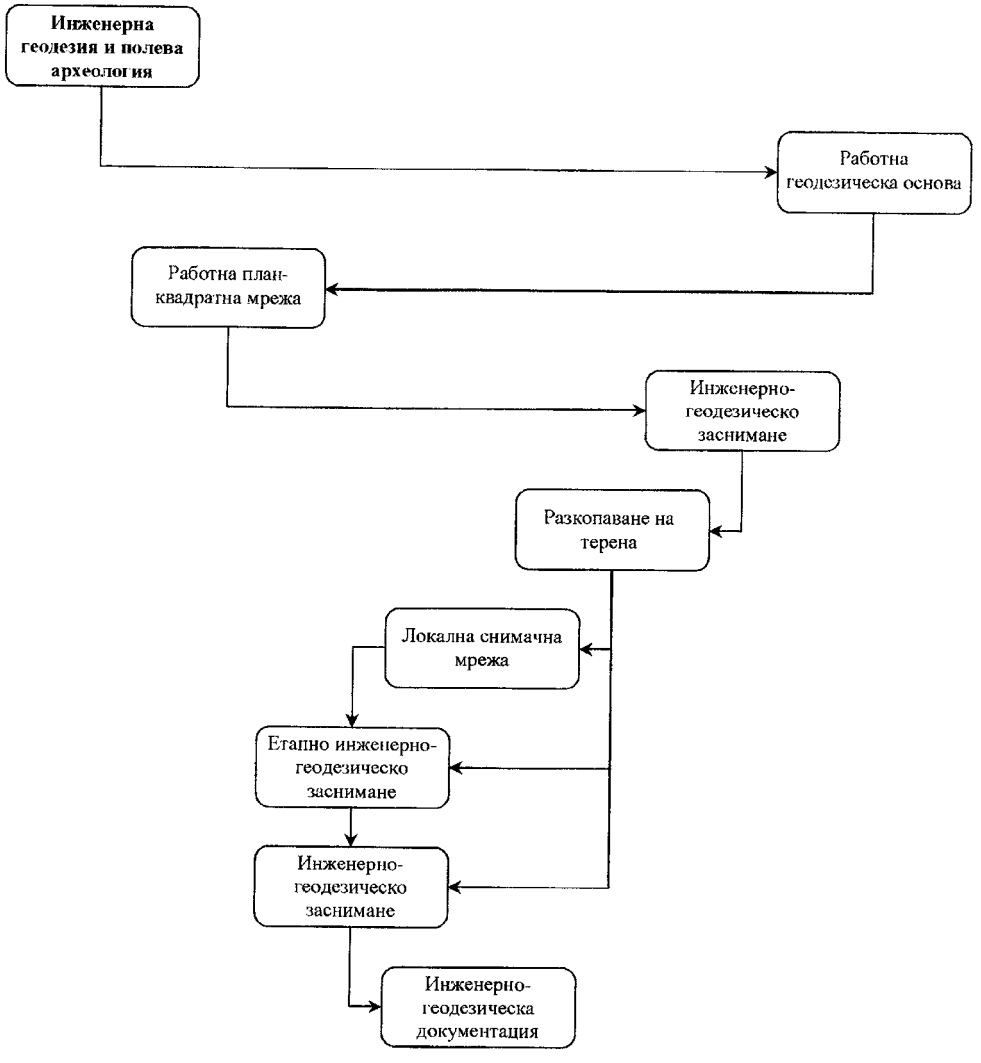

Обр. 4. *Схема на системни дейности при инженерно-геодезическо заснимане на археологически разкопки*

Тук е изявена взаимната системно-адаптивна обусловеност на полевата археология и приложната страна на инженерната геодезия. Тази обусловеност се разкрива най-вече при инженерно-геодезическото заснимане на археологически разкопки. Това е етапът на проявление на граничните изследвания, създаващи ново и генериращи потенциално използваемо знание (Обр. 5)[8].

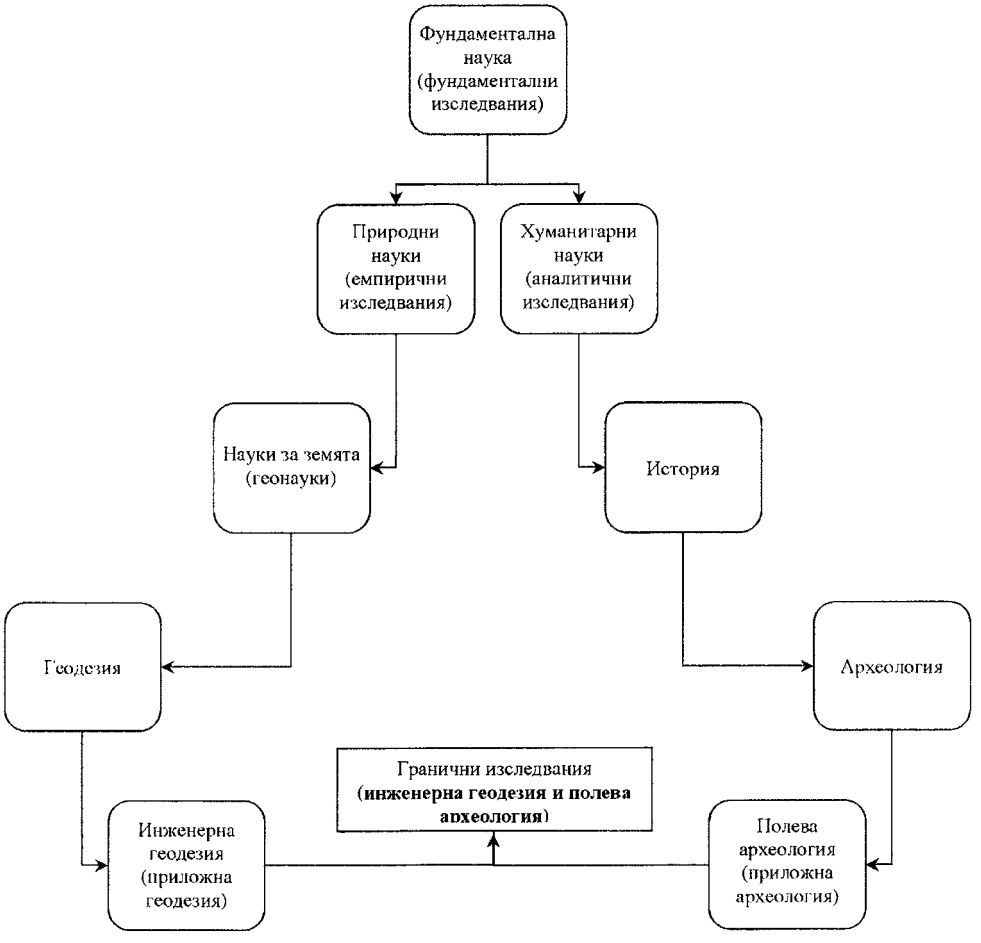

Обр. 5. *Схема за системна обусловеност на инженерната геодезия и полевата археология*

Граничните изследвания са с интердисциплинарен характер, което е предпоставка за съвместна работа на специалисти в различни научни области[9].

Казаното до тук потвърждава необходимостта от екипна работа, което превръща една идея в отворена развиваща се логистична система. Нейната ефективност се изразява в степента на съответствие между търсен и зададен полезен резултат, както и от необходимите разходи на ресурси и време. Ефективността и следствията от нея са за задоволяване на крайния потребител[10].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гарден, Ж.-К.** Теоретическая археология. Москва: Прогресс, 1983, с. 265; **Гюрова, Е.** Основни понятия в управлението на знания. – В: *Управление на знания*, София: Булвест

2000 ООД, 2012, 24–39, с. 25, 27, 30, 36; **Нишева, М., Д. Шишков.** Изкуствен интелект. Добрич: Интеграл, 1995, с. 42. [**Garden, Zh.-K.** Teoreticheskaya arheologia. Moskva: Progress, 1983, s. 265; **Gyurova, E.** Osnovni ponyatia v upravlenieto na znania. – V: *Upravlenie na znania*, Sofia: Bulvest 2000 OOD, 2012, 24–39, s. 25, 27, 30, 36; **Nisheva, M., D. Shishkov.** Izkustven intelekt. Dobrich: Integral, 1995, s. 42]

[2] **Карагеоргиева, А.** Увод в съвременната теория на познанието. София: Проектория, 2013, с. 297–298. [**Karageorgieva, A.** Uvod v savremennata teoria na poznanieto. Sofia: Proektoria, 2013, s. 297–298]

[3] **Банникова, Л., А. Балясов, Л. Боронина, Ю. Вишневский, Е. Кеммет, А. Петров, О. Ребрин, И. Шолина.** Проектирование образовательной среды современного инженера. Екатеринбург: Уральский федеральный университет, Высшая инженерная школа, 2013, ООО „Издательский Дом „Ажур", с. 185–186; **Гюрова, Е.** Модели и подходи за управление на знания. – В: *Управление на знания*, София: Булвест 2000 ООД, 2012, 55–74, с. 56; **Иванчева, Л.** Нова ера за науката. – В: *Вестник „Аз Буки"*, 12–18 юни 2014, Бр. 24, Приложение „Избрано", II – V, с. IV; **Ковачев, Г.** Теоретична археология. Справочник. Велико Търново: Фабер, 2007, с. 118; **Рангелова, А.** Приложни изследвания – съвременни тенденции. – В: *Международна научна конференция* „Развитието на икономиката и обществото на основа на знанието", 4–5 юни 2009 г., СУБ – Стара Загора, *Том II,* Образование, 1–4, с. 2–3, <http://www.sustz.com/Proceeding09/Papers/Education/A_RANGELOVA.pdf>, 24.03.2015. [**Bannikova, L., A. Balyasov, L. Boronina, Yu. Vishnevskiy, E. Kemmet, A. Petrov, O. Rebrin, I. Sholina.** Proektirovanie obrazovatelynoy sredy sovremennogo inzhenera. Ekaterinburg: Uralyskiy federalynyy universitet, Vysshaya inzhenernaya shkola, 2013, OOO "Izdatelyskiy Dom "Azhur", s. 185–186; **Gyurova, E.** Modeli i podhodi za upravlenie na znania. – V: *Upravlenie na znania*, Sofia: Bulvest 2000 OOD, 2012, 55–74, s. 56; **Ivancheva, L.** Nova era za naukata. – V: *Vestnik "Az Buki"*, 12–18 yuni 2014, Br. 24, Prilozhenie "Izbrano", II – V, s. IV; **Kovachev, G.** Teoretichna arheologia. Spravochnik. Veliko Tarnovo: Faber, 2007, s. 118; **Rangelova, A.** Prilozhni izsledvania – savremenni tendentsii. – V: *Mezhdunarodna nauchna konferentsia* "Razvitieto na ikonomikata i obshtestvoto na osnova na znanieto", 4–5 yuni 2009 g., SUB – Stara Zagora, *Tom II,* Obrazovanie, 1–4, s. 2–3]

[4] **Горбунова, В.** Инженерная геодезия. Кемерово. КузГТУ, 2012, с. 8; **Маждраков, М.** Геодезия. Част II. Инженерна геодезия. София: Минно-геоложки университет – София, 1992, с. 7; **Соломонов, А.** Инженерная геодезия. Минск: Вышэйшая школа, 1983, с. 5–7. [**Gorbunova, V.** Inzhenernaya geodezia. Kemerovo. KuzGTU, 2012, s. 8; **Mazhdrakov, M.** Geodezia. Chast II. Inzhenerna geodezia. Sofia: Minno-geolozhki universitet – Sofia, 1992, s. 7**; Solomonov, A.** Inzhenernaya geodezia. Minsk: Vysheyshaya shkola, 1983, s. 5–7]

[5] **Джорова-Маринова, С.** Интегриран подход при едно частно решение на обратната задача в теорията на потенциала. София, УАСГ, ГФ, КВГ, ПБ „Copy Partner", 2014, с. 1; **Клюшин, Е., М. Киселев, Д. Михелев, В. Фельдман.** Инженерная геодезия. Москва, Издательский центр „Академия", 2004, с. 4; Постановление №125 на Министерския съвет на Република България от 24 юни 2002 г. за утвърждаване на Класификатор за областите на висше образование и професионалните направления. – В: *Държавен вестник,* 02.07.2002, Бр. 64, с. 11; **Маждраков, М., Ил. Иванова.** Геодезия. Обща геодезия. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 2014, с. 16–18 (Фиг. 1.1). [**Dzhorova-Marinova, S.** Integriran podhod pri edno chastno reshenie na obratnata zadacha v teoriyata na potentsiala. Sofia, UASG, GF, KVG, PB "Copy Partner", 2014, s. 1; **Klyushin, E., M. Kiselev, D. Mihelev, V. Felydman.** Inzhenernaya geodezia. Moskva, Izdatelyskiy tsentr "Akademia", 2004, s. 4; Postanovlenie №125 na Ministerskia savet na Republika Bulgaria ot 24 yuni 2002 g. za utvarzhdavane na Klasifikator za oblastite na visshe obrazovanie i profesionalnite napravlenia. – V: *Darzhaven vestnik,* 02.07.2002, Br. 64, s. 11; **Mazhdrakov, M., Il. Ivanova.** Geodezia. Obshta geodezia. Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", 2014, s. 16–18 (Fig. 1.1)]

[6] **Горбунова, В.** Инженерная…, с. 7–8; **Клюшин, Е., М. Киселев, Д. Михелев, В. Фельдман.** Инженерная…, с. 4; **Маждраков, М.** Геодезия. Част II. Инженерна…, с. 11. [**Gorbunova, V.** Inzhenernaya…, s. 7–8; **Klyushin, E., M. Kiselev, D. Mihelev, V. Felydman.** Inzhenernaya…, s. 4; **Mazhdrakov, M.** Geodezia. Chast II. Inzhenerna…, s. 11]

[7] Инструкция за създаване и поддържане на геодезически мрежи с местно предназначение. Издадена от Главно управление по геодезия, картография и кадастър, София, 1986 (в сила от 01 юли 1986 г.), <http://www.cadastre.bg/sites/default/files/instrukcia_za_syzdavane_i_poddyrjane. pdf>, 24.03.2015; **Ковачев, Г.** Теоретична археология. Справочник. Велико Търново: Фабер, 2007, с. 119; **Кюркчиева, Д.** Математическа геодезия (Елипсоидна геодезия). Шумен: Епископ Константин Преславски, 2007, с. 6; **Маждраков, М., Ил. Иванова.** Геодезия. Обща…, с. 240–242; **Стоянов, Св.** Инженерно-геодезическо заснимане на археологически разкопки. – В: *Известия на СУБ – Варна*, „Културното наследство на Варна", Варна: СУБ – Варна, 2014, 120–129, с. 126–127. [**Kovachev, G.** Teoretichna arheologia. Spravochnik. Veliko Tarnovo: Faber, 2007, s. 119; **Kyurkchieva, D.** Matematicheska geodezia (Elipsoidna geodezia). Shumen: Episkop Konstantin Preslavski, 2007, s. 6; **Mazhdrakov, M., Il. Ivanova.** Geodezia. Obshta…, s. 240–242; **Stoyanov, Sv.** Inzhenerno-geodezichesko zasnimane na arheologicheski razkopki. – V: *Izvestia na SUB – Varna*, "Kulturnoto nasledstvo na Varna", Varna: SUB – Varna, 2014, 120–129, c. 126–127]

[8] **Маждраков, М., Н. Николов, Д. Бенов.** Отношението наука – практика. – В: *Годишник на Минно-геоложкия университет „Св. Иван Рилски"* гр. София. Том 56, Св. IV, Хуманитарни и стопански науки, София, 2013, 85–87, с. 86 (Фиг. 1). [**Mazhdrakov, M., N. Nikolov, D. Benov.** Otnoshenieto nauka – praktika. – V: *Godishnik na Minno-geolozhkia universitet "Sv. Ivan Rilski"* gr. Sofia. Tom 56, Sv. IV, Humanitarni I stopanski nauki, Sofia, 2013, 85–87, s. 86 (Fig. 1)]

[9] **Гарден, Ж.-К.** Теоретическая…, с. 40–43 (Рис. 1, Рис. 2); **Григоров, В.** Интердисциплинарни методи, прилагани в археологическите проучвания в Плиска. – Доклад на Четвърта национална конференция по археология, история и културен туризъм „ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ", „БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, РЕЛИГИЯ", Шумен, 14–16 май 2014 г.; **Гюрова, Е.** Основни понятия в…, с. 35; **Иванчева, Л.** Отношенията фундаментална – приложна наука в съвременното „общество на знанието" – В *Bulgarian Journal Science and Education Policy (BJSEP),* 2014, Vol. 8, No1, 216–237, p. 228; **Клейн, Л.** Новая археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). Донецк, ДонНУ, 2009, с. 14 (Табл. 1); **Клейн, Л.** Панорама теоретической археологии: русский текст с приложениями. – Stratum plus. Археология и культурная антропология, 2005–2009, №4, 11–116, с. 55. [**Garden, Zh.-K.** Teoreticheskaya…, s. 40–43 (Ris. 1, Ris. 2); **Grigorov, V.** Interdistsiplinarni metodi, prilagani v arheologicheskite prouchvania v Pliska. – Doklad na Chetvarta natsionalna konferentsia po arheologia, istoria, i kulturen turizam "PATUVANE KAM BULGARIA", "BULGARIA V EVROPEYSKATA KULTURA, NAUKA, OBRAZOVANIE, RELIGIA", Shumen, 14–16 may 2014 g.; **Gyurova, E.** Osnovni ponyatia v…, s. 35; **Ivancheva, L.** Otnosheniyata fundamentalna – prilozhna nauka v savremennoto "obshtestvo na znanieto" – V *Bulgarian Journal Science and Education Policy (BJSEP),* 2014, Vol. 8, No1, 216–237, p. 228; **Kleyn, L.** Novaya arheologia (kriticheskiy analiz teoreticheskogo napravlenia v arheologii Zapada). Donetsk, DonNU, 2009, s. 14 (Tabl. 1); **Kleyn, L.** Panorama teoreticheskoy arheologii: russkiy tekst s prilozheniyami. – Stratum plus. Arheologia i kulyturnaya antropologia, 2005–2009, №4, 11–116, s. 55]

[10] За оказаното съдействие благодаря на **Александра Егунова** – уредник-педагог в Регионален исторически музей гр. Шумен.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

ХАДЖИ ДИМИТРАКИ ХАДЖИПАНЕВ И НЕГОВАТА РОЛЯ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ШУМЕН ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Станимира Ангелова

HADZHI DIMITRAKI HADZHIPANEV I NEGOVATA ROLYA V UPRAVLENIETO NA SHUMEN PREZ PARVATA POLOVINA NA XIX V.

DIMITRAKI HADJIPANEV AND ITS ROLE IN THE MANAGEMENT OF SHUMEN IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY

Stanimira Angelova

Abstract: *Hadji Dimitraki Hadjiev was one of the most influential people of Shumen during the first half of 19 century. He took part in the management of the city since the founding of the Bulgarian municipality. He also was one of the nobs of the city, who covered with donations the costs of the Church "St. Ascension" in Shumen. He was a trustee after the modernization of Bulgarian schools and twice mayor of the Bulgarian minicipality.*

„Още с пристигането му в Шумен, на Кошута била отредена за жилище една от най-първите български чорбаджийски къщи, именно къщата на хаджи Димитраки Хаджи Панев, който по това време е бил първият българин.“[1]

Този бележит шуменец е стопанин на дома, в който е отседнал унгарецът Лайош Кошут. Личността на хаджи Димитраки не е била обект на задълбочени изследвания, вероятно заради оскъдната информация или защото се отдава по-голямо значение на унгарските емигранти свързани с неговия дом[2]. Г. Джумалиев дава следните сведения за него: „Роден (хаджи Димитраки Хаджипанев) около 1790 г., починал през 70-те години на XIX в. Състоятелен абаджия, многократно първомайстор на абаджийския и терзийския еснаф, деен член на общината, след смъртта на хаджи Стоян (Ганушев) и неин председател до 1849 г.…“[3].

Относно личния му живот информация дава неговият внук Илия Димитриев[4]. Според него, издигнатият от башибозуците шуменски първенец хаджи Паню, произхождащ от старите шуменски семейства, е баща на хаджи Димитраки Хаджипанев. „Хаджи Паню, строил къщата, бил събирач на данъците от българското население. Бил представител и застъпник на българското население. Държал се смело и в полза на българския еснаф. Имал голямо влияние

между турските градски управители.“[5] Всеки район в османската империя има по един наместник на българското и турско население, наречен от населението защитник. Българските защитници имат съдебни, финансови, църковни и обществени права. Те събират данъците от местното население и плащат общата сума на султана в Цариград, където обикновено сами отиват за внасянето им[6]. В повечето случаи са избирани влиятелни и заможни хора, които се ползват с доверието на населението и на османската власт. „Хаджи Паню бил силно ненавиждан от османския паша и вероятно поради това е бил отвлечен от дома си от турските власти посред нощ и убит край село Дормуш (дн. Лозево). На мястото на неговото убийство и до днес има чешма, построена от негови родственици.“[7] Това става по време на Руско-турската война.[8] След убийството на хаджи Паню, внукът Панайот, който тогава е бил 13 годишен, е заведен на Божий гроб от баба си, за да бъде спасен. Според роднини, обаче не внукът, а синът му Димитраки е изпратен в Йерусалим. Там остава 5 години.[9]

Хаджи Димитраки се обучава в килийното училище в началото на XIX в.[10] За неговата висока за времето си образованост и заможност на фамилията говори един печатен екземпляр на Софрониевия „Неделник“, който според Николай Димков е съхраняван в Окръжна библиотека „Стилиян Чилингиров“ в Шумен. На последния празен и неномериран лист пише:„Во лето 1818 купих х Димитраки х Паню“. Софрониевият „Неделник“ е трудно достъпен поради ви-

соката си цена. Тази книга стига до определен социален слой и както повечето старопечатни издания е печатана по поръчка[11].

Оженва се за дъщерята на хаджи Сава Караманлията – Елена (в някои сведения се среща името Еленка), от която има 7 деца. За съпругата му Елена (Еленка) се споменава и в едно писмо на Сава Доброплодни (макар и да не е назовано името ѝ) от 24 юни 1842. „Вторият тогава (хаджи Сава Хаджиилиев) имаше и три дъщери оженени за хаджи Димитракия тоже чорбаджия, за Панайота и за хаджи Димча"[12]. Илия Димитриев прави уточнение, че хаджи Сава Хаджиилиев жени първата си дъщеря още 15 годишна за сина на Хаджи Паню – Димитраки, с цел да добие влиянието, с което се е ползвало семейството в града. Това дава възможност на хаджи Сава, чужденец, караманлия, да създаде благоприятни връзки с българските първенци[13]. Според „Шуменска Кондика от 1808–1822 г." начело на българската община в града е хаджи Сава Хаджиилиев. Той е най-влиятелният българин в града през този период. Този чорбаджия, който е „дошел от Анадоллука" има голямо влияние „при правителството", обаче минава за чист българин.[14] Бракът между Хаджи Димитраки и Елена е сключен вероятно през 20-те години на XIX в.[15] Хаджи Димитраки също е „високопросветен човек и общественик…. отличавал се с доброта, родолюбие и благородство"[16].

В голяма част от документите, отнасящи се за управлението на Шумен в периода 1808–1861 г. присъства името на хаджи Димитраки Хаджипанев. „Контракт" съставен от гръцкия владика и „шуменските" общинари, относно размера на владичината в грошове и натура. Датиран въз основа на съдържанието от 1830 г., публикуван за първи път в сп. „Паметник" I кн. 6 1896 г. със следната пояснителна бележка – „Доставено в редакцията от г-н Козарева, шуменски класен учител, който го е намерил из книжнината на покойния си дядо хаджи Димитраки"[17]. Въпреки, че не е баш чорбаджия (градоначалник) на общината, той има правото да съхранява документи, свързани с управлението на града. Вероятно това не е единственият документ, свързан с управлението на града, съхраняван в дома му, след като е намерен „из книжнината" му. Скоро след основаването на съвета на оникилиите около 1831 г. хаджи Димитраки е сред уважаваните и дейни членове на общината и се ползва с голямо доверие. Това се потвърждава от спомените на дикиджията Хаджи Ради Бешевлията, записани от Илия Р. Блъсков през 1867 г. в Черковна кондика от 1830 г. Описани са даренията направени от шуменските общинари, за да покрият разходите по градежа на нова църква. Общинарите даряват пари, за да ползват църковен трон. Троновете са разпределени според мястото си на различна сума. Предварително определят кой трон на кой общинар „прилича", „според честта, имота и старината" и „службата на всеки едного". Според всички тези критерии на хаджи Димитраки се „полага трон срещу деспотива (владишкия) трон…"[18] Този трон е сред скъпите тронове, което предполага, че общинарят Хаджипанев е можел да си позволи финансово и ще му „прилича" според честта и старината.

Документ от 1835 г., „Законник" на българската община, който регламентира провеждането на годежи и венчавки в Шумен, е сред най-ранните доку-

менти, в които също фигурира неговото име. От 1841 г. с подновяването на общината в града, ръководството на училищното настоятелство е поето от „енергичния абаджия и член на общината хаджи Димитраки Хаджипанев", вследствие на което в учебното дело стават бързи и решителни промени[19]. Според промените в Шуменската община всеки еснаф е поемал грижите за църквата и училището за една година. Този еснаф е наричан епитроп. За училищен настоятел е избиран първомайсторът на еснафа. Заедно с още двама представители на еснафа те формират училищното настоятелство. Това настоятелство се грижи за осигуряване цялостното финансиране на училището – заплати на учителите и осигуряване на учебни помагала. В документи свързани с учебното дело в града до 1864 г. се среща неговото име сред настоятелите, което отново потвърждава неговото голямо влияние както в управлението на града, така и в терзийския и абаджийския еснаф. От 1841 г. фигурира и договор с даскал Илия за учителстването му в Шумен. В „Контракт" от 1847 г. на „шюменските градоначалници и настоятели" със Сава Филаретов за учителстването му в града също присъства неговото име, на първо място под договора.

В документ за самоуправлението на Шумен от 1850 г., където се регламентират правата и задълженията на новият градоначалник Жеко Хадживасилев, се говори за „хаджи Димитракиево време" – периода на неговото управление като градоначалник през 1849 г. През 1850 г. поради „старост" се оттегля. Според Никола Бацаров на 28 ноември 1861 г. хаджи Димитраки Хаджипанев, „който дотогаз беше представител (чорбаджий) на българите в гр. Шумен и окръга, даде си самоволно оставката, че не ще и не може веке да изпълнява тази длъжност". В тази година общината е прекръстена на църковно-гражданска община и „освобождава се от гръцки владици"[20]. Хаджи Димитраки продължава да взема участие в общинските дела и след тази дата. Според Г. Джумалиев, хаджи Димитраки става градоначалник след смъртта на хаджи Стоян Хаджиганушев през 1849 г. и управлява общината до 1850 г. В документ свързан с обществената дейност на Вичо Панов – писмо до „преподобните отци в манастир Зограф и Света гора Атонска" също се среща името на Хаджи Димитраки.[21] Писмото е с дата 29.02.1860 г. и е подписано от:

„Хаджи Димитраки Хаджи Панчо
Градоначалник
Анастас х. Стоянов
Вичо Панов – Доктор медицина"

В допълнителна бележка от съставителите се пояснява че писмото е писано от ръката на Вичо Панов. Според начина на изписване на имената, не се изяснява напълно кой е изпълнявал ролята на градоначалник към тази дата. Но факта че името на хаджи Димитраки е изписано първо в списъка, дава основания а се приеме че към тази дата, той е бил градоначалник.

В редица документи свързани с управлението на града от 1855 г. до 1861 г. присъства неговото име, вероятно след 1855 г. хаджи Димитраки отново е чорбаджия на Шумен до около 1861 г.

В писмо на Шуменската община до С. Доброплодни от 24 октомври 1855 г. шуменските „старци", сред които е и Хаджи Димитраки, отправят предложение към Сава Доброплодни да поеме управлението на градското училище, което той управлява преди години с „голиемо прилежание" срещу добро заплащане за 3 години[22]. В документ, свързан с църковно-националната борба от 1861 г., също се среща неговото име: Пълномощно, с което д-р Вичо Панов е упълномощен да представи исканията на българите за независима българска екзархия, дадено му от българите в Преславската епархия от 20 април 1861 г.[23] Това е единственият документ до този момент, в който присъстват имената както на хаджи Димитраки така и на сина му Панайот (хаджи) Димитриев. В „Свидетелство за учителстването" на Добри Войников в Шумен с дата 3/15 март 1864 г. като пръв училищен настоятел е хаджи Димитраки Хаджипанев. От 1867 г. в училищните „контракти" се среща единствено името на Андрей Хаджидимитров (Димитриев)[24], а не на хаджи Димитраки Хаджипанев.

След 1850 г. името на хаджи Димитраки присъства и в документ с частен характер. В „Описание подарително" от 1850 г., завещание на имоти в полза на черковно-школската каса, той е сред свидетелите, гарантиращи достоверността на завещанието.

Голяма част от информацията за хаджи Димитраки е събрана от спомените на негови наследници. Тази информация обаче е доста противоречива. Никъде не се споменава в подробности неговият баща, роднински връзки и за кой точно стар шуменски род става въпрос? Има много въпросителни и около убийството на хаджи Паню. Според сведенията дадени от Илия Димитриев, той е бил убит през Руско-турската война, но конкретната година на тази война е в сферата на предположенията. Също така не се уточнява и от какво точно е трябвало да бъде спасен синът хаджи Димитраки? Панайот хаджи Димитриев е единственият от синовете му носещ титлата хаджия. Тази титла обаче той придобива в по-късен период. В „Пълномощно на Величко Христов от Шумен с дата 1871 г. фигурира името на Панайот Димитриев, който към тази дата все още не е хаджия.[25] В старите кондики от XIX в. изписването на имената става по следния принцип – чорбаджиите, хората заемащи високо място в тогавашното общество са изписвани само с първото си име. Ако има съвпадение на имената, с второ име се записва този, който е по-млад или стои по-ниско в йерархията[26]. Във всички сведения събирани от наследници, хаджи Паню присъства единствено с първото си име. Името хаджи Паню се среща в няколко ранни документа – в летописа на хаджи Велико от 1799 г. „….август 1799 г. 22 Да са знай кату утидухми на Йерусалим, излезухме от Шюмен, август 29… известевам кой беше другаю ни … хаджи Паню и хаджийката му Калица."

Името му се среща на още едно място в летописа: „Да са знай у кого тази гудина (1804 г) има черковни пари… Хаджи Пане 100 (гроша)"[27]

В Шуменска кондика сред шуменските общинари също е посочен хаджи Пане. Неговото име се среща и като пазител на Божигробската кутия до 1813 г. Според тази кондика Хаджи Пане (Паню) е сред управниците на града до 1813 г.

Сведения за него след тази година няма. Ако той е станал жертва на убийство, вероятно това се е случило около 1813 г. През периода 1806–1812 г. Турция е във война с Русия. Опасността от ограбване на църквата кара общинарите да укрият имуществото на църквата „Свето Възнесение". От съображение за сигурност имената на хората взели предмети на съхранение не са записани[28]. Липсата на сигурност може да се приеме за причина за изпращане на сина в Йерусалим. Впечатление прави, че усилията на семейството са насочени към опазване живота на хаджи Димитраки и липсата на информация за други роднини. Вероятно именно хаджи Димитраки трябва да поеме делата на баща си. През Възраждането пътуването на поклонение до Йерусалим изисква много подготовка и средства. Общината изготвя списъци на желаещите да пътуват до Божий гроб понякога за година напред. Тръгва се в определено време в годината, за да могат поклонниците да пристигнат в Йерусалим на Великден. Необходимо е и време за изработка на специални дрехи за новият хаджия. Пътуване от такъв тип е трудно за организиране в кратък срок. По-вероятно става въпрос за предварително планувано пътуване или Димитраки просто е изпратен извън града за определено време. Не по-малка е възможността да е изпратен да учи занаят. От 01.02.1824 г. фигурира и договор за сдружение между хаджи Димитраки и чорбаджи Андрей[29]. В този период хаджи Димитраки практикува абаджийския занаят. Споменатият от Николай Димков Софрониев Неделник, който е притежание на хаджи Димитраки, е закупен от него през 1818 г. Според надписа, който дава авторът, „Во лето 1818 купих х Димитраки х Паню", хаджи Димитраки вече е хаджия. Самият факт, че е притежател на това издание говори, че той е достатъчно образован, за да може да оцени значението на това издание и също така достатъчно добре финансово, за да може да си го позволи. Вероятно хаджи Димитраки е бил на поклонение в Йерусалим до 1818 г. и след тази година започва да учи занаят.

Според редица източници хаджи Димитраки взема за съпруга първородната дъщеря на хаджи Сава Хаджиилиев – Еленка (Елена). В спомените си Илия Димитриев посочва „с цел да добие влиянието, с което се е ползвало семейството му в града. Това дало възможност на хаджи Сава, чужденец, караманлия да създаде благоприятна почва с българските първенци". През този период уредените бракове са често срещани. Уредените бракове имат за цел да уредят отношения от различен характер – икономически или лични (неплатени дългове, дългосрочни заеми, получаване на различни имоти и др.). В края на 20-те години на XIX в. след края Руско-турската война (1828/1829 г.) се създават благоприятни условия за общ стопански подем на града. Това довежда до замогване на повечето занаятчии и търговци в града[30]. Силно развито е и абаджийството. Доходният занаят и влиянието, с което се е ползвал хаджи Димитраки, са по-вероятни причини за сключването на този брак. През 30-те години на XIX в. хаджи Димитраки е с просперищ занаят – абаджийство, има голяма къща на централно място в града, ползвал се е с уважение и влияние. За това свидетелстват редица документи от този период, в които присъства неговото име – отреденият му трон срещу деспотивския в църквата, фактът, че

съхранява документи свързани с управлението на общината и други документи с различен характер.

Отворен остава въпросът за периода на неговото управление начело на българската християнска община. Според документите, които успях да проуча в периода 1850–1855 г. се забелязва, че хаджи Димитраки Хаджипанев отсъства от управлението на града и от обществените дела в града като цяло. Остава неясна причината, поради която се оттегля за пет години от обществените дела. Също така не е ясно кога отново заема поста на чорбаджия на общината, която управлява до 1861 г.

Личността на хаджи Димитраки Хаджипанев, както и на доста видни шуменци от този период, е малко позната. Липсата на достатъчна информация е една от основните причини. Информацията събирана от роднини и наследници и различни сведения, пренасяни през поколенията, често е неточна, но е важен източник за икономическото развитие на Шумен през първата половина на XIX в. Хаджи Димитраки играе важна роля в управлението на Шумен през този период, за което свидетелстват редица документи. През времето, в което е училищен настоятел, в Шумен са привлечени за учители видни будители като Сава Доброплодни, Сава Филаретов и Никола Бацаров. Хаджи Димитраки Хаджипанев е сред първенците на града при основаването на съвета на оникилиите през 1831 г., взема дейно участие в управлението н града до 1864 г. През 1849 г. е градоначалник, вероятно и след 1855 г. до 1861 г. Виден представител е на два еснафа в града – абаджийския и терзийския. Приеман е и за един от първите манифактурджии в града. Именно поради тази причина през 1849 г. видният унгарец Лайош Кошут е настанен в неговия дом. Според шуменци и според местната власт Хаджипанев е най-достоен като първи измежду българите да бъде домакин на най-видния сред емигрантите, смятан за крал на унгарците.[31]

Чрез брака си за най-голямата дъщеря на хаджи Сава Караманлията се сродява с рода на първия тогава по важност в града. Децата му стават наследници на двама шуменски градоначалници, ползващи се с голямо влияние. Освен добри финансии, наследниците му получават уважението, с което се е ползвал и което без съмнение е наследил от своят баща – хаджи Паню. Синовете на хаджи Димитраки Хаджипанев – Андрей и Панайот Димитриеви, заместват баща си и в общите градски дела, за което свидетелстват редица документи с техните имена.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чилингиров, Ст.**. Маджари и поляци в Шумен. София, 2014. с. 48. [**Chilingirov, St.** Madzhari i polyatsi v Shumen. Sofia, 2014. s. 48]

[2] Днес домът на хаджи Димитраки Хаджипанев е превърнат в къща музей „Лайош Кошут".

[3] **Джумалиев, Г**. Училищна сметководна книга на Шуменската община от 40-те години на миналият век (1839–1848 г.). – В: ИИМШ. Кн. 5. Варна, 1972. с. 200 бел под линия

6 [**Dzhumaliev, G.** Uchilishtna smetkovodna kniga na Shumenskata obshtina ot 40-te godini na minalia vek (1839–1848 g.). – V: IIMSH. Kn. 5. Varna, 1972. s. 200]

[4] Спомени на Илия Димитриев за еснафството и търговията в гр. Шумен преди Освобождението. – В: сборник Шумен и Шуменско III 1971. с. 178 [Spomeni na Ilia Dimitriev za esnafstvoto i targoviyata v gr. Shumen predi Osvobozhdenieto. – V: sbornik Shumen i Shumensko III 1971. s. 178]

[5] Бележки на Г. Джумалиев на къща – музей „Лайош Кошут". Документален фонд къща – музей „Лайош Кошут" Непубликувани [Belezhki na G. Dzhumaliev za kashta muzey "Layosh Koshut". Dokumentalen fond kashta muzey "Layosh Koshut"]

[6] Виж бел. 4 [Spomeni na Ilia Dimitriev za esnafstvoto i targoviyata v gr. Shumen predi Osvobozhdenieto. – V: sbornik Shumen i Shumensko III 1971. s. 178]

[7] В непубликуваните материали на Г. Джумалиев не се уточнява кога и къде е построена тази чешма. В самото село се споменава за 3 чешми, но нито една не се свързва с убийството на хаджи Паню.

[8] В непубликуваните материали, на Джумалиев се посочва в скоби „може би 1806–1811", базирайки се на сведенията дадени от Люба д-р Имукова (виж бел. 9). Но Илия Димитриев посочва че вероятно в периода 1805–1810 година Хаджи Димитраки (изписан като Димитър) е отведен от майка си в Йерусалим. а самият Хаджи Паню е бил задигнат по време на похода на Кьорвезир в Бендер по времето на Екатерина Велика.

[9] Спомени на шуменци за отминала епоха – Интервюта и бележки на Георги Джумалиев част 1 Варна 2015 г. „Люба д-р Имукова" стр. 13–14: Информацията е посочена и в няколко други източника – в спомените на Илия Димитриев (виж бел 4) в бележките на Джумалиев (виж бел. 5) [Spomeni na shumentsi za otminala epoha – intervyuta i belezhki na Georgi Dzhumaliev chast 1. Varna, 2015 g. "Lyuba d-r Imukova", s. 13–14; Spomeni na Ilia Dimitriev za esnafstvoto i targoviyata v gr. Shumen predi Osvobozhdenieto. – V: sbornik Shumen i Shumensko III 1971. s. 178; Belezhki na G. Dzhumaliev za kashta muzey "Layosh Koshut". Dokumentalen fond kashta muzey "Layosh Koshut"]

[10] **Джумалиев, Г**. Учебното дело в Шумен през първата половина на XIX в. – В: Шумен – Коларовград. Кн. II. Шумен, 1962. с. 127 [**Dzhumaliev, G.** Uchebnoto delo v Shumen prez parvata polovina na XIX v. – V: Shumen – Kolarovgrad. Kn. II. Shumen, 1962. s. 127]

[11] **Димков, Н.**. Шумен през Възраждането. В. Търново: Изд. „Фабер" 2005. с. 14–15 [**Dimkov, N.** Shumen prez Vazrazhdaneto. V. Tarnovo: Izd. "Faber" 2005. s. 14–15]

[12] **Доброплодни, С.** Кратка автобиография. София 1893 г. с. 40 [**Dobroplodni, S.** Kratka avtobiografia. Sofia 1893, s. 40]

[13] Виж бел 4. [Spomeni na Ilia Dimitriev za esnafstvoto i targoviyata v gr. Shumen predi Osvobozhdenieto. – V: sbornik Shumen i Shumensko III 1971. s. 178]

[14] **Георгиева, Д.** Шуменската кондика 1808–1822 г. – В: ГМСБ. Кн. 18. В. Търново,1992. с. 213. [**Georgieva, D.** Shumenskata kondika 1808–1822 g. – V: GMSB. Kn. 18. V. Tarnovo, 1992. s. 213]

[15] Посочена е различна годината на раждане на първородния син на Еленка и хаджи Димитраки – Панайот Димитриев – Според Димитър Димитриев е роден в края на 20-те години на XIX в., а според Люба д-р Имукова около 1823 г. Това предполага, бракът им да е бил сключен през 20-те години на XIX в.

[16] **Димитриев, Д.**. За рода Димитриеви. Непубликуван материал документален фонд къща – музей „Лайош Кошут" [**Dimitriev, D.** Za roda Dimitrievi. Nepublikuvan material dokumentalen fond kashta – muzey "Layosh Koshut"]

[17] Списание Паметник. I Кн 6. 1896. с. 521–523 [Spisanie Pametnik. I Kn. 6, 1896. s. 521–523]

[18] **Блъсков, Илия. Р.** Материали по история на нашето Възраждане. Шумен, 1907. С 18–19 [**Blaskov, Ilia R.** Materiali po istoria na nasheto Vazrazhdane. Shumen, 1907. S. 18–19]

[19] Виж бел 3 с. 188 [**Dzhumaliev, G.** Uchilishtna smetkovodna kniga na Shumenskata obshtina ot 40-te godini na minalia vek (1839–1848 g.). – V: IIMSH. Kn. 5. Varna, 1972. s. 188]

[20] **Бацаров, Н.** Животоописанието ми. София 1986. с 78–79 [**Batsarov, N.** Zhivoto-opisanieto mi. Sofia, 1986. s. 78–79]

[21] Д-р Недев, Н, Попов, Н, Николов, С. „Шепот в корените“ кн 1. Шумен, 2004. с 105–106 [D-r Nedev, N., Popov, N., Nikolov, S. Shepot v korenite. Kn. I. Shumen, 2004. s 105–106]

[22] Виж бел 11 с 27 [**Dimkov, N.** Shumen prez Vazrazhdaneto. V. Tarnovo: Izd. “Faber” 2005. s. 27]

[23] **Георгиева, Д, М. Пенков**. Шумен и Шуменско XV–XIX в. Шумен, 1996. с. 225–228 [**Georgieva, D., M. Penkov.** Shumen i Shumensko XV–XIX v. Shumen, 1996. s. 225–228]

[24] Андрей Димитриев е син на Хаджи Димитраки.

[25] Виж бел. 23 с. 234–237 [**Georgieva, D., M. Penkov.** Shumen i Shumensko XV–XIX v. Shumen, 1996. s. 234–237]

[26] Устни сведения дадени от Доротея Георгиева.

[27] **Джумалиев, Г**. Летописът на Хаджи Велико от гр. Шумен (1771–1811 г.). – В: ИНМК. Т. III. Варна, 1965. с. 55–64 [**Dzhumaliev, G.** Letopisat na Hadzhi Veliko ot gr. Shumen (1771–1811 g.). – V: INMK. T. III. Varna, 1965. s. 55–64]

[28] Виж бел 14 [**Georgieva, D.** Shumenskata kondika 1808–1822 g. – V: GMSB. Kn. 18. V. Tarnovo, 1992. s. 213]

[29] Виж бел 10. с. 127 [**Dzhumaliev, G.** Uchebnoto delo v Shumen prez parvata polovina na XIX v. – V: Shumen – Kolarovgrad. Kn. II. Shumen, 1962. s. 127]

[30] Пак там с. 128 [**Dzhumaliev, G.** Uchebnoto delo…, s. 128]

[31] Виж бел 1 с 48, 89 [**Chilingirov, St.** Madzhari i polyatsi v Shumen. Sofia, 2014. s. 48, 89]

ШУМЕНСКИТЕ ПАЗАРИ, ТЪРЖИЩА И ЧАРШИИ ПРЕЗ XV–XIX ВЕК. СПОМЕНИ НА ШУМЕНЦИ И ЕВРОПЕЙСКИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

Димитър Стойков

SHUMENSKITE PAZARI, TARZHISHTA I CHARSHII PREZ XV–XIX VEK. SPOMENI NA SHUMENTSI I EVROPEYSKI PATESHESTVENITSI

THE MARKETS, TRADE PLACES AND BAZAARS IN SHUMEN DURING THE XV–XIX CENTURY – MEMOIRS OF TRAVELLERS FROM SHUMEN AND EUROPE

Dimitar Stoykov

Abstract: *The following article shows the importance of the markets in Shumen during the Ottoman occupation for the economy in Shumen. I review some of the factors that characterized how the trade in Shumen was formed and how it worked in order to clarify the nature of business, the appearance of the marketplaces, the economic growth of Shumen and how it reflected on the local populace during the National Revival. Until now, this matter has only been partially researched, and the focus had been placed mainly on the crafts, tradesmen and some of the trade cores in the city. My goal is, through the memoirs and writings of citizens of Shumen and foreigners, to show the marketplace as a vital precondition for the contacts of the traders of Shumen, councilors and intellectuals with the modern Western world, which transformed Shumen into a famous trade and cultural center.*

Настоящата статия е опит да се покаже значимостта на шуменските пазари през епохата на османското владичество за стопанското оживление на град Шумен. Спирам се на някои моменти, характеризиращи възникването и функционирането на пазарите с оглед изясняване характера на търговията, облика на самите тържища, икономическото развитие на Шумен и отражението му върху местното общество в периода на Българското възраждане. Проблемът досега е проучван само частично и то най-вече са изследвани видовете занаяти, еснафи и част от търговските ядра на града. Целта ми е чрез спомените на шуменци и писанията на чуждите пътеписци да покажа пазарите като основна предпоставка за контактите на шуменските търговци, общественици и книжовници с модерния западен свят, която превръща Шумен в известен търговски и културен център.

Важността на тържищата, пазарите и чаршиите в българските земи, конкретно за Шуменския регион, предизвиква интереса на редица европейски пътешественици от епохата на османската експанзия. Стратегическото място

на града, еднаквата му отдалеченост от р. Дунав и Черно море са добра перспектива за оживена търговия.

Европейските дипломати или пътешественици проявяват и научен интерес към град Шумен, независимо от целите, които са преследвали, минавайки през тези земи. В техните бележки, доклади и описания се съдържат ценни сведения за селското стопанство, занаятите, търговията, културата и бита на населението. В резултат на тази информация част от неизяснените исторически аспекти се конкретизират и преоткриват.

Фактът, че град Шумен се намира на кръстопът и има благоприятно географско разположение, създава необходимите условия за интензивна търговия, което от своя страна предполага появата на многобройни пазари, тържища, търговски ханове и кервансараи. Трябва да се отбележи, че по време на османското владичество Шумен се превръща в главен военен и търговски център на Североизточна България.

Завладяването на Шумен и околностите му от Османската империя е придружено от жестокости и разруха, а това нанася тежък удар върху стопанството и търговията на района. До края на XVI в. според Павел Джоржич населението на Шумен и Североизточна България е изцяло българско с незначителни военни гарнизони и малки турски колонии[1]. За кратко време градът се развива като значим стопански и търговски център и измества в икономически план старите столици Плиска и Преслав.

През XV и XVI в. поради своето ключово местоположение град Шумен се издига като военен, пътен, административен и пазарен център. Характерно за търговията в района през този период е, че благодарение на дубровнишките търговци и водената от тях търговия в Шумен се възстановяват и развиват много от старите занаяти: железарство, грънчарство, шивачество и др.[2]

„Ески чаршия“ (снимка № 1) е първото средище и пазар на град Шумен. Там се намира и най-старото турско заселище[3]. Именно тук се събират пътищата от Русчук, Силистра, Провадия и Търново. През Шуменското плато е минавал керванси път, нар. „Девебарган“[4], който преминавайки през Старопланинските проходи е достигал до Цариград.

През втората половина на XVI в. градът е включен в сухопътната търговия на Дубровнишката република – факт, който предполага разрастване на градското ядро на изток и появата на нов пазар „Шейтан чаршия“[5] (вж. снимка № 1). Точно там е издигнат от дубровнишките търговци голям покрит пазар „Безистен“ (снимки № 2 и № 3). Безистенът е една от най-старите обществени сгради в града и представлява оригинална търговска и складова постройка, първообраз на съвременните покрити пазари. Многобройните дюкяни служат за склад и съхранение на ценни стоки от ограбване и пожар, както и за продажбата на сукно, велур, кадифе, дамаска, стъклария, керамика, метални и златни изделия и колониални стоки (подправки, сол, захар, зехтин и др.)[6].

Интерес за историческата публика представляват данните, записани от известния краевед и историк Георги Джумалиев[7], които имат за цел да осветлят и популяризират интересни моменти от търговския живот на град Шумен през

Възраждането чрез непубликувани разкази на шуменци. Информацията е събрана в девет тетрадки, които се съхраняват в Регионалния исторически музей, отдел „История на българския народ XV–XIX в.“ под инв. № 3073.

Ценни сведения за търговията в града получаваме от Иванка Пашмакова[8], която ни запознава с живота на свекър си Иван Гълъщев. Според нея свекър ѝ е имал обущарски дюкян в гр. Тулча, в който е работил най-големият му син. От шуменския си дюкян търговецът изпраща в Тулча редовно цели коли с готова стока, която там се разпродава бързо между руснаците.

Друга гражданка на Шумен, Анастасия Радева[9], ни съобщава, че „На „Казанджийската“ улица има десетки казанджийски работилници и дюкяни. И от блъскането на чуковете по нея се носеше невъобразим шум, тя като че ли представляваше една голяма работилница и съм чувала от баща ми да казва, че казанджиите са гордостта на шуменския еснаф“. В последната четвърт на XIX в. търговският живот на града е съсредоточен на „Бит пазар“ (снимки № 4 и № 5). Много оживени са и чаршиите на площад „Оборище“ и „Араста“, но очевидно търговската дейност се концентрира в това време на „Куширската“ чаршия (снимка № 6). По това време още съществува и сърмаджийството. Главните сърмаджийски дюкяни са започвали от магазините на Дюкмеджиев към „Бит пазар“. Малко сърмаджии, и то повече арменци, е имало на „Къллека“ (снимка № 7). Последният е бил много оживен чаршийски център преди Освобождението на България.

Информация за търговския живот в Шумен получаваме от Душка Кандиларова, която ни оставя трайни и добри спомени. „Чувах от баща си, че дядовците ми Димо и Жечо са били състоятелни търговци манифактуристи. Дюкяните им са се намирали на площад „Оборище“, на ъгъла до „Стълбената“ улица, където имали три магазии с големи галерии. Долу се намирал дюкян за продажба на готовата стока, част от която се доставяла от Цариград, Букурещ и Виена, а останалата е произвеждана в галерията работилница. Там са шиели дрехи, шалове, кърпи и някои кинкалерийни стоки“[10].

Данни за видовете стоки на шуменския пазар, размера на стоковия оборот и асортимента получаваме от добре запазен документ „Закон за пазарния бач на град Шумен от XVI век“, който ни дава подробни сведения за размера на бериите и акцизите, събирани в Шумен. Може да се предположи, че законът е изработен във връзка с построяването на Безистена, с цел да се регламентират и определят пазарните такси, събирани от местните и чужди търговци. Този важен документ за шуменската стопанска дейност е датиран от известната османистка Бистра Цветкова[11].

В средата на XVIII век, според сведенията на френския дипломат Шарл дьо Пейсонел[12], град Шумен изнася значителни количества восък за Франция. Пейсонел дава едно от многото добри описания на търговската и стопанска дейност по българските земи с оглед на френските интереси на Балканите. Друг европейски пътешественик, оставил данни за града, е барон Божур[13]. От него научаваме, че град Шумен има голямо военно значение и е считан като двоен ключ за долината на Дунав и за залива на Варна.

Своите наблюдения за Шумен и Шуменско с дата 13 юли 1740 г. описва в своя пътен дневник и капитан Шад[14]. „Българите християни заемат един голям квартал на града, където те имат една обществена църква, обслужвана от един архимандрит с няколко свещеници и дякони. Жителите там са заможни“[15].

От цитата по-горе можем да отбележим, че градът разполага с добре уредена църква и голяма част от населението е заможно. Това е факт и се дължи на доброто икономическо състояние на еснафската организация в град Шумен. Информация за нея получаваме от църковна кондика[16] от (1860–1861 г.). Там на първо място е отбелязан дикиджийският еснаф, който разполага в касата си с 37 500 гроша. Сумата, отделена за черковно-школски дела от първия по значение еснаф, респектира и подсказва за икономическото състояние на дикиджиите и града по това време.

В началото на XIX в. Шумен се слави като добре развит търговско-занаятчийски център. За разлика от махалите, чаршиите са смесени и българите държат най-хубавите дюкяни, които вече са 1532 дюкяна, 253 магазина, 28 хана, и 13 хамбара[17]. Това се потвърждава от посетилия на 22 май 1813 г. град Шумен арменски духовник и историк Минас Пъжъшкян. В своето писмо той споделя: „А Шумла е занаятчийски град, където се изработват чудни предмети за всекидневния бит. Оттук се изнасят ценни съдове от бакър за Цариград и нашата Венеция“[18].

През 1827 г. капитанът от британската кралска флота Чарлз Франкланд, пътувайки от Букурещ за Константинопол и минавайки през град Шумен, ни оставя важни сведения за търговския облик на града. „Пристигнахме в Шумна или Чумла около два часа, прекосявайки много висока и стръмна верига от песъчливи, но добре залесени хълмове, където бяхме застигнати от силна буря от сняг и дъжд. Тук видяхме да работят много шивачи и казанджии, което придаваше оживен търговски облик на град. Освен това по склоновете на песъчливите хълмове, които почти отвсякъде обграждат Шумла, има много лозя и това ме кара да мисля, че тук се произвежда вино“[19].

Ценна информация получаваме и от изтъкнатия френски географ Барбие дьо Бокаж, посетил Шумен през 1828 г. В своя пътепис той пише: „В този град, днес толкова значителен и известен със занаятите и индустрията си, живеят много търговци, в него има предачници, работилници за коприна, дъбилни, леярни за мед, произвеждат се много турски дрехи от сукно, които се изпращат в Константинопол и другите големи градове на империята. Кинкалерията, грънчарските изделия и виното са все още основните стоки на търговията му. Медникарите и тенекеджиите, които се считат за най-изкусните в цяла Турция, са достигали до много голямо съвършенство в изкуството си“[20]. От думите, които използва дьо Бокаж ни прави силно впечатление, че град Шумен е показан като занаятчийски и индустриален център. Факт, който не е за пренебрегване, тъй като в началото XIX век градът е силна турска военна крепост, търговията е в своя разцвет, което налага промяна на облика на самата търговска дейност. Шумен разполага с напълно оформена търговска пътна мрежа, която свързва българските земи с обширния пазар на Османската империя и европейския

свят. Местните пазари са тясно специализирани в производството и продажбата на стоки в зависимост от потребностите на населението. Занаятчиите работят не само по поръчка, а и за задоволяване непрекъснато нарастващите нужди на местния и чуждия пазар.

Стопанското развитие на град Шумен през епохата на Възраждането се изразява в това, че типично турски занаяти преминават в ръцете на все по-нарастващото българско население. Традиция по това време става пазарните места да са изнесени извън жилищните квартали. Информация за многобройните пазарища получаваме от изтъкнатия шуменски историк Георги Джумалиев[21]. Според него за нуждите на занаятчийството в началото на XVIII в. в близост до оживените пазари и тържища се построяват бани, кафенета, джамии, шадравани и кула-часовник (снимки № 8 и № 9). По-известни търговски средища тогава са Бит пазар, Шейтан чаршия, Юкара пазар, Къллек чаршия и др.

Дълги години Джумалиев събира и записва спомени[22] от възрастни граждани за миналото на град Шумен. Чрез тях до нас достига важна и ценна информация, относно имената на търговци, занаятчии, ханджии, кожари, дикиджии и др., които са държали дюкяни на разните шуменски чаршии.

XVIII век е периодът, в който икономиката на града се разраства и разширява, което от своя страна налага изграждането на нови пазари. Точно тогава се създава нова, голяма и оживена чаршия – Бит пазар[23].

В близост до споменатата вече Шейтанчаршия, около Солак джамия израства като важно търговско средище Юкара пазар[24]. А за нуждите на гъстонаселените квартали: Къллек, Равна, Пилидж и др., в началото на XVIII век възниква друга голяма чаршия – Къллек[25]. Този пазарен център разполага с около 300 дюкяна[26] с различно предназначение. Там се предлагат стоките на местните бакали, абаджии, железари, кожухари и др. Друг известен пазар е чаршията на Кушир[27], която според изследователя на Шумен Минко Пенков възниква не по-рано от началото на XIX в., след разрастването на града в източна посока. Кушир е най-оживеното тържище на шуменци в продължение на повече от две столетия. На петъчния пазар се предлагат стоките на стопаните от селата на Герлово и Делиормана[28].

По мнение на Димитър Раданов[29] бащата на съпругата му (Стоян Русев) е абаджия и има дюкян на абаджийската чаршия (снимка № 10), някъде зад Сунтур баня, където продава своята стока. Д-р Кирил Попов[30] чрез своите спомени ни осведомява за баща си Атанас Попов, който в съдружие с двамата си братя имат търговска кантора в Цариград (намираща се в Герас хан). Разрастването на търговската им дейност по думите на д-р Попов ги принуждава да отворят кантора и в гр. Меджидие. Участват и в първото българско параходно дружество, което скоро се проваля.

Позовавайки се на посочените данни от Велико Кърджиев[31], ние разбираме за новостите на европейския свят, които бързо и целенасочено се възприемат от шуменци. Именно такъв е случаят с английския пътешественик Робърт Уолш[32], който през XIX век посещава град Шумен и описва една необикновена новост за града – кула часовник. „…в града има една необикновена новост –

голям градски часовник: той отбелязва часовете с камбанен звън, който се чува из целия град, по него жителите сверяват времето… Това необикновено нововъведение, така близко до европейския стил, било направено преди няколко години от един паша, който бил затворник в Русия. Там той се пристрастил към камбаните, а когато се завърнал, донесъл със себе си биещ часовник, който поставил в Шумла“[33]. Пътеписът на Уолш съдържа и ценни сведения за търговската дейност на Шумен със столицата на Османската империя. „Именно тук живеят най-прославените тенекеджии и казанджии в Турската империя, които изпращат своите стоки в Константинопол“[34].

Изворовият материал, който се съдържа в не малък брой османски документи, кондики и търговски тефтери, осветлява и показва града като значим търговски център, а неговото израстване и групиране на занаятчийски дюкяни от един и същи бранш в отделни чаршии е интересно явление по нашите земи. Типичен пример за тези процеси е създаването на казанджийската чаршия, чиято дейност получава известност в пределите на Османската империя.

В края на 20-те години на XIX век граф Джордж Кепъл[35] по време на посещението си в Шумен ни предоставя подробна, достоверна и интересна информация за хановете, където са отсядали търговците. В тези сгради след тежкия ден гостите на града са се отдавали на различни забавления.

Данни за търговския живот в Шумен получаваме и от унгарските емигранти, които в средата на XIX век са заточени в града. Йозеф Хуттер намира, че „… индустрията на града е все още в детска възраст“[36], но не забравя да спомене за прочутите медникари и копринари. Филип Корн добре илюстрира в своята творба пазарния делник на шуменските търговци. Той ни информира за това, че „Пазарът в Шумла е доста оживен, голямо значение има търговията с кожи, сукно и медни изделия. Срещат се и няколко работилници за копринарство“[37]. Друг автор, Габор Егреши, описва в дневника си многообразието на чужди стоки, предлагани от арменски търговци. „Всички модни европейски стоки в Шумла са английско производство и са изключително евтини. В няколкото дюкяна на арменските търговци се намират стоки за всеки цивилизован човек. По поръчка на емигрантите с повече пари единият арменец – собственик на дюкян, докара от Константинопол шампанско, бордо, ел и портер“[38]. Сведенията на Егреши за шуменските пазари са подробни и ни дават пълна информация за характера на търговията[39].

От описанието на фон Молтке става ясно, че Шумен е значителен производствен и търговски център. Пребиванието на арменци и евреи е свидетелство, че те намират тук добри условия за търговски предприятия[40].

Информация за търговията в град Шумен черпим и от полска енциклопедия от 1867 година. „По-важни занаяти на населението са копринарство, лозарство, селско стопанство, табашка индустрия. Търговията по пазарите е доста оживена“[41]. Шумен е споменат и в чешка енциклопедия от 1872 г. От нея получаваме информация, че градът е производител на медни изделия, най-добрите в цяла Турция, сукно и кожи, преде се коприна и се развива оживена търговия[42].

Благодарение на Феликс Каниц[43] и Константин Иречек[44] до нас достигат пълни и достоверни сведения за това как се произвеждат качествени стоки и как шуменските търговци добиват известност в цялата Османска империя и европейския свят.

Тържищата, пазарите и многобройните чаршии от епохата на Възраждането изиграват съществена роля в търговските и културни връзки на град Шумен с останалите градски центрове. Не е случаен фактът, че в града има повече от 10 пазарни средища, което ни подсказва за икономическото равнище на град Шумен. Шуменските търговци и занаятчии са основното ядро за икономическия, духовния и културен разцвет на града. Те със самочувствие носят скъпи европейски дрехи, семействата им имат по-висок от средния стандарт, а децата им учат в престижни училища и университети в Европа и Русия.

Формирането на градския облик на Шумен влияе върху чаршийските улици и пазари, където навлизат новите западни стандарти, целящи модернизация на европейските материални и духовни хоризонти.

Представените тук данни за шуменските пазари, тържища и чаршии през XV–XIX век съвсем не изчерпват всички сведения от известните пътеписи. Те са част от този богат изворов материал, който изследван внимателно и обективно спомага за проучване историята на града и региона в епохата на Възраждането.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дринов, М.** Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество. В: *Период. сп.*, кн. VII, с. 17–18. [**Drinov, M.** Istorichesko osvetlenie varhu statistikata na narodnostite v iztochnata chast na Balgarskoto knyazhestvo. V: *Period. sp.*, kn. VII, s. 17–18]

[2] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на град Шумен (Коларовград) през епохата на турското владичество. – В: *Известия на Народния музей Коларовград*, кн. I, Варна, 1960, с. 84. [**Dzhumaliev, G.** Ikonomichesko razvitie na grad Shumen (Kolarovgrad) prez epohata na turskoto vladichestvo. – V: *Izvestia na Narodnia muzey Kolarovgrad*, kn. I, Varna, 1960, s. 84]

[3] **Аргиров, Ст.** Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. Босна и Румелия. – В: АПП, 1938, 2, с. 85. [**Argirov, St.** Mustafa ben Abdullah Hadzhi Kalfa. Bosna i Rumelia. – V: APP, 1938, 2, s. 85]

[4] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на град Шумен (Коларовград) през епохата на туркото владичество. – В: *Известия на Народния музей Коларовград*, кн. I, Варна, 1960, с. 84. [**Dzhumaliev, G.** Ikonomichesko razvitie na grad Shumen (Kolarovgrad) prez epohata na turskoto vladichestvo. – V: *Izvestia na Narodnia muzey Kolarovgrad*, kn. I, Varna, 1960, s. 84]

[5] Пак там, с. 84. [**Dzhumaliev, G.** Ikonomichesko razvitie…, s. 84]

[6] **Джумалиев, Г.** Безистенът най-старият покрит пазар в Коларовград. – Във: *в. Коларовградска борба*, бр. 94, 24.XI.1956. [**Dzhumaliev, G.** Bezistenat nay-stariyat pokrit pazar v Kolarovgrad. – Vav: *v. Kolarovgradska borba*, br. 94, 24.XI.1956]

[7] В Регионален исторически музей – Шумен, отдел „История на българския народ XV–XIX в." под инв.№ 3073 се съхраняват 9 тетрадки, в които е записана информация за миналото на град Шумен. **Георги Джумалиев** е събирал данни от възрастни шуменци, които включват спомени, предания, родословия и т. н. Непубликуваните разкази съдържат интересни сведения за културата, образованието, търговията, занаятите, сградите, известни личности живели през възрожденската епоха.

[8] ИМШ/В № 3073, тетр. № 1, с. 36. [IMSH/V № 3073, tetr. № 1, s. 36]

[9] Пак там, тетр. № 2, с. 25–26. [IMSH/V № 3073, tetr. № 2, s. 25–26]

[10] Пак там, тетр. № 2, с. 29. [IMSH/V № 3073, tetr. № 2, s. 29]

[11] **Цветкова, Б.** Един неизвестен закон за Шумен от XVI в. – В: *Шумен – Коларовград*, кн. II Коларовград, 1962, с. 171–172. [**Tsvetkova, B.** Edin neizvesten zakon za Shumen ot XVI v. – V: *Shumen – Kolarovgrad*, kn. II Kolarovgrad, 1962, s. 171–172]

[12] **Цветкова, Б.** Френски пътеписи за Балканите, XV – XVIII в. Т. I, С., 1975, с. 309. [**Tsvetkova, B.** Frenski patepisi za Balkanite, XV – XVIII v. T. I, S., 1975, s. 309]

[13] **Цветкова, Б.** Френски пътеписи… Т. I., с. 412–413. [**Tsvetkova, B.** Frenski patepisi… T. I., s. 412–413]

[14] **Йонов, М.** Описание на българските и някои съседни земи от капитан Шад (1740–1741 г.). – *ИДА*, С., 1979, кн. 37 с. 96–97. [**Yonov, M.** Opisanie na balgarskite i nyakoi sasedni zemi ot kapitan Shad (1740–1741 g.). – IDA, S. 1979, kn. 37 s. 96–97]

[15] Пак там, с. 96–97. [**Yonov, M.** Opisanie na…, s. 96–97]

[16] Летопис на черквите „Св. Възнесение“ и „Св. Три Светители“ в Шумен. ИИШ/В № 2288, с. 26. [IISH/V № 2288, s. 26]

[17] **Пенков, М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. – *ИНМ – Шумен*, кн. V, Варна, 1972, с. 134. [**Penkov, M.** Poselishten i demografski oblik na Shumen pod osmansko vladichestvo. – *INM – Shumen*, kn. V, Varna, 1972, s. 134]

[18] Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в. С., 1984, с. 216. [Armenski patepisi za Balkanite XVII–XIX v. S., 1984, s. 216]

[19] **Тодорова, М.** Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX век). Т. VII. С., 1987, с. 599–600. [**Todorova, M.** Angliyski patepisi za Balkanite (kraya na XVI – 30-te god. na XIX vek). T. VII. S., 1987, s. 599–600]

[20] **Цветкова, Б.** Френски пътеписи за Балканите XIX в. Т. IV. С., 1981, с. 119. [**Tsvetkova, B.** Frenski patepisi za Balkanite XIX v. T. IV. S., 1981, s. 119]

[21] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие… – В: *Известия на Народния музей Коларовград*, кн. I. Варна, 1960, с. 86. [**Dzhumaliev, G.** Ikonomichesko razvitie… – V: *Izvestia na Narodnia muzey Kolarovgrad*, kn. I, Varna, 1960, s. 86]

[22] ИИШ/В № 3073. [IISH/V № 3073]

[23] По мнение на Георги Джумалиев – Bitpazari има персийски произход и означава – пазар на дребно.

[24] Юкара – горен, отдалечен. С постепенното разрастване на града се увеличават и пазарните места, които според османската традиция се изграждат извън жилищните квартали.

[25] Най-вероятният произход на това наименование е от kil – влакно, косъм, а според местните жители – от kil – глина.

[26] **Гаджанов, Д.** Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – В: *Периодично списание*, кн. 70, С., 1908, с. 652. [**Gadzhanov, D.** Patuvane na Evlia Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. – V: *Periodichno spisanie*, kn. 70, S., 1908, s. 652]

[27] **Пенков, М.** Поселищен… с. 135. [**Penkov, M.** Poselishten…, s. 135]

[28] Пак там, с. 136. [**Penkov, M.** Poselishten…, s. 136]

[29] ИМШ/В № 3073, тетр. № 3, с. 12. [IMSH/V № 3073, tetr. № 3, s. 12]

[30] Пак там, тетр. № 3, с. 16. [IMSH/V № 3073, tetr. № 3, s. 16]

[31] Пак там, тетр. № 3, с. 25. [IMSH/V № 3073, tetr. № 3, s. 25]

[32] **Тодорова, М.** Английски пътеписи… Т. VII, С., 1987, с. 614–615. [**Todorova, M.** Angliyski patepisi… T. VII, S., 1987, s. 614–615]

[33] Пак там, с. 643–644. [**Todorova, M.** Angliyski patepisi… T. VII, S., 1987, s. 643–644]

[34] Пак там, с. 644. [**Todorova, M.** Angliyski patepisi... T.VII, S., 1987, s. 644]

[35] Пак там, с. 736. [**Todorova, M.** Angliyski patepisi... T.VII, S., 1987, s. 736]

[36] От Карпатите до Балкана. С., 2002, с. 77. [Ot Karpatite do Balkana. S., 2002, s. 77]

[37] Пак там, с. 244. [Ot Karpatite do Balkana. S., 2002, s. 244]

[38] Пак там, с. 479. [Ot Karpatite do Balkana. S., 2002, s. 479]

[39] Пак там, с. 467. [Ot Karpatite do Balkana. S., 2002, s. 467]

[40] **Снегаров, Ив.** Българските земи през погледа на чужди пътешественици 1828–1853, С., 1997, с. 97. [**Snegarov, Iv.** Balgarskite zemi prez pogleda na chuzhdi pateshestvenitsi 1828–1853, S., 1997, s. 97]

[41] **Здислав, А.** Шумен в полските енциклопедии. – Във: *в-к „Хелиос Експрес"*, бр. 1, 25 януари – 5 февруари 1991, с. 6. [**Zdislav, A.** Shumen v polskite entsiklopedii. – Vav: *v-k "Helios Ekspres"*, br. 1, 25 yanuari – 5 fevruari 1991, s. 6]

[42] **Ангелова, Р.** Шумен в европейската текстуалност XV–XIX век. Шумен, 1999, с. 99. [**Angelova, R.** Shumen v evropeyskata tekstualnost XV–XIX vek. Shumen, 1999, s. 99]

[43] Пак там, с. 117–118. [**Angelova, R.** Shumen v…, s. 117–118]

[44] Пак там, с. 131. [**Angelova, R.** Shumen v…, s. 131]

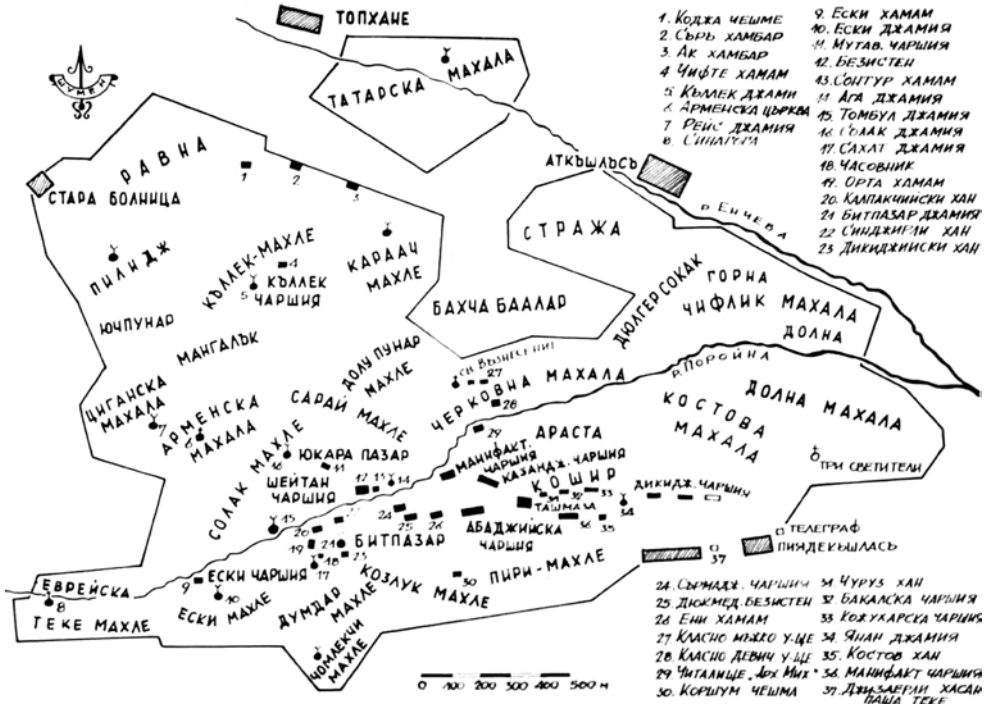

Обр. 1. *План на град Шумен.*

Обр. 2. *Старият Безистен в град Шумен – XVI в.*

Обр. 3. *Старият Безистен в град Шумен – XVI в.*

Обр. 4. *Бит пазар чаршия – скица на худ. Ст. Петров*

Обр. 5. *Шадраван при мутафчийската чаршия на Бит пазар*

Обр. 6. *Площад Кушир в Шумен*

Обр. 7. *Къллек чаршия в град Шумен*

Обр. 8. *Сунтур баня, построена през XVII в.*

Обр. 9. *Часовниковата кула – 1740 г.*

Обр. 10. *Абаджийската чаршия в град Шумен*

ПОСЛАНИЕ ОТ СВ. СИНОД В ЦАРИГРАД ДО ПЪРВЕНЦИТЕ НА ПРЕСЛАВСКА ЕПАРХИЯ, 1847 Г., СЪХРАНЯВАНО ВЪВ ФОНДА НА РИМ – ШУМЕН

Ирина Димитрова

POSLANIE OT SV. SINOD V TSARIGRAD DO PARVENTSITE NA PRESLAVSKA EPARHIA, 1847 G., SAHRANYAVANO VAV FONDA NA RIM – SHUMEN

AN EPISTLE FROM THE HOLY SYNOD IN ISTANBUL TO THE LEADERS OF PRESLAV EPARCHY, 1847, PRESERVED IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

Irina Dimitrova

Abstract: *The document from 1847 reveals a piece of the church life of Preslav Eparchy as a part of Varna – Preslav Diocese. It concerns the arrival of Bishop Dionysius in Shumen (1847–1851). The churchwardens for Shumen, Osman Pazar, Dzhumaya, Kotel and Zheravna are determined in it.*

The patriarchate has sent this message, summoning the population for regular payment of church taxes and recognizing Dionysius as the rightful bishop of Varna – Preslav Diocese.

The text is written in the dialect of Shumen and is bilingual – in Bulgarian and Greek language.

Във фонда на отдел „История на българския народ XV – XIX в." при РИМ – Шумен се съхранява „Послание от Св. Синод в Цариград до първенците на Преславска епархия, 1847 г." Посланието намирам публикувано в сп. „Искра", т. IV, 1893 г., издадено в Шумен[1]. Авторът на публикацията обнародва само българския текст с твърде кратко разяснение върху него. Тъй като документът има отношение към църковния живот в Преславска епархия, като част от Варненско-Преславска митрополия, в тази публикация прилагам пълният му текст.* (Приложения: 1–4)

Документът е подарен от Антон Дончев от Шумен през 1931 г. Той е с размери 55 х 80 см. Хартията, върху която е написан текстът е с два водни знака, характерни за 40-те год. на XIX в., а именно луна в човешки карикатурен образ и двуглав орел. Текстът, разположен вертикално в две колони е изписан на гръцки и български език, съответно с черно и кафяво мастило. Българският

* Изказвам своята благодарност към колегата Димитър Стойков главен уредник в отдел „История на българския народ XV–XIX в." за заснимането и предоставянето на оригиналния текст на „Посланието" за настоящата публикация.

текст, заемащ дясната половина на документа, е идентичен с гръцкия, разположен в лявата част на листа. Гръцкият език, с който си е послужила Цариградската патриаршия, е катаревуса. По отношение на българския текст ще направя едно предположение, основаващо се на аналогични послания до Дебърско (1849 г.) и Ловешко (1807 г.). В Ловешкото послание се казва: „ето пишем църковно по диалекта на християните в оная епархия“[2]. Следователно с оглед на достъпността се употребява местно наречие. В контекста на тази тенденция предполагам, че и Шуменското послание от 1847 г. също е писано на местно наречие. Но окончателно по този въпрос може да се твърди с категоричност след съответен езиков анализ.

Посланието е отправено от името на Цариградския патриарх Антим VI (1845–1848 г.) до свещениците, кметовете, старейшините и всички християни на старопрестолната епархия. В него той ги уведомява за смяната на митрополит Порфирий (1840–1847 г.), който е изпратен да заеме владишкия престол във Варна и за идването на новия владика на митрополитската катедра в Шумен – Дионисий (1847–1851 г.). В „Посланието“ митрополитът е определен като: „сущий человек украшений сос телесны и душевний дарования, […] добре изучен и убучен разумом и искуством обдарен, кротак, целомудрен и благочинен […] изукрашен сос всички добродетели, щото образуват архиеролепното со и безпорочно пастирско житие…“ Цариградската патриаршия го нарича още „пречестнаго и екзарха Болгарской Мусіу“.

От текста на документа става ясно, че Дионисий не е бил единственият кандидат за владика на Преславската епархия: „предпочте се и предизбра се от других Боголюбивший епископ аргириополски собрат наш возлюблены и сослужител кир Дионисий…“ Св. Синод апелира към християните от Преславска епархия, която през 30–70-те години на XIX в. обхваща шуменска, ескиджумайска и османпазарска кааза, заемащи югозападната част на Североизточна България[3], да уважават и почитат владиката, да му осигурят всички полагащи му се архиерейски приходи, „сиреч: бракосучетания, емватики, панигири, дискове, просии…“ и не на последно място да споменуват името му във всички църковни обреди. Събирането на архиерейските приходи в Преславска епархия е регламентирано с един контракт от 1840 г., във връзка с идването на митрополит Порфирий, в който се определят паричните или натурални стойности на владишките даждия[4]. За тяхното събиране през 1847 г. Цариградската патриаршия определя епитропи: „и понеже той ваш архиерей ще се позабави малко тука доде се приготви“ те трябва да обходят епархията, „…и да настояват в случаемите негови маслахати, приимающе сос тефтер и неговите архиерейски приходи щото да се случат…“. Патриаршията апелира още и към почит и уважение от страна на миряните към пратениците на Св. Синод и в частност на владиката, като ги призовава да дават „всичките архиерейски приходи неоскудно“.

По думите на академик Христо Христов, кааза-векилите и общинските власти по места се явяват като посредници между патриаршеските владици и епархиотите. С тяхно съдействие биват събирани църковните данъци[5]. За епитроп в Шумен е определен х. Димитраки х. Панев – оглавяващ българската

община до 1849 г., в чийто дом е квартирувал Лайош Кошут, във времето, когато в града са пребивавали унгарските емигранти. За ескиджумайски епитроп е определен х. Марко, богат търговец и дарител на църквата и училището в града.* За Осман пазар епитроп е иконом поп Василий. Неговото име е сред изброените от Огняна Маждракова изявили се в града свещеници през 40-те год. на XIX в. Те извършвали църковните обреди на черковнославянски език, изключая случаите, когато идвал митрополитът и последните били задължени да служат на гръцки език[6]. За котленски епископ е записан иконом поп Йосиф. Името му е отбелязано в Регистъра на облагането на Котел от 1847 г. От него личи високият социален статус на свещеника, който плаща данък от 80 гроша[7]. За епитроп на Жеравна е определен иконом поп Петър. Димитър Константинов в своето изследване „Жеравна в миналото и до днешно време" посочва само, че избирането на епитроп за Жеравна доказва факта, че тя се е считала за важен църковен пункт в Преславска епархия, наравно с Котел, Осман пазар, Джумая и Шумен[8]. Като цяло, избраните за епитропи са все хора, ползващи се с авторитет и уважение сред населението.

Българският текст в целия документ представлява паралелен превод на гръцкия, изключение прави само мястото, където са записани имената на епитропите. В гръцкия текст то е оставено празно, а в българския имената на епитропите са изписани с различен шрифт и мастило. Според мен, епитропите са определени в седалището на Преславска епархия, т. е. в Шумен.

Непосредствено под двата текста – гръцки и български, в долния десен ъгъл е изписано буквеното означение на годината ≠ αωμζ. В първото обнародване на „Посланието" от 1893 г., както и в документацията, свързана с описвания документ е записана година 1846 г. След по-внимателно наблюдение на последната буква се вижда, че тя отговаря на цифра 7. Като потвърждение на становището си, ще приведа и записаното под целия текст само на гръцки език изречение: „εγ μεηi μαβτώ Ιγδικθιωος Ε". Според таблицата на проф. Йордан Андреев, индикт 5 съответства на година от сътворението на Света 7355 и от новата ера 1847 г[9]., т. е. „Посланието" е писано през м. март 1847 г., и е заверено с подписите на синодалните членове митрополитите: Преспански Дионисий, Дидимотигски Милетий, Новокесарийски Кирил, Адрианополдски Герасим, митрополит на Деркон Неофит, Халкидонски Йеротей, Йераклийски Дионисий. Под техните твърде нечетливи надписи нечия друга ръка е декодирала имената им на български език, с почерк, идентичен с този, вписал и имената на епитропите в текста.

Следвайки хронологията на изложението си, ще кажа, че за престоя на митрополит Дионисий в Преславска епархия, данните са оскъдни. Наличната информация е събрана и включена в книгата на доц. Вера Бонева „Българско Възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения."[10] Аз ще си позволя да отбележа само няколко неща:

---

* Благодаря на Йорданка Петкова от ИМ – Търговище, за предоставената информация, относно търговищкия епитроп х. Марко.

1. Митрополит Дионисий заема владишкия престол за твърде кратко време, в сравнение със своите колеги – само 4 години, от 1847 до 1851 г., проявявайки се като „смирен и бездеен човек“[11].

2. В своя разказ за митрополита, летописецът Жендо Вичов от Котел пише: „Тоз Дионисий венчаваше булките без було. Като дойдеше сватбата в църквата, ще смъкнат на булката булото да я венчаят, аче като излезе пак ще я забулят…“[12]. Всеизвестен е фактът, че в българската сватбена традиция, булото е най-съществения отличителен белег, с който годеницата става невяста. Неговата функция, по думите на Радост Иванова, е да скрива лицето на невястата, за да остане тя невидима за околния свят. Като част от сватбената премяна то цели да елиминира индивидуалността на встъпващите в брак[13].

Този акт на венчаване, който е приложил митрополит Дионисий е явно нещо необичайно и неприемливо за източноправославната християнска традиция, за да впечатли Жендо Вичов и да го накара да го впиши в своя летопис.

3. Идването на митрополит, отново грък, на Преславската катедра е разочарование за жителите на епархията. Въпреки отправеното искане от х. Петър х. Петков от Русе и Антон х. Савов от Шумен от м. април 1845 г. за назначаване на владици българи, очакванията на шуменци не се оправдават[14]. За да предотврати евентуални техни възражения, Патриаршията изпраща това „Послание“, препоръчвайки на епархиотите да признаят Дионисий за свой законен архиерей.

В заключение бих искала да отбележа, че подобен род Патриаршески послания са известни на българската наука. Голяма част от тях са публикувани от Йордан Попгеоргиев в началото на XX в.[15] С „Послание“ до българите в Дебърско от 1849 г., за което вече стана дума, се занимава проф. Л. Милетич през 1919 г. Там авторът отбелязва, че подобни писмени актове не са писани и на български език преди учредяването на Екзархията, визирайки единственото известно за него до тогава „Послание“.

Описаният от мен документ се явява като допълнение към известните вече послания. Нещо повече, бивайки двуезичен, той потвърждава факта, че Цариградската патриаршия си е служила с български език, в случаите, когато е била принудена да се обърне към своето паство[16]. Цитирайки Зина Маркова ще заключа, че пратениците на патриаршията идват като чужденци и остават в съзнанието на паството си като такива, не успявайки да се превърнат в истински духовни водачи на българите[17]. Изпратено като призив към християните да приемат новият архиерей и като средство против евентуални техни негодувания, документът визира етап от историята на Преславска епархия, като част от създадената по-късно (1872 г.) Варненско-Преславска митрополия.

БЕЛЕЖКИ

[1] ИМШ/В.№ 1935. Сп. „Искра“, т. IV, 1893 г., с. 675. [IMSH/V.№ 1935. Sp. “Iskra”, t. IV, 1893 g., s. 675]

[2] **Милетич, Л**. Едно бележито послание на Цариградската патриаршия до българите в Дебърско (1849 г.) В: *Сп. на БАН*, кн. XVIII. 1919 г., с. 17–30; **Снегаров, Ив**. Исторически вес-

ти за Търновска митрополия. В: *ГСУ*, Богословски факултет. София, 1943 г., с. 10. [**Miletich, L.** Edno belezhito poslanie na Tsarigradskata patriarshia do balgarite v Debarsko (1849 g.) V: *Sp. na BAN*, kn. XVIII. 1919 g., s. 17–30; **Snegarov, Iv.** Istoricheski vesti za Tarnovska mitropolia. V: *GSU*, Bogoslovski fakultet. Sofia, 1943 g., s. 10]

[3] ТДДА-Шумен. ф. 714 к, оп. 1, а. е. 12, л. 2. [TDDA-Shumen. f. 714 k, op. 1, a. e. 12, l. 2]

[4] Сп. Памятник. Шумен, 1896 г., кн. VI, с. 521–523; **Бонева, В.** Българско Възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. Велико Търново, 2002 г.; **Георгиева, Д., Минко Пенков**. Сб. Шумен и Шуменско XV–XIX в. Шумен, 1996 г., с. 217. [Sp. Pamyatnik. Shumen, 1896 g., kn. VI, s. 521–523; **Boneva, V.** Balgarsko Vazrazhdane v Shumen i Shumensko. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia. Veliko Tarnovo, 2002 g.; **Georgieva, D., Minko Penkov.** Sb. Shumen i Shumensko XV–XIX v. Shumen, 1996 g., s. 217]

[5] **Христов, Хр.** Българските общини през Възраждането. София, 1973 г., с. 104–108. [**Hristov, Hr.** Balgarskite obshtini prez Vazrazhdaneto. Sofia, 1973 g., s. 104–108]

[6] **Маждракова-Чавдарова, О.** Град Омуртаг през епохата на Възраждането. В: *Сб. Гр. Омуртаг и Омуртагския край*. Велико Търново, 1999 г., т. 1, с. 124–130. [**Mazhdrakova-Chavdarova, O.** Grad Omurtag prez epohata na Vazrazhdaneto. V: *Sb. Gr. Omurtag i Omurtagskia kray*. Veliko Tarnovo, 1999 g., t. 1, s. 124–130]

[7] **Тонев, В.** Котел през Възраждането. с. 56. [**Tonev, V.** Kotel prez Vazrazhdaneto. s. 56]

[8] **Константинов, Д.** Жеравна в миналото и до днешно време. 1948 г., с. 97. [**Konstantinov, D.** Zheravna v minaloto i do dneshno vreme. 1948 g., s. 97]

[9] **Андреев, Й.** Семинариум по средновековна българска история, помощни исторически дисциплини. Велико Търново, 1978 г., с. 110. [Andreev, Y. Seminarium po srednovekovna balgarska istoria, pomoshtni klasicheski distsiplini. Veliko Tarnovo, 1978 g., s. 110]

[10] **Бонева, В.** Цит. съч. [**Boneva, V.** Balgarsko Vazrazhdane…]

[11] ТДДА-Шумен, ф. 714 к, оп. 1, а. е. 12. [TDDA-Shumen. f. 714 k, op. 1, a. e. 12]

[12] Летописецът Жендо Вичов от Котел. Писахме да се знае. Приписки и летописи. София, 1984 г., с. 312. [Letopisetsat Zhendo Vichov ot Kotel. Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi. Sofia, 1984 g., s. 312]

[13] **Иванова, Р.** Българска фолклорна сватба. София, 1984 г., с. 84, 144–145. [**Ivanova, R.** Balgarska folklorna svatba. Sofia, 1984 g., s. 84, 144–145]

[14] **Георгиева, Д., Минко Пенков.** Сб. Шумен и Шуменско XV–XIX в. Шумен, 1996 г., с. 217. [**Georgieva, D., Minko Penkov.** Sb. Shumen i Shumensko XV–XIX v. Shumen, 1996 g., s. 217]

[15] **Попгеоргиев, Й.** Материали по Църковната борба. 1906–1907 г. кн. XXIII; кн. XXIV, 1908 г. [**Popgeorgiev, Y.** Materiali po Tsarkovnata borba. 1906–1907 g. kn. XXIII; kn. XXIV, 1908 g.]

[16] **Милетич, Л.** Цит. Съч., с. 20. [**Miletich, L.** Edno belezhito…, s. 20]

[17] **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война. София, 1976 г., с. 49. [**Markova, Z.** Balgarskoto tsarkovno-natsionalno dvizhenie do Krimskata voyna. Sofia, 1976 g., s. 49]

Образ 1

Образ 2

ПАНАЙОТ ВОЛОВ И ДИВДЯДОВО

Милена Андреева

PANAYOT VOLOV I DIVDYADOVO

PANAIOT VOLOV AND DIVDIADOVO

Milena Andreeva

Abstract: *The natural proximity of the Chengel settlement, today's Divdiadovo district, to the city of Shumen, since its foundation, has been a factor that helped its progressive development and has established a connection between the people of the city and those of the settlement. During the Bulgarian National Revival that connection was very important, and it still is today. The settlement influenced the life and work of Panaiot Volov. Despite the fact that sources are scarce, we can claim with certainty that with its famous school and freedom fighters Divdiadovo played a major role in the forming of Volov as a person, a revolutionary and an apostle.*

Естествената близост до града на някогашното село Ченгел, днес квартал Дивдядово на град Шумен, през всички времена от създаването му е фактор, способствал за прогресивното развитие на редица икономически и културни процеси, при взаимно влияние и комуникация между двете селища и техните жители. През 1595 година италианският пътешественик Джиорджио го назовава „Диодео" (Diudeo).

През XVIII и особено през XIX век, в епохата на Българското възраждане, връзките между крепостния град Шумла и селището Ченгел са от изключителна важност. Ето как го описват още и самите негови жители: „Старото село Дивдядово, пет километра далеч от Шумен на шосейний път, що води през камчийската долина за Преслав и през гористото Герлово за Котел и Тракия, рано още тогава разбрало задачата на времето и покрай построяването на църквата си зидана в 1846 урежда си и едно през 1862 достатъчно добро за това време училище."[1]

Със селището свързва своя живот и дело, роденият в Шумен революционер – апостол Панайот Волов. Въпреки че сведенията са твърде оскъдни, можем да твърдим със сигурност, че не само чрез своето прочуто взаимно училище, но и със своите борци за свобода Дивдядово е изиграло важна роля във формирането на Волов като личност, професионален революционер и апостол.

Всеизвестни са достиженията на културните средища в селището. То става не само просветен център, известен още като „Дивдядовската академия", но и неделима част от дейността на представителите на революционно-политическия ни авангард през последните доосвобожденски десетилетия и точка в общия план за национално освобождение.

Според източниците, Панайот Волов има родословна ръзка и корен в това селище. Фактът се свързва с бележития възрожденец, меценат и обществено-политически деец Маринчо Бенли от Дивдядово. Това родство с Волови е по майчина линия, (Бенли се сочи за брат на майката на Панайот Волов – Василка). За това съдим от епистоларни сведения – писмата, в които младият Панайот се обръща към Маринчо Бенли с „вуйчо“ или пък се подписва като негов любящ „внук“ и „воспитаник на М. Бенлията“[2]. Известно е, че този много богат за времето си шуменски търговец изпраща на своя издръжка за учение в чужбина своя племенник. Панайот Волов първо да учи в гимназия на сръбската столица Белград, а след това младият човек отива в Букурещ и Болград в Румъния, за кратко, а накрая е в градовете Одеса и Николаев – Южна Русия. В Александровската гимназия, която всъщност е флотско военно училище, Волов се обучава шест години.

Благодетелят Маринчо Бенли е щедър покровител и на други български младежи, които изпраща да учат в Чехия, Румъния и Русия и подпомага почти 10 години с парични дарения и книжнина редица български училища и особено дивдядовското. Например: през годините 1849–1000 гроша„лично за учителя в това училище Илия Блъсков, 186–100 рубли, 1864 – пак за него – 100 рубли. Те са предназначени за издаването на книгата „Въведение във всеобщата история“. През 1865 г. – голямо дарение – 10 сандъка с книги и учебници, вкл и богословска литература и през 1875 г. – учебници „Венец азбучний“ – 10 екз. и „Математическа география“ по Сп. Петров – 10 екз., годишни абонаменти за вестници „Българска пчела“ и „Съветник“, „Турция“, „Македония“ и т. н.“ За това щедро дарителство, благодарните селяни от Ченгел пишат писмо и до в. „Македония“ през 1869 г.

Според сведения на Стилиян Чилингиров, по данни на Илия Блъсков, Бенли е поддържал три години подред, от 1866 г. до 1869 г. училището в Дивдядово, в което са учели и възрастни ученици, за учители по селата[3].

Сведенията сочат безспорно, че Дивдядовското училище е едно от най-добре уредените училища в нашия Североизток. Това потвърждава и Константин Иречек като отбелязва село Дивдядово като такова, „което се отличава по грижите за своите училища“[4]. „В откритото през 1862 г. училище програмата е вече модерна. Ученици тук да се учат идели не само от по-ближни места, но и от по-далечни, както из селата по Провадийското плато („Съртовете“), от Кюлевча, от Черковна, дори из Варненско – от Аврен, и из Силистренско –от Калипетрово“. В това училище е учил при даскал Герчо и Панайот Волов. Това се случва още в най-ранните години от образованието на момчето от Шумен. Това сведение е публикувано за първи път в изданието „на група селени от с. Дивдядово“ от 1908 г., озаглавено „Четиригодишната борба около черквата в с. Дивдядово – Шуменско“, с автор Н. Стойнов. На с. 3 четем: „Незабравимият апостол, мъченик на нашето Освобождение – П. Волов, сам той събирал първите си познания от наука в тогавашното Дивдядовско училище, като правял всеки ден 10 км път да идва от Шумен и се връща вечер обратно, и където наред с другинте науки и „освен матерния си език“ добивал „познания от

французки и турски езици“[5]. Това е потвърдено и от първия биограф на героя Стилиян Чилингиров[6], който работи много прецизно по разказите –спомени на сестрата на Панайот Волов – Вичка и по сведенията на Илия Р. Блъсков. Според тях дори семейството на Панайот Волов се преселва за кратко време в Дивдядово. Тук майката Василка отива да работи в чифлика на Анастас Хаджистоянов, а бащата Вичо Волов „се залавя с камъни край селото, като в канарата зарежда взривове пред възхитените погледи на селяните“. Вероятно са живели в наследствената къща при свои родственици, защото няма сведение да закупуват собствена. Не е известно и точно къде в Дивдядово се е намирала тя. За пребиваването на Панайот Волов в Дивдядово ценни сведения е събрал историкът Марко Пенков[7], разпитвайки двама Волови другари от училището – Горю Стоянов Узунов и Вичо Величков Камбуров. Освен портретно описание и образ на шуменския ученик, те правят и характеристика на негови качества и говорни особености. От тях научаваме и това, че той играел често „на талим“ и маршировал с другарите си в дивдядовската местност „Гламя“. По това време била настанена турска войска, което било постоянно явление за околностите на Шумен и военния гарнизон тук. Авторът привежда и сведение, което да датира пребиваването на семейство Волови в селото. Това е случай, който е станал на мегдана, при дюкяна на бакалина Пенко Божилов. Панайот Волов изписал на вратата на този дюкян с катранена клечка годината 1859, текущата година. Знае се, че той постъпва в училището на Дивдядово през учебната 1858–1859 г., след като я е започнал при даскал Драгой, само около за два месеца и я завършва при даскал Герчо в Дивдядово. Знае се, че когато се връща в Шумен Панайот учи при Илия Р. Блъсков през 1860 г., в Долномахленското взаимно училище.

Както е известно по-късно, след 6 годишното си учение в Николаевската руска гимназия, Панайот Волов се завръща в родния град и започва дейна обществена и революционна дейност. Така, в пълна конспирация, работи под прикритието на главен учител – директор и училищен инспектор. В тази си длъжност той инспектира и дивдядовското училище. В късната есен на 1873 г. той се свързва с основателите на местното поделение на Шуменския революционен комитет, в качеството си вече на председател. Трябва да се отбележи още и фактът, че от м. юни 1874 г. той има отговорната мисия да бъде и „нов апостол“ – заместник на В. Левски[8]. Като такъв е назначен от ръководството на Българския революционен централен комитет, ръководен тогава от Любен Каравелов. Волов възобновява и реформира поделението на ШРК в Дивдядово и го подчинява на организацията много успешно. Сведението, че Левски е идвал в Шумен и е създал комитета тук още при първата си обиколка, намира все повече привърженици сред сегашните местни историци и краеведи. Макар все още да няма категорично доказващ документ, съществуват косвени сведения, които вече са влезли в научно обръщение. Също така, Волов и неговия другар, учителят Петър Енчев, създават кръжок от интелигентни младежи, с които започват работа и революционна агитация. В този кръжок влизат и млади хора от Дивдядово. А като убеден последовател на идеите на руските революционни

демократи народници, Панайот Волов счита, че една революция се подготвя успешно само ако се „ходи сред народа“, т. е. се започне от работата със селските народни маси[9]. Без да е бил в Русия член на подобни кръжоци, като Панайот Волов, Васил Левски също стига до тази идея и до същата практическа работа. Пример за това е работата в тази насока, която започва в с. Войнягово, веднага след напускане на втората легия и четуването си като знаменосец в четата на Панайот Хитов. Известно е, че Дяконът започва изграждането на Вътрешната революционна организация първо с „Тайни братства“, които реформира по-късно в комитети. Това прави и Волов, по същия начин, а след като става и негов заместник – „нов апостол“, възобновява и създава нови революционни комитети, спазвайки стриктно „Наредата“, „начинът на клетвата“ и всичко завещано от неговия предшественик[10]. Дори усъвършенства, на практика създадени от Левски правила и конспиративни практики, нови методи във веригната система на организация, комуникация и конспирация.

През 1874 г. Шуменския частен революционен комитет под ръководството на Панайот Волов бързо израства в многочислена революционна организация. Дивдядовското революционно звено е едно от най-важните поделения на Шуменския революционен комитет. Волов пребивава най-често тук и се среща със своите съратници. А това са всички мъже основатели от времето на създаването на „братството“ от В. Левски. Така че може да се гледа сериозно, макар и с легендарен произход, на сведението, че през м. май 1870 г. Дяконът се среща в Дивдядово с поп Захари Димов и основава местен революционен комитет. От едно сериозно проучване на историка Ирина Димитрова[11] се установява, че след Георги Сава Раковски и Васил Левски има съмишленици в Шумен и Шуменско. С тях той си кореспондира и поддържа връзка. Той оценява голямата полза от тайни братства тук, поради важността на Шумен в едно бъдещо всеобщо въстание, въпреки трудностите, които ще има с многобройния и елитен турски гарнизон.

Според сведение, през есента на 1874 г., по препоръка на Михаил Греков, Панайот Волов води тук руския военен Георгий Иванович Бобриков, на обиколки с разузнавателна цел[12]. Генералът скицира укрепленията от Шумен и Дивдядово, както и крепостта Преслав. Под водачеството и обясненията на младия шуменски учител Панайот Волов той прави своите скици и карти в полза на руското командване. Според някои сведения Волов е бил „руски поданик“ и това е причината той да участва в тази тайна мисия. Според изследванията, Панайот Волов и Стефан Стамболов са сред най-добрите познавачи на идеологията на народничеството и неговите две течения „лавризма“ и „бакунизма“, като я реализират в практиката си по време на подготовката на въстанията от 1875–1876 г.[13] Вярва и в огромната роля на интелигенцията и произлезлите от нея най-добри водачи на народа „критически мислещите личности, които са двигатели на обществения прогрес“. Като привърженик на такива идеи, на Волов е заслугата за въвеждането в нашата революционна теория и кореспонденция на термина „двигател“, каквато личност според него представлява българският апостол. Затова Волов насочва дейността си към всички социални слоеве

на българското общество, с известен превес към селското население. Считайки, че освобождението чрез революция е общонародно дело, той основава комитети и по селата с многочислено българско население. Под прикритието си на училищен инспектор, такива ядра той успява да изгради или възобнови, в 14 шуменски селища, като Каспичан, Кюлевча, Нови Пазар, Преслав, Осмар, Смядово, Върбица, Драгоево, Хасъ (дн. с. Добри Войников), Дивдядово и др.[14] Според същия историк, тогава най-дейни членове на Шуменския революционен комитет са Тодор Рахнев, Върбан Попов, Митю Чакъров, Стефан Русев, Марин Хашламов от Дивдядово и особено Върбан Димитров, Вълю Харизанов, Рафаил Мощев. Последните трима Волов привлича към ръководството на комитета[15].

От есента на 1873 г., до януари 1875 г. Панайот Волов работи усилено за организацията и Дивдядовското поделение, дава много голям принос със своите дейци в подготовката на голямо „всеобщо народно въстание", планирано за есента на 1875 година. От известните сведения за Шуменската чета и нейните акции е ясно, че макар и без своя председател Панайот Волов дивдядовчани продължават стройно и дисциплинирано да работят за делото. Активно „вървяло" финансирането и въоръжаването. Шуменската чета излиза „на бунт" на 16 септември 1875 г., в помощ на въстаниците от Старозагорско. Дивдядово е важен пункт от дейността и пътя на четата, а местните дейци са подготвяни от Драган Стоянов – член на Шуменския революционен комитет, вече преминал под председателството на Атанас Стойков. Знае се, че вечерта на същия ден – 16.09.1875 г. Рафаил Мощев, също комитетски член от ръководството, със своите другари се отправил за „сборния пункт Дивдядово", „стоварил една конска каруца с около 30 пушки и патрони…".

Работата на Шуменския революционен комитет и неговите многобройни поделения в региона, включително и това в Дивдядово, не губят от военнореволюционното си наследство, което оставя Панайот Волов. Местните борци за свобода продължават подготовката, очаквайки сигнал и в дните на Априлското въстание от 1876 година. Известно е, че от Шуменско се очаквало „да се дигнат около 3 хил. човека", което обаче така и не се осъществява. Доказателство за това са два документа, от дните на бунта, от април – май 1876 г. Това е едно иносказателно писмо на шуменския член – Тодор Велков (Твърдински) от 21 март 1876 г. и едно писмо от 22 април 1876 г., подписано от Георги Бенковски с кратко съдържание призив към шуменци да се вдигнат[16]. Второто писмо е единственият оригинал от т. нар. „кървави писма" писани и разпращани от апостолите от IV Революционен окръг, с главен апостол Панайот Волов[17].

В заключение може да се обобщи, че Панайот Волов има родова връзка с шуменското село Ченгел, днес квартал Дивдядово. Там, в детските си години, той учи и придобива знания на високо ниво, в известното и добре уредено училище. По-късно, вече като учител и училищен инспектор, той използва и развива потенциала на местното население и допринася за издигане на патриотичното му съзнание. Доброто познаване на хората от селището и борческите им традиции помага на младия шуменец да организира дивдядовското поде-

ление на Шуменския революционен комитет на много високо ниво. Привлича дейни местни младежи, които продължават традициите на основания от Васил Левски комитет. Освен това те се включват и в заседания и акции на ШРК в града или сбирки на шуменските революционери често се провеждат в домове на сподвижници в това селище. Дивдядово е важен пункт и за излязлата от Шумен въстаническа чета през бунтовната есен на 1875 година. С настоящото съобщение се цели поставяне началото на по-нататъшни научни проучвания за ролята на селището в българското национално-революционно движение.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Стойнов, Н**. Четиригодишната борба около черквата в с. Дивдядово (Шуменско). Издание на група селени от с. Дивдядово. 1908 г., с. 3. [**Stoynov, N.** Chetirigodishnata borba okolo cherkvata v s. Divdyadovo (Shumensko). Izdanie na grupa seleni ot s. Divdyadovo. 1908 g., s. 3]

[2] Пак там, с. 37. [**Stoynov, N.** Chetirigodishnata borba…, s. 37]

[3] **Чилингиров, Ст**. Панайот Волов. Животописен опит. С., 1940, с. 29. [**Chilingirov, St.** Panayot Volov. Zhivotopisen opit. S., 1940, s. 29]

[4] **Иречек, К**. Княжество България. Негова повърхнина, население, духовна култура, управление и новейша история. Пловдив, 1899, част II, с. 873. [**Irechek, K.** Knyazhestvo Bulgaria. Negova povarhnina, naselenie, duhovna kultura, upravlenie i noveysha istoria. Plovdiv, 1899, chast II, s. 873]

[5] **Стойнов, Н.** Четиригодишната борба около черквата в с. Дивдядово (Шуменско). 1908, с. 3; **Братоев, Б**. Панайот Волов – биографичен очерк. Шумен, 1991, с. 8. [**Stoynov, N.** Chetirigodishnata borba okolo cherkvata v s. Divdyadovo (Shumensko). 1908 g., s. 3; **Bratoev, B.** Panayot Volov – biografichen ocherk. Shumen, 1991, s. 8]

[6] **Чилингиров, Ст.** Панайот Волов. Животописен опит. С., 1940, с. 29 и сл.; **Теофилов, П**. Панайот Волов. Биографичен очерк. С., 1959, с. 8. [**Chilingirov, St.** Panayot Volov. Zhivotopisen opit. S., 1940, s. 29 i sl.; **Teofilov, P.** Panayot Volov. Biografichen ocherk. S., 1959, s. 8]

[7] **Пенков, М**. Панайот Волов в Дивдядово. – В: *Шуменски общински вести*, № 64/8.04.1941. [**Penkov, M.** Panayot Volov v Divdyadovo. – V: *Shumenski obshtinski vesti*, № 64/8.04.1941]

[8] **Братоев, Б.** За избора на заместник на В. Левски. – В: *Векове*, г. XVI, кн. 3, с. 33–42. [**Bratoev, B.** Za izbora na zamestnik na V. Levski. – V: *Vekove*, g. XVI, kn. 3, s. 33–42]

[9] **Братоев, Б.** Военнореволюционни възгледи и дейност на Панайот Волов (1869 – септ. 1875). – В: *Известия на Историческия музей Шумен*, кн. VII, Варна, 1992, с. 167; **Братоев, Б**. Относно идеологията на Панайот Волов. – В: *Сб. Панайот Волов – живот и дело.* Шумен, 1991. с. 72 и сл. [**Bratoev, B.** Voennorevolyutsionni vazgledi i deynost na Panayot Volov (1869 – sept. 1875). – V: *Izvestia na Istoricheskia muzey Shumen*, kn. VII, Varna, 1992, s. 167; **Bratoev, B. O**tnosno ideologiyata na Panayot Volov. – V: *Sb. Panayot Volov – zhivot i delo*. Shumen, 1991. s. 72 i sl.]

[10] **Братоев, Б**. Военнореволюционни възгледи и дейност на Панайот Волов (1869 – септ. 1875). – В: *Известия на историческия музей Шумен*. кн. VII, Варна, 1992, с. 172 и сл. [**Bratoev, B.** Voennorevolyutsionni vazgledi i deynost na Panayot Volov (1869 – sept. 1875). – V: *Izvestia na Istoricheskia muzey Shumen*, kn. VII, Varna, 1992, s. 172 i sl.]

[11] **Димитрова, И**. По въпроса за основаването на Революционния комитет в Шумен през 1869 г. – В: *Сб. Доклади и съобщения от научна сесия, посветена на 130 г. от революционната пропаганда на Васил Левски в България. Плевен*, 13 май 1999 г. С., 2000, с. 161–163. [**Dimitrova, I.** Po vaprosa za osnovavaneto na Revolyutsionnia komitet v Shumen prez 1869 g. – V: *Sb. Dokladi i saobshtenia ot nauchna sesia, posvetena na 130 g. ot revolyutsionnata propaganda na Vasil Levski v Bulgaria. Pleven*, 13 may 1999 g. S., 2000, s. 161–163]

[12] **Братоев, Б**. Панайот Волов и руският полковник Бобриков. – В: *Шуменска заря*, 1980, №121/18.10. [**Bratoev, B.** Panayot Volov i ruskiyat polkovnik Bobrikov. – V: *Shumenska zarya*, 1980, №121/18.10]

[13] **Андреева, М**. Един малко познат период от революционната дейност на Панайот Волов. – В: *ИИМШ*. 14, Шумен, 2008, с. 131 и сл. [**Andreeva, M.** Edin malko poznat period ot revolyutsionnata deynost na Panayot Volov. – V: *IIMSH*. 14, Shumen, 2008, s. 131 i sl.]

[14] **Джумалиев, Г.** Шумен и шуменци в революционните борби преди Освобождението. – В: *Шумен – Коларовград*. Шумен, 1960, кн. 1, с. 54 и 78. [**Dzhumaliev, G.** Shumen i shumentsi v revolyutsionnite borbi predi Osvobozhdenieto. – V: *Shumen – Kolarovgrad*. Shumen, 1960, kn. 1, s. 54 i 78]

[15] Спомени за Шуменския революционен комитет на Вълю Харизанов. Спомени на Рафаил Г. Мощев. – В: *Сб."Шумен и Шуменско. XV–XIX век". Документи и материали. Съставители: Доротея Георгиева, Минко Пенков. Шумен, 1996, с. 421–424.* [Spomeni za Shumenskia revolyutsionen komitet na Valyu Harizanov. Spomeni na Rafail G. Moshev. – V: *Sb. "Shumen i shumensko. XV–XIX vek". Dokumenti i materiali. Sastaviteli: Doroteya Georgieva, Minko Penkov., Shumen, 1996, s. 421–424*]

[16] **Георгиева, Д.** Един неизвестен документ за Априлското въстание от фонда на ОИМ – Шумен. – В: *Сб. Панайот Волов – живот и дело*. Шумен, 1991, с. 51. [**Georgieva, D.** Edin neizvesten document za Aprilskoto vastanie ot fonda na OIM – Shumen. – V: *Sb. Panayot Volov – zhivot i delo*. Shumen, 1991. s. 51.]

[17] Пак там, с. 52. [**Georgieva, D.** Edin neizvesten document…, s. 52]

СВЕТЛИНИ ОТ ШУМЕНСКИЯ ДОМ
(ЗА ЕДНА КОЛЕКЦИЯ СВЕЩНИЦИ И ГАЗЕНИ ЛАМПИ ОТ ФОНДА НА РИМ – ШУМЕН)

Ирина Витлянова

SVETLINI OT SHUMENSKIA DOM
(ZA EDNA KOLEKTSIA SVESHTNITSI I GAZENI LAMPI OT FONDA NA RIM – SHUMEN)

THE LIGHTS OF THE HOMES IN SHUMEN
(CANDLE HOLDERS AND KEROSENE LAMPS COLLECTIONS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN)

Irina Vitlyanova

Abstract: *In the middle of the 19th century a number of changes occurred in the economics and culture of Shumen, which influenced the way of life and the arrangement of the rich houses in town. Gradually the European style of furnishing entered the homes. More and more silver-plated candle sticks and kerosene lamps were added to the interior decoration of the wealthy dwelling places.*

In the present research the author examines a collection of candle sticks and kerosene lamps owned by the Regional Museum of History – Shumen. These artifacts were donated to the museum or bought from wealthy and well-known Shumen families. The larger part of them was imported from Vienna, Paris and other European towns. Most of them are made of bronze, lead, silver and other materials.

As a result of the survey the author concludes that the candle sticks distinguish with their opulent ornamentation of zoomorphic and floral motifs. The technically improved kerosene lamps in the museum collection are quite various not only in type, shape of the base and the body, but also in their decoration. There are lamps in biconical, spherical and cylindrical shape, and their ornamentation resembles different architectural styles. With their artistic and decorative outline they added to the interior of the Shumen home and fashioned it in European style.

In the report the author treats some advertisements published in the Shumen press from the early 20th century, which deliver interesting pieces of information about the role and demand of illuminants and the use of petroleum products in the way of life in Shumen during the period, when electric lighting was not that massive in town yet.

През втората половина на XIX в. в българските земи настъпват редица промени в стопанския, политическия и социалния живот, които рефлектират върху всички сфери на бита и културата на българина. Шумен и шуменци не остават изолирани от тези процеси. Икономическият подем на града през този период, оформянето на нови занаяти, появата на първите фабрики в града, оживените търговски връзки, навлизащите европейски стоки, дават възможност на шуменци да се докоснат и бързо да възприемат редица елементи от европейския културен модел. Предпоставка за това е обстоятелството, че в

средата на XIX в. Шумен е един от будните български градове, превърнал се в значим център на стопански и културен живот[1].

Наред с промените, които настъпват в редица области на стопанския и културния живот, значителни изменения претърпява и уредбата на шуменската къща. В средата на XIX в. в нейния интериор постепенно се налага европейския стил на подредба. Наред с традиционното обзавеждане, все по-често в градската жилищна уредба намират място изящни и фини вещи – подноси, бонбониери, подстакани, свещници и газени лампи, които разкриват нарасналите възможности и естетически вкусове на замогналите се шуменци. Неизменна част от уредбата на богатите шуменски домове през втората половина на XIX в. са посребрените свещници и газени лампи, които допълват вътрешното им обзавеждане.

Настоящото съобщение има за цел да обнародва постъпилите във фонда на отдел „Етнография" в Регионалния исторически музей – Шумен, по различно време и при различни обстоятелства, група свещници и газени лампи, които до сега не са били предмет на специално изследване. За тях само се споменава, без допълнителен коментар, в едно изследване на Евгения Попова, посветено на промените в шуменската къща в края на XIX и началото на XX в.[2] Съвсем информативно за осветителните средства се споменава и в няколко обобщаващи труда, посветени на някои общи въпроси от етнокултурното развитие на българите[3].

Първите постъпления на тези предмети от домашния интериор на Шуменските къщи датират от 60-те г. на XX в. За тях в инвентарните книги на музейния фон е записано, че са лични дарения или са откупени от стари шуменски фамилии. Днес колекцията свещници и газени лампи наброява над 60 експоната. През последните години някои от по-интересните образци, след направена подходяща реставрация и консервация са вече основни експонати в различни тематични музейни изложби.

Най-масовото използвано осветително средство в доосвобожденския дом е борината поставена на железен свещник, лоената свещ и пръстения светилник. След Освобождението започват да навлизат вносните, по-хигиенични стеаринови свещи. Свещниците, използвани първоначално само за осветление в дома, през втората половина на XIX в. се превръщат в изящни декоративни образци на европейското изкуство. В повечето случаи те са внасяни от Виена, Париж и други европейски градове. Първоначално те навлизат предимно в домовете на богатите шуменци. Именно от такива домове са постъпилите в музейната колекция свещници, които са били притежание на заможни и известни шуменски фамилии – Дюкмеджиеви, Коджабашеви, Демирови и др.

Според броя на блюдата за поставяне на свещи, можем най-условно да разделим свещниците в следните групи: еднопрофилни и многопрофилни. Разглежданите артефакти са изработени от различни материали като бронз, олово, сребро или други материали.

В следващите редове ще насоча вниманието на читателите към няколко отделни образци от колекцията свещници, които впечатляват най-вече с изящната си изработката, което ги прави истински произведения на изкуството.

Особен интерес представлява посребрен свещник (Обр. 1), който стъпва на кръгло столче с врязани концентрични кръгове и релефна растителна украса. Върху него е отлята оловна фигура на мъж, който държи в ръцете си въже. От него започва гнездото, в което се поставя горната част на свещника. Последната представлява плетеница от стилизирани клончета, пъпки и листа, с шарнирно окачени четири кристални овални елемента. Свещникът е с пет гнезда за свещи, които наподобяват камбанки с богата релефна украса от листа и лалета. За съжаление в инвентарните книги на музея липсват данни за историята на предмета.

С богата релефна украса впечатлява друг свещник (Обр. 2), който е бил част от интериора на дома на известната шуменска фамилия на Димитър Дюгмеджиев[4]. Свещникът е използван за осветление на гостната стая. Неговото място е било на масичка, разположена от едната страна на стайното огледало. Поставен е на четири крачета, декорирани с листа и пъпки. Поставката на свещника представлява удължена ваза, а гнездото за втората част – разцъфнал цвят. Горната част се състои от четири стилизирани клончета с ажурни лозови листа, ластари и пъпки, които завършват с четири камбановидно оформени гнезда. На върха на свещника е поставено пето гнездо със същата форма.

Истинско произведение на изкуството представлява единичен свещник (Обр. 3), ползван в дома на Слави Куцаров – известен шуменски абаджия[5]. Изработен е от сребрист метал, с четири крачета под формата на орли с разперени криле и разтворени клюнове. Основата на тялото е кръгла, куполовидно издигната на три нива с украса от орнаменти в класически стил. Във височина свещника преминава плавно в сложно профилирано тяло. В средата с овална, елипсообразна част с релефна украса, наподобяваща изображение на глави на ангели с разперени криле. Под тях силно стилизирано изображение на дракони. В горния край свещникът е конусовидно разширен с широка периферия с релефен бордюр.

Умело съчетание на растителни и животински орнаменти наблюдаваме в украсата на друг свещник (Обр. 4), чиито клонки и листа се вплитат и оформят глави на птици и лъвове. Впечатление прави начинът, по който са изобразени очите на птиците разположени в четирите ъгъла на поставката. Те са представени много изразително и твърде уголемени. По всяка вероятност, майсторът, акцентирайки върху този орган от тялото, се е водил от библейската символика, според която окото е символ на всеобхватната Божия закрила и грижа за вярващите[6]. В този смисъл този мотив, освен декоративно предназначение, изпълнява и предпазни функции в ролята на апотропей.

В етнографския фонд на музея се съхранява свещник, от началото на XX в. ползван в дома на семейство Демирови (Обр. 5). Свещникът е поставен върху конусовидна поставка с пръстеновидни образования в двата края, запълнени с релефна украса. В горния край тялото на свещника завършва с блюдо за поставяне на свещта. Столчето е с бордюр от стилизирани релефни листенца, наредени верижно едно до друго.

В колекцията присъства оловен свещник (Обр. 6), който впечатлява със своята форма. Столчето се състои от няколко цилиндъра, украсени с концен-

трични кръгове и чертички. Свещникът е издигнат на три крачета, оформени като клонки с листа. Централният му корпус наподобява издута амфора с релефна украса от различни растителни и геометрични орнаменти.

С богата декорация в колекцията се откроява посребрен свещник постъпил в музея през 60-те г. на XX в. (Обр. 7). Поставен е на четири крачета, оформени като акантови листа. Цялото тяло е сложно орнаментирано, а четирите профила за свещи са оформени като виещи се клонки. В единия край те завършват с птици с разперени криле, а в другия край с детайлно представени човешки глави и стилизирани глави на лъвове.

Като цяло може да обобщим, че художествената украса по разгледаните свещници от музейната колекция се отличава със своята богата орнаменталност, в която преобладават ажурните растителни орнаменти, състоящи се от сложно преплетени линии от клонки, цветя и венци. Макар и по-рядко се срещат отделни лети зооморфни и антропоморфни мотиви, характеризиращи се със своя натурализъм.

Под въздействието на все по-засилващото се европейско влияние, през втората половина на XIX в. в Шумен навлиза и употребата на газ за осветление. Това е новост, която първоначално се използва за палене на уличните фенери, с които се осветява града. Към кметството се назначават специално отговорни за това лица – т. н. *фенерджии или запалвачи*[7]. В повечето случаи се налага те да съвместяват поддържането на уличното осветление и работата на нощен градски пазач. За това разказва в спомените си шуменският краевед Васил Петров Добруджалиев: *В една схлупена къщичка живееха Слави Сливата, бащата на който беше пазвантин. Надвечер ходеше със стълбичка и гюм с газ, с натъпкани джобове с парцали, от фенер на фенер, да пълни лампите с газ, да чисти шишетата и да ги пали*[8]. Доставката на газ за осветление се извършва от бакалите, които след това я продават в дюкяните си.

В бита на шуменци газта навлиза много бавно и е продължителен процес, тъй като тя е скъпа и непосилна за обикновеното градско население. През 70-те – 80-те г. на XIX в. предимно в домовете на по-богатите шуменски фамилии започват да се появяват първите газени лампи. Технически по-усъвършенствани, те внасят повече светлина и уют в обзаведените по европейски образец стаи за гости. Постепенно употребата на това осветително средство се превръща в социално диференциращ белег на градския дом – от едната страна е добре осветената богата къща, а от другата – мъждукащата и рано загасвана светлина на бедния градски дом[9].

Газените лампи се появяват в Европа още в средата на XIX в. Вносът им в Шумен се осъществява посредством забогатели търговци, висши чиновници, военни, предприемачи и др., които по различни поводи посещават различни европейски страни.

Газените лампи в музейната колекция датират от втората половина на XIX – началото на XX в. До сега те не са били обект на самостоятелно научно изследване. Редица учени в свои разработки засягат отчасти въпроса за техния внос и употреба, а други насочват вниманието си към художествената им

изработка[10]. В следващите редове ще се опитам да представя някои по-забележителни образци от газените лампи, съхранявани в Шуменския музей, които разкриват ценността и старинността на сбирката.

Корпусите на газените лампи обикновено се произвеждат от бронз, мед, месинг и други материали. Имайки предвид материала, от който са изработени, те най-общо могат да се разделят на метални, порцеланови, керамични и стъклени. Според начина им на поставяне са: настолни, стенни и полилеи. Някои изследователи разделят лампите и според вида на горелката им на плоска горелка, пожар диск горелка, космос и дуплекс[11].

Голяма част от настолните метални газени лампи в разглежданата колекция се отличават с релефната си декорация разположена предимно по поставката и основното тяло. Интересна в това отношение е една газена лампа (Обр. 8), с кръгла поставка, декоративно оформена на различни пояси. Първият от тях е със стилизирани листа, над него е разположен вторият пояс украсен със стилизирани клонки, пъпки и листа. Следва гладък пояс, в центъра на който е закрепен изпъкнал пръстен с украса от медальони и растителни мотиви. Централното тяло е апликирано с изобразени в цял ръст ангелчета, с дискретно предадени крила, държащи музикални инструменти или танцуващи по двойки. Към лампата са прикрепени две профилирани дръжки с глави на дракон. Този тип орнаментика по газените лампи с основание Надка Василева свързва с идеята за слънцето и тъмнината, тъй като светлината прогонва злото, което витае нощно време[12]. В случая ангелите символизират доброто и предвещават спокойствие и мир в осветения дом. Изобразяването на ангели явно е любима декоративна орнаментика на творците от този период, тъй като в колекцията откриваме и друга газена лампа с изображения на ангели (Обр. 9). Тя е лята, изработена от бронз, използвана е около 1890 г. в дома на шуменския търговец Харалан Бошнаков. Върху поставката и корпуса на лампата са изобразени ангелски образи в съчетание на венци от цветя. Релефът е предаден много живо, акцентирано е на главите и крилете на ангелите, които са представени твърде детайлно. Изображение на ангели в цял ръст откриваме върху друга метална газена лампа (Обр. 10). Две ангелчета са прикрепени като дръжки към лампата. Те са представени с разперени криле и тела, завършващи като стилизиран растителен орнамент. В цял ръст и много детайлно са предадени и ангелите по газена лампа от колекцията, употребявана в дома на шуменско семейство на военни[13] (Обр. 11). Впечатление прави отново начинът, по който са предадени телата им – от кръста надолу те преминават в акантов лист. Този метод на представяне на ангелите е често използван в орнаментирането на газените лампи от колекцията.

Върху друга газена лампа (Обр. 12) е представено изображение на орел, с широко разперени криле, държащ в клюна си клонка. От двете страни на птицата са изобразени релефно човешки фигури. Образът на орел върху газената лампа не е случайно. В българския фолклор тази птица е свещена, символ на небето, на възкресението, на слънцето и светлината.

С богата растителна украса, разположената по поставката и целия корпус се отличава в колекцията газена метална лампа (Обр. 13). Нейните декоратив-

ни елементи са релефно изобразени клончета с разцъфнали маргарити. От двете страни са оформени дръжки от стилизирани клонки. Със същото разположение на орнаментиката е и газена лампа с (Обр. 14), от дома на шуменския търговец Иван Сарафов. Закупена е около 1901 г. от Румъния и е ползвана от семейството му до към 1928 г., когато си прекарват ток[14].

С по-различната си форма и материал в колекцията се откроява друга газена лампа (Обр. 15). Поставката и столчето и са ляти от чугун, боядисани в черен, бежов и жълт бронз, а резервоарът за газта е от тъмно червено стъкло, с форма на пресечен нисък конус. Ползвана е в началото на XX в. в дома на Халтъков – заможен банков чиновник от Шумен.

На фона на богато орнаментираните настолни метални газени лампи се откроява и група лампи с изчистен силует, характерен за стила Ампир (характерен за нач. на XIX в.). (Обр. 16) Този тип лампи са поставени върху лята, квадратна поставка с релефни крачета, където е съсредоточена цялата орнаментика. Централният им корпус е изчистен, за да може да изпъкне по-добре глобусът от бяло стъкло, който в някои случаи е декориран с рисувани растителни орнаменти.

Порцелановите газени лампи в колекцията се отличават с неповторимата си рисувана украса, разположена по централния корпус. Специално внимание заслужава газена лампа от дома на семейството на Токалиев – богат шуменски търговец и фабрикант в началото на XX в. (Обр. 17) Тя е изработена от фин порцелан в бледожълт цвят с изрисувани цветя и листа оформени в букет. Впечатление прави предпочитанието на растителните орнаменти в художественото оформление на порцелановите газени лампи. С подобна орнаментика е и порцеланова газена лампа от дома на шуменско среднозаможно семейство на търговец (Обр. 18), използвана в края на XIX в. – първите две десетилетия на XX в. При някои образци (Обр. 19) растителната украса е допълнена от животински изображения – на пеперуди и птици.

Специално внимание заслужават стъклените абажури към металните и порцелановите лампи, които придават завършен вид на осветителното тяло. Те са изработени от бяло, цветно или матирано стъкло, с разнообразни форми, наподобяващи полусфера или разцъфнало цвете. Украсата е предимно от рисувани растителни орнаменти – клончета, цветчета, листа (Обр. 20, 21).

Сред сбирката се откроява умело изработена от мрамор, метал и стъкло газена лампа (Обр. 22). Четириъгълната ѝ основа от мрамор е поставена в метална ажурна рамка с крачета. Основното тяло е също от мрамор, с цилиндрична форма и с метална релефна обковка в горната ѝ част. От зелено матирано стъкло, с рисувана растителна украса е изработен резервоарът за газта. Внесена е в Шумен в началото на XX в. в дома на Блага Дунева.

В отделна група в колекцията можем да отделим стенните газени лампи, които се отличават с малкия си размер и семпла украса (Обр. 23, 24).

В колекцията от газени лампи правят впечатление красиво декорираните поставки за лампени шишета и пространството около винта за газта. На пръв поглед ажурната украса изглежда еднаква, но вглеждайки се, ние откриваме

твърде различни форми и фигури, които хармонично се съчетават с цялостната орнаментика на лампата.

Отделна група в колекцията оформят висящите газени лампи, т. нар. полилеи. Думата полилей произлиза от гръцки и в буквален смисъл означава много свещи, тъй като първите полилеи са осветявали със свещи. По-късно с навлизането на газта в бита започват да се произвеждат и полилеи на газ. Те се използват за осветяване на домове и салони. В много отношения, полилеят в интериора на жилището се явява символ на лукса и показател на статуса на техния притежател.

По-късно, с навлизането на електричеството в Шумен[15], се появяват газени полилеи допълнително приспособени да светят на ток. От този вид е полилея от дома на шуменеца Янко Недев – директор на Девическата гимназия (Обр. 25). Той е внесен от Виена през 1905 г. Първоначално полилеят е изработен да осветява с газ, а по-късно е приспособен да работи с електрически ток. Този полилей е употребяван до 70-те г. на XX в. Други такива образци се съхраняват в етнографския фонд под инвентарни номера ИМИ/Е № 6637, 7821, 7822 и др. (Обр. 26)

Като цяло можем да кажем, че лампите в музейната колекция са твърде разнообразни както по вид, форма на поставката и корпуса, така и с орнаментиката си и нейното разположение. Срещат се лампи с биконични, сферични и цилиндрични форми, а украсата им наподобява различни архитектурни стилове. Със своето художествено и декоративно оформление газените лампи допълват интериора на шуменския дом и му придават европейски вид.

Информация относно производителите на газени лампи черпим от надписите, които са поставени или върху винта за регулиране на пламъка, или върху капачето на отвора за газ, а в някои случаи и върху металната част, служеща за прикрепване на фитила. Срещат се следните имена на производители на газени лампи: STELLA BRENNER, BAYONNET SCHLUSS BRENNER, BRILLANT METEOR BRENNER, KOSMOS BRENNER, DITMAR AUSTRIAN, DITMAR BRÜNNER A. G., R. DITMAR WIEN, BRÜNNER & CO WIEN, THE EMPIRE LAMP, R. DITMAR WIEN, UNG. LAMPEN FABRIK BUDAPEST, GEBRÜDER BRÜNNER WIEN.

Върху лампените шишета откриваме имената на следните фирми GEB BRÜNNER WIEN и LUCIFER-SH – MADE IN SLOVAKIA, FAVORIT BRENNER, PATENT, OVADIA FRERES MADE IN GERMANIA, MARQUE DE POSEE, PATENT KOSMOS. На някои от тях са поставени печати на български фирми, които са правили поръчки на шишета от европейски градове. Например върху шише произведено в Австрия е поставена емблемата на доставчика – стъклария „Братство“ – на братя Овадиеви от гр. Варна (Обр. 27). Върху други две лампени шишета произведени също в Австрия са поставени емблемите на русенските фирми на Сабетай Л. Бекиеш и Исак Соломон Яков.

В зависимост от производителя, лампените шишета в колекцията се различават по своята форма и диаметър на отвора. Обикновено размера на шишетата е обозначен с цифра поставяна до емблемата на фирмата производител.

В шуменската преса[16] от началото на XX в. откриваме десетки интересни реклами, които носят информация относно вносителите на газ в града, магазините, в които се продават газени лампи и тяхното местонахождение. Американска газ в Шумен е доставяна от Атанас Червенков – представител на *Стандарт Оил Компани*, двойно рафинирана руска газ от Батум (Югозападна Грузия) се предлага в магазина на Рафаил Г. Мощев & Синове, Батумска газ в града внасят и братя Камбурови – представители на Белгийско петролно дружество *Сокомбелъ*. Друг доставчик на жълта и двойно рафинирана бяла газ е Стефан Ганев, чиято кантора се намира, срещу читалище „Архангел Михаил". Георги Павлов е представител за Шумен на фирма Астра Романа, която е част от *Азиатиъ Петролеумъ Компани Лиметедъ – Лондон*, една от най-стабилните и известни компании в производството на петролни продукти, наложила името си на световния пазар. Всяка една от обявите предлага продажба на газ на „*износни цени*", „*много ефтено*", „*намалени цени*" или на „*конкурентни цени*", което говори за търговския нюх на доставчиците. Наличието на толкова много вносители на газ в града обяснява съществуващата голяма конкуренция относно качеството на предлагания продукт. Показателно в това отношение е публикуваното във вестник Шуменски вести[17] опровержение относно разпространяването на неверни слухове, че продаваната от представителя на *Стандарт Оил Компани оф Ню Йорк* американска газ е Румънски продукт, целящ да подбие реномето на американската петролна компания. Редица други реклами разкриват голямата надпревара за пазар между конкурентни фирми на газ: „*газь, бензинъ и минерални масла от всички видове, които по-качество и чистота надминаватъ всички петролни марки познати у нас*", „*ако искате да се избавите от пушека и лошата миризма на нечистата газ, употребявайте само Руската Батумска газ*", „*здраве и дълголетие ще има само който употребява бездимната и безцветна американска газ, която единствено заменя електрическата светлина*".

Газени лампи марка Hronos шуменци могат да закупят от магазин Вулкан, намиращ се до кафене България, а Рафаил Г. Мощев & Синове предлагат висящи и стоящи лампи. В своето техническо ателие Панайот Янев предлага ремонт на газени и бензинови лампи.

Представените реклами от началото на XX в., били те подвеждащи или привличащи, дават любопитна и интересна информация за ролята и търсенето на осветителните тела и употребата на петролни продукти в бита на Шуменци в годините, когато електрическото осветление все още не е навлязло масово в града.

В заключение на бележките се налага изводът, че осветяването на шуменската къща и използването на вносни, европейски осветителни тела е процес неизменно свързан с промените, които настъпват в бита и икономическите възможности на шуменци. Присъствието на осветителните тела в обзаведения по европейски образец дом е от изключителна необходимост. От една страна със своята утилитарност и от друга – с декоративността си, отговаряща на стила на своето време, носеща понякога елементи от народните магически трансформации.

БЕЛЕЖКИ

[1] Срв.: **Джумалиев, Г**. Икономическото развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878–1900 г.). – В: ИНМШ, IV, 1976, 181–199. [Srv.: **Dzhumaliev, G.** Ikonomicheskoto razvitie na gr. Shumen prez parvite desetiletia sled Osvobozhdenieto (1878–1900 g.). – V: INMSH, IV, 1976, 181–199]

[2] **Попова, Е**. Изменение на обстановката в шуменската къща в края на XIX и началото на XX в. – В: ГМСБ, VI, 1981, 115–122. [**Popova, E.** Izmenenie na obtsanovkata v shumenskata kashta v kraya na XIX i nachaloto na XX v. – V: GMSB, VI, 1981, 115–122]

[3] **Георгиев, Г.** Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877–1900. София, 1979, с. 152–153; **Гаврилова, Р.** Колелото на живота. София, 1999, с. 248–249. [**Georgiev, G.** Osvobozhdenieto i etnokulturnoto razvitie na balgarskia narod 1877–1900. Sofia, 1979, s. 152–153; **Gavrilova, R.** Koleloto na zhivota. Sofia, 1999, s. 248–249]

[4] Дюгмеджиеви е известна шуменска фамилия на състоятелни търговци и бележити общественици. Димитър Дюгмеджиев е един от участниците в създадения през 1850 г. от Михай Шафран първи симфоничен оркестър в България.

[5] Слави Куцаров е роден през 1848 г. в заможно семейство от гр. Върбица. Свещникът е подарен на музея от негови наследници. Архив РИМ – Шумен, отдел „Етнография".

[6] **Влайков, С.** Книга на символите. В. Търново: Фабер, 2008, с. 170–171. [**Vlaykov, S.** Kniga na simvolite. V. Tarnovo: Faber, 2008, s. 170–171]

[7] **Ангелова, Р.** Миналото на Шумен 1878–1912. В. Търново: Фабер, 2011, с. 245. [**Angelova, R.** Minaloto na Shumen 1878–1912. V. Tarnovo: Faber, 2011, s. 245]

[8] Държавна агенция „Архиви" – Шумен, ф. 638 к. [Darzhavna agentsia "Arhivi" – Shumen, f. 638 k.]

[9] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 153. [**Georgiev, G.** Osvobozhdenieto i…, s. 153]

[10] **Василева, Н.** Колекция газени лампи от фонда на отдел „Етнография" при РИМ – Велико Търново – В: Град – Етнология – Музей, т. XIII, Русе, 2008, с. 253–258; **Василева, Н.** Газените лампи в бита на Търновци – В: Велико Търново. Етнографски проучвания. Велико Търново: Издателство ПИК, 2010, с. 58–65; **Каблешкова, Р.** Колекция от старинни лампи в Етнографски музей – Пловдив. – В: Известия РИМ – В. Търново, 2007, XII, с. 277–283. [**Vasileva, N.** Kolektsia gazeni lampi ot fonda na otdel "Etnografia" pri RIM–Veliko Tarnovo – V: Grad – Etnologia – Muzey, t. XIII, Ruse, 2008, s. 253–258; **Vasileva, N.** Gazenite lampi v bita na Tarnovtsi – V: Veliko Tarnovo. Etnografski prouchvania. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo PIK, 2010, s. 58–65; **Kableshkova, R.** Kolektsia ot starinni lampi v Etnografski muzey – Plovdiv. – V: Izvestia RIM–Veliko Tarnovo, 2007, XII, s. 277–283]

[11] **Христозова, Л**. Знаци на времето. Каталог на Регионален етнографски музей – Пловдив. Пловдив, 2009, с. 12. [**Hristozova, L.** Znatsi na vrememto. Katalog na Regionalen etnografski muzey – Plovdiv. Plovdiv, 2009, s. 12]

[12] **Василева, Н**. Цит. съч., Велико Търново, 2010, с. 63. [**Vasileva, N.** Gazenite lampi… Veliko Tarnovo, 2010, s. 63]

[13] Газената лампа е подарена на семейството за сватбата им през 1898 г. от кръстниците им. Според информатора Добричка Дотева този тип лампи са на мода в града до 1920 г. Обикновено се поставят в гостната стая. Архив РИМ – Шумен, отдел „Етнография", инв. № 6295. [Arhiv RIM – Shumen, otdel "Etnografia", inv. № 6295]

[14] Архив РИМ – Шумен, паспортна картотека, инв. № 3691. [Arhiv RIM – Shumen, pasportna kartoteka, inv. № 3691]

[15] В началото на XX в. в Шумен, с усъвършенстването на технологиите, постепенно започва да навлиза електричеството. Първоначално то е инсталирано във Военния клуб в града (1919 г.). През месец септември 1927 г. в град Шумен започва да работи първата електрическа централа.

[16] Вестник Шуменски вести, 1921, 1922, 1924. [Vestnik Shumenski vesti, 1921, 1922, 1924]

[17] Вестник Шуменски вести, 1921, бр. 32, с. 1. [Vestnik Shumenski vesti, 1921, br. 32, s. 1]

Обр. 1

Обр. 2

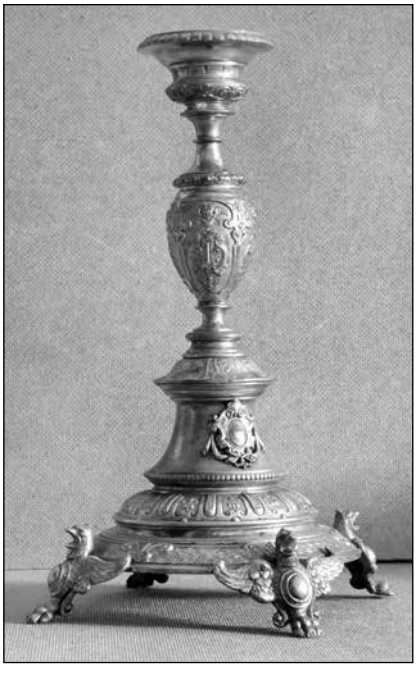

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

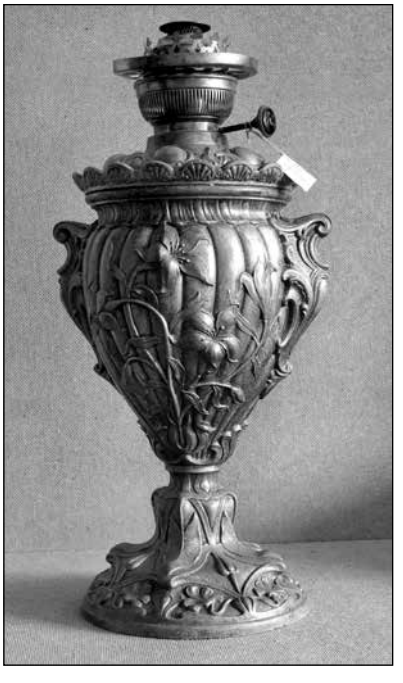

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

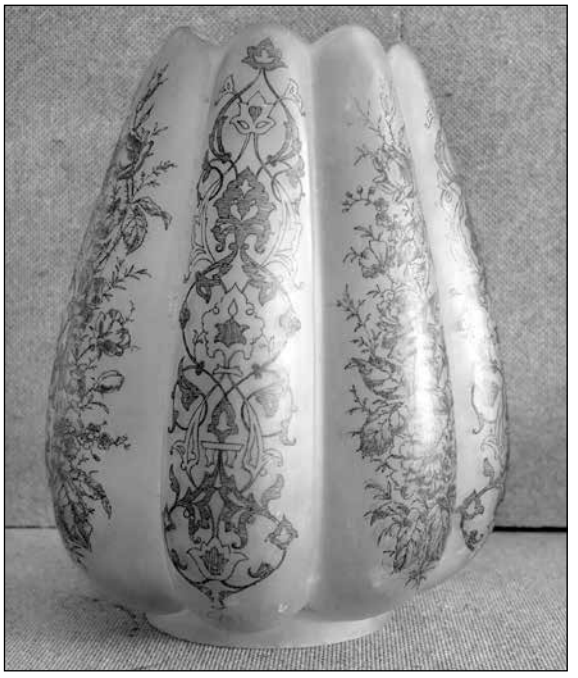

Обр. 20

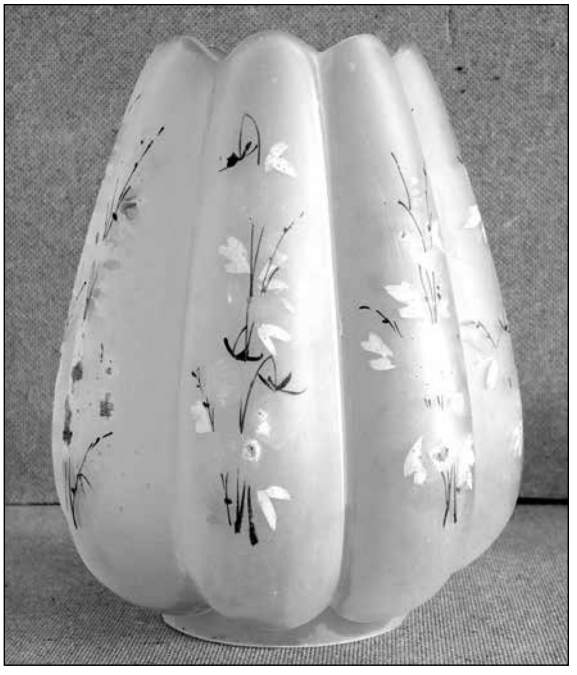

Обр. 21

Обр. 22

Обр. 23

Обр. 24

Обр. 25

Обр. 26

БРАТИЯ ОВАДИЕВИ
СТЪКЛАРИЯ „БРАТСТВО"
ВАРНА
MADE IN AUSTRIA
11'''

Обр. 27

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

ПРЕДСТАВАТА ЗА ЗЛИТЕ ДУХОВЕ В ДВЕ РАЗЛИЧНИ ВРЕМЕНА И ПРОСТРАНСТВА

Северина Йоргова

PREDSTAVATA ZA ZLITE DUHOVE V DVE RAZLICHNI VREMENA I PROSTRANSTVA

THE CONCEPT OF EVIL SPIRITS IN TWO DIFFERENT TIMES AND SPACES

Severina Yorgova

Abstract: *In the paper the author makes an attempt for comparative research of secondary sources from 17th–18th centuries' Europe and 19th century's Bulgaria based on some beliefs related to night and nightly beings. In particular, the figures of the evil spirits in the given times and places are juxtaposed – the concepts of devil, werewolf, witch, sorceress, vampire, ghosts and some other demons. Conclusions are drawn about the similarities of their perceptions and the period of their appearance – the night, as a regulator of the social behavior.*

Настоящата разработка представя сравнително изследване по вторични източници – „История на нощта XVII–XVIII век“ на Ален Кабанту[1] и „Жива старина“ на Димитър Маринов[2] чрез съпоставяне на идеите, развити от френския професор и материала, публикуван от българския етнолог в неговия труд под надслов „Вярванията или суеверията на народа“. В частност са разгледани образите на злите духове, описани от двамата автори в техните произведения, като са изложени поотделно понятията за дявол, таласъми, върколаци, караконджули, вещици, магьосници, плътеници в Западна Европа и по българските земи.

Ален Кабанту, професор по модерна история, заедно със своите студенти прави изследване на представите за нощта в западните култури. За тази цел те проучват източници от периода XVII–XVIII век, даващи сведения за страните от Западна Европа. В „История на нощта“ този феномен е разглеждан едновременно като пространство и време – тя не е просто отсъствие на светлина или обратната страна на деня, а друго време със свои съществени особености, пораждащо различни вярвания и образи.

Димитър Маринов започва своето етнографско проучване още преди Освобождението – по време, по което е учител в Лом, а по-късно обхожда селата в Западна България – районите на Видин, Кула, Белоградчик, Лом, Берковица, Оряхово и Враца. В своята поредица той се стреми да предава максимално достоверно както думите, така и наречията на своите информатори. Първата

книга от „Жива старина“ издава през 1891 г. Именно на части от „Вярванията или суеверията на народа“ са съпоставени идеите на Ален Кабанту.

Професорът описва вярвания за различни същества в Западна Европа. Привежда примери на чести появи на призраци през определени „необикновени“ нощи: призраци на свещеници, отслужващи коледна литургия в потънали в разруха параклиси, на жени, перящи дрехите на мъртъвци (Бретан и Бери), шумни шествия на привидения край езера (кантон Люцерн), ненадейни появи на фантастични създания, пазители на изворите и съкровищата (Естремадура – Испания)[3].

Вярванията на българите са сходни – светът е пълен с духове и невидими същества с човешки образи и страсти. Те са описани подробно – нищо човешко не им е чуждо – обичат се и мразят, веселят се, играят, женят се, отмъщават, награждават. Различават се от хората само по това, че са невидими и безсмъртни, а понякога и всемогъщи, вездесъщи, всевиждащи. Всички невидими духове са разделени на две – два лагера, водещи вечна борба помежду си, чиито предмет е човекът. Смята се, че във всеки един момент злият дух, дяволът, се опитва да му причини зло, докато добрият, ангелът, гледа да го предпази от зло и напаст.[4]

В Западна Европа дяволът е също един от злите духове. Негови прозвища са още Лукавия и сатана. Той е всемогъщ, присъства очевидно и силно в религиозната проповед от XIV век нататък, в духовните наставления и богословските разсъждения, което го прави един от главните герои на културата. Навлиза в християнското съзнание и започва да подхранва нарастващ страх, проявяващ се навсякъде. От Ренесанса до началото на XVII век вездесъщността на дявола и неговите дела са задължително свързани с нощта, а според някои автори и с мрака. Интересна е препратката на Кабанту към „Трактат за ангелите и демоните“ от 1619 г., в който неговият автор Малдонадо твърди, че дяволът действа „тайно, също като враговете, които нощем разузнават града, преди да го обсадят“. В края на XVII век съществува и убеждение, че дори съновиденията или сънищата идват от дявола. Той е господар на нощта и е подпомаган в злите си дела от съня на хората, който превръща заспалите създания в потенциално по-уязвими жертви. Приведен е и следният цитат на Пиер дьо Ланкр, също от XVII век: „Сатаната предпочита да действа във времето, когато вече са паднали най-черните завеси на нощта. В полунощ, най-непрогледният от всички часове, когато хората са най-дълбоко заспали, защото са потънали в първия си сън.“[5]

Димитър Маринов описва дявола по следния начин: „Той може да бъде навсякъде, вижда и чува всичко, може всичко и постоянно се опитва да подтикне хората към зло. Той е черен, грозен и страшен, с рога, кучешки муцуна и нокти и опашка. Според информаторите, тъй като е трудно да се избави от неговите примки и зли замисли, понякога човек се побратимява със злия дух, само за да се избави от него. Както и в Европа, той се назовава по различни начини – „нечестивия“, „врага“, „късия“, „еднокракия“.[6]

Освен ангелите и дяволите, в невидимия свят на българите обитават още много духове. Във всеки кладенец, всеки извор, всяка чешма, всяка река и всеки вир на реката в „потайна доба“ се къпят самодиви, вихрушките са техни сестри

и ходят с тях, за да им помагат, а самовилите са самодиви, които живеят в планината. Интерес предизвика едно от най-разпространените вярвания, а именно, че самодива може да приеме човешки образ и да стане съпруга на човек[7].

В труда на Кабанту подобни същества не са описани така подробно, но пък той цитира автори, разказващи за шумни шествия на привидения край езера и ненадейна поява на фантастични създания, пазители на извори[8], които биха могли да се разгледат като аналогични на гореспоменатите.

В „Жива старина" са разкрити вярванията за змейове и змеици – мъжки и женски духове, обитаващи пещери, дупки и пукнатини. Те имат много човешки свойства и качества и се различават от хората само по това, че са невидими и всемогъщи, но пък са безсилни срещу чародейната сила на някои билки[9]. Подобни персонажи в Западна Европа в разглеждания източник не се споменават.

Таласъмът е разпространен навсякъде – във всяка къща, воденица, мост, чешма, църква, манастир и пр. Според българското поверие той има два възможни произхода: произхожда от две неща: или от „зазидан човек", или от „закопано имане". Нощем таласъмите се явяват във форма на куче, котка или друго животно и нападат човека да го давят. Така давен от таласъм човек боледува и умира.[10] В „История на нощта" е дадено същото описание за тези същества – авторът привежда пример от областта на Фужер, през втората половина на XVIII век, по време на седенки: „Таласъмът е зъл дух, който напада човека нощем, обсебва го, побеждава го". Освен това авторът описва и демони, настанили се на селски мост, имане, закопано в земята и посочено от дявола[11]. На същото място се споменава и за върколак – човек, който не е ходил на изповед седем години подред и който ходи нощем. Доста по-различна е българската представа за този невидим дух – „голям човек, който има само едно око, голямо колкото гъше яйце и то на челото си. Върколакът обитава пусти и полусрутени сгради – воденица, църква, манастир, кула и др. Единствената прилика тук е, че той също ходи нощем, „в потайна доба", но се преобразява на животни и пие кръвта на хората, „яде месото им". Сходно с това за върколака е народното вярване за полуверник – лош невидим дух, много грозен човек с отвратително лице. Той също ходел нощно време и правел пакости на хората.[12]

Заедно с таласъмите и върколаците, Кабанту само споменава и за каракондджули[13], докато Маринов описва подробно т. н. каракондже. Този дух се явява само веднъж в годината, през мръсните дни – от Бъдни вечер до Йордановден. Каракондже е половин човек, половин кон с четири конски крака и криле и човешки глава, гърди и две ръце. Той причинява невинни пакости на хората – ако някой излезе през мръсните дни „у потайна доба" навън, без да носи чесън, каракондже се явява, възседва човека и го кара да ходи с него, така възседнат, по цялото село цяла нощ, до първи петли. Щом петлите пропеят, каракондже се изгубва, а язденият от него човек се връща у дома, изпотен и уморен.[14]

Всички същества, изброени по-горе Д. Маринов класифицира като „нечисти духове, на които произходът няма нищо общо с човека, на които произходът е неизвестен и които живеят вечно, с изключение на змейовете". В своята „Жива старина" в тази категория той включва и едно от разбиранията за

вампир – много лош дух, който се храни само с кръв – пие кръвта на хората и на добитъка. Описван е с голяма глава с много големи и страшни очи, криле и крака с нокти, подобни на бухал, но с човешка глава.[15] В проучването на Кабанту създания, отговарящи на това описание не се откриват.

Според Д. Маринов има и нечисти духове, които „са били някога хора и са станали такива вследствие на лошите си дела на земята". Такива духове, преобразени от хора са вещици, магьосници, плътеници (в техните разновидности – плътеник, самсомолец, вампир).

Българите вярват в съществуването на вещици – много стари жени, които чрез тайната сила на различни билки и бурени и със съдействието на дявола и лошите духове, получавали свръхестествена сила, дарба и природа. Всички невидими духове са техни слуги, те се намират постоянно в техния кръг и черпят от тях сила и мощ на чародейства. Вещицата живее в пустите гори и планини, в дълбоките непроницаеми лесове, край река, извор. Там тя е уединена и се занимава със събиране на билки и бурени. Има следните свръхестествени сили: изцерява човек от всякакви болести; предсказва бъдещето на хората; открива тайните помисли на човек; покорявали и се самите стихии: тя можела да създаде вятър и дъжд; причинявала наводнение; преобразявала човек в животно, камък или дърво и наново го връщала в първия му образ; можела, ако иска, да направи човека щастлив или нещастен; да се превръща в различни животни, да става невидима. Змиите също са нейни прислужници и слуги и те и помагали да събират билки и бурени – лековити и чародейни, а тяхната отрова за нея е без действие. Вещицата е зъл дух и населението не само я мрази, но и се бои от нея. И днес епитет „вещица" се дава на жените и момите за укорение. Има също укорителен епитет вещерник или „вещугюрник" на мъж.[16]

Също толкова ярък е образът, наложен от демонологията, при това още в началото на XV век, на вещерите и вещиците в Западна Европа. Там обаче тяхната дейност е концентрирана основно в часовете на нощта. Впечатление прави връзката на тези същества с някои растения с магически сили според откъс от XVII век: „Никой не може да отскубне кореният на мандрагора – те външно наподобяват фигурата на човек – освен някои видове летящи жени, които всъщност са вещици и в този край е пълно с такива, при това се появяват през нощта, защото бягат от дневната светлина и слънцето." Друг цитат потвърждава аналогичните зли сили и местообитания на тези фигури: „Някои жени, предани на Сатаната и изкушени от демонски съновидения, вярват и твърдят, че в часовете на нощта, придружени от Диана, богиня на езичниците, или от Венера, политат към голямо женско сборище и вършат разни престъпления: изтръгват кърмачета от майките им, пекат ги и ги ядат; влизат в домовете през комините и прозорците и тормозят обитателите." Тези сборища се провеждат на места обикновено отдалечени от всякакви селища и пътища, така че вещиците се озовават „пренесени изведнъж в някоя гора или пуста местност".[17] Не бихме могли да подминем и следната извадка: „В руслото на нарастващата диаболизация на обществото, особено от средата на XVI век нататък, на седенките и малко по-шумните събирания с лекота бива лепнат етикетът вещерски сборища – и то за дълго"[18].

Също както вещиците, жени, които са в много тясна връзка със злите невидими духове са и магьосниците. Магьосницата е жена, „която стои в съобщение с лошите духове и със силата на билките и бурените, правила разни чудеса, но в много по-малък размер и в много по-ограничена степен от вещицата". Със своите магии тя можела да умори човек, да го осакати, да го полуди, да го парализира, да го направи „половинсвет"; с магиите си тя можела да играе голяма роля и в любовните отношения на хората. Българите вярвали, че нейната най-голяма сила се състояла в това, че тя можела, със своите магии, да принуди луната да остави своето място на небето и да слезне на земята в нейното тайнствено сито. Това е така наречената „сваляне на месеца", което е обвито в голяма тайнственост, „около което народното поверие натрупало куп измислици и празни налучквания и с което се тълкува и обяснява месечното затъмнение".[19] Кабанту също свързва магьосниците с тъмната част на деня и с дявола – според приложените от него примери той „придружава магьосниците през нощта, докато вършат своите магии, и им свети с ръката на дете, което родителите са погребали некръстено."[20] В своето проучване на нощта френският професор не прави така ясно разграничение между вещиците и магьосниците, но пък описва наличие на подобен лунен култ и свързва вещиците и образа на някои жени (той цитира анонимен автор от края на XVI век: „Някои жени използват това време, за да „се промъкнат в домовете през комините и прозорците и да тормозят обитателите им по най-различни начини") като цяло с нощта и богините на луната и най-вече Диана, което от своя страна, също както описаното от Маринов, има силен пейоративен смисъл[21].

В своето етнографско изследване Димитър Маринов отделя много внимание и на още една категория – плътениците. Това са невидими, лоши духове, които правят много пакости на човека. Преобразяването в плътеник според народните вярвания става когато човек умре: ако го прескочи котка, кокошка, куче или някакво друго животно; ако умре през мръсните дни; ако е имал някои лоши качества и занятия, ако е много стар. Представлява душата на мъртвия и може да влезе навсякъде. Той ходи по всяко време – и денем и нощем. Плътеникът влиза и прави пакости по всички къщи – чупи и разлива в кухнята; изнищва платното; влиза в пивницата и зимника и изважда чепа на бъчвата и източва виното или ракията; изважда дрехите и ги простира по плета на гумното и обора; влиза в кошарата, отваря вратата и изкарва животните по полето. Плътеник, който оцелее до четиридесетия ден от смъртта си се увълчвал, после ставал самсомолец, а накрая – вампир. Да се овълчи плътеника и да стане самсомолец, според поверието на народа, означава душата на умрелия да се облече в плът, но без кости, и така да ходи по земята. Нощно време той оставял видимата си човешка плът и ходел с духа си да прави пакости на хората и домашните животни. Когато в това положение изкара няколко седмици, той ставал вампир. Вампирът има човешки образ, но само видим, защото в действителност той е труп без кости. Нощно време се преобразявал в различни животни и нанасял големи пакости и на хората, и на животните.[22]

В своята работа Кабанту не употребява нито веднъж тези названия, включително и „вампир". За сметка на това отделя много внимание на „появата на

мъртвите“: „Още от зората на света тя заема трайно място в света на живите. Тяхното идване, един вид двойно безсмъртие – на тялото и душата – подчертава близостта между двете състояния, като мъртвите са смятани за живи, но от особен вид. Те могат да приемат формата на призраци, т.е. на безтелесна материя, и биват смятани за бродещи души…“[23] Тук, въпреки употребата на различно название – „призраци“ и липсата на така подробни обяснения за техния произход, описанието им предизвиква аналог с гореразвитата категория същества от българските вярвания. Професорът цитира различни западноевропейски източници, както от XVII, така и от XVIII век: Пиер Льолоийе, автор на „Разсъждение за призраците“, препоръчва „да се пазим от наематели“, чиито домове са били населени с духове, „тревожещи съня им и будещи ги нощем“; Пиер Бартес пише в своя дневник как в Тулуза се носи слух, че край бесилото в един от кварталите се чуват викове и се виждат светлини през цялата нощ – това били душите на обесените бунтовници; Джеймс Босуел разказва в своя лондонски дневник за „приключението“ на две шотландски аристократки, които заявили, че в продължение на две нощи били тормозени от нещо, което бродело и стенело в стаята им, а впоследствие научили, че тя е обитавана от духове“[24]. Авторът пише за различните прояви на присъствието на мъртвите и предпазните мерки, за да не бъдат обезпокоявани призраците и да бъде избегнат тормоз от тяхна страна. Сред множеството предупреждения и забрани фигурират да не се мете подът през нощта, за да не бъде предизвикана смърт (Корсика), да не бъдат наранени и прогонени мъртвите, които се разхождат наоколо (Долен Бретан), съветът да се избягва подсвиркването или обръщането на глава към викащите духове (Бретан и Пикардия). Както е и според вярванията на българите, в контекста на прескачането на тялото от домашно животно, и тук е документирана грижата след смъртта и преди погребението да се осигури постоянно присъствие около покойника[25].

От всичко описано дотук може да се заключи, че както в Западна Европа през XVII и XVIII век, така и в българските земи през XIX век вярата в злите същества, населяващи света на хората е много силна и устойчива във времето. Наричан с различни имена, безспорно най-могъщ със своето присъствие е дяволът. До голяма степен вярванията във всяко едно от останалите същества по българските земи и в Западна Европа са аналогични.

Димитър Маринов описва самодивите и техните сродници вихрушките и самовилите, Кабанту от своя страна привежда примери за същества с подобни характеристики. Докато представата за таласъмите се припокрива, то значителна разлика се забелязва при виждането за върколака. Змеиците и змейовете са подробно разгледани от Маринов, докато у Кабанту подобни същества не са споменавани, също както и вампирите.

Много сходни са представите за вещиците и магьосниците. Характерен и за двете разглеждани култури е силният лунен култ, както и еднаквите атрибути и занятия на тези същества. Пейоративният оттенък тук също прави силно впечатление.

Плътениците, в техните разновидности – плътеник, самсомолец, вампир, са предмет на обширно описание от страна на Димитър Маринов. В своята ра-

бота Кабанту не употребява тези названия, но пък отделя много внимание на появата на мъртвите – тяхното връщане в земния свят във формата на различни духове, призраци пр. Това са същества със сходни прояви и поведение, те също плашат и тормозят околните с присъствието си.

Съществуващите разлики, включително и факта, че част от фигурите, описани от Маринов не се откриват в труда на Кабанту биха могли да бъдат обяснени от една страна от различната насоченост на двата труда – докато Маринов изследва точно вярванията на българския народ, то професор Кабанту има за главна цел на своето проучване възприемането на нощта. Все пак, трябва да бъде отбелязано, че въпреки че не е единствено и само ограничено в рамките на този период от време, присъствието на същества от всички групи, описани по-горе е доминиращо точно през нощта. И двамата автори развиват идеята, че нощта е едно особено време – враждебно, тревожно, дори страшно. За да опише това време българският етнолог използва различни словосъчетания – „мала вечера", „голема вечера", „глуодоба", „потайна доба", „потайно време". От своя страна Кабанту проследява и постепенното изместване, развитието на границата на нощта.

Нощта е времето на злите духове и в Западна Европа, и по българските земи през разглежданите векове – от XVII до XIX, а с идването на светлината, те изчезват и се връщат там, откъдето са дошли. Със своята тъмнина, тя замъглява възприятията на човека и поражда страхове, които изграждат образите на тези зли създания.

Народното поверие оздравява съществуването на невидимите тайни лоши духове и към самия край на XIX век. Страхът от тях и от техните пакости е толкова голям, че е родил и подхранва цяла верига суеверни обреди и предразсъдъци със свои съответни противодействия. Населяването на нощта с дяволи, таласъми, върколаци, караконджули, вещици, магьосници, плътеници, вампири, духове и призраци е част от нейното заклеймяване. Тяхното излизане сред хората след залез слънце може да бъде разгледано като средство за спазване на установени правила. Нощта е време за сън и покой и всеки, който се усмели да я използва за нещо друго, може да бъде нападат от лоши духове и по този начин наказан.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кабанту, А.** История на нощта XVII–XVIII век. Рива. С., 2012. [**Kabantu, A.** Istoria na noshta XVII–XVIII vek. Riva. S., 2012]

[2] **Маринов, Д.** Жива старина. Книга първа – Вярванията или суеверията на народа. Русе, 1891. Дигитално издание на Google Book Search. [**Marinov, D.** Zhiva starina. Kniga parva – Vyarvaniyata ili sueveriyata na naroda. Ruse, 1891]

[3] **Кабанту, А.** 2012, с. 76. [**Kabantu, A.** 2012, 76]

[4] **Маринов, Д.** 1891, с. 16–17. [**Marinov, D.** 1891, 16–17]

[5] **Кабанту, А.** 2012, с. 115–116; 142–144. [**Kabantu, A.** 2012, 115–116; 142–144]

[6] **Маринов, Д.** 1891, с. 18–20. [**Marinov, D.** 1891, 18–20]

[7] **Маринов, Д.** 1891, с. 23–25. [**Marinov, D.** 1891, 23–25]

[8] **Кабанту, А.** 2012, с. 76 [**Kabantu, A.** 2012, 76]
[9] **Маринов, Д.** 1891, с. 32–34. [**Marinov, D.** 1891, 32–34]
[10] **Маринов, Д.** 1891, с. 35. [**Marinov, D.** 1891, 35]
[11] **Кабанту, А.** 2012, с. 71, 185. [**Kabantu, A.** 2012, 71, 185]
[12] **Маринов, Д.** 1891, с. 39. [**Marinov, D.** 1891, 39]
[13] **Кабанту, А.** 2012, с. 71. [**Kabantu, A.** 2012, 71]
[14] **Маринов, Д.** 1891, с. 40. [**Marinov, D.** 1891, 40]
[15] **Маринов, Д.** 1891, с. 41. [**Marinov, D.** 1891,41]
[16] **Маринов, Д.** 1891, с. 45–46. [**Marinov, D.** 1891, 45–46]
[17] **Кабанту, А.** 2012, с. 145–146. [**Kabantu, A.** 2012, 145–146]
[18] **Кабанту, А.** 2012, с. 329. [**Kabantu, A.** 2012, 329]
[19] **Маринов, Д.** 1891, с. 21, 49–51. [**Marinov, D.** 1891, 21, 49–51]
[20] **Кабанту, А.** 2012, с. 144. [**Kabantu, A.** 2012, 144]
[21] **Кабанту, А.** 2012, с. 83, 145, 327. [**Kabantu, A.** 2012, 83, 145, 327]
[22] **Маринов, Д.** 1891, с. 41–45. [**Marinov, D.** 1891, 41–45]
[23] **Кабанту, А.** 2012, с. 121. [**Kabantu, A.** 2012, 121]
[24] **Кабанту, А.** 2012, с. 123. [**Kabantu, A.** 2012, 123]
[25] **Кабанту, А.** 2012, с. 127. [**Kabantu, A.** 2012, 127]

ЕТНИЧЕСКА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ШУМЕНСКИ ОКРЪГ В КРАЯ НА XIX ВЕК

Милен Пенерлиев
Даниел Руменов

ETNICHESKA STRUKTURA NA NASELENIETO V SHUMENSKI OKRAG V KRAYA NA XIX VEK

ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION IN SHUMEN PROVINCE IN THE LATE 19TH CENTURY

Milen Penerliev
Daniel Rumenov

Abstract: *The paper sheds light on a less analyzed structure of the population in historical aspect. The ethnic structure and its analyses give clear direction to future analyses of the demographic situation of separate regions or particular towns and villages. For this reason here we present historically analyzed statistic data about the ethnic groups in Shumen Province at separate settlements and districts level. The statistic data is for the period of the late 19th century.*

Териториален обхват

Фиг. 1. *Териториален обхват на Шуменски окръг на ниво околии.*

Някогашният голям Шуменски окръг, е обхващал и териториите на днешните Търговищка област (Ескиджумайска околия) и Омуртагска община (Османпазарска околия). Най-голяма част от населението са живеели в Шуменска околия, а околията с най-малко население е Преславската.

Съгласно измененията в състава на общините през периода 1894–1895 година в Шуменски окръг има 5 градски и 45 селски общини, включително и тогавашните Ескиджумайска и Османпазарска (вече не принадлежащи към обхвата на Шуменска област). За същият период Чанков посочва, че в Шуменски окръг има 5 града (те естествено определят градските общини) и 245 села. Заемат територия от 4.9 хил. km^2. В нея живеят общо 175 709 души[1]. Спрямо сегашната територия на област Шумен тя е териториално по-голяма и обхваща повече населени места.

Етническа структура

Етническата структура е особено важна характеристика за населението на дадено населено място. От нейните показатели се определя неговия етнически облик за дълъг период от време. Освен това дава отражение и на други демографски структури, които характеризират жителите на определената територия. Това са на първо място етнолингвистичната (или матерен език, както се назовава по време на първите преброявания в България) и конфесионалната структура. От своя страна тя има значение за репродуктивното поведение на населението, което пък от своя страна влияе на естествения му прираст чрез показателите раждаемост и смъртност.

Етническият състав определено оказва положително или отрицателно влияние и на образователната структура, и най-вече върху грамотността на населението. Фактори за това са предимно религиозните забрани, обусловени до голяма степен от етническата принадлежност на индивида. В тази насока връзка може да се направи и със здравния статус на жителите – неграмотността, липсата на образование водят след себе си по-висока заболеваемост и респективно по-висока смъртност в населеното място.

Етническа структура на населението в Шуменски окръг

Подробни данни за етническата структура в Шуменски окръг на ниво околии получаваме от *Изложението за състоянието на Шуменското окръжие на шуменския управител*. В него се посочват данни от 1894 г. Трябва да се отбележи, че тази публикация е подробна, ежегодна и разнообразна, но в нея се посочват единствено българската и турската етнически групи. Таблица 1 дава общата представа за етническата структура на Шуменски окръг по околии според този източник.

Таблица 1.
Етническа структура на населението в Шуменски окръг по околии (1894)

околия	население (д.)	българи (бр.)	Турци (бр.)
Ескиджумайска околия *(община Търговище)*	36 743	10 335 *28 %*	26 401 *72 %*
Ново-Пазарска околия *(община Нови Пазар)*	33 526	10 765 *32 %*	22 688 *67.6 %*
Османпазарска околия *(община Омуртаг)*	28 020	5 308 *19 %*	22 707 *81 %*
Преславска околия *(община Велики Преслав)*	32 554	15 109 *46 %*	17 424 *53 %*
Шуменска околия *(община Шумен)*	46 643	17 087 *36.6 %*	27 560 *59 %*
ОБЩО	**177 486**	**58 604**	**116 780**

Заб. *В Italic е дадено процентното съотношение на отделните етноси. Сборът им може да не е 100% поради неотчитане на нищожния дял население от други етноси.*
Изт. *Изложение за състоянието на Шуменското окръжие за 1894–95 г. Шумен, 1895*[2]

Таблицата ясно показва, че в края на XIX век в Шуменски окръг все още преобладава турското население. В брой то е близо 117 хил. души, което е 66% от общият брой на населението. Българският етнос е едва 58 хил. д. В тези години вътрешно териториалните различия също така са доста големи. Най-висок дял на турската етническа група бележи Османпазарската околия (81%), докато най-малка е тя в Преславска околия (53%). Все пак това е водещият етнос за всички околии в рамките на Шуменския окръг. Най-висок дял на българският етнос има в Преславска околия (46%), докато в Шуменска той е едва малко над 36%. Най-малък е делът в Османпазарската околия – едва 19%. Всъщност тези стойности не са изненада, но са важна отправна точка при последващ анализ на демографското състояние на изследваната територия в други времеви периоди.

Етническа структура на населението в град Шумен

В България преброяванията по етноси (или по народност както се упоменават) започват през 1900 г. Резултатите почти се дублират с тези отнасящи се до майчиния език и по тази причина може би не са отразени в тази категория по време на първите преброявания до 1900 година. Все пак за първото преброяване през 1880 г. М. Сарафов привежда процентни данни за етносите, но на базата на говоримия или матерния език.[3] Според него тези цифри не са достатъчно точни, но поради липса на друга официална категория си служи с нея.

Следващата таблица не отразява всички народности в Шумен, а тези упоменати и през преброяването от 1900 г., когато в преброителните бюлетини вече се появява и категория „народност", и които присъстват в етническата карта на града в по-дълъг период от време.

Таблица 2.

Етническа структура на населението на град Шумен в края на XIX в. (в %)

етнос	1880 г.	1900 г.	промяна
Българи	47.36	58.96	+ 11.6
Турци	42.64	27.64	– 15.3
Евреи	3.20	4.71	+ 1.51
Арменци	3.90	3.87	– 0.03
Цигани	0.24	1.67	+ 1.43
Татари	1.58	1.82	+ 0.3

Изт. *Чанков, Ж. Населението на град Шумен. В: Известия на Българското географско дружество. София 1933 г. Сборник в чест на Анастас Иширков по случай 35-годишната му професорска дейност*[4]

Анализирайки данните не може да не направи впечатление все още големият брой турско население. По това време в никой от градовете с мащабите на Шумен турците не съставляват такъв процент от общия брой жители. За сравнение в Русе те са 39.2%, а във Варна 36.25%. Това разбира се има своето обяснение в турския гарнизон дислоциран преди 1878 г. в града, а също така и турското население в околностите на Шумен, което и след Освобождението продължава да доминира, въпреки изселническите вълни в разглеждания период.

Сравняването на двата времеви периода (табл. 2) ясно показва тенденция към увеличаване на българския етнос в град Шумен (от 47% на 58%) и рязкото намаляване на турския (от 43% на 28%). Има увеличение и на циганския етнос, който все пак в този период заема несъществен дял от общото градско население. Другите етнически групи не бележат съществена промяна. И при двата етноса причините за увеличението при първите и драстичното намаляване на вторите се дължи предимно на изселническите вълни, въпреки че при българите се наблюдава процес на заселване в града от Добруджа и близките на окръжния център населени места, то той не е достатъчен да компенсира изселванията.

Що се отнася до раждаемостта тя е такава каквато е и в другите градове на Княжеството и в последствие на Царството. Големият български географ Ж. Чанков пресмята, че ако българите се увеличават с 1.5% годишно то за 46 години броят им би достигнал 21 705, докато при турците за същия период и процент без изселнически вълни би бил 19 598 души.[5]

Арменският етнос по време на разглеждания период съставя една по-малка част от шуменското население. Техните стойности се доближават до тези на евреите със съвсем незначителна разлика в полза на вторите (около 1%). Много по късно заселването на арменци в града (след 20^те година на XX в.) значително увеличават дела на този етнос спрямо общото градско население. Част от основните занимания на евреи и арменци са предимно търговията и занаятите.

Циганите като етническа група съставляват 0.24% от жителите през 1880 г. Живеят в една махала и като брой са отразени едва 60 души, но това със сигурност не са реалните цифри по причина, че много от тях при първите преброявания минават в графата на населението от турска етническа група поради това, че говорят турски език. През всичките следващи отчетни години техният брой се увеличава (с изключение на 1920 г.) макар и с минимални проценти, за да стигне през 1926 г. до 2.12%. Единствено при тях може да се твърди, че освен новите заселвания и раждаемостта оказва влияние на повишените резултати. Стойностите със сигурност биха били и по-високи, но отражение при тази група има и високата смъртност, както детска, така и при възрастните. В рамките на изследвания период (1880–1900 г.) считаме че причините за увеличаването им е именно тази.

В Шумен има и други етнически групи. Статистическите данни за тях посочват несъществен дял от общата етническа структура на населението в района.

Етническа структура на населението в селата

В началните редове посочихме данните за измененията в състава на общините от 1894–1895 г. и данните за същия период на Жечо Чанков. Спрямо сегашната територия на област Шумен тя е по-голяма и обхваща повече населени места. В този контекст можем да анализираме етническата структура на населението в селата като направим това за избрани селски общини.

От всичките 45 селски такива едва в 15 преобладава българският етнос. Най-много са общините в Новопазарската околия. Както се вижда от таблица 3 има големи различия по този показател в рамките на селските административни структури. Така например в Иланджиларската община живеят едва 4 българи. Това прави едва 0.3% от общият брой на населението. При Еджикьовска този дял е 2.1%. Всъщност, там където преобладава българският етнос, той не е с тази категоричност както при турският във вече посочените примери.

Един по висок дял на българския етнос наблюдаваме в Дивдядовската селска община (табл. 3) и той е 90% от общият дял на населението. Подобна е етническата структура и в Драгоевско (78% дял на българския етнос).

Относителен паритет по този показател наблюдаваме единствено в Осмарската община (47:53% в полза на турския етнос).

Таблица 3.
Етническа структура на населението в избрани селски общини от окръг Шумен за 1894 г.

община	население (д.)	българи (бр.)	турци (бр.)
Драгоевска селска	1951	1517	431
Тербийска селска	4173	19	4143
Енджекойвска селска	4216	89	4126
Върдунска селска	3989	1116	2873
Върбишка селска	2412	1514	893
Иланджиларска селска	1518	4	1514
Дивдядовска селска	1746	1571	175
Каспичанска селска	1589	991	597

Изт. *Изложение за състоянието на Шуменското окръжие за 1894–95 г. Шумен, 1895*[6]

Ако задълбочим анализа на ниво конкретни села ще установим и други интересни закономерности. Така например в изследвания период в края на XIX век има села с изцяло турско население. От всички села в окръга 55 от тях са с изцяло такова население. Най-много са те във Вардунска община, в което на практика само главното село Вардун е с преобладаващо български етнос (1109 души от общо 1158 жители на селото). В две други села българите са съответно 2 и 5 души. Без наличие на български етнос са всички останали 5 села. Подобна характеристика е присъща и на Тичанска селска община (при нея 4 села са с изцяло турско население), а така също и за Калиджилерската. При последната 5 села са със 100% турски етнос, а цялата община има едва 17 души българско население.

Любопитен щрих към настоящият анализ е факта, че от всички села в Шуменски окръг 22 са само с един жител от българския етнос. Това естествено показва тенденцията за възпроизводствения потенциал на селището и брачната структура в него. Сходен анализ би бил и ранжиране на селата по дял на българския/турския етнос например в диапазона до 10 жители от даден етнос; до 20, до 50 и т.н. Целта на настоящият материал е да хвърли една по-обща светлина на етническата структура през изследвания период в Шуменски окръг и по-малко да навлиза в конкретика.

На база предложеният анализ може да се направят следните **по-важни изводи**:

1. В Шуменски окръг в края на XIX век преобладава турската етническа група.
2. В град Шумен в края на XIX век преобладава българският етнос.
3. На ниво главни околии повсеместно преобладава турският етнос.
4. Макар и в по-малка степен, има общини, в които българският етнос е преобладаващ.

5. На ниво села е много висок делът на преобладаване на турския етнос.
6. Съществуват села с изцяло (100%) турско население.

Всъщност това се оказва периода, който предопределя в голяма степен съвременното етно-демографско развитие на Шуменски окръг. Етническата палитра днес оказва влияние върху индикатори като раждаемост, безработица, професионално образование и т. н. То намира своето обяснение и генезис в първите години след Освобождението на България от турско робство.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чанков, Ж.** Административно деление на България (исторически бележки). В: сп. „Естествознание и география“, кн. 9–10, год. IV, 1922. [**Chankov, Zh.** Administrativno delenie na Bulgaria (istoricheski belezhki). V: sp. Estestvoznanie i geografia, kn. 9–10, g. 4, 1922]

[2] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие за 1894–95 г. Шумен, 1895. [Izlozhenie za sastoyanieto na Shumenskoto okrazhie za 1894–95 g. Shumen, 1895]

[3] **Сарафов, М. К.** Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. В: Периодическо списание на Българското книжовно дружество Средец. Кн. III, София, 1882. [**Sarafov, M. K**. Naselenieto v gradovete Ruse, Varna i Shumen. V: Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo Sredets. Kn. 3, S. 1882]

[4] **Чанков, Ж.** Населението на град Шумен. В: Известия на Българското географско дружество. Сборник в чест на Анастас Иширков по случай 35-годишната му професорска дейност. София, 1933. [**Chankov, Zh.** Naselenieto na grad Shumen. V: Izvestia na Balgarskoto geografsko druzhestvo. Sbornik v chest na Anastas Ishirkov. S., 1933]

[5] **Чанков, Ж.** Населението на България, изд. Казанлъшка долина, С., 1935. [**Chankov, Zh.** Naselenieto na Bulgaria. Kazanlashka dolina, S., 1935]

[6] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие за 1894–95 г. Шумен, 1895. [Izlozhenie za sastoyanieto na Shumenskoto okrazhie za 1894–95 g. Shumen, 1895]

БАПТИЗМЪТ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (СРЕДАТА НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.)

Росица Ангелова

BAPTIZMAT PO BALGARSKITE ZEMI (SREDATA NA XIX – NACHALOTO NA XX V.)

BAPTISM ON THE BULGARIAN LANDS (MID 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

Rositsa Angelova

Abstract: *The historical narrative introduces the appearance and spreading of baptism on Bulgarian lands. The beginning of the baptism movement was set in two detached centers in South and in North Bulgaria, in the towns of Rousse, Lom and Kazanlak. Gradually the number of worshippers grew, the first Baptist societies were formed and the horizontal structure of the Baptist church in Bulgaria was set up. The processes of establishing the first churches are revealed, their members and pastors, as well as the course of centralization of Baptist societies and churches within the Union of the Evangelic Baptist Churches (1908).*

Историческият наратив представя появата и разпространението на баптизма в българските земи. Началото на баптисткото движение е поставено от две независими едно от друго огнища в Южна и в Северна България, в градовете Русе, Лом и Казанлък. Постепенно вярващите се увеличават, създават се първите баптистки общества и се изгражда хоризонталната структура на баптистката църква в България. Разкриват се процесите по учредяването на първите църкви, членовете и пастирите, както и пътищата към централизиране на баптистките общества и църкви в Съюз на евангелските баптистки църкви (1908).

През 2016 г. Баптистката църква бележи век и половина присъствие в България. За това време баптистката деноминация навлиза в духовното пространство на българската нация и заема своето място, наред с другите протестантски деноминации и Българската православна църква. Въпреки наличието на изворов материал и изследвания, свързани с протестантството и в частност с баптизма в България липсва цялостно, дори частично научно историческо, а не богословско изследване. Тази празнота в българската историография търси своя автор и това провокира нашия изследователски интерес. Още повече, че Католическата църква в България има своите изследователи в лицето на Светослав Елдъров[1] и Румен Ваташки.[2]

За история на баптизма и Баптистката църква в България[3] не може да се говори изобщо. По-правилно според нас е да се приеме, че има извори за съз-

даването, развитието и личностите на баптисткото движение. Стойностен и изворов характер имат изданията на отделните църкви в страната – Русенската, Ломската[4] и др.

По време на социалистическия период баптизмът има своите изследователи. Бончо Асенов в своя Първи свитък Религията в България (София, 1987) представя протестантството в България в един продължителен период. За съжаление трудът му е изпълнен с идеологеми и внушения от типа, че протестантските църковни служители се съюзяват с контрареволюционните елементи и се включват в активна антинародна дейност.[5] Баптистите той определя като секта с най-слабо влияние в България с около 700 вярващи, с 10 храма и 7 пастори, обединени в Съюз на евангелските баптистки църкви. Наред с характерната за тях молитвена система на извеждане на принципа за спасението чрез личната вяра, на възможността за „лично общение с Бога", те приемат само кръщение на възрастните хора в река или море. Самото име на деноминацията идва от гръцката дума „баптизо", което означава кръщавам с вода. За Б. Асенов, при баптистите е развито силно чувството за греховност, което предопределя особеностите в тяхното поведение, отличаващо се със смиреност, самоизолация, самоунижение и индивидуализъм.[6] Сравнително по-пълно и научно[7] е представен у нас баптизмът в сборника „Протестантските секти в България".[8] Частта, посветена на баптизма е написана от к. ф. н. Кръстю Кръстев и разкрива възникването и разпространението на баптизма, появата и разпространението на баптизма в България, баптизмът в условията на капитализма у нас; баптизмът и социализмът и идеолого-догматична характеристика на баптизма.[9]

Няколко статии върху историята на баптизма има Даринка Дедер. Тя прави аналитично представяне на същността, зараждането и разпространението на баптизма в Европа, САЩ и България. За съжаление никъде тя не сочи източниците, които използва, което прави според мен изследването ѝ научнопопулярно и на места неточно. Ценен е трудът на Симоне Флад, посветен на историята на Българското евангелско дружество. Изследването, направено въз основа на обилен архивен материал и с приносен характер, го прави едно от най-добрите, посветени на протестантството в българските земи през XIX и XX век.

Интересно и аналитично е изследването на Момчил Петров, посветено на протестантството между двете световни войни.[10] В трудът се представят протестантските деноминации в Царство България, техните доктрини, организационен и духовен живот, дейци. Обстойно се разкриват развитието на Българското евангелско дружество и интеграциите и напусканията на отделните протестантски деноминации в рамките на Съюза на евангелските църкви и по-късно на Обединените евангелски църкви. Място намират и сложните взаимоотношения в протестантската общност, определени от него като взаимодействие и противопоставяне. Приносен характер има частта, посветена на отношенията на протестантската общност с държавата, както и на отношението на евангелската общност към обществено-политическите събития в страната през разглеждания период.[11]

Росица Ангелова прави пълен библиографски обзор на периодичният печат на протестантството и в частност на Баптистката църква в България в периода до 1944 г.[12] Научно и аргументирано тя представя развитието и дейността на баптистките църкви в периода 1921–1923 г., когато начело на съюза е Христо Марчев.[13]

Целта на историческото изследване е да се представи баптисткото движение в България от зараждането му до сформирането на Съюз на Евангелските баптистки църкви чрез използване на архивен материал, периодичен печат и обобщение и анализ на публикуваните материали.

Евангелските баптистки църкви в България са част от протестантското течение в християнството. Първите протестантски мисионери пристигат в българските земи през XIX век, когато те са част от Османската империя. Пристигането им съвпада с борбите на българския народ за политическа и църковна свобода.

Баптистката църква е създадена в Англия през XVII в. от Джон Смит.[14] Почвата за развитието ѝ е подготвена от пуританизма. Пуританите са английски протестанти, обявяващи се за „очистване“ на англиканската църква от елементи, които не са в съответствие със свидетелството на Новия завет и връщането на евангелската ѝ чистота.[15] По-късно тя се пренася в Америка[16], Русия и Украйна и др., достига и до българските земи, тогава в рамките на Османската империя. Баптизмът по българските земи е свързан косвено с мисионерския ентусиазъм в Германия. Основоположник на баптизма в Германия е Йохан Онкен.[17] Той, през 1823 г., в качеството си на представител на мисионерска организация за разпространение на библии и християнски брошури, създава в Хамбург неделно училище и разкрива съществени разлики между новозаветните идеи и практиката на официалната църква. През 1834 г. Онкен учредява първата баптистка църква и е ръкоположен за пастор и дякон на същата.[18]

Името на църквата идва от думата баптизо, от гръцки, което означава кръщавам с вода. Същността на баптисткото учение обаче не се състои в практикуването на кръщението по вяра, то е само един отличителен белег. Същността на баптисткото учение се състои в желанието да се създават църкви според разбиранията на Новия завет. Желанието за изграждане на църква в духа на новия завет води до приемане на новозаветното учение на прощението по вяра и на неговото практикуване. Баптистите сами описват своята църква като „църква на християните, простени по вяра“.[19]

Евангелските баптистки църкви са част от протестантството и се различават от другите евангелски деноминации главно по практикуваното водно кръщение чрез потапяне на възрастни лица и други особености при приемане на причастието и естеството на Светия Дух.[20] Практикуването на кръщение само на възрастните баптистите обясняват така: малкото дете няма достатъчно познание, за да може с убеденост и разум да схване смисъла на свещеното тайнство кръщение и да служи на Бога.[21] Баптизмът е създал изключителен култ към Библията, която всеки от тях трябва да притежава и системно да изучава.

Той допуска „свободно тълкуване на библията“ и се позовава най-вече на Новия завет.[22] Баптистите отричат редица обреди на ортодоксалната християнска църква, почитането на иконите, кръста. Главно внимание се обръща на подготовката на последователите по време на техния „изпитателен стаж“.[23]

Представители на баптистката църква пристигат в българските земи през 60-те години на XIX в. Това са мисионери на двете библейски дружества – Американското библейско дружество и Британското и чуждестранно библейско дружество, и емигранти от Русия, заселили се в Северна Добруджа. Те създават общини в Лом, Русе и Казанлък, а след 1878 г. – в София, Варна, Чирпан и Станимака (Асеновград). Първите проповедници са българи – Филип Каменов, Георги Искренов.[24] Двамата са от Лом и са кръстени в Букурещ от А. Либих. След завръщането им в родния им град около тях се образува петдесятно общество. Именно Либих извършва и първото кръщение на българи в Лом.[25]

Началото на баптисткото движение в България е поставено от две независими едно от друго огнища в Южна и в Северна България. Драматични са събитията, които довеждат до създаването на първата баптистка общност в България – църквата в Казанлък. В основата на нейното създаване е Стефан Курдов, пътуващ библейски книжар от Казанлък. Той продава книги още в Стара Загора, Нова Загора, Сливен, Ямбол и други градове на Южна България.[26] Още през 1865 г. в Ямбол той има възможност да слуша Байнгтон, който проповядва. Тълкуването на библията и моленето без кръстене прави особено впечатление на всички и Байнгтон е канен многократно да проповядва. Радушният прием кара старозагорските мисионери редовно да посещават Ямбол, като обикновено водят със себе си някои от своите помощници – Тр. Константинов и Ст. Курдов, които остават за по-дълго в града, продават книги и проповядват в едно запустяло кафене.[27]

При едно от пътуванията си до Цариград, Ст. Курдов попада в Арменската евангелска църква, където приема благовестието. След завръщането си в Казанлък през 1866 г. започва ревностно да изучава и да разпространява евангелската вяра сред приятели и роднини. При Ст. Курдов скоро пристига Григор В. Думников с молба да престане да следва тая „нова вяра“. Думников заварва Ст. Курдов да чете Евангелието. Последва обща молитва и Думников си тръгва, без да изясни целта на посещението си. Скоро Думников последва Курдов и приема евангелизма. Последват ги Ция Ст. Курдова, жена на Ст. Курдов и Мариола Иванчова, съпруга на Милю Радев от Казанлък. Така през 1867 г. се оформя първата евангелска общност в Казанлък, събрана от благовестието на Курдов. Но малката църква и първите протестанти са изправени пред яростната съпротива на православните свещеници и характерните и за други случаи тълпи безчинстващи.[28]

Григор Думников приема кръщение от И. Каргел. Един от примерите в СЕБЦ за даване на десятък. Всяка вечер той отделя десятъка от доходите си и го дарява на църквата. През 1886 г. със собствени средства започва да издава превежданите от Петко Къркеланов проповеди и най-вече проповедите на Спърджън. Към Казанлъшката църква той учредява „Литературен 100 000

фонд". Своето място на центъра на гр. Казанлък дарява на църквата. Умира на 3 февруари 1928 г.[29]

Според данните на книгата „Познатата непозната църква" през 1871 г. почива Илия Курдов, брат на Стефан и православните свещеници и общественост не допускат погребението му да стане в градското гробище. Едва след два дни семейството му успява да го погребе в полето край града.[30] Друга версия разказва Петко Т. Къркеланов в своята кратка история на казанлъшката църква. Според него през 1871 г. умира Ция Ст. Курдова.[31] Православните в града не позволяват тялото на покойната да се погребе в гробищата. Въпросът е отнесен до турското правителство, вдига се голям шум и вълнения в града, но така или иначе покойната Ция Курдова е погребана не в православното гробище, а на източната страна на гр. Казанлък, в местността „Сърадан".

Шумът около смъртта на Ц. Курдова привлича през 1872 г. нови вярващи. Това са: Никола Т. Патев, съпругата му Ташка, родом от Габрово, сестра му Марийка, омъжена за Христо Белчев от Казанлък. През 1873 г. към малката общност се присъединяват Димитър Груев Градинаров и дядо Шиню Бояджията от Казанлък. След женитбата на Д. Градинаров, съпругата му Севастица също се присъединява към евангелизма.[32]

Баптисткото общество наброява вече няколко души, когато според Т. Къркеланов американските мисионери започват да посещават гр. Казанлък. Кои са всъщност тези американски мисионери? През есента на 1859 г. в Стара Загора започва работа Теодор Байнгтън. Той основава и девическо училище през 1863 г. Старозагорската мисия обхваща района от Бургас до Чирпан. Скоро са спечелени обращенци в Казанлък, Нова Загора и Меричлери. В Меричлери е основана и втората протестантска църква в България. В Стара Загора работят още мисионерите Морз, Бонд, Хаскел, Марш, Берд и Хаус. Така че е трудно да бъде установено, кои точна са двамата проповедници. Сведенията дават данни само за Бонд.

Евангелското общество няма проповедник и собствено сграда за молитвени събрания, затова се обръщат към американските мисионери през 1874 г. за помощ чрез заем в размер на 50 турски лири, платим за десет години. Американските мисионери, представители на Конгрешанската църква отказват.[33]

Тогава Ст. Курдов, който притежава паянтова сграда я дарява на евангелското общество с условието да му се изплати при първа възможност. Веднага вярващите се залавят за работа и скоро баптистите със свои средства ремонтират сградата и се сдобиват със собствен молитвен дом. Нараства и членовете на църквата – присъединяват се Христо Белчев, сестра му Мария и Никола Христов, малко по-късно и Иван Т. Патев и Марийка Шинева. Нарасналото общество със свой дом се нуждае от проповедник. Въпреки първия отказ, членовете на църквата в Казанлък се обръщат към конгрешаните отново с молба да им бъде изпратен проповедник.[34] За съжаление пак получават отказ, при все че по същото време конгрешаните изпращат Иван А. Тоджаров в съседен град. В знак на огорчение и обида, през април 1875 г. на мисионерите е заявено, че при следващото им посещение в града ще намерят надпис на църквата със

следното съдържание „Казанлъшка Евангелска църква, независима от Американската“.[35] Тази заплаха отрезвява американските мисионери и те изпращат за проповедник Никола Влаев.[36]

Никола Влаев е един от първите ученици в Богословското училище в Пловдив. След ръкополагането му той е изпратен за пастир в Банско (1881–1885). Тук той постига добри резултати в работата си, особено за организиране на младежите. Евангелската църква като сграда-храм е изградена по времето на п-п Влаев – през 1883 г. По думите на Б. Кожухаров за него се казва, че вижда хората с ума си, а не с очите си. След това постъпва за пастир в църквата в Стара Загора, където с Личо и Ана Лечеви успяват да изградят църковното здание. За нередности в службата на Събора в Меричлери през 1886 г. пастирския му сан е отнет и той се оттегля от служба и живее в усамотение. Деен член на БЕД и негов заместник – председател в периода 1890–1893 г. Умира през 1922 г.[37]

През юли 1875 г. в града пристига пътуващият книжар на Британското чуждестранно библейско дружество баптиста Х. Херболт. При разговорите си с протестантското общество той повдига въпроса за кръщението. Казанлъшкото евангелско общество се застъпва за детското кръщене, а Херболт с цитати от Библията ги оборва. Според него съгласно Св. Писание за окончателното уреждане на отношенията с Бога, човекът трябва да приеме и кръщение. В края на Своето поучение към апостолите Исус изрично подчерта това – Марко 16: 15,16: „И рече им: Идете по целия свят и проповядвайте благовестието на всяка твар. Който повярва и се кръсти ще бъде спасен, а който не повярва ще бъде осъден“. Кръщението е посочено в този пасаж като необходимост за спасението на грешника. Впрочем две са изискванията, които Спасителят изтъква тук: Първо, абсолютно необходимото условие – повярването, и второ – кръщението. Взетите от Х. Херболт стихове казанлъчани преписват във вид на брошурки и ги изпращат на другите евангелски църкви за „изпитване и изучаване на въпроса за кръщението“.[38]

Тези разговори с Х. Херболт стават в отсъствието на проповедника Н. Влаев. След неговото завръщане, вярващите водят същия спор с него по отношение на детското кръщение. Те са категорични, че искат да приемат кръщение, но с условието това да стане от пастир, който също е приел кръщение и баптизма. Двамата мисионери – Бонд и Н. Влаев отказват да приемат баптизма и са отхвърлени от протестантите в Казанлък. Това дава основание на Маньо Стоянов да твърди „Казанлъшките обращенци през 1875 г. минали към баптистката секта“.[39] [40]

Своите разбирания за кръщението казанлъшките баптисти излагат в брошура, разпратена до учреденото през 1876 г. Българско евангелско дружество и до американските мисионери. На конференцията на Евангелските църкви българският мисионер Данчеров прави опит да реагира на брошурата на казанлъчани чрез проповед. При опита да опровергае аргументите в брошурата, той самият достига до баптистки убеждения.[41]

Това не променя факта, че те са изолирани, без материална и морална подкрепа. Скоро до тях достига новината, че в село Каталой в Северна Добруджа

има немска баптистка църква. Веднага подготвят и изпращат писмо с молба църквата да изпрати човек, за да приемат кръщение. Събитията от 1876 г. на Балканите не дават възможност да бъде осъществено изказаното желание на казанлъчани.[42] Въпреки това споровете за кръщението допринасят за привличането на нови членове. През 1877 г. баптизма приемат Петко Иванов, Петко Тотев Къркеланов, Христо Косев и Никола Колев Патев.[43]

През 1877 г. в Ямбол се провежда годишното заседание на Българското евангелско дружество. Това е удобен момент според казанлъчани да представят изготвената от тях брошура. Те я изпращат с надежда, участващите в заседанието на Българското евангелско дружество да я прочетат и се постави въпросът им на разискване. Никой от присъстващите, както и ръководството на Българското евангелско дружество не позволяват да се постави на обсъждане казусът на казанлъчани.[44]

По време на Руско-турската война (1877/78 г.) част от баптистите в Казанлък загиват – Стефан Курдов и Петко Иванов, други бягат в Северна България.[45] Въпреки това има и нови членове – Тончо Т. Груев и Димитър Пенчев. Краят на Освободителната война (1878) възстановява ежедневието на населението. Започват отново богослужения в църковната си сграда и баптистите в града. Последните на свои разноски приемат за една година да им служи бившият им проповедник Никола С. Влаев, който в началото на 1879 г. напуска окончателно града. През същата 1879 г. в Хамбург се провежда XI Съюзна конференция на немските баптисти. На нея А. Либих, председател на Руско-румънското обединение, споделя идеите си за мисията в България, като я определя като необходима и належаща.[46]

С или без Н. Влаев в града на маслодайната роза продължават споровете за или против детското кръщение. По тази причина вярващите изпращат писмо до гр. Русе, до немските книжари и разпространители на литература от Британското и Чуждестранно библейско дружество. В него те съобщават за нуждата от свой проповедник, броя на вярващите – 22, и желанието си да се кръстят. В края на писмото казанлъшките баптисти настоятелно искат помощ. Според Д. Дадер, писмото е с дата 10 август 1880 г. и е адресирано до вярващите в с. Каталой. Те от своя страна го препращат в Русе[47]

След получаването на писмото, то е преведено на немски и изпратено до редакцията на немски издания. Това става чрез Д. Швелгер, пастор на баптистката църква в Букурещ, който по това време се намира в Русе. Именно той го изпраща с молба за незабавно публикуване в печатния орган на немските баптисти „Свидетел на истината“.[48] Брой с писмото на казанлъчани попада в ръцете на Иван Каргел от Петербург и той решава да се отзове на повика. Каргел минава през Русе и потегля за Казанлък заедно с Мартин Херингер, един от книжарите на Британското и Чуждестранно библейско дружество. Годината вече е 1880, а датата 5 септември по стар стил.[49]

Създаването на първите баптистки общества и църкви в Северна България има друга история. През 1864–1866 г., в следствие на непрестанните репресии в Руската империя, около 40 семейства на руско-немски баптисти се преселват

от района на Украйна, в пределите на Османската империя близо до град Тулча, Северна Добруджа. През 60-те години на XIX в. град Тулча е сред бързоразвиващите се градове. Той става център на Тулчански санджак с каазите: Тулча, Сулина, Бабадаг, Мачин, Хърсово, Меджидие, Кюстенджа и с нахиите: Стара Килия, Махмудие, Исакча и Черна вода. Според османската административна уредба за вилаетите от 1864 г. територията на целия Тулчански санджак се разпростира в района на Доростоло-Червенска епархия.[50]

Допълнителни интересни данни научаваме от отговорите, дадени на Ч. Баркър за състоянието на областта Тулча и дали са преследвани протестантите там. Става ясно, че последните са преследвани „само от християните, които ревнуват протестантите за тяхната интелектуална свобода: гръцките и арменските свещеници преследват тези, които имат предпочитания към протестантството, докато мюсюлманите приемат всички толерантно. Например тук в този град има секта създадена от руснаци, наричани молокани, чието верую е евангелистката непорочност. Те претендират, че тяхната вяра напълно съвпада с протестантската – около 90%. Тук се върнаха двама руски служители от руското посолство в Лондон, които са били там няколко години и са свързани с някои протестантски секти в Англия. Завръщайки се от там с руско-гръцко преклонение разказаха на сънародниците си какво са видели и чули там, което пося семето на съмнението в техните души и в момента, установих, че вече имат около милион последователи, които вече се преследват в Русия от руско-гръцката църква, която управлява повечето от християнското население в различните части на турската империя, голям брой от които са на азиатския бряг. Тук са подложени на преследване само тези секти, които вече са преживели това неведнъж от другите християнски секти на руско-гръцката църква: те са били бити и прекарвани по улицата на града с вериги на краката и вратовете от религиозните фанатици на православната вяра, докато не били освободени от мюсюлманско-османските власти от тези мъчения. Нима това не доказва мюсюлманската толерантност, освободена от фанатизма, докато християните преследват християни в либерална Турция?

Имам наблюдения върху пет села с немски колонисти, от които три са протестантски. Те са Атмаджа, Чукурово и Каталой, останалите две са католически. Тези немски колонисти са повечето от Южна Русия и техният брой нараства непрекъснато. В края на този сезон в Каталой дойдоха 25 фамилии, от което се вижда колко руското правителство е по-добро от турското".[51]

В Тулча през 1849–1850 г. се открива българско училище.[52] През 1862 г. врати отваря и протестантско училище, където се учи руски, френски, немски и английски език. Само за едно десетилетие в него седем учители преподават на 400 младежи.[53]

Парадоксален е фактът, че една ислямска, мъчително реформираща се държава, проявява по-голяма толерантност към протестантската общност, отколкото православна Русия.[54]

През 1871 г. Британското библейско дружество издава пълния превод на Библията на български език.[55] Възниква необходимост от разпространяване-

то ѝ и Британското и Американското библейско дружество назначават Яков Клундт за Скопие, Х. Херболд за Русе и Мартин Херингер[56] за Лом като разпространители на Библията.[57] За тяхното назначаване сериозна роля изиграва настояването на Християн Кшоса и Кучевски – баптисти от полско-немски произход, служители на дружеството, назначени като отговорници за Северна България. Работата за Британското и чуждестранно библейско дружество позволява на протестантските служители да проповядват благовестието в българските селища.

Семейството на М. Херингер се заселва в Лом през 1872 г.[58] През възрожденската епоха основаният още от траките град Лом паланка, както се нарича тогава, е с важно значение, нараснало с развитието на корабоплаването по р. Дунав. Голям тласък в развитието му дава построяването на шосето до София и превръщането му в главно експортно пристанище за столицата на Австро-Унгария Виена. Това оказва и голямо влияние върху архитектурата на града. Към 1869 г. в него има около 120 магазина, 148 търговски кантори, 175 бакалници, 34 кафенета, 6 хотела, 2 мелници. Градът е струпан около старото кале, в което се влиза през „капии“ (порти) – Видинска, Белоградчишка, Софийска. Ломските търговци разнасят стоки по всички големи панаири. В града е основано едно от първите читалища в България (1856 г.), създадено е първото женско дружество в България (1858), играе се едно от първите театрални представления в страната. Тук работи народният будител Кръстю Пишурка. В навечерието на Руско-турската освободителна война (1877/78 г.) градът наброява около 7000 души.

Семейство Херингер наема в Лом къщата на Георги Зуляла. Тук започват и първите евангелски богослужения. Един от първите, който се покайва е Филип Каменов[59], а кръщението му става в Русе. Последва го Георги Искренов[60], но той бързо се отказва.[61]

През 1875 г. година Херингер се мести от Лом в Русе, където живеят още две семейства от полско-немски произход – на Х. Херболт и на Християн Кшоса. Мартин Херингер и Х. Херболт работят като книгоразпространители, а Кшоса завежда склада на Британското и чуждестранно библейско дружество. Тези три семейства основават в Русе клон на църквата в Букурещ. За това допринасят и установените приятелски отношения между баптистите в Русе и Букурещ.[62]

Вярващите баптисти в Лом остават без ръководител три години. Чак през 1880 г. в града е преместен Яков Клундт.[63] Той пристига със семейството си и скоро започва работа в един сравнително голям район, обхващаш окръзите Видински, Врачански, Плевенски, Софийски и Кюстендилски. Това налага той често да отсъства от дома си и да няма кой редовно да води религиозните сбирки. За целта е повикан от Хамбург Георги М. Чомонев.[64] Георги М. Чомонев пристига в Лом, където наема жилище и дюкян и със съпругата на Яков Клундт – Регина, провеждат редовни събрания. В началото единият е проповедник, а другият слушател, но това не ги обезсърчава в работата. През април 1888 г. се покайват Сава Лечев, двама занаятчии – Трифон и Богдан[65] и Спас

Стефанов. Те са кръстени през юни с. г. от проповедника на русенската църква Васил Марчев. Групата вярващи достига цифрата шест и на 10 юли 1888 г. се образува евангелско баптистко общество в Лом като клон на Русенската църква, като за проповедник е избран Яков Клундт.[66]

Скоро новият клон на Баптистката църква е посетен от пастира на Санктпетербургската баптистка църква Иван Вениаминович Каргел (1849–1937). С посещението му се увеличават членовете на църквата – покайват се Трифон Първанов и Йордан Георгиев. Нещо повече баптистката пропаганда стига до село Разград махала, Ломско, където се покайва Георги Левашки.[67]

Постепенно баптизма се разпространява в ломския край. Покайва се Георги Миланов[68] със съпругата си. Нарасналият брой членове на баптисткото общество дава възможност да се води редовен организационен живот.[69] Така се стига и до необходимостта от назначаване или избиране на църковен книжар. Първият избран книжар е Сава Лечев, а след него Димитър Кършиков.[70] [71]

През 1891 г. събранията се преместват в дома на Георги М. Чомонев, но все повече се чувства нуждата от собствен молитвен дом. През 1893 г. е закупено подходящо място за 1 071 златни лева със собствени средства на Баптистката църква в града[72], събрани в специален фонд. Намира се и проповедник. Това е Васил Кисьов, родом от село Градец, Котленско, покаял се в Тулча. П-р Васил Кьосев е завършил колежа Клиф в Шефийлд, Англия и богословската семинария в Хамбург. Личността му е от решаващо значение не само за обединението на разпокъсаните на малки групи баптисти, но и за сериозната богословска основа на местната църква. Този интелигентен, инициативен и успешен проповедник издига авторитета на евангелската общност и въпреки протестите, жалбите и физическата саморазправа на живеещите, към църквата се включват много новоповярвали. Кисьов заема мястото в Лом през 1894 г. и тогава църковните членове са 22.[73]

Яростни са и атаките от страна на православното духовенство.[74] Така на 19 февруари/3 март 1895 г., неделя, група православни, водена от свещениците в града нападат с викове молитвения дом на баптистите в Лом, изпочупват прозорци, врати, късат[75] и тъпчат Библии и песнарки.[76] Стига се до намеса на полицията. А денят е годишнина от освобождението на България от османско владичество. Затова и В. Кисьов възкликва: „Така свободните българи на Лом паланка отпразнуваха великия ден на освобождението от турския произвол и безпорядъчно стопанство“.[77]

Пораснала качествено и количествено Ломската църква на 24 март 1896 г. в присъствието на пастирите Павлов от Тулча, Карл Ернест Петрик, представител на Хамбургския мисионерски комитет; А. Либих от Каталой, Евг. Герасименко от Русе и Димитър Христов, Стойков, Апостол п. Иванов и още двама представители от църквата – майка в Русе се провъзгласява за самостоятелна църква с пастир В. Кьосев. За дякони са избрани Саво Лечев и Трифон Първанов.[78]

Интересно кой е пастир Павлов от Тулча? Става дума за Василий Гуревич Павлов, руски мисионер и проповедник, един от основателите на Съюза на

баптистите в Русия, председател на Съюза на баптистите в Русия, редактор на списание „Баптист".

Василий Г. Павлов е роден на 1 февруари 1854 г. в семейство на молокани в с. Воронцовка, близо до гр. Тбилиси, Грузия. Приема водно кръщение на 16 години от първия руски баптист Н. И. Воронин. Така става един от малцината членове на първата руска баптистка община. През 1875 г. е изпратен в Хамбург, където следва богословие. Полиглот – знае 24 езика, сред които и български, и пише на седем. През 1876 г. е ръкоположен от ръководителя на немските баптисти Йохан. Г. Онкен за мисионер-благовестител. Превежда на руски Хамбургското баптистко изповедание на вярата, преиздавано през 1906 и 1928 г. През 1879 г. е избран за презвитер на баптистката община в Тбилиси и е ръкоположен през 1880 г. от А. Либих от Одеса и И. В. Каргел от Петербург. На два пъти е заточван в Сибир – 1887–1891 и 1891–1895 г. След това по покана на руско-немската община на баптистите в Тулча се установява там и престоява от 1896 до 1901 г. като проповядва на немски и руски език. Умира на 15 април 1924 г.[79]

В периода 1880–1884 г. в България работи и Иван Каргел[80], световно известен като духовен писател и екзегет, който е презвитер на Петербургската баптистка църква. По това време Русенската църква вече наброява 28 души.[81]

Как попада той в България? През 1879 г. в Хамбург се провежда XI Конференция на немските баптисти. А. Либих, председател на руско-румънското обединение на баптистите споделя за проблемите на мисионерската работа в България.[82] Тогава в сърцето на Иван Каргел се заражда желание да посети България. Той тръгва за България, за Казанлък, където има малка баптистка църква и чието писмо с вик за помощ е прочел в немския вестник „Свидетели на истината". Вярващите от Казанлък са изпратили писмо до църквата в с. Каталой, но там никой не разбира български и го препращат до Русе. От там го препращат до печатния орган на немските баптисти с надежда, че някой от рускоговорящите немци ще се отзове. Този някой става именно И. Каргел.

Както бе посочено, на 5 септември 1880 г. И. Каргел и М. Херингер пристигат в Казанлък. Още с пристигането си те разясняват, че според баптистките убеждения кандидатите първо трябва да бъдат изпитани, за което изискване те се позовават на примери от Деянията на апостолите. Кандидатите изразяват готовност. Взема се решение изпитите да се проведат н в събота и неделя, а в неделя вечер да е кръщението. Така на 6 септември с. г. на изпит се явяват: Никола Т. Патев, Григор Б. Думников, Петко Т. Къркеланов, Никола Колев Патев, Никола Христов, Марийка Хр. Белчева, Тошка Николова Патева и Тончо Т. Груев. Всички се представят добре и са приети за членове с изключение на Никола Колев Патев и Никола Христов, чието приемане се отлага. На другия ден – 7 септември, след вечерното богослужение пастир И. Каргел и М. Херингер, който превежда проповедите на И. Каргел, извършват водно кръщение в река Тунджа, на 4 км от града. Кръщението при баптистите се извършва по следния начин: Пасторът запознава желаещите да се кръстят с баптисткото учение. Щом го усвоят, на определен ден, на богослужебно събрание, той им прочита обикновено Лука III: 1–22 и ги пита:

– Ще пребъдете ли верни на Христовото учение до края на живота си?
– Господ ще ни запази в оградата на Църквата Си. Амин, отговарят те.

Пеят се духовни песни и всички отиват на реката, където ще бъде извършено водното кръщение. Подготвените за кръщение остават само по бяла риза и влизат във водата. Пасторът хваща всеки от тях поотделно с дясната си ръка за челото, а с лявата за врата, навежда главата напред и назад, докато се допре до водата и казва:

– С властта, която ми е дадена, кръщавам те в името на Отца, Сина и Св. Духа.

Обикновено пасторът добавя:

– Помни, брате (или сестро), кому даваш обещание да живееш в правда и истина: на Самия Господ наш Иисус Христос.

Присъстващите при кръщението пеят подходящи духовни песни.[83] На водното кръщение в р. Тунджа сред присъстващите са американския мисионер Люис Бонд[84] и Ралу Христова Георгиева[85], изпратена в Казанлък от мисионерите за учителка и библейска работничка.

Около 18 ч. при р. Тунджа п-р Каргел изнася кратка проповед и кръщава изпитаните и приети за членове. Тончо Т. Груев по неизвестни причини отказва да се кръсти.[86] Кръстените Григор Б. Думников, Никола Т. Патев, Петко Т. Къркеланов, Ташка Николова Патева и Марийка Хр. Белчева с гостите Каргел и М. Херингер се завръщат в града, където п-р Каргел отслужва Господна вечеря.

Св. вечеря според баптистите е символ, свят знак, чрез който Христос дава възможност на вярващите да вкусват духовно Неговото тяло и кръв. Извършва се в неделни или празнични дни. Пасторът подканва събралите се около трапезата да се разкаят искрено за греховете си, прочита подходящо място от Св. Писание и произнася проповед. Пеят се духовни песни. Накрая пасторът разчупва хляба и го раздава. След това дава на всички и чаша с вино.[87]

Първият църковен протокол носи датата 7 септември 1880 г., ден който се счита за ден на основаване на църквата в Казанлък. На другия ден п-р Каргел свиква събрание и дава наставления на новите членове на църквата.[88]

След като дава обещание, че ще изпрати пастор или сам ще дойде, п-р Каргел, заедно с М. Херингер напускат Казанлък. Членовете на казанлъшката църква сами водят църковните си служби и неделните уроци и имат заседания. На събранията често присъстват евангелисти. Нещо повече, през 1881 г. последните се отделят, наемат здание за богослужение, а американските мисионери им изпращат пастир и библейска работничка.[89]

През 1881 г. п-р И. Каргел се установява в Русе, но често пътува и проповядва и на други места. Отначало проповядва само на трите немско-руски семейства. Скоро към баптисткото общество се присъединяват Розина Херингер и Васил Хр. Марчев. Те са и първите кръстени в Русе. Последва ги Т. Муфтиев от Шумен. Със своите контакти и опит Каргел работи за обмяна на мисли и идеи между българи и румънци. През 1881 г., на Възкресение, той е поканен, заедно с всички русенски вярващи-баптисти в Букурещ.[90]

През 1882 г. п-р Иван Каргел посещава отново Казанлък и на 9 юни провежда изпит на Никола Христов и Никола К. Патев. Те са приети за членове и на 12 юни 1882 г. е извършено кръщението им в р. Тунджа от п-р Каргел. Вечерта е отслужена Господна вечеря и на другия ден п-р Каргел отпътува за Русе.[91] В дунавския град има седем кръщения и раздвижване сред населението.

На следващата 1883 година през април п-р Ив. Каргел отново е в Казанлък.[92] По това време тук се намира и изселилият се от Казанлък и живеещ в Пловдив Димитър Г. Градинаров. Последният изказва желание да бъде приет за член на Баптистката църква, затова на 16 април 1883 г. е изпитан на църковното заседание. Дава верни отговори, но споделя, че след кръщението си може да участва на Господна вечеря при небаптистките църкви. По тази причина п-р Каргел отказва да го кръсти и не го приема за член на баптистката църква в Казанлък.[93]

След изпита на Д. Градинаров е изпитана Мария Хр. Белчева и приета за член на църквата. Кръщението ѝ става на 17 април 1883 г. в р. Тунджа, а вечерта има Господна вечеря. Скоро след това п-р Каргел се завръща в Русе, където остава до април 1884 г.[94]

През 1883 г. Каргел изпраща Васил Марчев да се учи в семинарията за проповедници в Хамбург. А годината за русенските баптисти е успешна – има кръстени 14 души, от които 10 българи, 2 евреи и двама немци. Кръщенията на 26 август и 7 септември 1883 г. предизвикват вълнения в града. За това допринася и отношението на православната църква към баптистите в Русе. Не е различно положението и в Казанлък. Когато на 20 ноември 1883 г. трябва да се състои следващото кръщение, полицията пристига в дома на Кшоса, за да арестува проповедника, домакина и кандидата за кръщение. След като прекарват една нощ в участъка, те са освободени.[95]

През 1884 г. се налага Каргел да се завърне в Петербург. Така русенската църква остава без проповедник и книгоразпространител. Председател на църквата е Кшоса, но той е ангажиран с работата си в Британското дружество. Без пастир е и църквата в Казанлък. Настъпват трудни дни за баптистите в България и според В. Марчев „ако сестрите и братята в България нямаха сърдечно убеждение в истината, на Балканския полуостров не би останала баптистка църква“.[96]

Каргел през 1884 г. взема участие във Всеросийски конгрес на евангелските християни-баптисти като представител от България.[97] Конгресът е свикан по инициатива на граф Корф и брат Пашков. На този конгрес присъстват и вече споменатите основатели на баптизма в Русия А. Либих и К. Ондра, също така Рябошапка, който 10 години по-късно ще дойде в България поради гонение на баптисти и щундисти в Русия, които след възцаряването на император Николай II попадат в числото на последователите на „особено вредни религиозни течения“. Някои баптистки ръководители тогава се изселват и попадат в затвори, а на други, в това число на Рябошапка, Баграсарянц и Костромин се дава право да заминат за България и Румъния без право на завръщане. Известно е, че Рябошапка умира в България.[98]

На 9 август 1884 г. казанлъшката църква получава писмо от проповедника от Конгрешанската църква Кръстьо Г. Паламидов[99], в което той съобщава решението си да бъде кръстен със съпругата си и питане дали това може да стане в казанлъшката църква. Това съдържание на писмото Кр. Паламидов предава и на баптистки пастир в Цариград – арменецът Йоан Б. Хайгуни. На свое заседание, проведено на 19 август 1924 г. казанлъшката църква поставя на обсъждане писмото на Кр. Паламидов. Тъй като нямат сведения за Й. Хайгуни и какво е неговото отношение към кръщението, се взема решение Казанлъшката църква да вземе участие в кръщението, като предварително бъде проведен подробен разговор с арменеца. На 15 септември 1884 г. от Цариград пристига баптисткия пастир Й. Б. Хайгуни. Първо с него е проведен разговор относно изповеданието му, за учението и вярванията му, за реда в църквата, за библейското кръщение и др.[100]

Съгласно уговорката в Казанлък пристига пастир Й. Б. Хайгуни[101], който не само с думи, но и с документи доказва, че е ръкоположен за баптистки пастир в САЩ и има удостоверение от Баптистката църква във Филаделфия. По неизвестни причини обаче не се появява виновника за тези събития – Кр. Паламидов. Независимо от това, баптисткия пастир Хайгуни изпитва казанлъчани, желаещи да станат членове на църквата. Това са Муда Т. Патева, Анка Христова и Анка Николова Патева. Същият ден те са и кръстени в р. Тунджа, след което гостът отпътува за Цариград.[102] За дълъг период казанлъшката църква остава без пастир.

След като през 1887 г.[103] И. Каргел заминава за Санкт Петербург, за да се отдаде на работата си там, Русенската църква е поета от пастор Васил Хр. Марчев, който след завършване на Баптистката семинария в Хамбург се завръща на 26 август 1887 г. За 5 години – от 1888 г. до 1893 г. църквата удвоява членовете с – от 32-ма те нарастват на 65-ма. Скоро в църквата има вече две неделни училища и се открива детска градина за деца на атеисти с мисионерска цел. Тъй като по това време Баптистката църква в Букурещ няма пастир, В. Марчев проповядва и там, когато има възможност.[104] Този период съвпада с активно участие на баптисти в БЕД. През 1886 г. се включват 24 души, от които половината от Русе. Сред тях са Клундт и неговото семейство, М. Херингер и др.[105] Според С. Флад не са известни причините за това високо участие, както и защо то си остава изключение.

На 9 октомври 1888 г. в Тулча се основава румъно-български алианс. Алиансът се управлява от мисионерски комитет, начело с Либих. Първата конференция на алианса е на 20 май 1889 г. в Каталой, Тулчанско. На заседанията на алианса се разглеждат както организационни, така и духовни въпроси. Съвместната работа на българи, румънци, руснаци и немци се оказва прагматична с оглед на поставените цели. Различия от езиков и национален характер, както и икономически скоро провалят работата на алианса.[106]

В последните години на XIX век русенската църква е поета от пастир Евгений Герасименко, служил като пастир на църквата в Тулча и женен за дъщерята на М. Херингер. По това време по проект на български архитект започва

строежът на църковната сграда. За нея има специално разрешение от княз Батенберг.[107] Сведения за сградата на русенската църква откриваме у Добринка Дадер. Ето нейния разказ: „В началото от 1880 до 1884 г. събранията се провеждат в дома на семейство Каргел. По-късно се закупува една скромна къщичка с пет стаи, всяка от които около два метра висока и по три метра широка и дълга. Братята и сестрите събарят разделителната стена между две от стаите и така се получава помещение за събранията им, с 40 седящи места, до 50–60 при необходимост. Освен това, в тези помещения се провеждат сбирките на двата класа на неделното училище, хора и събранието на немскоговорящите. За няколко години сестрите и братята събират финансови средства (равняващи се на 1 000 германски марки), а като помощ от чужбина идват допълнително още 500 германски марки…“.[108]

Тържественото освещаване става на 21 ноември 1898 г. Сградата е красива и просторна, събира около 300 човека. Задълженията също са много – около 4 800 германски марки. При освещаването богослужението се води от Герасименко и В. Кисьов и методисткия пастор от Русе. Присъстват членовете на Методистката църква и вярващи. Проповед изнася Евг. Герасименко.[109]

След като напуска Русе през 1894 г. Васил Хр. Марчев поема Казанлъшката църква. Само половин година остава той в града на розата, но населението на района пази спомена за активната му работа. Той не стои в църквата, а посещава кафенета, магазини и си среща с много хора, като проповядва баптизма. Скоро В. Марчев е повикан в Русе. Тук той се среща са двама немски мисионери от Баптистката църква в Хамбург, които му предлагат сам да избере своя църква за работа. Така В. Хр. Марчев избира столицата София и напуска Казанлък. Работата в църквата поема Никола Гандовски, бивш конгрешански проповедник. Гандовски заема амвона кратко и без заплащане.[110]

Баптистите от църквите в Русе и Лом са в основата на възникването на баптисткото общество в София. През 1888 г. в столицата се установяват семействата на Трайко Порецов[111] от Русе и Спас Стефанов от Лом. Домът на Трайко Порецов е мястото, където се водят събранията. Благовестието на Сп. Стефанов и Тр. Порецов допринася за разрастване групата на вярващите. През 1889 г. тук се заселват Иван Ничев от Лом, Анна Николова с двете си деца от Казанлък и Богдан Найденов от Лом.[112] Поради това се налага събранията да се водят в дома на Павел Бончев. През същата година с тях се среща В. Хр. Марчев от русенската църква.[113]

Васил Христов Марчев е роден на 4 декември 1859 г. в с. Магарево, Битолско. По народност цинцарин, той е петият по ред работник баптист. Приема евангелизма на 4 септември 1881 г. и на 7 септември с. г. е приет за член на Баптистката църква чрез кръщение, извършено от п-р Ив. Каргел. По препоръка на Каргел и със съгласието на евангелско-баптисткото общество в Русе заминава за Германия, където постъпва в баптистката семинария в Хамбург. При започването на Сръбско-българската война (1885) се записва доброволец и се връща в страната. След нейния край продължава образованието си в Хамбург. През 1887 г. се завръща в страната и поема пак ръководството на Русенската

църква. На 9 май 1888 г. в с. Йоханестал, Южна Русия е ръкоположен за пастир. Работил е като пастир 7,5 години, в Казанлък – шест месеца и в София 13 месеца. През 1895 г. заминава за Германия и умира на 84 години в Хамбург.[114]

През 1892 г. вярващи от с. Костенец, Самоковско пожелават да се кръстят. За целта те изпращат писмо до Русенската баптистка църква да изпрати проповедник да ги кръсти. В отговор за столицата тръгва проповедник В. Хр. Марчев. Първо той посещава с. Костенец, след което в София изпитва и подготвя желаещите за кръщение. На 29 юни 1893 г. са кръстени първите баптисти в Софийско – Христо Фиснов[115], Христо и Гюргена Диневи. Събранията се провеждат в дома на Иван Тодоров (разсилния), на улица Нишка. Така се поставя началото на софийската църква.[116] Скоро след това проповедник В. Хр. Марчев[117] кръщава още хора – това са Димитър Димкин и жена му Пена Димкина, Христо Петрунов и съпругата му. Богатият търговец от Белград Макензи, приятел на В. Марчев, изявява желание да закупи помещение за молитвен дом на баптистите в столицата. Срещу това се обявява американският мисионер Дж. Кларк, който вижда в баптистите опасност за Евангелската църква. Използвайки личното си влияние Кларк отказва Макензи да осъществи намерението си. Независимо от това, събранията на баптистите в столицата продължават. От 1894 г. те имат проповедник – В. Хр. Марчев[118], който остава до юни 1895 г.[119]

Бавно, но сигурно баптистите се включват и в дейността на Българското евангелско дружество, което Симоне Флад определя като първата организирана евангелизаторска самоинициатива на българските протестанти.[120] През 1889 петима от членовете и 15 от дарителите на БЕД са баптисти, при условие, че според Д. Димитров членовете на баптистките църкви са общо 65 души.[121]

През 1894 г. се учредява Мисионерско настоятелство. За секретар е избран Хр. Марчев, а за пътуващ книжар е назначен Сп. Райчев. За Сп. Райчев няма ден и нощ, лято и зима, той всеки ден е на път с чанта на гръб, да разпространява духовна литература. Райчев започва със заплата от 60 лв., с които изхранва петчленното си семейство.[122]

1894 г. е година на напрежение за евангелистите в София. Софийският градоначалник получава молба от жителите на квартал Юч Бунар, подкрепена със 105 подписа, срещу протестантите Трайчо Порецов, Димитър Георгиев и съмишлениците им, живеещи в квартала и събиращи се на богослужения в дома на Иван Тодоров.[123] Недоволните съквартлаци замерят с камъни молитвения дом на улица „Нишка“ и изпращат заплашително писмо до софийския кмет. В него те настояват двамата протестанти да се изселят. В противен случай „ако продължават, с камъни ще ги избием и за нищо няма да отговаряме“.[124]

През юли 1894 г. следва ново прошение от живеещите на улица „Нишка“ в квартал Юч Бунар, подписано от 126 души. В прошението четем: „*Господин Министре, Долуподписаните софийски жители, с настоящето си молиме разпореждането ви, за да се тури контрол върху протестантизма, който съществува у нас, а особено в „Юч Бунар“, защото хората от тази вяра са тръгнали да проповядват, без да има кой да ги контролира; прелъстяват децата ни, жените ни, и пр., за да приемат тяхната вяра, като ги уверявали, че тази вяра*

била истинската православна вяра, а не тази, която изповядвали; освен това, посред ден, доваждат по на 30–40 годишна възраст селяни и ги кръщават в Юч Бунарската река, и докато не бяха разпуснали децата от училищата, посрещаха ги и им даваха разни протестантски книжки, и скрито ги отвеждали по домовете си и особено в дома на Трайчо да ги учат на тяхната религия, затова повторно молиме, Господине Министре, да турите контрол на това тяхно разпространение, тъй като в целия „Юч Бунар“ на всяка улица има по една тяхна черква, като знаят че в целия „Юч Бунар“ е простолюдието и с малко труд и в кратко време ще го преобърнат в тяхната религия.

На основание религиозната свобода, която е гарантирана от Берлинския трактат за религиозните общини, съществували в пределите на Княжеството до освобождението на България, поменатата секта, като анаббабстическа, която не съществувала по-преди, е лишена от юридическо право да съществува като законна община в средата ни. От друга страна, тъй като Княжеското правителство е длъжно да защищава православната църква от нападенията и козмодействията на разни законно незаконно съществующи религиозни секти, длъжност, която произтича от Конституцията и от Екзархийския устав, тъй като тази църква се счита за господствующа на Княжеството, ние имаме право да мислим и се надеем, че Княжеското правителство, като допуща и гарантира на законно съществующите религиозни общини да изповядват свободно своите религии, няма да допусне в ущърб на интересите на Православната вяра образуването на нови секти на нейните развалини, няма да остави безнаказано щото съществующите секти да гарантират, да проповядват открито против господствующата църква, да прелъстяват чрез разни козмодейства нейното невинно и простодушно паство, да разоряват православната църква, за да се увеличават на нейна сметка, защото в что друго ще бъде възмездена тая църква за своите ограничения, като господствующа, ако правителството, като я държи ограничена, не я защити в това ѝ положение от нападенията на поменатите секти. Ако тия секти трябва да се радват на пълна свобода за своето изповедание, то не значи, че правителството им дава своето покровителство да разоряват православието. Това положение, гдето законно и незаконно съществующите секти се ругаят открито и по улиците с православието, разоряват православната църква, чрез разни открити машинации, е едно голямо противоречие с понятието, че тази църква е господствующа, е една въпиюща неправда, един безконтролен произвол, който не се допуща от законите на никоя държава.

Вследствие на което омръзнало ни е да слушаме техните преструвки и подлизурства и да гледаме как прелъстяват децата ни, затова ако не се обърне внимание на настоящото ни прошение, ще бъдем принудени да им разрушим черквите и да ги изгоним от целия „Юч Бунар“.

Ст. Столица
Юлий 1894 год.

С отлично почитание
Ние покорните просители:
(следват подписите на 126 души)“[125]

Въпреки трудностите в София е положено началото на Баптистка църква. Едно от шестте лица, което е сред учредителите е Неда В. Кисьова. През 1898 г. в софийската църква се налага да бъде преместен проповедникът от Лом Васил Кисьов, който има трудната задача да обедини всички баптисти в столицата.[126]

Преди него такъв опит прави библейския книжар Спас Стефанов. Често църквата е посещавана от Евг. Герасименко и Сп. Райчев. През 1898 г. дейността се засилва с установяването в града на Георги М. Чомонев. Последният, който идва от Лом дава една от стаите си за провеждане всяка неделя на молитвени събрания. За това той не иска нито наем, нито помощ. Не роптае и съпругата му Милана, която трябва да чисти непрекъснато, защото и вярващите всеки ден посещават дома им. Така продължава до май 1908 г.[127]

През 1901 г. към софийската църква се присъединява преселилия се от Русе Христо Марчев. През 1902 г. Неда Кисьова заминава за САЩ заедно със съпруга си п-р Васил. С. Кисьов и децата. Там те проповядват сред славянските народности. В Питсбърг семейство Кисьови основават църква между българи, руснаци, хървати и сърби. През 1911 г. те се преместват в Чикаго и основават Руска баптистка църква, наброяваща повече от 50 членове.[128]

В другия център на баптизма Лом в края на XIX в. кипи оживена дейност. Голяма част от членовете са млади. Създава се сдружение на младите мъже, които се събират всяка събота вечер да слушат беседи по въпроси на вярата и два пъти седмично изучават Библията. Всяка неделя се провеждат занятия в библейски курс за вярващи, посещаван от 30–40 души.[129]

Обществото в Лом вече брои 31 членове и това дава възможност да се отдели в самостоятелна църква. Това става на 24 април 1896 г. на тържествена служба в присъствието на гости от Рус, Тулча и др. Проповедникът В. Кьосев е ръкоположен за пастир, а за дякони са избрани Саво Лечев и Трифон Първанов.[130] Мястото, което използват за молитвени събрания става тясно и неудобно. Членовете решават да се построи нова сграда на централно място. Затова учредяват фонд за събиране на средства и изпращат п-р В. Кьосев в Англия да набави още средства. Той се завръща с около 3000 лв. и през 1898 г. е закупено място на центъра на гр. Лом. С общи усилия новият молитвен дом е готов. С труда си се отличава обущарят Живко Рангелов и неговите деца.[131]

Ломската църква се сдобива не само с нов и просторен молитвен дом, но разширява и кръга на своята работа. Скоро в близките села и градове се оформят баптистки общества. Това са градовете Берковица, Фердинанд и селата Голинци, Ковачица и Мокреш.[132]

Първата дъщерна църква на ломската е тази в гр. Фердинанд, където основоположник е Я. Клундт. Тук той започва работа още през 1887 г. През 1898 г. в града се заселва Евст. Берковски, който успява да превърне баптисткото общество в града в клон на църквата в Лом.[133]

Едно семейство се премества в Берковица, за да може да организира вярващите там и води богослуженията. По-късно Петър Игов, обущар от Лом се премества в Берковица и насърчава работата в Берковица. Младите обикалят

близките села и проповядват. Осигурява се издръжката и на един мисионер-книгоразпространител. Скоро църквата в Берковица става клон на църквата в Лом.[134]

За съжаление започналите раздори и неразбирателства между членовете на ломската църква огорчават п-р В. Кьосев и той напуска. Поради липса на редовен проповедник събранията се водят от дякони, най-често от Яков Клюндт и Сава Лечев. За кратко амвона заема Георги Бабаджанов, но и той скоро напуска.[135]

Наред с проблемите, идващи от страна на православното духовенство, през втората половина на XIX век протестантите имат и друг, свързан с воинската клетва.[136] Задължителният пасаж, който трябва да произнесат е „… в свидетелството на което целувам кръста и думите на Святото Евангелие". Изразът обаче е неприемлив за евангелистите. Заради това преподавателите от Богословското училище в Самоков предлагат този израз да се замени с „обещавам се". Към искането на американските мисионери, начело с директора Хаус, се присъединява и дякона на Баптистката църква в Русе Стоян Роглев.[137]

Стоян Иванов Роглев е член на Евангелската баптистка църква в Русе. Той е роден на 12 януари 1846 г. в с. Беброво, Еленска околия. На 14 години отива в Русе (8 май 1860 г.), където постъпва като абаджия. Работи като абаджия пет години, след което повече от 8 години се занимава с актарство, след това продава брашовски стоки-сандъци, канап и др., след което става печатар. На 1 ян. 1884 г. е посветен в баптистката църква и през юни същата година е кръстен от Йохан Готлиб Каргел от Русия, по това време работник в Русе. Умира на 20 август 1922 г.[138]

Роглев взема отношение във връзка със Сп. Стефанов от русенската църква и изпраща прошение до коменданта на Дунавския полк във връзка с клетвата. Ето и текста на прошението:

До Господина Командира на
5 Дунавский пеши полк на Негово
Кралско Височество Херцог Роберт 1 Пармский

ПРОШЕНИЕ

От проповедника на българската
Евангелическо–Баптистка църква в град Русе.

Господине Командире!

Понеже според нашите духовни убеждения ний под никакъв начин не се кълнем (Виж Евангелието на Матея, гл. 5а стих 34–37 и посланието на Апостола Якова, гл. 5а стих 12), то новобранецът Спас Първанов Стефанов от г. Руссе може само да даде обещание за че ще служи верно и честно в българската армия, и то в следующата форма.

Обещание:

Обещавам се, че аз, който съм повикан в редовете на войската на Българското Княжество, ще служа честно и верно на Негово Царско Височество Княза и отечеството, като ще изпълнявам всичките му заповеди и ще положа силите си за запазване реда и законите на страната, както в мирно време, така и във военно време. Амин".

Освен гореизложеното обещание нашата църква не позволява на нас, евангелистите, да приемаме клетва, като се ползваме със свобода на вероизповеданието ни съгласно чл. 40 от Българската конституция.

Моля разрешението Ви Г-не командире, да се приведе гореречения новобранец под обещанието, формулирано в настоящето ми прошение, иначе той клетва под никакъв начин не може да приеме.

Гр. Русе
11й февруарий 1894 год.

С почитание
За Църковното настоятелство
и проповедник
Ст. Ив. Роглев[139]

Във връзка с постъпилата молба на Ст. Роглев на свое заседание Светия Синод на Българската православна църква, проведено на 30 май 1894 г. предлага вариант на клетвата, който е приемлив и за православни, и за протестанти – „Обещава се пред Бога, че аз …. Призовавам Бог за свидетел, че ще изпълня съвестно това си обещание …".[140]

Така младият Ст. Стефанов полага воинска клетка и за дълго се решава един въпрос, висящ в отношенията между БПЦ и протестантските деноминации в младото княжество. А човекът, поставил въпроса за воинската клетва на протестантите е пример и доказателство, че и сред баптистите има личности с образование и свой бизнес. Още през 1882 г. русенският абаджия Ст. Роглев получава позволително да издава списание „Народен учител". Тъй като е рус, слаб и голобрад и с тънък глас му поверяват женски роли в театрални постановки. През 1898 г. той вече е собственик на скоропечатница. Скоро регистрира фирма „Стоян Ив. Роглев" и отваря книжарница. От 1882 до 1922 г. Ст. Роглев отпечатва 182 книги и брошури. Той печата разнообразна акциденция. Значителна част от нея съставляват различни образци на документи за съдебната система. Официално е признат за поборник без оръжие за участието му в националноосвободителните борби от 1867 до 1877 г. и е член на Русенското поборническо-опълченско дружество. Още през възрожденската епоха той е член на Русенския революционен комите и събира пари за въоръжените акции.[141] Професионалната биография та Ст. Роглев напълно опровергава твърденията на Бончо Асенов, че при баптистите е развито чувството за греховност и вярата, че могат да бъдат „избраници на бога". Поради това, поведението им се отличава със смиреност, самоизолация, самоунижение и индивидуализъм.[142]

В началото на XX век баптизмът достига до гр. Чирпан. Първият евангелист е пастир Петър Дойчев. През 1902 г. той започва работа в Чирпан и основава баптистка църква. Близо четири години П. Дойчев и съпругата му разкриват истините на баптизма без видими резултати. Бавно и трудно, подложени на много гонения и обиди основите на Евангелската баптистка църква полагат Костадин Ст. Ненов, Делчо Данков, Вичка Данкова, Тодор и Минка Сивинова, Иван Костов, Петър[143] и Мата К. Заралиеви.[144] Първоначално се събират на молитва в малък салон, до който по-късно построяват пастирски дом.[145]

Скоро баптистката църква в Чирпан среща трудности, предизвикани не от православните свещеници, а от конгрешанския проповедник американския мисионер Георг Марш. Според едно описание, оставено от Никола Алваджиев, Г. Марш е висок мъж, с приятна и одухотворена външност, добродушен и кротък. Живее в каменна къща на западния склон на Сахат тепе, известна под името американска къща. Марш пребивава дълги години в Пловдив, тук и умира и е погребан през 1913 г. Той е доктор по философия и богословски науки и виден архитект в родината си. По негови проекти е построена протестантската църква в Пловдив и е под вещото му ръководство.[146] Американският мисионер има основание да недоволства от успешната дейност на Петър Дойчев. Благодарение на него е обречена на провал дейността на изпратения конгрешански пастир и библейската работничка Ралу Христова, в църквата безвъзмездно служи бившият конгрешански проповедник Н. Гандовски. Георг Марш изпраща писмо до САЩ, в което се оплаква от дейността на П. Дойчев и дори настоява за отстраняването му от Чирпан. Според сведенията на Т. Къркеланов, спонсорът на П. Дойчев изказва желание да дойде на място и да проучи въпроса. Узнали за тези действия на мисионера Г. Марш, казанлъшките баптисти подготвят и изпращат писмо с дата 17 юли 1903 г. до Г. Марш, в което представят сведения за живота, образованието и дейността на П. Дойчев. Логично е възпитаникът на Симеоновското американско училище да бъде добър християнин според тях. Нелогично е поведението на Г. Марш, който се обявява против дейността на баптистки пастор. Не може да се отрече и фактът, че Баптистката църква не спазва договорката, да не създава свои общества, в градове, в които вече има протестантски общества или църкви на методистите и конгрешаните. Нещо повече казанлъшките баптисти предупреждават Марш за действията му, които вече са създали раздор и разцепления в Чирпанската баптистка църква и в Казанлъшката баптистка църква. За да излязат на показ действията на конгрешанина Г. Марш, писмото по-късно е отпечатано и разпространено до всички протестантски църкви като отделна брошура. С това се слага край на този раздор.[147]

Позицията на казанлъчани не е случайна. В периода 1907–1908 г. те отново са без пастир. Често са посещавани от пастира на Русенската евангелска баптистка църква Евг. Герасименко и от пастира на Чирпанската – Петър Дойчев. Последният кръщава Марин Л. Мишков (родом от Хасково), съпругата му Райна Думникова и Костадин Хр. Тотков. След завръщането си от водното кръщение, те се присъединяват към църквата. Даже през 1908 г. се водят пре-

говори между русенския и чирпанския пастир за разместването им. По важни причини разместването не се осъществява и затова Дойчев и Герасименко препоръчват на църквата в Казанлък двама кандидати за проповедници – Васил Тахтаджиев от Чирпан и Сава Лечев от Лом, книжар на Британското и чуждестранно библейско дружество.[148]

Изборът е труден и затова казанлъчани решават да наемат проповедник за една година. Това предопределя и поканата за В. Тахтаджиев[149], за да не загуби работата си С. Лечев. Васил Тахтаджиев приема предложението и става проповедник в казанлъшката баптистка църква през март 1908 г. Той е проповедник в казанлъшката църква в периода март 1908 – есента на 1911 г., след което продължава работа в Стара Загора.[150] В това отношение безспорна е помощта, оказвана му от Евг. Герасименко, който полага грижи и старание не само за издигането на баптистките църкви, но и за материалното им обезпечаване, както и за финансовата издръжка на проповедниците.[151]

Своя принос за развитието на баптизма в Казанлък дава и Марин Л. Мишков. Той издава тримесечното духовно списание „Дървото на живота". Казанлъшката баптистка църква с помощта на Марин Л. Мишков успява да издаде като отделни книги 68 броя от списанието. Всяка книга съдържа отделна евангелска проповед.[152]

Трудно и бавно баптизмът стъпва на българска почва. През 1900 г. Я. Клундт дава отчет за извършеното през годината. В него превес имат песимизма и отчаянието. Има проблеми с адвентистите, които се мъчат да привлекат към себе си църковни членове; църквите имат големи финансови задължения, а сред българския народ цари невежество и безпросветност. Тези спънки не го отчайват и той през 1899 г. организира за пореден път неделно училище, като броят на децата от 11 се е увеличил на 32.[153]

През 1902 г. проповедникът на софийската църква В. Кисьов заминава за САЩ. Проповедник в столичната баптистка църква става Хр. Марчев. Тогава обаче се оформят три групи баптисти:

- Едната, начело с Хр. Фиснов;
- Втората, начело с Тр. Порецов, Спас и Ангелина Стефанови;
- Третата, начело с Г. Чомонев и Хр. Марчев. Тази групичка продължава събрания в дома на Чомонев. Към нея по-късно се присъединяват Дим. Димкин и съпругата му Пенка.[154]

Въпреки сътресения в някои от църквите, в други кипи редовен организационен живот. Така Петър Дойчев, Л. Л. Деонис, Г. Н. Бабадинов издават свои проповеди, в които включват и проповеди на Чарлс Хъджън Спърджън. Книгата е издание на Баптистката евангелска църква в Казанлък и е в обем от 32 страници.[155]

През 1905 г. в Лондон се провежда първият световен конгрес на баптистите, на който се полагат основите на Всемирния съюз на баптистите. Участниците в срещата решават два важни проблема – за разпространението на баптизма на цялата планета и за решаването на социални конфликти (работническия въпрос). Главно роля за разпространението на баптизма в европейските стра-

ни, особено в Швеция, България, Гърция, Франция играят американските мисионерски общества.[156]

През същата година съюзна конференция провеждат и немските баптисти. За Германия пътува Я. Клундт с надежда да намери помощ и подкрепа. Намеренията му се увенчават с успех – подсказано му е да се работи за основаване на баптистки съюз и за издействане на мисионер като представител на комитета в Бостън за България. Според Д. Дедер щом се завръща в България Я. Клундт свиква конференция за учредяване Съюз на българските баптисти. Първата конференция на Съюза се насрочва за 13–15 май 1905 г. Тя се провежда в Русе и на нея има представители на църквите в Русе, София, Казанлък, Чирпан и Лом. За председател на конференцията е избран Я. Клундт. На 15 май 1905 г. е основан Съюзът. Ръководството му се състои от комисия, избирана ежегодно на конференцията. Така се визира и висшият форума на Съюза – конференцията. Идеята за мисионер-представител на комитета в Бостън се приема с всеобщо одобрение. Провеждат се евангелски събрания и се отслужва обща Господна трапеза. В доклада си за протичането на съюзната конференция Я. Клундт посочва: „Делото на Господ Исус не изглежда така зле, както често се говори за него… През тези двадесет и пет години малките групички успяха да се издържат самостоятелно с незначителна помощ отвън. Често трябваше да се борят с големи трудности и при това не капитулираха, но винаги намираха сили да вървят напред“.[157]

Според нас тук Д. Дедер греши. Основания за това ми дават два факта. Първо, че при провеждането на поредната конференция през 1920 г. в София ръководството предлага на делегатите да утвърдят нов устав на Евангелските баптистки църкви, тъй като документа от Чирпан представлява само цитати от Библията, подкрепящи баптисткото учение и практика, и не може да покрие напълно нуждата от нормативна база.[158] Съборът отхвърля предложения устав. На следващо място на редовния годишен събор на СЕБЦ в Русе от 25 до 29 август 1948 г. е предвидено да се отбележат два юбилея – 80 години от започване на баптисткото дело в България и 40 години от образуването на Евангелския баптистки съюз в България. Това косвено категорично доказва, че СЕБЦ е учреден през 1908 г. И не на последно място, в устава на СЕБЦ от 1938 г. недвусмислено е посочено, че Съюзът е основан на 14 септември 1908 г., а уставът на Съюза е приет на 6 ноември с. г. Въпреки това тази теза – за създаване на СЕБЦ през 1905 г. се споделя и от Тео Ангелов[159] и в някои публикации от Т. Опренов.

Независимо от научните спорове, ние приемаме 1908 г. като годината, в който се учредява Съюзът на Евангелските баптистки църкви и се приемат неговите устави. Приключва начален период, в който с помощта на книжарите от библейските дружества и руския екзегист Иван Каргел се появява баптизма като част от протестантството по българските земи; създават се баптистки общества в различни села и градове; баптистките общества се организират в църкви, баптизмът се утвърждава и заема полагащото му се място сред протестантските деноминации в България в края на XIX и началото на XX в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Елдъров, С.** Униатството в съдбата на България. Очерци из историята на Българската католическа църква от източен обред. С., 1994; **Елдъров, С.** Българската православна църква по време на Първата световна война (1915–1918 г.). – В: *Военноисторически сборник*, 1997, № 4; **Елдъров, С.** Българското униатство в Македония и Тракия. – В: *Националноосвободителните борби на македонските и тракийските българи 1878–1944*, Т. 3. С., 1998; **Елдъров, С.** Униати. – В: *Общности и идентичности в България*. С., 1998; **Елдъров, С.** Унията – приключилият експеримент (По българския опит от 1913 г.). – В: *Историческо бъдеще,* 1998, № 1; **Елдъров, С.** Католиците в Пловдив 1878–1952 г. – В: *Пловдив по пътя към модерния свят.* Пловдив, 1998; **Елдъров, С.** Последният ересиарх на Балканите. – В: *Балканът и моретo*. Послания към времена и поколения, Благоевград, 1999; **Елдъров, С.** Католиците от източен обред в България 1878–1912 г. – В: *Известия на държавните архиви*, 1999, кн. 73; **Елдъров, С.** Униатското движение в България през 1913 г. – В: *Българска историческа библиотека*, 2000, № 1; **Елдъров, С.** Македонската католическа лига в България 1922–1946 г. – В: *Българска историческа библиотека,* 2000, № 3; **Елдъров, С.** Никополската католическа епархия – неосъществената общност. – В: *Локални общности*, Т. 1. С., 2000; **Елдъров, С.** Католиците в България (1878–1989). С., 2002. [**Eldarov, S.** Uniatstvoto v sadbata na Bulgaria. Ochertsi iz istoriyata na Balgarskata katolicheska tsarkva ot iztochen obred. S., 1994; **Eldarov, S.** Balgarskata pravoslavna tsarkva po vreme na Parvata svetovna voyna (1915–1918 g.). – V: *Voennoistoricheski sbornik*, 1997, № 4; **Eldarov, S.** Balgarskoto uniatstvo v Makedonia i Trakia. – V: *Natsionalnoosvoboditelnite borbi na makedonskite i trakiyskite balgari 1878–1944*, T. 3. S., 1998; **Eldarov, S.** Uniati. – V: *Obshtnosti i identichnosti v Bulgaria*. S., 1998; **Eldarov, S.** Uniyata – priklyuchiliyat eksperiment (Po balgarskia opit ot 1913 g.). – V: *Istorichesko badeshte*, 1998, № 1; **Eldarov, S.** Katolitsite v Plovdiv 1878–1952 g. – V: *Plovdiv po patya kam modernia svyat*. Plovdiv, 1998; **Eldarov, S.** Poslednyat eresiarh na Balknite. – V: *Balkanat i moreto*. Poslania kam vremena i pokolenia, Blagoevgrad, 1999; **Eldarov, S.** Katolitsite ot iztochen obred v Bulgaria 1878–1912 g. – V: *Izvestia na darzhavnite arhivi*, 1999, kn. 73; **Eldarov, S.** Uniatskoto dvizhenie v Bulgaria prez 1913 g. – V: *Balgarska istoricheska biblioteka*, 2000, № 1; **Eldarov, S.** Makedonskata katolicheska liga v Bulgaria 1922–1946 g. – V: *Balgarska istoricheska biblioteka*, 2000, № 3; **Eldarov, S.** Nikopolskata katolicheska eparhia – neosashtestvenata obshtnost. – V: *Lokalni obshtnosti*, T. 1. S., 2000; **Eldarov, S.** Katolitsite v Bulgaria (1878–1989). S., 2002]

[2] **Ваташки, Р.** Българската православна църква и Вторият ватикански събор (1962–1965). ВТ. 2014. **Ваташки, Р.** Българската православна църква и римокатолическата пропаганда в България и на Балканите (IX – 30-те г. на XX век). ВТ, 2011; **Ваташки, Р.** Римокатолицизмът сред православните народи на Балканите. ВТ, 2009; **Ваташки, Р.** Българската православна църква и римокатолическите мисии в България (1860–30-те г. на XX век). Шумен, 2007 и много други. – http:// shu.bg/faculties/fhn/prepodavateli?faculty=fhn&teacherId=310#publications. [**Vatashki, R.** Balgarskata pravoslavna tsarkva i Vtoriyat vatikanski sabor (1962–1965). VT. 2014. **Vatashki, R.** Balgarskata pravoslavna tsarkva i rimokatolicheskata propaganda v Bulgaria i na Balkanite (IX – 30-te g. na XX vek). VT, 2011; **Vatashki, R.** Rimokatolitsizmat sred pravoslavnite narodi na Balkanite. VT, 2009; **Vatashki, R.** Balgarskata pravoslavna tsarkva i rimokatolicheskite misii v Bulgaria (1860–30-te g. na XX vek). Shumen, 2007]

[3] Днес като част от българската евангелско-протестантска общност СЕБЦ членува в Обединени евангелски църкви, а като част от европейското и световното баптистко движение членува в Европейската баптистка федерация и в Световния баптистки алианс.

[4] Кратка история на Евангелската баптистка църква в гр. Лом. Лом, 1930, 15 с. [Kratka istoria na Evangelskata baptistka tsarkva v gr. Lom. Lom, 1930, 15 s.]

[5] **Асенов, Б.** Религията в България. Свитък 1. С., 1987, с. 49. [**Asenov, B.** Religiyata v Bulgaria. Svitak 1. S., 1987, s. 49]

[6] **Асенов, Б.** Религията в България…, с. 49–50. [**Asenov, B.** Religiyata v Bulgaria…, s. 49–50]

[7] В изследването на Кр. Кръстев има обаче много неверни данни и идеологически клишета.

[8] Протестантските секти в България. С., 1972. [Protestantskite sekti v Bulgaria. S., 1972]

[9] **Кръстев, Кр.** Баптизмът у нас. – В: *Протестантските секти в България,* С., 1972, 85–118. [**Krastev, Kr.** Baptizmat u nas. – V: *Protestantskite sekti v Bulgaria*, S., 1972, 85–118]

[10] **Петров, М.** История на Българското протестантство между двете световни войни. Софийски университет, 2001. – http://protestantstvo.com/read/202. [**Petrov, M.** Istoria na Balgarskoto protestantstvo mezhdu dvete svetovni voyni. Sofiyski universitet, 2001]

[11] **Петров, М.** История… – http://protestantstvo.com/read/202. [**Petrov, M.** Istoria…]

[12] **Ангелова, Р.** Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944). С., 2003. [**Angelova, R.** Periodichniyat pechat na protestantskite tsarkvi v Bulgaria (1844–1944). S., 2003]

[13] **Ангелова, Р.** Съюзът на Евангелските баптистки църкви в България при председателството на Христо Морчев (1921–1923). – В: *Журнал за исторически и археологически изследвания,* 2016, кн. 1–2, 125–151. [**Angelova, R.** Sayuzat na Evangelskite baptistki tsarkvi v Bulgaria pri predsedatelstvoto na Hristo Morchev (1921–1923). – V: *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvania*, 2016, kn. 1–2, 125–151]

[14] **Митрохин, Л. Н.** Баптизм. М., 1966, с. 15. [**Mitrohin, L. N.** Baptizm. M., 1966, s. 15]

[15] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 1, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 1, s. 11]

[16] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 2, 6–7. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 2, 6–7]

[17] **Дюлгеров, Д., Ил. Цоневски**. Учебник по мисионерство. С., 1937. Фототипно издание. С., 1992, с. 274. [**Dyulgerov, D., Il. Tsonevski.** Uchebnik po misionerstvo. S., 1937. Fototipno izdanie. S., 1992, s. 274]

[18] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 3, 8–9. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 3, 8–9]

[19] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. –, 1996, бр. 1, с. 4. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 1, s. 4.]

[20] **Куличев, Хр**. Вестители на истината …, с. 328; **Митрохин, Л. Н.** Баптизм…, с. 17. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 328; **Mitrohin, L. N.** Baptizm…, s. 17]

[21] **Мизов, Н.** Религиозните секти. С., 1959, с. 69. [**Mizov, N.** Religioznite sekti. S., 1959, s. 69]

[22] **Ненов, Здр., П. Ван Кампен.** Сектите и как да ги разпознаваме. С., 2014, с. 18. [**Nenov, Zdr., P. Van Kampen.** Sektite i kak da gi razpoznavame. S., 2014, s. 18]

[23] **Мизов, Н.** Религиозните секти…, с. 69. [**Mizov, N.** Religioznite sekti…, s. 69]

[24] **Назърска, Ж., Св. Шапкалова**. История на религиозните деноминации в България. С., 2009, с. 64. [**Nazarska, Zh., Sv. Shapkalova.** Istoria na religioznite denominatsii v Bulgaria. S., 2009, s. 64]

[25] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 11]

[26] **Куличев, Хр.** Вестители на истината…, с. 311; 330. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 311; 330]

[27] **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда в България. – В: *ИИИ*. Т. 14–15. С., 1964, с. 58. [**Stoyanov, M.** Nachalo na protestantskata propaganda v Bulgaria. – V: III. T. 14–15. S., 1964, s. 58]

[28] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история на Евангелската баптистка църква в гр. Казанлък. – Евангелист, 1923–1924, кн. 9–10, с. 5; **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 5. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria na Evangelskata baptistka tsarkva v gr. Kazanlak. – Evangelist, 1923–1924, kn. 9–10, s. 5; **Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 5]

[29] **Михайлов, Н.** Една тригодишнина. – Евангелист, 1931, кн. 2, с. 6. [**Mihaylov, N.** Edna trigodishnina. – Evangelist, 1931, kn. 2, s. 6]

[30] Познатата непозната църква. Под редакцията на Христина Сярова. Русе, 2010, с. 13. [Poznatata nepoznata tsarkva. Pod redaktsiyata na Hristina Syarova. Ruse, 2010, s. 13]

[31] Според Д. Дедер през 1881 г. умира И. Курдова, която православните не позволяват да бъде погребана в тяхното гробище. След множество пререкания покойната е погребана в полето извън града. – **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 5. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 5]

[32] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история на Евангелската баптистка църква в гр. Казанлък. – Евангелист, 1923–1924, кн. 9–10, с. 6. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria na Evangelskata baptistka tsarkva v gr. Kazanlak. – Evangelist, 1923–1924, kn. 9–10, s. 6]

[33] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история …, с. 6. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria…, s. 6]

[34] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 5. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 5]

[35] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история…, с. 6. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria…, s. 6]

[36] **Куличев, Хр.** Вестители на истината…, с. 331; **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 5. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 311; **Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 5]

[37] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 256; **Флад, С.** За разпространението на христовата вяра …, с. 69; **Кожухаров, Б.** Първата евангелска църква в България. С., 1998, с. 54–55. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 256; **Flad, S.** Za razprostranenieto na hristovata vyara…., s. 69; **Kozhuharov, B.** Parvata evangelska tsarkva v Bulgaria. S., 1998, s. 54–55]

[38] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история …, с. 7. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria…, s. 7]

[39] Спорът дали баптизмът е секта или не, не е предмет на настоящето изследване. Интерес буди фактът, че и протестантите ползват студията на М. Стоянов, но не вземат отношение по използваната терминология.

[40] **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда в България. – В: *Известия на Института за история*, 1964, т. 14–15, с. 52. [**Stoyanov, M.** Nachalo na protestantskata propaganda v Bulgaria. – V: *Izvestia na Instituta za istoria*, 1964, t. 14–15, s. 52]

[41] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 11]

[42] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история …, с. 7. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria…, s. 7]

[43] Авторката приема, че кратката история на казанлъшката църква на Т. Къркеланов трябва да се приема за извор за историята на баптизма в България, тъй като той е сред основателите на Баптистката църква в града.

[44] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история …, с. 7. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria…, s. 7]

[45] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 331. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 331]

[46] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 11]

[47] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 11]

[48] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 11]

[49] **Къркеланов, Петко Т.** Кратка история …, с. 8. [**Karkelanov, Petko T.** Kratka istoria…, s. 8]

[50] **Маркова, З.** Диоцез и управление на Доростоло-Червенска епархия през 70-те години на XIX в. – В: *Избрани съчинения.* Т. 2. С., 2008, с. 340. [**Markova, Z.** Diotsez i upravlenie

na Dorostolo-Chervenskata eparhia prez 70-te godini na XIX v. – V: *Izbrani sachinenia*. T. 2. S., 2008, s. 340]

[51] Печата се по: **Извори за историята на Добруджа 1853–1978.** Т. 4. С., 2003. Документ № 11 Отговори на въпроси на Ч. Баркър за състоянието на областта Тулча и реформите в Османската империя. Тулча, 30 юни 1860, с. 92. [**Izvori za istoiyata na Dobrudzha 1853–1978.** T. 4. S., 2003. Dokument № 11 Otgovori na vaprosi na Ch. Barkar za sastoyanieto na oblastta Tulcha i reformate v Osmanskata imperia. Tulcha, 30 yuni 1860, s. 92]

[52] **Тонев, В.** Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 12. [**Tonev, V.** Dobrudzha prez Vazrazhdaneto. Varna, 1973, s. 12]

[53] **Тонев, В.** Добруджа през Възраждането …, с. 183; България, бр. 36, 17 дек. 1862. Според в. Турция, бр. 45, 24 дек. 1870 г. броят им е 40, което е по-реалистично. [**Tonev, V.** Dobrudzha prez Vazrazhdaneto…, s. 183; Bulgaria, br. 36, 17 dek. 1862; v. Turtsia, br. 45, 24 dek. 1870 g.]

[54] Следствие от тяхната дейност възникват първите баптистките общности – в Русе и в Лом. В Русе организирано служение започва от 1875 г. в дома на Кшосса. Църквата в Лом – другата, възникнала непосредствено от работата на назначените книжари от Британското и чуждестранно библейско дружество е поета от Яков Клундт, който заедно със съпругата си Регина започва първите събрания в дома си. – Познатата непозната църква …, с. 14.

[55] През 1499 г в Русия е завършен първият руски превод на Библията на църковнославянски език, известен под името Генадиевски превод. Макар и ръкописен, той получава известно разпространение в Русия и поставя началото на поредица следващи преводи, най-известният от които е Елисаветинският превод, отпечатан през 1751 г. Именно с този и с по-късни преводи си служи и българската православна църква, когато българския народ влиза в периода на Възраждането. Църковно-славянските преводи са трудни за разбиране от обикновените хора. Поради това, в началото на XIX в. у нас започват опити за превеждане на части от Библията на съвременен български език. За тази дейност спомага учредяването на две международни организации за разпространение на Божието слово – Британското и чуждестранно библейско дружество, основано през 1804 г в Лондон и Руското библейско общество, основано през 1813 г. в Санкт-Петербург. Те започват да търсят начини за превод и издаване на Библията на български език. По това време страната ни вече е навлязла в период на масово духовно пробуждане. Така през 1835 г в Габрово В. Априлов събира средства за основаването на първото българско училище. За пръв учител и организатор Априлов привлича пламенния родолюбец Неофит Рилски. Неофит въвежда системата на взаимното обучение, което открива нова епоха в образователната система на нашето Възраждане. Но освен че е изключителен учител, Неофит владее съвършено старобългарски и старогръцки език. Предвид на тези негови качества, Британското библейско дружество му предлага да преведе Новия завет на български език. Той прави превода за три години и през 1838 г. го предоставя на дружеството. Преводът е оценен като сполучлив. За да може преводът да бъде отпечатан, се налага да се достави славянски печатен шрифт чак от Лайпциг. Така през 1840 г. Новият завет е отпечатан. Българският народ посреща изданието на Новия завет с огромен интерес и за съвсем кратко време количествата са изкупени. По това време българската православна църква е подчинена на Гръцката патриаршия. Гръцката патриаршия издава заповед незабавно да бъдат иззети и изгорени всички екземпляри от българския Нов завет. Разбира се, хората не се подчиняват на тази заповед. Преследванията на Гръцката патриаршия дори засилват интереса към словото и през следващите години са отпечатани и разпространени още няколко десетки хиляди броя от Новия завет. Следващата задача по превода на Библията е превеждането на Стария завет. Работата започва през 1851 г. от българския книжовник Константин Фотинов, който е насърчен от библейското дружество да се включи в работата по преводите на Библията. По онова време в българските земи работят американските мисионери Елиас Ригс и Албърт Лонг. Ригс се включва в работата по превода през 1857 г. Само година по-късно К. Фотинов внезапно умира и работата остава в

ръцете на Ригс. Той привлича нови хора в делото – габровския учител Христодул Костович и сънародника на Ригс – Албърт Лонг. През 1862 г. Лонг пребивава в Търново, където се запознава с писателя Петко Р. Славейков. Славейков е не само талантлив автор, но и трудолюбив изследовател на българското народно творчество. Освен това, Славейков владее и старогръцки. Качествата и опитът на Славейков правят голямо впечатление на Лонг и той го поканва да се включи в превода на Библията. Екипът от преводачи следи както за точното съответствие с оригинала, така и за най-подходящия езиков израз на говорим български език, за което много допринасят опитът и талантът на Славейков. Освен в превода на Стария завет, Славейков участва и в осъвременяването на Неофитовия Нов завет, който съдържа голям брой думи от западното българско наречие в Македония. След още няколко години труд, работата по превода завършва. Той е отпечатан през 1871 г. в Цариград с помощта на Британското и чуждестранно библейско дружество. На бял свят се появяват 36 000 броя от първата българска Библия на съвременен език. Поради големия интерес в цялата страна, в същата година Библията е отпечатана повторно. През следващите десетилетия Библията е преиздавана още няколко пъти, като освен това служи за образец и при следващите преводи. Цариградският превод допринася извънредно много както за разпространяването на Божието слово, така и за обединението и формирането на съвременния български език. – http://duh-i-istina.net/purvi_prevodi. php, 12 дек. 2015 г.

[56] Мартин Херингер (1837–1901 г., Русе) и съпругата му Сузане (1841 г., Русия) живеят дълги години в Русе. Децата им Якоб (1881 г., Русчук – 1953 г., САЩ), Мартин (1884 г., Русчук – 1973 г., САЩ), Август (1870 г., Тулча – 1942 г., САЩ) и една дъщеря, възможно и др., са живели в Русе. Якоб се жени за Маргарете Шмидт (1891 г., Русе – 1979 г., САЩ) имат две деца, също родени в Русе – Якоб (р. 1909 г., Русе) и Ото (р. 1913 г., Русе), след това се изселват в САЩ. Мартин заминава за САЩ, с майка си Сузане през 1900 г. Дъщерята на Мартин и Сузане – Регина, е женена за протестантския пастор Евгений Герасименко в Русе.

[57] Кратка история на Евангелската баптистка църква в гр. Лом…, с. 1; Познатата непозната църква …, с. 13; **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333. [Kratka istoria na Evangelskata baptistka tsarkva v gr. Lom…, s. 1; Poznatata nepoznata tsarkva…, s. 13; **Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333]

[58] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333 посочва 1875 г.. Според други източници през 1875 г. се премества в Русе. Така годината 1872 изглежда по приемлива. – Християнски приятел, 1939, кн. 5, с. 14. В статията Мартин Херингер се определя като първия заселил се в сегашните предели на България баптист. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333; Hrisiyanski priyatel, 1939, kn. 5, s. 14]

[59] За него Спас Стефанов пише: „От брат Херинговата работа беше останал един отпаднал човек – Филип Каменов, който дохождаше сегиз-тогиз на събрание и плачеше горчиво за състоянието си, пускаше в кутията по цял наполеон – той беше богат и пак се губеше с месеци, без да дохожда на събрание. За нас той беше Бъняновия човек. – **Стефанов, Ст.** Спомен. – Евангелист, 1932, кн. 5 и 6, с. 6. [**Stefanov, St.** Spomen. – Evangelist, 1932, kn. 5 i 6, s. 6]

[60] Според Сп. Стефанов Искренов се запопва. При една от срещите им той споделя: „Добре правите и аз съм кръстен в Букурещ в Дъмбравица, но отпаднах и сега не мога да се върна – вий стойте!“. – **Стефанов, Ст.** Спомен. – Евангелист, 1932, кн. 5 и 6, с. 6. [**Stefanov, St.** Spomen. – Evangelist, 1932, kn. 5 i 6, s. 6]

[61] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом. Б. м., 1930, с. 2. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom. B. m., 1930, s. 2]

[62] **Ел. Ан. Ст.** Спомени за заслужили на делото божие ратници. – Християнски приятел, 1939, кн. 5, с. 12. [**El. An. St.** Spomeni za zasluzhili na deloto bozhie ratnitsi. – Hrisiyanski priyatel, 1939, kn. 5, s. 12]

[63] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333]

[64] Скоро той се оженва. Съпругата му Миланка (Милка) е член на Русенската баптистка църква. – **Стефанов, Ст.** Спомен. – Евангелист, 1932, кн. 5 и 6, с. 6. [**Stefanov, St.** Spomen. – Evangelist, 1932, kn. 5 i 6, s. 6]

[65] Те умират скоро. – **Стефанов, Ст.** Спомен. – Евангелист, 1932, кн. 5 и 6, с. 6. [**Stefanov, St.** Spomen. – Evangelist, 1932, kn. 5 i 6, s. 6]

[66] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 3; **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 3; **Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333]

[67] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333; Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 4. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333; Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 4]

[68] Неговият син Ангел умира едва деветнадесетгодишен на 8 август 1924 г. в Лом. – Евангелист, кн. 11, 30 авг. 1924, с. 4. [Evangelist, kn. 11, 30 avg. 1924]

[69] Ето как определя значението на всеки от основателите на баптисткото общество в Лом Сп. Стефанов: „Яков Клундт беше духовната съвест на църквата. Регина Клундт трусовата сила. Георги Чомонев духовния разум на църквата. Миланка духовната масленица с миро и тамян. Тези четиримата са бащи и майки на Ломската църква и нейните разклонения. Всички други са техни деца в Господа.“ – **Стефанов, Ст.** Спомен. – Евангелист, 1932, кн. 5 и 6, с. 6. [**Stefanov, St.** Spomen. – Evangelist, 1932, kn. 5 i 6, s. 6]

[70] За Д. Кършиков Сп. Стефанов пише: „Бр. Димитър Кършиков беше употребен от Господа за ред години и за други души, той имаше особена дарба да лови души за Господа, докато живота му изпадна в необясним трагизъм на безверие дори до днес!?“ – **Стефанов, Ст.** Спомен. – Евангелист, 1932, кн. 5 и 6, с. 6. [**Stefanov, St.** Spomen. – Evangelist, 1932, kn. 5 i 6, s. 6]

[71] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 4; **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 4; **Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333]

[72] Според някои източници е закупено старо здание на брега на р. Дунав. – **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 333. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 333]

[73] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 5. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 5]

[74] За борба с протестантството се съобщава и в Окръжно на Доростоло-Червенската митрополия до архиерейските наместници и свещеници с дата 27 април 1889 г. – **ДА Търговище**, ф. 75 К, оп. 1, а. е. 10, л. 10–11. [**DA Targovishte**, f. 75 K, op. 1, a. e. 10, l. 10–11]

[75] Учителят Георги Русинов успява да спаси няколко тома духовна литература, които увива с покривката от амвона и по-късно ги предава на вярващите баптисти.

[76] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 5; **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 334. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 5; **Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 334]

[77] Цит. по **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 8. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 8]

[78] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…, с. 5. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 5]

[79] Евангелист, 1925, кн. 1 и 2, с. 16. [Evangelist, 1925, kn. 1 i 2, s. 16]

[80] Иван Вениаминович Каргел (1849–1937) е презвитер на Петербургската баптистка църква. Той е син на родители немци лютерани от прибалтийските области на Германия. За да търси прехрана, той напуска родния край и се установява в Кавказ, където и приема баптизма. Установява се в Петербург.

[81] http://ebc-ruse.eu/index.php/istoriya.

[82] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 4, с. 11. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 4, s. 8]

[83] **Дюлгеров, Д., Ил. Цоневски**. Учебник по мисионерство …, с. 275. [**Dyulgerov, D., Il. Tsonevski.** Uchebnik po misionerstvo…, s. 275]

[84] Той пристига в Стара Загора през 1867 г. – **Стоянов, М.** Начало на протестантската пропаганда …, с. 52 [**Stoyanov, M.** Nachalo na protestantskata propaganda…, s. 52]

[85] Ралу Христова Георгиева е родена през 1849 г. в Стара Загора. Получава добро образование и учителства със съпруга си в училищата в Самоков, Стара Загора и Ямбол. По това време съпругът ѝ Христо Георгиев става евангелист и е уволнен от работа. Ралу продължава да учителства и чак след негова смърт става евангелистка и библейска работничка. Първоначално е назначена в Банско, където помага на пастирката Йорданка Сечанова и се грижи за детето си инвалид. След това работи в Самоков, Казанлък, Хасково и Варна. Известно време е учителка в американските училища в Цариград и Самоков. Умира на 2 юни 1932 г. – Зорница, бр. 24, 15 юни 1932. [Zornitsa, br. 24, 15 yuni 1932]

[86] Според Д. Дадер по пътя Бонд успява да разколебае Тончо Груев. – **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 5, с. 14. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 5, s. 14]

[87] **Дюлгеров, Д., Ил. Цоневски**. Учебник по мисионерство …, 275–276. [**Dyulgerov, D., Il. Tsonevski.** Uchebnik po misionerstvo…, s. 275–276]

[88] **Къркеланов, Т.** Кратка история на Казанлъшката църква (продължение № 1). – Евангелист, 1924, кн. 1, с. 2–3. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria na Kazanlashkata tsarkva (prodalzhenie № 1) – Evangelist, 1924, kn. 1, s. 2–3]

[89] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 2). – Евангелист, 1924, кн. 5, с. 2–3; **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 331. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 2) – Evangelist, 1924, kn. 5, s. 2–3 **Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 331]

[90] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 5, с. 14. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 5, s. 14]

[91] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 2). – Евангелист, 1924, кн. 5, с. 3. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 2) – Evangelist, 1924, kn. 5, s. 3]

[92] През същата година в града се провежда и годишния събор на БЕД. Няма данни обаче дали баптистите вземат участие в организацията и провеждането му. – **Флад, С.** За разпространението на христовата вяра …, с. 263. [**Flad, S.** Za razprostranenieto na hristovata vyara…, s. 263]

[93] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 2). – Евангелист, 1924, кн. 5, с. 3; **Флад, С.** За разпространението на христовата вяра …, с. 264. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 2) – Evangelist, 1924, kn. 5, s. 3; **Flad, S.** Za razprostranenieto na hristovata vyara…, s. 264]

[94] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 3). – Евангелист, кн. 6, 15 апр. 1924, с. 2. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 3) – Evangelist, kn. 6, 15 apr. 1924, s. 2]

[95] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 5, с. 14. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 5, s. 14]

[96] Цит. по **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 7. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 7]

[97] През 1884 г. се полагат основите на Руския баптистки съюз.

[98] **Павлов, В. Г.** Правда от баптистах. Част IV. – http://slavicbaptists.com/2012/05/11/thetruthaboutbaptistpart-4/. [**Pavlov, V. G.** Pravda ot baptistah. Chast IV]

[99] Кръстю Паламидов е от Одрин. Проповядва в Евангелската църква в Костенец и в Методистката мисия. – **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 298. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 298]

[100] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 4. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 4]

[101] Неправилно е според нас твърдението, че Й. Хайгуни пастирува известно време в Казанлък както се твърди във „Вестители на истината …“, с. 332. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 332]

[102] **Къркеланов, Т.** Кратка история… (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 4. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 4]

[103] Някои източници сочат, че в България Иван Каргел остава от 1880 до 1884 г. – http://baptist.spb.ru/?person/kargel. Това се потвърждава и от Т. Къркеланов.

[104] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 7. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 7]

[105] **Wardin, A.** The Baptists in Bulgaria. – The Baptist Quarterlu, 1991, 4, p. 150; **Флад, С.** За разпространението на христовата вяра …, с. 265. [**Flad, S.** Za razprostranenieto na hristovata vyara…, s. 265]

[106] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 7. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 7]

[107] http://ebc-ruse.eu/index.php/istoriya.

[108] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 10. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 10]

[109] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 10. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 10]

[110] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 5. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 5]

[111] Трайко Порецов е роден в гр. Велес. През 1888 г. се установява в София. Умира през 1913 г. – Евангелист, 1928, кн. 3, с. 8. [Evangelist, 1928, kn. 3, s. 8]

[112] Според „Вестители на истината …“, с. 335 в столицата през 1889 г. се заселва и М. Драндарова от Русе. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 335]

[113] **Фъртунов, П.** Принос към историята за започването на Баптистка работа в София. – Евангелист, бр. 8–9, с. 17. [**Fartunov, P.** Prinos kam istoriyata za zapochvaneto na Baptistka rabota v Sofia. – Evangelist, br. 8–9, s. 17]

[114] **Фъртунов, П.** Пастир Васил Христов Марчев. – Зорница, бр. 35, 1 окт. 1947. [**Fartunov, P.** Pastir Vasil Hristov Marchev. – Zornitsa, br. 35, 1 okt. 1947]

[115] Някъде фамилията се посочва като Фиснев. – **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 335. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 335]

[116] Авторката приема тези данни за най-достоверни, защото авторът П. Фъртунов цитира Протоколна книга на Софийската баптистка църква, с. 3, редове 14–23. – **Фъртунов, П.** Принос към историята за започването на Баптистка работа в София. – Евангелист, бр. 8–9, с. 17. [**Fartunov, P.** Prinos kam istoriyata za zapochvaneto na Baptistka rabota v Sofia. – Evangelist, br. 8–9, s. 17]

[117] Неправилно според нас във „Вестители на истината …“, с. 335 се смесва информацията за В. Хр. Марчев и Хр. Марчев.

[118] В. Хр. Марчев прави опити да проповядва баптизма в гр. Самоков. Там обаче среща съпротива от местното население. Физически малтретиран от православните семинаристи. След смъртта на съпругата си Христина, родом от Хамбург, той напуска София и се установява в Германия. – **Фъртунов, П.** Принос към историята за започването на Баптистка работа в София. – Евангелист, бр. 8–9, с. 17. [**Fartunov, P.** Prinos kam istoriyata za zapochvaneto na Baptistka rabota v Sofia. – Evangelist, br. 8–9, s. 17]

[119] **Марчев, Хр.** Кога и как е започнало евангелизирането на София. – Евангелист, 1928, кн. 6–7, с. 17. [**Marchev, Hr.** Koga i kak e zapochnalo evangeliziraneto na Sofia. – Evangelist, 1928, kn. 6–7, s. 17]

[120] **Флад, С.** За разпространението на христовата вяра …, с. 5. [**Flad, S.** Za razprostranenieto na hristovata vyara…, s. 5]

[121] **Dimitrov, J.** The Historical Development and Enduranse of the Bulgarian Baptist and Pentekostal Evangelicals up to 1989. A Comparative Analysis. Phd Thesis. Evangelical Teological

Fakultyq 2003, Leuven; **Флад, С.** За разпространението на християнската вяра …, с. 265. [**Flad, S.** Za razprostranenieto na hristovata vyara…, s. 265]

[122] **Марчев, Хр.** Спомени. – Евангелист, 1927, кн. 1, с. 8. [**Marchev, Hr.** Spomeni. – Evangelist, 1927, kn. 1, s. 8]

[123] **Игнатов, П.** Проблеми на евангелизма. Част. 1. С., 2006, с. 93. [**Ignatov, P.** Problemi na evangelizma. Chast. 1. S., 2006, s. 93]

[124] ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 928, л. 36–37. [TSDA, f. 166, op. 1, a. e. 928, l. 36–37]

[125] Цит. по **Игнатов, П.** Проблеми на евангелизма …., 93–95; ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 928, л. 31–32. [**Ignatov, P.** Problemi na evangelizma…, 93–95; TSDA, f. 166, op. 1, a. e. 928, l. 31–32]

[126] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 335. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 335]

[127] **Фъртунов, П.** Принос към историята за започването на Баптистка работа в София. – Евангелист, бр. 8–9, с. 17. [**Fartunov, P.** Prinos kam istoriyata za zapochvaneto na Baptistka rabota v Sofia. – Evangelist, br. 8–9, s. 17]

[128] Неда Кисьова умира на 2 октомври 1921 г. в Чикаго. – Евангелист, 1921, кн. 1, с. 15. [Evangelist, 1921, kn. 1, s. 15]

[129] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 9. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 9]

[130] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 334. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 334]

[131] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 7. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 7]

[132] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 7. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 7]

[133] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 7. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 7]

[134] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 9. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 9]

[135] Кратка история на Евангелската Баптистка църква в Лом…., с. 8. [Kratka istoria na Evangelskata Baptistka tsarkva v Lom…, s. 8]

[136] Затова, че баптистите отказват да приемат воинската клетва се споменава и в Християнски свят, бр. 8, 1 март 1910. [Hristiyanski svyat, br. 8, 1 mart 1910]

[137] **Игнатов, П.** Проблеми на евангелизма …, с. 95. [**Ignatov, P.** Problemi na evangelizma…, s. 95]

[138] Евангелист, 1921, кн. 4, с. 4. [Evangelist, 1921, kn. 4, s. 4]

[139] Цит. по **Игнатов, П.** Проблеми на евангелизма …, с. 96. [**Ignatov, P.** Problemi na evangelizma…, s. 96]

[140] ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 928, л. 22; **Игнатов, П.** Проблеми на евангелизма …, с. 97. [TSDA, f. 166, op. 1, a. e. 928, l. 22; **Ignatov, P.** Problemi na evangelizma…, s. 97]

[141] **Жейнов, И.** Печатарството в Русе. Русе, 2004, с. 67–68. От същия автор: Русе като столица на книгопечатането 1864–1948. Русе, 2014, 263. [**Zheynov, I.** Pechatarstvoto v Ruse. Ruse, 2004, s. 67–68; **Zheynov, I.** Ruse kato stolitsa na knigopechataneto 1864–1948. Ruse, 2014, 263]

[142] **Асенов, Б.** Религията в България …, 49–50. [**Asenov, B.** Religiyata v Bulgaria…, 49–50]

[143] Петър К. Заралиев умира на 24 януари 1930 г. – Евангелист, 1930, кн. 3, с. 12. [Evangelist, 1930, kn. 3, s. 12]

[144] Мата Заралиева умира на 70 годишна възраст на 5 февруари 1928 г. Тя е първата кръстена баптистка в Чирпан. – Евангелист, 1928, кн. 3, с. 12. [Evangelist, 1928, kn. 3, s. 12]

[145] **Куличев, Хр.** Вестители на истината …, с. 336. [**Kulichev, Hr.** Vestiteli na istinata…, s. 336]

[146] **Чинков, Н.** Пловдивски архитектурни хроники. Пловдив, 2002, 25–29. [**Chinkov, N.** Plovdivski arhitekturni hroniki. Plovdiv, 2002, 25–29]

[147] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 5. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 5]

[148] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 5. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 5]

[149] След 1944 г., когато Тр. Димитров става главен редактор на „Зорница“ Тахтаджиев абонира по повече от 100 абоната за изданието.

[150] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 6. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 6]

[151] **Къркеланов, Т.** Кратка история … (продължение № 4). – Евангелист, бр. 8–9, 1 юни 1924, с. 6. [**Karkelanov, T.** Kratka istoria… (prodalzhenie № 4) – Evangelist, br. 8–9, 1 yuni 1924, s. 6]

[152] **Ангелова, Р.** Периодичният печат …, с. 36. [**Angelova, R.** Periodichniyat pechat…, s. 36]

[153] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 9. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 9]

[154] **Фъртунов, П.** Принос към историята за започването на Баптистка работа в София. – Евангелист, бр. 8–9, с. 17. [**Fartunov, P.** Prinos kam istoriyata za zapochvaneto na Baptistka rabota v Sofia. – Evangelist, br. 8–9, s. 17]

[155] **Дойчев, П., Л. Л. Деонис, Г. Н. Бабадинов, Ч. Х. Спърджън.** Проповеди. Казанлък, 1905, 32 стр. [**Doychev, P., L. L. Deonis, G. N. Babadinov, Ch.** 1905, 32 str.]

[156] **Митрохин, Л. Н.** Баптизм …, с. 32, [**Mitrohin, L. N.** Baptizm…, s. 32]

[157] **Дадер, Д.** История на баптизма в България. – Витания, 1996, бр. 6, с. 10. [**Dader, D.** Istoria na baptizma v Bulgaria. – Vitania, 1996, br. 6, s. 10]

[158] Евангелист, 1920, кн. 3, с. 9. [Evangelist, 1920, kn. 3, s. 9]

[159] **Angelov, T.** The Baptist Movement on the Balkan Peninsula. Prague. http//protestantstvo. com/ pdf/BaptMovement. Pdf, c. 23.

„ВАЖНО ЗА ПЪТНИЦИТЕ И ШУМЕНСКИТЕ ГРАЖДАНИ“[1]

(ХОТЕЛИ В ГРАД ШУМЕН ОТ КРАЯ НА XIX ДО 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК)

Стела Славчева

“VAZHNO ZA PATNITSITE I SHUMENSKITE GRAZHDANI”

(HOTELI V GRAD SHUMEN OT KRAYA NA XIX DO 40-TE GODINI NA XX VEK)

“TO THE ATTENTION OF THE PASSENGERS AND RESIDENTS OF SHUMEN”

(HOTELS IN SHUMEN FROM THE LATE 19TH TILL THE 40'S OF THE 20TH CENTURY)

Stela Slavcheva

Abstract: *The report treats hotels that functioned in Shumen from the late 19th till the 40's of the 20th century. They were a part of the architectural aspect of the town during the referred period. The locations of the hotels are marked, their owners, furnishing and the conditions they offered. The report is based on advertisements and articles in the periodicals in Shumen.*

Статията разглежда някои хотели в град Шумен, функциониращи в края на XIX – 40-те години на XX век, когато на практика новата, модерна сграда и удобствата постепенно изместват използваните до този момент ханове, въпреки съществуването на последните през разглеждания период.

Текстът се базира както на дописки и реклами в шуменския периодичен печат, така и на описания на пътешественици минали през града и останали с трайни впечатления от него. В разработката са използвани вестниците: *Шуменски вести, Обществен глас, Шуменска поща, Шуменско слово*, както и *Изложение за състоянието на Шуменското окръжие, Градска книга, Български алманах* и др. Въпреки оскъдната информация в разглежданите източници, е възможно да се получи представа за облика на града и функциониращите по това време хотели. Почти във всеки един от тях има кафене, ресторант и дори градина, които се опитват да задоволят изискванията и на най-изтънчения вкус на своите гости.

С многобройните пътувания във и извън пределите на родината, шуменецът безспорно разширява своя мироглед, както и изискванията си относно местата за отсядане. Именно поради тази причина хотелите стават повече и

постепенно познатите на пътници и търговци ханове биват заменени от нови модерни хотели, предлагащи на странстващите удобства, уют, комфорт, топла храна и напитки, а някои – малко по-късно, електрическо осветление и топла вода. Всеки един стопанин на хотел залага в своята реклама на бърза, честна прислуга и чистота. С течение на времето броят на хотелите се увеличава, а това говори само по себе си за бързо развиващия си градски живот. Постепенно навлиза европейското, новото, модерното в бита на шуменци.

В началото на века хотелът като обществено заведение не е много познат сред населението[2]. Според определението в тълковния речник *Хотелът* е обществено заведение в селище, с ресторант и мебелирани стаи за временно живеене срещу заплащане[3]. Разпространени в града са предимно хановете, които изпълняват функции на „хотел“, но често описаната обстановка е тягостна, мръсна, мрачна и влажна. По въпроса за хановете има отделни разработки и поради тази причина няма да се спирам подробно на тях, а само ще ги маркирам в изложението. В Българския тълковен речник, *Ханът* е определен като кръчма и гостилница с легла за пътниците и обор за добитъка, страноприемница[4]. Първоначално разликата между хановете и хотелите не е значителна. Някой от първите хотели съществуват съвместно с хановете и постепенно се преустройват. Започват да се приспособяват към новите, европейски, модерни изисквания. За хотела е важен пътникът и съвременните изисквания за неговото удобство[5].

Повечето от хотелите в Шумен се намират на площад „Араста“ и отчасти на площад „Кушир“, които са важни търговски и социални центрове през разглеждания период.

Сведения за първия функциониращ в града хотел ни дава Франтишек Андърлик в своите пътеписни бележки озаглавени от „Русчук до Шумен“. Авторът посещава България, в частност и Шумен, през 80-те години на XIX век. Пръв той дава сведения за „европейски хотел“, носещ благозвучното наименование **„Европа“**, но доколко наистина е отговарял на изискванията за европейски хотел, можем да разберем от описанието дадено му малко по-надолу в текста. Хотелът е изграден от инженерите на барон Хирш, които в периода 1854–1855 г. са имали за задача да трасират линията през Балкана. Предназначен е преди всичко за работещите по ж. п. линията Русе – Варна. Поради прекратяване дейността на предприятието инженерите си заминават, а високите цени на хотела водят до слаба посещаемост и респективно до неговото затваряне[6]. ***„В Шумен има само един „европейски“ хотел, така поне го наричат българите и турците. Кухнята му е немска. Не е точно според вкуса ни, но какво да се прави? Ако не броим кучешките глутници, които постоянно се мотаят тук, а също и роящите досадни насекоми, хотелът ни е истински оазис сред ориенталския свят“***[7]**.**

За същия хотел Феликс Каниц дава следното описание: ***„Не намерихме лесно през лабиринта от тесни улици пътя за хотел „Европа“. Страноприемницата с тази горда фирма е основана от инженерите на железницата на барон Хирш, които трябваше да трасират пътя през Балкана. Предприятието обаче замря, инженерите се оттеглиха и тъй като не се намериха местни гости за хотела, той беше затворен“***[8]**.**

В средата на XIX век на един от големите площади в града – „Кушир“ Анастас Хаджистоянов с помощта на унгарски емигранти изграждат прочутата Таш маза. В нея се намират основно складови помещения, но има сведения, че първият етаж от сградата е използван за хотел и кафене-ресторант. Известно е, че през 1930 г. сградата е разрушена с цел разширяване на площада и създаване на пиаца за файтони, превозващи пътници от „Кьошковете“ до ж. п. гарата[9]. До разгледаната сграда се е помещавал и малък военен хотел с фотографско ателие,[10] за които лисват повече сведения.

През разглеждания период в града, въпреки появата на малки хотели, все още функционират т. н. ханове, които с цел популяризиране на дейността си, публикуват обяви на страниците на местните вестници. Между наличните в Шумен са: „Илчовия хан“, „Пюскелиевия хан“ и Хан „Орел“ – последният, от които продължава да функционира до 40-те години XX век.

Изворовият материал доказва паралелното съжителстване на ханове и хотели в града. От средата на XIX в. е и описаното от Димитрие Болинтиняне място за нощувка, което никак не отговаря на европейския облик на града. Ханът не е така приветлив, както вероятно очакват неговите гости, а в стаята, която се настаняват, липсва дори и рогозка: ***„изгледът тъжен – през тавана виждахме небето като през решето, а под краката си – през малки цепнатини – минувачите. Но в стаята имаше тухлена печка, която беше съкровище за нас“***[11]**.** Това описание представя обстановката и това, което ханът предлага. Въпреки крайно незадоволителната атмосфера, търговците и посетители на града се възползват от него при липса на по-добри.

В „Български алманах“ за 1896 г. в раздела за Шумен, липсват хотели освен този на Начо Кицов – сарафин. Трябва да отбележа, че отметка за хотели в Шумен въобще липсва, хотелът се споменава покрай своя притежател и неговото занятие[12].

През 1911 г. в „Български алманах“ на страниците за град Шумен са споменати само съдържателите на хотели, без да се упоменава името на хотела. Притежатели са: Начо Кицов, Антон Мике, Върбан Пенев, Братя Н. В. Бакалови.[13]

От изложенията за състоянието на шуменското окръжие през 1902–1903 г. прави впечатление, че в града преобладават ханищата. За това съдим от налагането на данъка върху притежателите на хотели и ханове, като данъкът върху хотел излиза на стойност 340 лева. Общо са обложени 3 хотела, като единият е обложен с данък по I разред, което означа, че посоченият е с по-високи приходи, т. е. разреда се определя от неговата доходност. Вторият е по разред V, а третият – по разред VII, което е показател за ниската приходност на последните два хотела. Не така стоят нещата с данъка върху хановете. От тях общо са обложени 56, като 11 по I разред, 16 по II разред, 13 по III, 1 по разред IV, девет хана са обложени по разред V, четири по разред VI, а в разред VII са обложени два. Общата сума от обложените по този разред възлиза на стойност 1265 лева[14]. Всичко до тук само по себе си говори, че в началото на XX век в град като Шумен преобладават хановете, които постепенно се изместват от новата приветлива и чиста сграда на хотела.

През 1905 г. се налага общинска връхнина за текуща година в размер на 50% върху патента за отваряне на кръчми, кафенета и хотели[15]. Вероятно и поради тази причина се забавя отварянето на повечето хотели. През 1902 г. Общинският съвет в град Шумен издава заповед, с която: ***„запретява се женската прислуга в ханищата и кръчмите“***[16].

Повечето от хотелите се намират на пл. „Араста“, който през периода на Българското възраждане, а и по-късно, е център на духовната култура на шуменци. Тук са разположени и множество учреждения като Общинското управление, книжарници, печатници, магазини, кафенета, ресторанти и не на последно място хотели. Именно те имат важно значение за функционирането на града.

Първият хотел се намира на ул. „Араста“, (дн. ул. „Цар Освободител“). Това е хотел **„Сан Стефано“** на Начо Кицов. Точната година на неговото откриване може да се търси дори преди 1896 г., поради факта, че същият присъства на страниците на посочения по-горе Алманах. Но трябва да се изтъкне и фактът, че хотелът тогава е притежание не на Начо Кицов, а на неговия дядо, известен с прозвището Шипкалията. Хотелът Начо наследява именно от него след смъртта му. Той е единственият за времето си хубав хотел с уредена гостилница и бирария. На първия етаж има кафе-ресторант с лятна градина. Тук се събира елитът на града – чиновници, офицери и учители. Има уреден малък басейн, беседка за оркестър и кокетен салон в дъното на градината, облицован изцяло с дърво. Салонът се изгражда допълнително през 1885 г. и се състои от 250–300 места. Има податки, че през 1910 г. в него или по-точно в неговия салон, нает

Хотел „Сан Стефано“

от Димитър Димитров и Яко Суружон за известно време се помещава кино „Сан Стефано“[17]. В този салон шуменци стават свидетели на много самодейни театрални и атракционни представления. Често пъти дори ораторите пред ставащите на площада политически митинги говорят именно от прозорците на хотела[18]. Хотел „Сан Стефано“ е снабден и с площадка за игра на кегелбан, за която собственикът заплаща на Общинския съвет в Шумен такса определена през 1907 г. в размер на 20 лева[19]. През 1914 г. съдържател на хотела за известно време става Израел Суружон[20].

След Първата световна война хотелът и салонът са опожарени, като от спомените на съпругата на Начо Кицов, Райна Кицова става известно, че това е умишлен палеж, защото по-късно мястото е отчуждено за изграждане на сграда на Българска народна банка[21] (днес ОББ). Трябва само да се допълни, че салонът е опожарен малко по-късно, на 4 март 1924 г.[22].

През 1911 г. в града работи хотел **„Роайлъ“** на Антон Мике. Хотелът е известен още като **„Царския хотел“.** Намира се на улица „Араста“, срещу бирария „Македония“ и хотел „Сан Стефано“. Определението му за „Царския хотел“ е дадено от пасажер, който го описва с думите: ***„разкошна мобилировка и наредба с вкус в хотела завладяват окото“***. Дори и рекламите на страниците на шуменските вестници за хотел **„Роайлъ“, или „Руайалъ“**, го посочват като един от първите във всяко едно отношение.[23] В ресторанта на хотела се предлага вино „Бордо“, марка „Червена звезда“, „Варненско вино“, „Тракийско“ бяло[24]. През март 1912 г., в хотела започват да се преподават уроци по пиано, теория и практика от изкусни пианисти[25].

През същата година е функционирал и хотел **„Цар Освободител“**[26].

Хотел „Гутенбергъ“ на известния шуменски дарител и основател на дружество „Колоездач“ Димитър Кънчев, отваря врати през 1912 г. Той се намира отново на улица „Араста“. Хотелът предлага „хигиенична“ и комфортна обстановка. ***„Г-н. Кънчев експлоатира хотела сам и пътниците биха останали предоволни при нуждата и желанието им да пренощуват, при удобства, в един хубав хотел, както що е хотел „Гутенберг“***[27]**.** На долния етаж на хотела се помещава книжарницата на Димитър Кънчев. През 20-те години на XX век, зданието за кратко се използва за помещение на сладкарница „Малина“[28]. През 1927 г. хотелът се наема за тютюнев склад[29]. Днес на мястото на хотела се намира сградата на дружество „Червен кръст“, която Димитър Кънчев дарява на общината за изграждане на „Дом майка и дете“.

По същото време в града работи и хотелът на **братя Илчови,** за който е известно само, че се намира на улица „Славянска“ и е работил през 1912 г.[30]

През 1913 г. по проект на Тома Върхота в Шумен, на площад „Кушир“ (дн. „Освобождение“), се завършва строежът на една импозантна сграда. Това е сградата на първия хотел в Шумен – изградена специално за тези функции. Средствата за построяването му са осигурени от акционерно дружество „Бъдъщност“ и е назован с името **Гранд Хотел „България“.** Негов пръв наемател е Антон Мике. Сградата е триетажна, състои се от тридесет и четири стаи, две

стаи с балкон и голяма тераса на втория етаж около шейсет квадратни метра, с един салон бирария от двайсет метра дължина и десет метра ширина, отделно гостилница, кухня и шест отделения изба. Поместена обява на страниците на вестник „Обществен глас“ гласи: ***„Салонът е мебелиран по европейски стил. Плюшени канапета, столове модерни, осветление много хубаво и приятно В хотела има вода за пиене, постоянно течаща[31]. Продават се всякакви иностранни и местни напитки. Бира Шуменска, точена от избата на салона, където има специално приспособление и се поднася на чаша, закуски различни, топли и студени. Билярд нов и хубав[32]. Гостилницата е тоже снабдена с добър готвач, чистота и бърза прислуга“***. В приземието на хотела са се помещавали книжарница, Банка Български кредит и сладкарница[33]. Може да се каже, че това е един от първите хотели предлагащи европейски стил – ***„плюшени канапета и столове модерни“.***

Хотел „България“

През 1920 г. на страниците на вестник „Нови шуменски вести“ има публикувано съобщение касаещо отчуждаването на хотела. В същото време се излага становище на граждани, че в града няма много такива реномирани хотели, освен няколко ханища, а още повече, че с неговото закриване ще пострадат сериозно търговците и еснафите, а докато врати отвори нов, ще трябва време, за да може новият да бъде мебилиран. Посочената сграда според окръжния управител на града ще бъде използвана за окръжно управление. Като мотив в

полза на запазването на хотела, който да функционира като такъв, се посочва и фактът, че окръжното управление в момента има хубава сграда, която задоволява нуждите[34].

Хотел **„Централ“**[35] **на Васил Градинаров,** на улица „Араста“ през 1919 г. също приема пътници и гости на града. За посочения липсват повече сведения.

Хотел **„Дели орман“** на площад „Кушир“се преименува през 1923 г. на хотел **„Дунав“**[36]**.** Негови съдържатели са съответно: Д. Димов[37], Георги Пантилеев[38], Димитър Марков. За съществуването на хотел **„Търговски“** в град Шумен, узнаваме от публикация по случай новогодишните празници[39].

От 1 октомври 1924 г. хотел **„Балкан“** също започва да приема своите посетители. Съдържатели са братя Камбурови. Сградата се намира пл. „Кушир“. Хотелът предлага добре обзаведени стаи, качествена кухня и **„най-доброкачествени напитки“**. Към хотела има специално пригодено място за каруци, целящо удобството на пътниците[40].

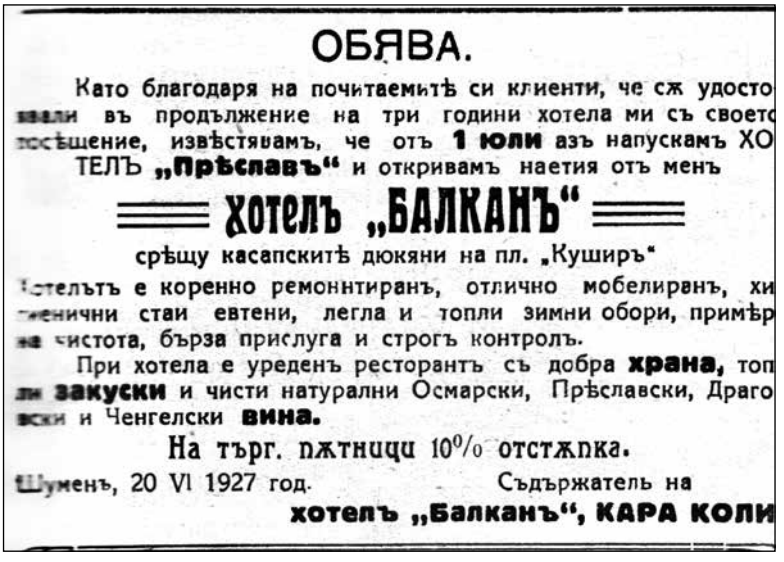

ОБЯВА.

Като благодаря на почитаемитѣ си клиенти, че сж удосто
вали въ продължение на три години хотела ми съ своето
посѣщение, извѣстявамъ, че отъ **1 юли** азъ напускамъ ХО
ТЕЛЪ **„Прѣславъ“** и откривамъ наетия отъ менъ

ХОТЕЛЪ „БАЛКАНЪ“

срѣщу касапскитѣ дюкяни на пл. „Куширъ“

Хотелътъ е коренно ремонтиранъ, отлично мобелиранъ, хи
гиенични стаи евтени, легла и топли зимни обори, примѣр
на чистота, бърза прислуга и строгъ контролъ.

При хотела е уреденъ ресторантъ съ добра **храна,** топ
ли **закуски** и чисти натурални Осмарски, Прѣславски, Драго
вски и Ченгелски **вина.**

На търг. пжтници 10% отстжпка.

Шуменъ, 20 VI 1927 год. Съдържатель на

хотелъ „Балканъ“, КАРА КОЛИ

От месец май 1927 г. хотелът се отдава под наем – ремонтиран и добре почистен с целия инвентар[41]. Съдържател на хотела от следващия месец юни става Никола Бъчваров[42], известен сред шуменци като „Кара Коли“. „***Хотелът е коренно ремонтиран, отлично мебелиран, хигиенични стаи, евтини, легла и топли зимни обори, примерна чистота, бърза прислуга и строг контрол. При хотела е уреден ресторант с добра храна, топли закуски и чисти натурални Осмарски, Преславски, Драгоевски и Ченгелски вина“***. На търговски пътници, притежателят предлага 10% отстъпка[43].

Никола Бъчваров преди това е и съдържател на хотел **„Преслав“,** намиращ се до Окръжния съд на ул. „Цар Освободител“. Той притежава и бирария-ресторант „Кара Коли“, където се предлага българска кухня и добро обслужване, а на постоянните клиенти предлагат отстъпка от10%.

Хотел **„Червенъ Ракъ“** на Коста Атанасов разположен в близост до железопътната гара в града, също предлага удобства за своите посетители. Мебелиран е изцяло – в стаите и в градината, с която разполага през целия сезон. Хотелът е едно от любимите места за шуменци, именно заради бирарията и градината, известна още като Пастармаджиева градина. Бирарията предлага на своите гости български и руски ястия – приготвени от специален готвач, а обслужването и хигиената са на високо ниво. През месец март 1927 г. притежателят му го преотстъпва[44].

На 1 април 1930 г. в града започва да работи хотел-ресторант **„София“,** отново със собственик Никола Бъчваров. Хотелът е разположен на улица „Цар Освободител“ – една от най-оживените улици, намираща се в центъра на града, в близост до всички държавни учреждения, чаршии и адвокатски кантори. Силно впечатление прави, че хотелът разполага с модерна водна и електрическа инсталация и телефон – нещо, което до този момент не срещнах в нито една от рекламите за хотели. Също така, се набляга на пружинени кревати, мебелировка, която се рекламира от почти от всички хотели. Собственикът тук залага и на своя ресторант като съобщава: „***Ресторанта е най-мераклийски обзаведен, с отличен млад готвач-българин, избран от Софийските кухни, който може да задоволи и най-изтънчените вкусове…….. владее всякакви готвения: Аламинути, Сладкиши и Скара“***.

Малко по-късно в своята реклама за хотела собственика подобно на хотел **„Бялата мечка“** също рекламира, готвач-карничар. За гостите на хотела се предлага и 15% отстъпка[45]. Ресторантът предлага всяка вечер на посетителите радиоконцерт. По случай началото на учебната година хотелът предлага обособено място за учащи се младежи с доброкачествена храна, като гарантира строг ред и благоприличие. В началото на месец април 1932 г. собственикът прави драстични намаления като съответно нощувката се предлага за сума от 20 лева за легло[46]. Вероятно този трик се налага или поради зачестилата конкуренция в града или като трик за привличане на клиенти.

От 20 април 1930 г. се открива и хотел **„Бялата мечка“** притежание на Янко Сладкаров – известен с прозвището „Бялата мечка“. Тук собственикът залага на строго фамилиарния си хотел[47] и уредената към него „карнацария“ (кебапчийница), помещаващи се в зданието на инженер Таралежков, на улица „Христо Ботев“[48].

На булевард „Славянски“ срещу съдебната палата в града през 1932 г. започва да работи и хотел **„Македония“**[49]. Към него има сладкарница със същото име, предлагаща богат асортимент шоколади, бонбони, локуми, карамели и др.

В началото на 1937 г. Вичо Папуров започва да рекламира своя новооткрит хотел **„Холивуд“,** намиращ се в централната част на града – булевард „Славянски“ над локал „Одеон“. Както посочва и собственикът на хотела, това е „***Новата гордост на Шумен. „Първокласенъ, реномиранъ, хигиениченъ, изящно мобелиранъ, Топла и студена течаща вода. Удобна баня“***[50]. Днес на това място се помещава хотел „Централ“.

През 30–40-те години на XX век в града функционират и два други хотела, за които има оскъдна информация. Хотел, кръчма, бакалия **„Добруджа“** на Вълчо Илиев и сие – агент на дружество **„**Юнион“[51] и хотел **„Виктория“**[52]. През този период функционира и луксозен хотел с локал известен с името „**Кристал“,** намиращ се на едноименната улица.

Разгледаните до тук хотели съвсем не изчерпват темата. Тяхното съществуване и развитие продължава и през следващите години.

В заключение можем да кажем, че предложената тема разкрива посоките на развитие на Шумен като европейски град. Архитектурните решения в изграждането на заведенията за настаняване дава ясна представа за стремежа на жителите на града да се приобщят към изискванията на новото време.

БЕЛЕЖКИ

[1] В-к *Обществен глас*, бр. 7, 28 декември 1913 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 7, 28 dekemvri 1913 g.]

[2] **Колева, Св**. Хотелите на град Варна (от края на XIX – първата половина на XX век). – *В: Известия на Регионален исторически музей – Русе. Град – Етнология – Музей.* Материали от Юбилейна научна конференция по повод 20 години от откриването на Музея на град-

ския бит от края на XIX – началото на XX век (Къщата на Калиопа) за посетители. Книга XIII, Русе, 2008, с. 235. [**Koleva, Sv.** Hotelite na grad Varna (ot kraya na XIX – parvata polovina na XX vek). – V: *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Ruse. Grad – Etnologia – Muzey.* Materiali ot Yubileyna nauchna konferentsia po povod 20 godini ot otkrivaneto na Muzeya na gradskia bit ot kraya na XIX – nachaloto na XX vek (Kashtata na Kaliopa) za posetiteli. Kniga XIII, Ruse, 2008, s. 235]

[3] **Буров, С., Валентина Бонджолова** и др. Съвременен тълковен речник на Българския език. Елпис, 1994, с. 955. [**Burov, S., Valentina Bondzholova** i dr. Savremenen talkoven rechnik na Balgarskia ezik. Elpis, 1994, s. 955]

[4] **Андрейчин, Л., Л. Георгиев** и колектив. Български тълковен речник. София, 1955, с. 917. [**Andreychin, L., L. Georgiev** i kolektiv. Balgarski talkoven rechnik. Sofia, 1955, s. 917]

[5] **Колева, Св**. Хотелите на град Варна (от края на XIX – първата половина на XX век). – *В: Известия на Регионален исторически музей – Русе. Град – Етнология – Музей.* Материали от Юбилейна научна конференция по повод 20 години от откриването на Музея на градския бит от края на XIX – началото на XX век (Къщата на Калиопа) за посетители. Книга XIII, Русе, 2008, с. 235. [**Koleva, Sv.** Hotelite na grad Varna (ot kraya na XIX – parvata polovina na XX vek). – V: *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Ruse. Grad – Etnologia – Muzey.* Materiali ot Yubileyna nauchna konferentsia po povod 20 godini ot otkrivaneto na Muzeya na gradskia bit ot kraya na XIX – nachaloto na XX vek (Kashtata na Kaliopa) za posetiteli. Kniga XIII, Ruse, 2008, s. 235]

[6] **Каниц, Ф**. Пътни бележки за град Шумен (Коларовград). – *В: Известия на народния музей Коларовград,* Том II, Варна, 1963, с. 131 [**Kanits, F.** Patni belezhki za grad Shumen (Kolarovgrad). – V: *Izvestia na narodnia muzey Kolarovgrad*, Tom II, Varna, 1963, s. 131]

[7] **Бехиньова, С.** България през погледа на чешки пътешественици. С., 1984, с. 43. [**Behinyova, S.** Bulgaria prez pogleda na cheshki pateshestvenitsi. S., 1984, s. 43]

[8] **Каниц**, **Феликс.** Дунавска България и Балканът. Т. 3 София, 1998, с. 74. [**Kanits, Feliks.** Dunavska Bulgaria i Balkanat. T. 3 Sofia, 1998, s. 74]

[9] **Попов, Н**. Сърце на времената. Моята главна улица в Шумен. Шумен, 2001, с. 5. [**Popov, N.** Sartse na vremenata. Moyata glavna ulitsa v Shumen. Shumen, 2001, s. 5]

[10] **Пеев, Здр**. Архитектурна хроника на Шумен и областта. 1955–2005 г. Шумен, 2005, с. 63. [**Peev, Zdr.** Arhitekturna hronika na Shumen i oblastta. 1955–2005 g. Shumen, 2005, s. 63]

[11] Румънски пътеписи от XIX в. за българските земи. С., 1982, с. 79. [Rumanski patepisi ot XIX v. za balgarskite zemi. S., 1982, s. 79]

[12] Български алманах за 1896 г. София, 1896, с. 240. [Balgarski almanah za 1896 g. Sofia, 1896, s. 240]

[13] Български алманах за 1911 г. София, 1911, с. 576. [Balgarski almanah za 1911 g. Sofia, 1911, s. 576]

[14] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. от Шуменския окръжен управител В. Попов. Шумен, 1903, с. 86–87. [Izlozhenie za sastoyanieto na Shumenskoto okrazhie prez 1902–1903 g. ot Shumenskia okrazhen upravitel V. Popov. Shumen, 1903, s. 86–87]

[15] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1905–1906 г. от Шуменския окръжен управител В. Попов. Шумен, 1906, с. 66. [Izlozhenie za sastoyanieto na Shumenskoto okrazhie prez 1905–1906 g. ot Shumenskia okrazhen upravitel V. Popov. Shumen, 1906, s. 66]

[16] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 година от Шуменския окр. управител В. Попов. Шумен, 1903, с. 189. [Izlozhenie za sastoyanieto na Shumenskoto okrazhie prez 1902–1903 g. ot Shumenskia okr. upravitel V. Popov. Shumen, 1903, s. 189]

[17] **Бакалов, Р**. Някога на кино в Шумен (1906–1948). Шумен, 2010, с. 19–20. [**Bakalov, R.** Nyakoga na kino v Shumen (1906–1948). Shumen, 2010, s. 19–20]

[18] ИМШ/В № 3073 – тетрадка № 4. [IMSH/V № 3073 – tetradka № 4]

[19] Градска книга. Издание на Общински съвет – Шумен. Шумен, 1907, с. 214. [Gradska kniga. Izdanie na Obshtinski savet – Shumen. Shumen, 1907, s. 214]

[20] В-к *Обществен глас*, бр. 2, 25 януари 1914 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 2, 25 yanuari 1914 g.]

[21] *ИМШ/В № 3073 – тетрадка № 4.* [IMSH/V № 3073 – tetradka № 4]

[22] В-к *Шуменски вести*, бр. 17, 5 март 1924 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 17, 5 mart 1924 g.]

[23] В-к *Обществен глас*, бр. 10, 18 февруари 1911 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 10, 18 fevruari 1911 g.]

[24] В-к *Обществен глас*, бр. 13, 10 март 1912 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 13, 10 mart 1912 g.]

[25] В-к *Обществен глас*, бр. 15, 24 март 1912 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 15, 24 mart 1912 g.]

[26] В-к *Обществен глас*, бр. 4, 8 януари 1911 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 4, 8 yanuari 1911 g.]

[27] В-к *Обществен глас*, бр. 28, 23 юни 1912 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 28, 23 yuni 1912 g.]

[28] В-к *Шуменски вести*, бр. 32, 26 април 1924 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 32, 26 april 1924 g.]

[29] В-к *Шуменски вести*, бр. 20, 15 март 1924 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 20, 15 mart 1924 g.]

[30] В-к *Обществен глас*, бр. 37, 25 август 1912 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 37, 25 avgust 1912 g.]

[31] В-к *Обществен глас*, бр. 43, 21 септември 1913 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 43, 21 septemvri 1913 g.]

[32] В-к *Обществен глас*, бр. 7, 28 декември 1913 г. [V-k *Obshtestven glas*, br. 7, 28 dekemvri 1913 g.]

[33] **Попов, Н**. Сърце на времената. Моята главна улица в Шумен. Шумен, 2001, с. 7. [**Popov, N.** Sartse na vremenata. Moyata glavna ulitsa v Shumen. Shumen, 2001, s. 7]

[34] В-к *Нови Шуменски вести*, бр. 33, 11 септември 1920 г. [V-k *Novi Shumenski vesti*, br. 33, 11 septemvri 1920 g.]

[35] В-к *Шуменски вести*, бр. 8, 5 април 1919 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 8, 5 april 1919 g.]

[36] В-к *Шуменски вести*, бр. 18, 14 април 1923 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 18, 14 april 1923 g.]

[37] В-к *Шуменски вести*, бр. 18, 14 април 1923 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 18, 14 april 1923 g.]

[38] В-к *Шуменски вести*, бр. 66, 26 септември 1925 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 66, 26 septemvri 1925 g.]

[39] В-к *Шуменска поща*, бр. 291 – 2, 30 декември 1939 г. [V-k *Shumenska poshta*, br. 291 – 2, 30 dekemvri 1939 g.]

[40] В-к *Шуменски вести*, бр. 68, 3 октомври 1924 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 68, 3 oktomvri 1924 g.]

[41] В-к *Шуменски вести*, бр. 41, 28 май 1927 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 41, 28 may 1927 g.]

[42] В-к *Шуменски вести*, бр. 48, 25 юни 1927 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 48, 25 yuni 1927 g.]

[43] В-к *Шуменски вести*, бр. 48, 25 юни 1927 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 48, 25 yuni 1927 g.]

[44] В-к *Шуменски вести*, бр. 18, 5 март 1927 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 18, 5 mart 1927 g.]

[45] В-к *Шуменски вести,* бр. 26, 29 март 1930 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 26, 29 mart 1930 g.]

[46] В-к *Шуменски вести*, бр. 26, 2 април 1932 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 26, 2 april 1932 g.]

[47] В-к *Шуменски вести*, бр. 32, 19 април 1930 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 32, 19 april 1930 g.]

[48] В-к *Шуменски вести,* бр. 32, 19 април 1930 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 32, 19 april 1930 g.]

[49] В-к *Шуменски вести*, бр. 30, 16 април 1932 г. [V-k *Shumenski vesti*, br. 30, 16 april 1932 g]

[50] В-к *Шуменска поща*, бр. 8, 23 януари 1937 г. [V-k *Shumenska poshta*, br. 8, 23 yanuari 1937 g.]

[51] В-к *Шуменска поща*, бр. 373, 31 декември 1940 г. [V-k *Shumenska poshta*, br. 373, 31 dekemvri 1940 g.]

[52] В-к *Шуменско слово*, бр. 338, 1 януари 1944 г. [V-k *Shumensko slovo*, br. 338, 1 yanuari 1944 g.]

УЧАСТИЕТО НА ЕВРЕИТЕ ОТ ШУМЕН В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

Бета Хараланова

UCHASTIETO NA EVREITE OT SHUMEN V BALKANSKITE VOYNI

PARTICIPATION OF THE JEWS OF SHUMEN IN THE BALKAN WARS

Beta Haralanova

Abstract: *This article is observing the participation of the Shumen's Jews in the Balkan wars and their heroic acts.*

In the wars for national union in 1885 and 1912–1918, from the list of the Bulgarian army, die 867 Jews. 26 Jews who were from Shumen never get back to their homes. 7 of them die in the Balkan wars and 19 of them die in the World War I. In the times of the war actions there were many heroic acts performed by the Jews. Together with Bulgarian soldiers and officers, the Jews of Shumen were rewarded with military awards. There were 9 Jewish soldiers from the 7th infantry Preslavian regiment who were rewarded.

In that way the Jews of Shumen defend their honor of being part of the Bulgarian people.

Във връзка с честванията, свързани със 100-годишнината от Балканската война се появиха нови изследвания, отнасящи се до участието на българските евреи в Балканските войни[1]. Така благодарение на цитирания, но неиздаден все още „ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН АЛБУМ на падналите за обединението на България войници-евреи през Първата Балканска Война (1912–1913) ЧЕРНОВА, съставен от Анри Маиров“ уточних точния списък на загиналите шуменски евреи, както и снимки на някои от тях. И все пак тези издания са преди всичко национални изследвания, липсва конкретен материал за участието на евреите по места и конкретно за шуменските евреи в тези войни. Целта на настоящата статия е именно тази – да се разкрие героизма на шуменските евреи, отдали живота си за защитата на националните интереси на България, защото българските евреи винаги са били и са се чувствали като част от българското общество. Евреите от България участват и в трите войни за национално обединение – Сръбско-българската война от 1885, Балканските и Първата световна война (1912–1918 г.) В тях като част от състава на българската армия загиват 867 евреи. А самото включване на българските евреи в редовете на българската армия е продължителен и сложен процес, характерен за всички етнически общности, живеещи на територията на новоосвободена България. Временното руско управление поставя институционалната основа на бъдещата българска държава и армия. При създаването на българската армия правителството обаче се изправя пред проблема за службата на граждани от небългарски етнически произход. Решаването му протича трудно и е белязано от обрати. За да

избегне брожения и разпалване на страстите след подписването на Сан Стефанския мирен договор, Временното руско управление в България изключва от военна служба всички мъже с друг етнически произход, независимо че едно от основните задължения на поданиците в новоосвободена България е тяхното участие във военната служба. За първи път утвърдената през 1879 г. Търновска конституция гарантира равни права и задължения на поданиците, независимо от тяхната народност и религия. С приетия през 1880 г. Закон за новобранците вече се въвежда и задължителната военна повинност. Но въпреки това, тези законови наредби не облекчават решаването на въпроса за военната служба на общностите. Поради различните религиозни вярвания съществуват редица трудности пред новосформираната българска армия. Така при полагането на клетвата новобранците произнасят слова в унисон със своята религиозна традиция, целувайки свещената книга на своето изповедание: християните – Библията, мюсюлманите – Корана, евреите – Тората. През март 1880 г. първият военен министър генерал-майор Пьотър Паренсов препоръчва на началниците на военните части при възможност да освобождават от наряд или други военни задължения войниците от различните етноси в техния почивен ден: мюсюлмани в петък, евреите в събота, християните (българи, арменци, гърци) в неделя. Генералът разрешава на войниците от ислямското и израилтянското изповедание, както православните, да празнуват основните си религиозни празници. Така на младежите, изповядващи юдаизъм е позволено да честват 7 празника с общо времетраене 33 дни, а на мюсюлманите – 6 празника с обща продължителност 44 дни. Тези права били спазвани в нашата армия до 1944 г.

Първото голямо изпитание за отношението на различните етноси към младата ни армия е свързано с избухването на Сръбско-българската война през 1885 г. Тогава голяма част от поданиците на Княжеството с небългарски произход са привлечени в народното опълчение като доброволци. Запазените документи не ни дават възможност да разберем дали те са постъпили в армията по принуда или са отивали по собствено желание. Така или иначе, героизмът на мнозина от тях показва, че и представителите на малцинствените общности участват в боевете срещу нахлулите сръбски войски. Евреите са тези, които изпращат най-много доброволци в Сръбско-българската война.

За проявената от тях храброст лично княз Ал. Батенберг изпраща телеграма, в която се казва: „Макар и военно необучени, вий сами доказахте в битките при Сливница, Драгоман и Пирот, че в храброст и любов за Отечеството не стоите по-долу от редовните войски.“[2] След успешното приключване на Сръбско-българската война се увеличава броят на младежите, които желаят да получат офицерско звание записвайки се във Военното училище, вместо да учат в чужбина. Един от тях е Морено (Аврам) Моше Грасияни. Роден в Шумен през 1872 г., в семейството на състоятелен и набожен търговец, който взема активно участие в еврейския обществен живот в града. През 1877 г. бащата участва в създадения в Шумен помощен комитет за подпомагане на евреите бежанци от войната. Големите бомбардировки край Русе от страна на руската артилерия извършени през май – юни 1877 г. принуждават жителите му да напуснат града

и да се заселят в Шумен и Варна. Сред тях са 751 евреи, които пристигат в Шумен, а тяхната грижа по настаняването и препитанието се поема от новосъздаден специален еврейски комитет, в който влиза и бащата на бъдещия полк. Грасияни[3]. Морено (Аврам) Грасияни завършва основното си образование в еврейското училище в града. Желанието на бащата е било той да учи медицина във Виена, но поради финансови причини и настоятелството на младия Аврам, той постъпва в юнкерското училище в София, което завършва през 1896 г. Морено (Аврам) Грасияни е първият шуменски евреин, който избира военната кариера. Подпоручик от 2 август 1896 г. Капитан от 18 май 1906 г.[4]. Назначен е за подпоручик в гарнизона в Елена. Там, без повод, шовинистично настроена група му нанася побой и го обижда публично на етническа основа. По време на самоотбраната подпоручик Грасияни намушква със сабя един от нападателите. Най-напред Военният съд го осъжда на 15 години затвор и разжалване. Присъдата е обжалвана пред Апелативния съд в Русе, където Грасияни се явява без защитник. Неговите думи, казани по време на делото: „Обидата, която ми беше нанесена засегна народа, към който принадлежа. Но тя засегна и честта на мундира, който нося. Аз съм убеден, че не бих носил мундира на български офицер, ако не бих защитил нацията, от която произхождам." След тези изказвания съдът го оправдава напълно и Морено Грасияни участва в Балканските и Първата световна война като редовен офицер. Служи в Първи резервен полк, 26-ти пехотен полкпомощник-интендант на12 пехотна дивизия. Уволнен от армията с чин полковник (1918 г.). Заради храброто му участие в сраженията Грасияни е носител на многобройни високи отличия и медали. Умира през 1946 г.[5] Въпреки че участието му в Балканската война не е свързано с шуменските полкове името на полк. Грасияни трябва да се спомене, защото преди всичко той е роден в нашия град, част е от историята на евреите от Шумен и е третият евреин достигнал до най-висшия за евреите военен чин – полковник.

На 5 октомври 1912 г. започва Балканската война. Това събитие е оповестено с царски манифест. За да защитят родината и да освободят поробените братя в останалите български земи, във военния конфликт участват освен българи и други представители на различните общности. Българските евреи не остават настрана от всенародния ентусиазъм, породен от обявяването на войната. В армията са мобилизирани над 5400 войници, подофицери и офицери от еврейски произход. Те участват наравно с останалите бойци. Войната се води на няколко фронта, а българската армия участва в най-много сражения и дава най-много жертви. Когато българската армия преминава старата граница тя настъпва в три основни направления:

Втора армия – на югозапад към Одрин (Едирне); Трета армия – на югоизток към Лозенград (Къркалеси, днес Кърклареli); Първа армия настъпва на юг между Втора и Трета.

В Шумен ген. Никола Иванов, командващ Втора армия по време на войната и герой от Одрин, готви програмата за бъдещата война. Шуменски формирования също достойно участват във войната. Влизащите в Четвърта пехотна преславска дивизия – Седми пехотен преславски полк, Пети артилерийски

полк, Деветнайсети пехотен шуменски полк и т. н., участват в бойните действия, сражават се при Караагач, Бунархисал, Чонгара, Чаталджа и др. градове и крепости. Войници и офицери от Пети артилерийски полк участват при превземането на Одрин, свещеници от Седми преславски полк воюват рамо до рамо с останалите сражаващи се. По бойните полета остават завинаги стотици офицери и войници. Между тях са 236 бойци от еврейски произход: 3 офицери, 8 подофицери и 225 редници, загинали през 1912–1913 г. Сред убитите са имената на 7 шуменски редници евреи. До този момент те са малко известни, някои от тях не фигурират и в списъка изписан върху Паметника на загиналите във войните, намиращ се в централната част на гр. Шумен. Кога ги настига тази злощастна съдба и къде намират смъртта си тези шуменски евреи?

На 9-ти октомври Втори пехотен искърски и Пети пехотен дунавски полк влизат в допир с врага при с. Ериклер. Пръв влиза в бой Втори полк, но е принуден да се окопае поради силния противников огън. Пети полк се развръща на позицията и обхваща турския ляв фланг. Устремното настъпление на дунавци обръща противника в бягство и до вечерта пунктът е зает от нашите сили. Там на 10-ти октомври 1912 г. пада убит редник Шемуел-Челеби Фархи. Той е роден през 1880 в гр. Шумен, бил е амбулантен търговец и поради тази причина се премества да живее в гр. Русе[6]. Днес името му е записано върху паметните плочи, съхраняващи се в синагогата в гр. Русе.

Знае се, че след победата на българските войски при Лозенград на 11-ти октомври, липсва заповед за преследване отблизо на разбития противник, което дава възможност на турските войски да се реорганизират и да привлекат подкрепления на линията на река Караагач, преграждаща пътя към Цариград. Новосъздадената Първа източна армия заема района около Люлебургас, а Втора източна армия се разполага в околностите на Бунархисар. Започват няколкодневни ожесточени боеве. „16 октомври бе хубав и слънчев есенен ден. Частите от Четвърта преславска дивизия осъмнаха на достигнатите миналия ден места, готови час по-скоро да се сразят с врага.“. Този слънчев ден, който е описан подробно в Историята на Седми пехотен преславски полк, всъщност се оказва последен за трима шуменски евреи[7]. На 16-ти октомври сутринта Четвърта пехотна преславска дивизия получава заповед да напредне от с. Колиби на югоизток към р. Караагачдере в посока с. Караагач. Първа и Втора бригада на дивизията излизат напред, но са посрещнати от изключително силен артилерийски огън. Частите претърпяват големи загуби и се появява опасност за турско контранастъпление. Тогава в боя влиза резервната Трета бригада. С мощен устрем 43-ти и 44-ти пехотни полкове пресичат обстрелваното пространство и увличат другите пехотни части в атака на нож. Боевете са особено жестоки. Описани са отново емоционално в Историята на полка[8]: „По бойното поле зарева една, започваща се жестока борба, в която имаше да се реши един голям, кървав спор между двама вековни противници. Скоро затракаха картечниците на врага и загърмяха хиляди пушки от неговата позиция. Долината на р. Караагач дере се оглуши от едно грозно бучене, в което отделни изстрели вече не се долавяха…“ Неприятелят напуска панически позициите си около село

Караагач. Седми пехотен преславски полк нанася най-чувствителния морален и материален удар на врага. Напускайки бойното поле, той оставя 34 оръдия, големи количества пушки и боеприпаси и други трофеи. За съжаление Четвърта преславска дивизия претърпява големи загуби. На този ден – 16 октомври 1912 г. само Седми преславски полк дава над 100 убити и повече от 800 ранени подофицери и войници[9] Сред загиналите са и трима шуменски евреи. Това са редник Соломон Бен Езра, редник Яко Рубиса и редник Моше Яко Фархи. И за тримата данните са съвсем оскъдни. Соломон Аврам бен Езра е роден 1892 г. Редник Яко Рубиса е роден през 1891 г. и се сражава в редиците на Седми пехотен преславски полк. Редник Моше Яко Фархи воюва с 43-ти пехотен полк. Роден е през 1885 г. Търговски служител, женен, с две деца. Неговият внук Нисим Фархи разказва, че той е починал, след като се е заразил от холера, помагайки на свой приятел да го закарат до лазарета. За съжаление никой не е казал на семейството къде е погребан, къде е гробът му[10]. Заразен от холера, умира по време на войната още един шуменски евреин – редник Соломон Аврамов от Седми пехотен преславски полк. Това става по време на позицията при с. Калфакьой, на 4-ти февруари 1913 г. Служил е в санитарната част на полка[11]. В Историята на Седми преславски полк Соломон Аврамов е отразено, че загива на 12 октомври 1912 г. в Карагач[12]. В болница умира и артилериста от Пети пехотен полк Пинхас Аврам бен Езра, роден през 1880 г. в гр. Шумен, женен, с две деца, чиновник, починал през ноември 1912, в с. Кестенлик[13]. Последното име, което ще спомена е това на Синто Илия Алмалех, роден през 1878 в с. Златина, Провадийско. Семейството му се премества в гр. Шумен, още когато той е малък. Занимава се с тенекеджийство, женен. Има брат Давид Илия Алмалех, който също се занимава с тенекеджийство[14]. Синто Алмалех служи в Седми пехотен преславски полк и загива на 7 декември 1912 г. – в Ерменикьой.

Участието на евреите от Шумен в Балканските войни не приключва единствено с изброяване имената на загиналите. По време на военните действия прояви на героизъм имат и редица други евреи. Заедно с български войници и офицери те са наградени с военни отличия. От Седми пехотен преславски полк наградените са:

1. Подп. о.з. Нисим Хаимов Коен – командир на взвод.
2. Ефр.Бохор Давид Шимонло

И редниците:

1. Соломон Аврамов
2. Мишон Менахем Бехар
3. Аврам Гавраилов Грасияни
4. Иуда Аврамов Соломонов
5. Сабетай Б. Ашер
6. редник Хаим Езра Барух
7. редник Ребено Давидов Барон
8. Емануил Ешкенази Менахем
9. Несим Аврамов Коен[15]

Общо във войните за национално обединение от 1885 и 1912–1918 г., в състава на българската армия загиват 867 евреи. Жителите на еврейската махала са тези, които изпращат своите синове на фронта по време на Балканската и Първата световна война, тези, които винаги са се чувствали като част от българския народ, готови да докажат своята принадлежност към България. 26 (7 загинали по време на Балканските войни и 19 в Първата световна война) от тях никога не се завръщат и техните имена са запечатани върху мраморни плочи поставени в Синагогата в Шумен. За съжаление плочите отдавна са изчезнали. Както споменах техните имена не са включени и на плочите на Паметника на загиналите войни в гр. Шумен. Може би тази грешка трябва да се поправи.

На 8 май 1932 г. в София се полагат основите на болница паметник, а знамето на евреите вòйни се освещава от министъра на войната ген.-лейтенант Александър Кисьов[16]. През 1934 г. болницата започва да работи, а във фоайето в памет на загиналите български евреи във войните е открит паметник, със специална паметна плоча, в която са включени имената на всички загинали във войните за национално обединение евреи. За да ги събере Консисторията (Ръководният орган на евреите в България – б. а.). изпраща специални писма до еврейските организации по места. Паметникът на загиналите е дело на украинския скулптор, живял в България Михайло Парашчук. Под скулптурната фигура на войник той поставя пана на Давид и Мойсей, които олицетворяват древната еврейска история и мъжество. След приемане на Закона за защита на нацията еврейската болница паметник е одържавена и е предоставена за нуждите на дислоцираните у нас немски части. Това предопределя и трагичната съдба на паметника, който е унищожен, а с това е унищожено и част от признанието към всички, отдали живота си в името на обединена България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Илел, Й.** Българските евреи във войните на България. La Estreya, 2012, кн. 6, с. 34, http://nickydavidov.net/ndvd/attachments. ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН АЛБУМ на падналите за обединението на България войници-евреи през Първата Балканска Война (1912–1913) ЧЕРНОВА съставен от Анри Маиров. [**Ilel, Y.** Balgarskite evrei vav voynite na Bulgaria. La Estreya, 2012, kn. 6, s. 34; VAZPOMENATELEN ALBUM na padnalite za obedinenieto na Bulgaria voynitsi-evrei prez Parvata Balkanska Voyna (1912–1913) CHERNOVA sastaven ot Anri Mairov]

[2] **Илел, Й.** Българските евреи във войните на България. La Estreya, 2012, кн. 6, с. 34. [**Ilel, Y.** Balgarskite evrei vav voynite na Bulgaria. La Estreya, 2012, kn. 6, s. 34]

[3] **Керен, Цви.** Еврейската общност в Русчук. От периферията на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878 г. С., 2009, с.279. [**Keren, Tsvi.** Evreyskata obshtnost v Ruschuk. Ot periferiyata na Osmanksata imperia do stolitsa na Dunavskia vilaet 1788–1878 g. S., 2009, s.279]

[4] Офицерски корпус на България 1878–1944. София, 1996, т. 1, с. 208. [Ofitserski korpus na Bulgaria 1878–1944. Sofia, 1996, t. 1, s. 208]

[5] **Ардити, Б.** Видни евреи в България. Галерия на забравените. Тел Авив, 1970, с. 44–48. [**Arditi, B.** Vidni evrei v Bulgaria. Galeria na zabravenite. Tel Aviv, 1970, s. 44–48]

[6] http://nickydavidov.net/ndvd/attachments; ДВИА ф. 39, оп.1, а. е.14, л.6. [DVIA f. 39, op. 1, a. e. 14, l. 6]

[7] История на 7-ми Преславски полк, 1934., с. 224. [Istoria na 7-mi Preslavski polk, 1934., s. 224]

[8] Пак там, с.226. [Istoria na 7-mi Preslavski polk, 1934., s. 226]

[9] Пак там, с. 234. [Istoria na 7-mi Preslavski polk, 1934., s. 234]

[10] Запис на Нисим Фархи. РИМ – Шумен, ННИ. [Zapis na Nisim Farhi. RIM – Shumen, NNI]

[11] http://nickydavidov.net/ndvd/attachments; ДВИА ф. 39, оп.1, а. е.14, л.33. [DVIA f. 39, op. 1, a. e. 14, l. 33]

[12] История на 7-ми Преславски полк 1885–1912, 1913–1915/1918. С., 1934 г, с. 309. [Istoria na 7-mi Preslavski polk 1885–1912, 1913–1915/1918. S., 1934 g., s. 309]

[13] ДВИА ф. 39, оп. 1, а. е. 12, л. 36. [DVIA f. 39, op. 1, a. e. 12, l. 36]

[14] Български алманах. 1911 г., с. 575. [Balgarski almanah. 1911 g., s. 575]

[15] История на 7-ми Преславски полк 1885–1912, 1913–1915/1918. С., 1934 г., с. 311–343. [Istoria na 7-mi Preslavski polk 1885–1912, 1913–1915/1918. S., 1934 g., s. 311–343]

[16] **Коен, Давид.** Евреите в България 1878–1949. С., 2008, с. 118. [**Koen, David.** Evreite v Bulgaria 1878–1949. S., 2008, s. 118]

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

ЦИГАНСКИТЕ МАХАЛИ В ШУМЕН ОТ НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК ДО НАШИ ДНИ

Димитринка Димирева

TSIGANSKITE MAHALI V SHUMEN OT NACHALOTO NA XIX VEK DO NASHI DNI

GYPSY NEIGHBOURHOODS IN SHUMEN FROM THE EARLY 19TH CENTURY TO THE PRESENT

Dimitrinka Dimireva

Abstract: *As early as the period of the Ottoman domination the ethnic structure of Shumen was highly varied. Representatives of several ethnicities lived here together – Bulgarians, Turks, Gypsies, Armenians, Jews. The subject of this report is a historical review of the territorial and settlement organization, the social-economical and cultural development of gypsy neighbourhoods in Shumen from the 19th century down to the present day. The article aims at proving that gypsy quarters in the town are rather stable and steady phenomenon. They have formed as early as the gypsies' arrival here and are still preserved. Another objective is showing that the life of gypsies in Shumen after the Liberation has always been determined by the policy of the Bulgarian state towards the gypsy ethnicity all over the country.*

Още от времето на османското робство етническата структура на Шумен е доста разнообразна. Тук живеят заедно представители на няколко етноса – българи, турци, цигани, арменци, евреи. Предмет на настоящата статия е исторически преглед на териториално-селищното устройство, социално-икономическото и културно развитие на циганските махали в град Шумен от Възраждането (XIX в.) до наши дни. Статията има за цел да покаже, че циганските махали в града са доста устойчиво явление. Те са се оформили още с появата на циганите в града и са се запазили и до днес. По-голямата част от циганското население на Шумен още със заселването си в града живее уседнал живот, упражнява традиционни занаяти, които са част от общия икономически облик на града. Другата цел е да се покаже, че животът на циганите в Шумен след Освобождението винаги е бил зависим от политиките на българската държава спрямо циганското население в цялата страна. Така в зависимост от тези политики и отношението на управляващите към циганите е различно. Има периоди на признаване на етническата и културната им идентичност и периоди на пълното им отричане и стремеж към асимилация.

За постигане на тези цели е използван богат документален материал от фондовете на Централен държавен архив (ЦДА), Архива на МВР и Държавен

архив – Шумен. За разкриване живота на циганите в Шумен по време на османското робство много ценни се оказаха разказите на чужди пътешественици, минавали през българските земи през XIX в. и изследванията на шуменски краеведи. А за периода след Втората световна война до наши дни помогнаха разказите на самите жители на циганските махали в Шумен.

Циганските махали в Шумен през XIX век

Една от основните етнокултурни характеристики на дадена общност е нейният начин на живот. Още при пристигането си на Балканския полуостров и в Европа по отношение на начина си на живот циганите се разграничават на две големи групи – „уседнали" и „чергари". При уседналите цигани в България процесът на отсядане е започнал по различно време и по различен начин в селата и в градовете. Най-голям брой цигани пристигат на Балканите заедно с османското нашествие (XIV–XV в.) като служещи в помощните военни части или занаятчии, обслужващи армията. Съхранените османски регистри подробно описват циганите по възраст, занятие, семейно положение и ги групират в данъчни единици, наречени джемаати, разделени на махали. Махалите са поселищни части, обособени по етнически признак със свои отговорници, наричани кетхуда (кехая). Така империята използва принципа на груповата отговорност, характерен за отношението към покорените народи.[1]

Първите налични сведения за цигани и техните махали в Шумен са съвсем нищожни. За първи път за цигани в Шумен споменава Барбие дьо Бокаж в началото на XIX в. Роден е в Париж през 1793 г. Географ при Министерство на външните работи на Франция, професор в Сорбоната, член на Географското дружество.[2]

Източниците на Б. дьо Бокаж за описанието на Шумен са няколко. Първият е Васиф ефенди, който в 1774 г. е работил върху летописите на Османската империя. Част от неговия разказ е преведен на френски от Косендьо Пърсивал. Вторият е чиновник при великия везир Кьор Юсуф. Той е разказал подробно за обсадата на Шумла от русите в 1810 г. Третият източник представлява умален план на чертеж, изготвен по заповед на великия везир Кьор Юсуф паша в 1810 г. (Илюстрация №1) Този план е достигнал до Барбие дьо Бокаж чрез доктор Залони, тогава лекар на великия везир. Към тях авторът е прибавил и други данни, извлечени от съобщения на географи и пътешественици: Бошкович, Гугомос, Васиф ефенди, Кералио и д-р Уолш.[3]

От Б. дьо Бокаж научаваме, че през 1385 г. Шумла пада под властта на мюсюлманите. Властта е предадена на Али паша, или Кара Али, син на Хайредин паша и везир на султан Мурад Първи. След като описва военно-географското разположение на града, авторът прави изключително ценно в историческо отношение описание на икономическото развитие, на етническия и религиозен облик на Шумен (Шумла, Шумна). Шумла или Шумна (употребява и едното, и другото име) е важна крепост на Османската империя в подножието на планината Хемус. Градът е описан и от Р. Божкович, хърватски учен и хуманист,

посетил Цариград през 1761 г. с научни интереси, а през 1762 г. придружавал английския посланик Портър. Шумла е главен град на едноименната каза, административно подведомствен на санджака Силистри. Разделя се на Горен и Долен град. „Горният“ обхваща западната по-висока част, която се обитава от турци, арменци, евреи, цигани. „Долният“ град заема източните по-ниски квартали, предимно населени с българи и отчасти турци.[4] В града работят много и различни работилници – предачници, работилници за коприна, дъбилни, леярни за мед, които през 1762 г. са под ръководството на един грък. Произвеждат се турски дрехи от сукно, кинкалерия, грънчарски изделия и вино. Медникарите и тенекеджиите, които се смятат за най-изкусните в цяла Турция, са достигнали голямо съвършенство в изкуството си. Калайджийството и тенекеджийството са помощни занаяти на бакърджийството. По косвен път може да се твърди, че циганите в Шумен активно са членували в съществуващия в града Калайджийски еснаф, тъй като в описанията на чужди пътешественици се споменава, че през XIX в. в Шумен е имало общо 18–20 български и цигански калайджийски дюкяна.[5] Изброявайки занаятите, развити в Шумен, Г. Джумалиев споменава железарството като стар занаят, упражняван от българи, турци и цигани. Професиите в този бранш са: ковачи, подковачи, налбанти, брадвари (балтаджи), ножари, леяри. Две названия на майсторите ковачи от Североизточна България – Кюлджи и Чарале потвърждават разказа на Г. Джумалиев. Названията са изведени от пепелта, в която се работи (‚кюл“ – на турски и, чхар“ – на Романес).[6]

Б. дьо Бокаж твърди, че през 1810 г. Шумла бележи голям ръст в броя на населението си в сравнение с1385 г. (началото на османското робство). Причина за това е развитието на занаятите и общият икономически възход на града, а, както казва авторът, и заради „благоприятното разположение на града, здравия въздух, който се диша и качеството на водите“. През 1385 г. Шумла е била само едно село от 700–800 къщи. В 1810 г. населението е около 30 000 жители, разпределени в 4 000 къщи, от които 750 са български, 46 – от арменци, 38 – от евреи и останалите – от гърци и турци. Точно тук за първи път се споменава присъствието на циганско население в града: „..също както (в) целия Изток и дори в много европейски държави т. нар. „чингянет“ цигани скитници, които обикалят мюсюлманските провинции и за които едни считат, че са по произход от брегoвете на Инд, а други смятат, че са дошли от вътрешността на Етиопия. Броят им е толкова малък, че те се смесват с другите жители. При все това са им отредили, както в другите градове, място за строеж, което образува отделен квартал“.[7] Последното изречение ни доказва, че през 1810 г. в Шумен не само, че живеят цигани, но и че те са уседнали, предоставено им е място за строеж и живеят в отделен квартал.

Всяка подчинена народност, позната под името „рая“, живее в отделни обособени места или квартали, в които се намират нейните храмове и черкви. Според Б. дьо Бокаж броят на кварталите в Шумла, прорязани от много мръсни и тесни улици, често криволичещи, е общо 27 и повечето от тях са взели името на някоя джамия, разположена в тях. ЧИНГЯНЕ МАХАЛЕСИ (кварта-

лът на циганите) се намира в северозападната част на града (най-високата), западно от площада при Рейс джамиси и заема стръмните поли на Чифутлука (Еврейския квартал).[8]

Мюсюлмани или християни са били първите цигани в Шумен? Според дьо Бокаж от 37-те религиозни сгради (джамии) в Шумла се открояват 7. Той не споменава за джамия, която е била циганска. Най-близката такава е Рейс джамия, на площада между Арменския (Ермени махалеси) и Циганския квартал. Построена е от камък през 1774 г. от рейс ефенди Абду Резак. Друг източник, който косвено ни дава отговор на този въпрос е С. Сейже (1829 г.). Сейже е френски пътешественик, пътувал заедно с френския художник Дезарно. Двамата се движат заедно с руската войска от Петербург по време на Руско-турската война от 1828–29 г. Описва Одрин (Адрианопол). Освен че прави едно уникално описание на циганка, която е била водач на войската през българските земи, доставяла храна на казаците, той ни дава ценни данни за циганите по българските земи през XIX в., по-точно за тяхната религия: „Срещат се множество цигани не само скитащи из планините, но дори уседнали в градовете на Румелия. При все това, че не се бяха отказали от странните идолопоклонски церемонии, свойствени на народността им, те външно следваха предписанията на мюсюлманството. Затова те не само са търпени, но дори покровителствани от турците в споровете им с християните. При все това ми се видя, че тази раса води мизерно съществуване, което се дължи очевидно на отвращението им от труда и на скитническия им нрав".[9] Това твърдение може да ни послужи като аналог и за религията на циганите в Шумен, т. е. че те стават мюсюлмани, за да бъдат приети добре от турците. В плана на Шумла от 1810 г. са отбелязани и квартални гробища на всяка от народностите в града. Циганските гробища се намират по източния скат на Чуфтлукбаир.[10]

Съществен принос за разкриване историята и начина на живот на циганите в Шумен през XIX в., както и съжителството им с другите етноси в града, има шуменският краевед, ст. н. с в Шуменския исторически музей Минко Пенков. Той споменава, че цигани живеят в Шумен вероятно от XVII в. До Освобождението наброяват 50–60 души. По картата на Б. дьо Бокаж и картата на Г. Джумалиев, в които е посочено мястото на Ченгене махалеси, уточнява, че това е днешната циганска махала Витоша, намираща се над Арменската махала. Уточнява религията и езика на циганите. Те са мюсюлмани, говорят цигански и турски език. Изпълняват турски и мюсюлмански обреди.[11, 12]

По време на османското робство представителите на всеки етнос сами уреждат религиозните, училищните и гражданските си дела. Махленските работи се извършват от един избран от населението старейшина – махалебашия, чието главно задължение е да събира разхвърляните данъци. Други задължения на махалебашията са да следи за реда и законността в махалата и да съблюдава обичайно-правните норми. Всеки етнос в своята си махала си има свой махалебашия и различно наименование: за християните – мухтари (кметове), за арменците – миллет мюдюрю, а за циганите – черибашия. По косвен път може да се предположи, че циганите в Шумен също са имали свой черибашия, тъй

като те живеят уседнало в своята махала, участват активно в икономическия живот на града, а следователно плащат и данъци. Още през 1522–1523 г., по времето на султан Сюлейман I Великолепни, в „Обширен поименен опис на приходите и данъците от циганите („къптъ“) на вилаета Румели …“ освен описаните данъци, е представен списък на професиите, практикувани от циганите. Един от данъците, с които са облагани циганите в Шумен, е каптиан вергиси (данък добавена стойност). М. Пенков изброява дейностите, с които циганите са се прехранвали: калайджийство, кошничарство, продажба на коне, просия, баяния, кражби. Най-често те са отбелязвани като музиканти (сазанде), военни или „на свободна практика“. В песните си те възпявали величието на османците и техните владетели.[13] В Североизточна България етнонимите Мехтери и Давулджи обозначават връзките им с османската военна музика.[14] Най-често срещани като музикални инструменти при циганите по това време са зурните и тъпана, но се използват и други, напр. дайре. Многобройни са и свидетелствата за групи от цигани музиканти в съчетание с танцьорки, наричани ченгии.[15]

Циганите в Шумен след Освобождението

Дали е имало цигани в Шумен след Освобождението? Кратък отговор на този въпрос дават данните от преброяването на населението в България от 1 януари 1888 г.

За населението на Шумен са дадени две таблици:

Табл. 1. *Население по вероизповедания*

Религия	**Мъже**	**Жени**
Православни	7025	5395
Мохамедани	4637	4074
Католици	14	22
Протестанти	7	2
Армено-григорианци	359	463
Израилити	566	596
Непознато вероизповедание		1

Табл. 2. *Население по майчин език*

Език	**Общо**	**Мъже**	**Жени**
Български	12287	6938	5350
Руски	24	12	12
Сръбски	7	3	4
Др. слав. езици	87	57	30
Турски	8528	4499	4029
Гръцки	45	30	15

Еврейски	1153	568	585
Цигански	60	28	32
Немски	30	14	16
Французки	173	89	84
Др. езици	765	371	394
Непоказани			2
Общо	**43332**		

Изводът, който може да се направи от тези две таблици е, че циганите (60 на брой, които говорят цигански език) са включени в числото на мохамеданите като вероизповедание.[16]

Класификация на циганските групи в Шумен

Какви са днешните цигани в Шумен и какво е мястото им в общата класификация на циганските групи в България по схемата на Ел. Марушиакова и В. Попов?[17]

Болшинството от циганите в Шумен принадлежат към групата на т. нар. йерлии – уседнали цигани. Те са първата в исторически план общност, дошла в България през периода XIII–XVIII в. Йерлиите се делят на две големи групи: хорахане-рома (турски цигани, мюсюлмани) и дасикане-рома (български цигани, християни). Турчеещите се хорахане-рома в Североизточна България често се наричат просто миллет, поради това, че турското население от този край категорично отказва да ги признае за турци. Те са живеели близо до големи турски казарми, плащали по-малък данък, занимавали са се с дейности, обслужващи казармата и още тогава са били наречени миллет. Забранявало им се да се смесват с турците, но статусът им е бил по-висок от този на останалите цигани. Ромите с преферирано турско самосъзнание се наричат още уста-миллет. Те говорят турски език, но се самоопределят като етнос различен и от ромите и от турците. Извеждат своя произход от неизвестно племе ковачи, идващи от Афганистан, които в последствие станали най-известните производители на оръжие в цялата Османска империя.[18]

„Бялата пръст“ е един от кварталите на Шумен с най-ясно изразен цигански характер. Жителите му са типични представители на хорахане рома. Те са мюсюлмани и турскоговорящи. При тях има двойнствено самосъзнание. Официално казват, че са турци, говорят на турски, но помежду си говорят на цигански. Използваният цигански (романес) език е по-скоро смесица от различни родствени диалекти от източнобалканската или „дръндарската“ група.[19] Въпреки турското им самосъзнание, всичко, което правят като общност, те казват, че е циганско. Кварталът е цигански, клубът – също, организацията – също (става въпрос за създадената през 1945 г. Културно-просветна организация на циганите и построения клуб на организацията в кв. „Бялата пръст“). Зачитат празниците на циганите – Васильовден, Гергьовден, 8 април. Името на квартала идва от неофициалното название на местността заради белия цвят на почвата там.

Разположен е в северозападната част на Шумен, на изток от т. нар. Татар махала, на юг от кв. „Еверест“ и на север от ул. „Ген. Скобелев“. В този квартал живеят цигани от 70-те години на XIX в.[20] или от 1900 година (разказ на Хасан Алиш Хасан – Кули и Иван Станчев – Шекера). Първоначално тук се заселват малко повече от 10 семейства (рода): Араболлу, Хараллъ, Есир милети (преселват се от Татар махала), Паша милети (от Преслав), Кямалли и Чакмакови (от Новосел), Забунови (от Мадара), Чаушеви, Джамбазови, Яланджъ Асан, Джумбаи. По-късно пристигат още Пътерите и др. Сегашните жители на квартала са потомци на тези първи родове. Още първите жители на квартала са си построили къщи и са имали траен поминък. Например дядото на Кули се е занимавал с търговия, имал е работници (ратаи). Занимавали са се с добитък, някои са обработвали земя. В квартала е имало тухларница на рода Ямъкови. През 1946 г. точно в тази тухларница са правени тухлите за построяването на клуба на циганите. Друга дейност на жителите на „Бялата пръст“ е кошничарството, т. е. те принадлежат към т. нар. сепетджии. През зимата режели дърва на българите, а през лятото работели селскостопанска (кърска) работа. Категорично се разграничават и се срамуват от циганите в другата махала – Витоша, които преди 1990 г. също са били мюсюлмани, но после масово стават евангелисти. Въпреки неприязънта им обаче много често се сключват бракове между представители на двете махали. Казват, че предпочитат момчета от „Бялата пръст“ да се женят за момичета от „Витоша“, но е срамно тяхно момиче да се жени за момче от „Витоша“.

В „Бялата пръст“ живеят и представители на дасикане-рома, около 20 къщи. Те са дошли по-късно (някои казват от 20-те години, други – от 50-те години). Били калайджии. Езикът им е цигански, но говорят и български, и турски. Интервюираните представители на хорахане-рома твърдят, че не приемат добре дасикане-рома, защото крадат и живеят в мръсни къщи. Те са християни, но не ядат свинско. Дасикане-рома също се разделят на множество подгрупи. Това са например бургуджиите, джамбазите, и т. н. Сред тях са налице слаби тенденции към българеене, но някои групи съхраняват с гордост ромското си самосъзнание и традиции (напр. част от бургуджиите в Шуменско се наричат „парпул-рома“ – „истински цигани“).

Други представители на йерлиите живеят във втората циганска махала в Шумен – „Витоша“, която се намира точно на мястото на най-старата Ченгене махалеси от XIX в., на север от Арменската махала. Там живеят най-вече представители на т. нар. дръндари или музиканти (Шумен, Салманово, Ивански, Твърдица). Техният диалект се различава от диалекта на останалите йерлии и затова те не се смесват с другите ромски групи. Пазят ясен спомен за произхода си от Котелския край, поддържат връзки с други дръндари (напр. в Лясковец, Омуртаг, Златарица), единствено те празнуват по оригинален начин Петльовден (Ихтимя или Башнувден) и т. н.[21] Дръндарите идват от Котел след пожара през 1894 г. Според разказ на Жана Величкова Демирева дядо ѝ Бекир Алиев бил на 14 години, когато станал пожарът в Котел. Циганите музиканти избягали и се разпръснали. Една част от тях се установила в Толбухин (Добрич). Там работели земеделска работа – косели, жънели. Някои събрали пари и заминали

за Разград и Хърсово. Там имало работа за мъжете музиканти. Работели и в Тутракан, свирели по сватби и вечеринки. В Котел останали много роднини на дядо Бекир от рода Памукови. Друга група от Котел се отправя към Шумен и Върбица. Това са днешните жители на квартал Витоша. Шуменските музиканти са толкова известни, че те рядко се задържат на работа в своя град. Наричат ги „кеменджии" – професионални цигани музиканти, които през зимата обикалят Северна България, а през пролетта и лятото обслужват семейни празници (посрещания, изпращания, сватби, угощения, веселби). Групите включват 2–3 цигулари и изпълнители на кларинет, зурна, лаута, тамбура и тъпан.[22] Ето имената на някои по-стари музиканти и сегашните им наследници: Алтън Шишков, Мокоолу и синовете му Джемал и Евгени; Хасан Чинчири; Демирко; от рода Чирпанови – Мемедали и брат му Демирко; синът на Мемедали – Росен Чирпанов; братя Чакърови – Талито и Хасан и техните синове Евгени и Живко.

От Шумен някои цигани се изселват в Ивански и Салманово. Там освен с музика, те се препитават със земеделска работа. Трета голяма група цигани музиканти от Котел се заселват в Омуртаг и Тича, а друга група – в Лясковец и Златарица**.** (Разказ на Ж. Д.)

Освен музикантите, в кв. „Витоша" се заселват и големи групи турскоезични (или слабо владеещи романес) цигани от региона, определящи себе си като Чарале или Кюлджи (и двете думи означават прашни, т. е. ковачи, работещи с пепел) или като етнически неутралното Миллиет, Уста – миллиет (означава етнически неутрална група или народ от майстори ковачи). При тях циганският език е вече забравен и се забелязва почти завършена форма на промяна на етническата идентичност (те се самоопределят като „турци").

В Шумен и повече в Шуменския регион е многобройна групата на кошничарите (с. Мараш, с. Златар, гр. Шумен и т. н.). Те се числят към подгрупите на хорахане-рома.

Втората голяма циганска общност в България са т. нар. калдараши (известни също така като бакърджии). В Шумен няма калдараши, но представители на тази общност живеят в отделни села в Североизточна България.

Третата голяма ромска общност в България са т. нар. рудари, с преферирано румънско (по-рядко – българско) самосъзнание. Говорят старинен вариант на румънски език. По религия са православни християни. Рударите също отказват да се причислят или да бъдат причислявани към циганите.[23] Рудари се срещат само в някои Шуменски села (напр. Мътница, Драгоево и др.).

Държавна политика спрямо циганите в Шумен от 40-те до 80-те години на XX в.

Каква е политиката на управляващите в България спрямо циганските махали след Втората световна война? От средата на 40-те до средата на 50-те години на XX век се провежда политика на признаване на самобитната етническа общност на циганите в структурата на българската нация. Така най-напред в София, на 6 март 1945 г. се създава първата „Единна общокултурно-просветна

организация на циганските малцинства „Екипе“ (Единство) или „Общоцигански организация за борба против капитализма, фашизма, национализма и за културното издигане на циганското малцинство у нас“ с председател Шакир Пашов.[24, 25, 26] За 2–3 години подобни организации с ранг на секции към Отечествения фронт и като подразделения на Софийската, се появяват и в други градове. Една от най-активните, със свой уникален облик и дейност, е Шуменската културно-просветна организация на циганите. Създадена е през 1946 г. от Р. Забунов, заедно с Акиф Хюсеинов Арабов, Богдан Есиров, Али Чаушев, Хасан Ямъков, Владимир (Мехмед) Забунов и др. (Разкази на Хасан Алиш Хасан – Кули и Фатима Романова) Всички тези хора са от кв. „Бялата пръст“. Културен момент в дейността на организацията е построяването на собствен клуб през 1946 г. в кв. „Бялата пръст, с доброволния труд на жителите на квартала. Тухлите за построяването на сградата са изработени съвсем безвъзмездно в тухларницата на Хасан Ямъков. Отначало клубът е и читалище с библиотека, наречено „Екипе“. През 1946 г. в Шумен се създава циганси театър (ансамбъл) „Рома“. (Разказ на Жана Величкова Демирева) В него участват все отлични музиканти от другия циганси квартал – „Витоша“. През периода 1948–1962 г. в Шумен, както и в много други градове в България, съществува Начално циганско училище „Девети септември“.[27] Тук за първи път се назначава учителка от циганси произход, от кв. „Бялата пръст“ – Елфиде Ахмедова Хамдова (Елка Милчева Забунова). Една от най-важните дейности, провеждана с помощта на Циганската организация, е масовата огрмотителна кампания на циганското население в махалите.[28]

От средата на 50-те до средата на 70-те години на XX век спрямо циганите в България започва политика на етническо заличаване и създаване на българската социалистическа нация. Причината е тенденцията към „турчеене“ и желание за изселване в Турция на голяма част от циганите мюсюлмани през 1950 г.[29] Тази политика е осъществена с помощта на няколко важни документа: Постановление № 1216 на Министерския съвет от 17.10.1957 г. „За решаване въпроса с циганското малцинство в България“, Постановление № 258 на Министерския съвет от 17.10.1958 г. „За уреждане въпросите на циганското население в България“ и Решение А 101 на Политбюро на ЦК на БКП от 05.04.1962 г.[30, 31] С първия документ се забранява чергарството и циганите чергари се въдворяват по местоживеене. С втория се предвиждат мерки за подобряване на бита и културата на циганското население, за благоустрояване и хигиенизиране на циганските квартали. С третия започва смяна на турско-арабските имена на циганското малцинство. От разговорите, проведени с цигани от Шумен, поточно от кв. „Бялата пръст“, смяната на имената им за тях е бил много болезнен въпрос. В този квартал циганското население е компактно турчеещо се и тази акция е била обидна, засягаща достойнството им. От разказите им става ясно, че управляващите са търсили съдействие от културно-просветните организации на циганите по места и на по-будните представители на циганското население, които са имали авторитет сред своите сънародници. Те е трябвало да помогнат на властта, смяната на имената да стане по-бързо и безболезне-

но. Много по-лесно протича преименуването на циганите музиканти, тъй като техният начин на живот е по-отворен към българите. (Разкази на Х. А. и Ж. Д.)

През 60-те години на XX век активистите на циганското движение в Шумен правят нещо, което е в абсолютен разрез с провежданата през този период политика на етническо заличаване. На 26.03.1966 г. те учредяват КПОЦ „Рома".[32] Целите на организацията са: право на матерен език, култура и др. Мястото на основаването е старият клуб на Културно-просветната организация в кв. „Бялата пръст". (Разказ на Х. А.) В ръководството влизат хора от двете цигански махали, но главните фигури са Руси Забунов и Акиф Арабов. Двамата са арестувани и изселени от Шумен, което води до прекратяване дейността на организацията. За да отвлече вниманието на циганското население от участие в КПО, управляващите полагат много усилия чрез ОФ да докажат, че в България се полагат много грижи за тях. През 1966 г. в чест на Шестия конгрес на ОФ са поставени много важни задачи в политическата, образователната, социалната, трудовата и битовата сфера за работа с циганите. За да се разбере какви са нуждите на циганското население, е изработен въпросник с въпроси от всички сфери – икономическа, социална, идеологическа, политическа, просветна.[33]

От средата на 70-те до началото на 80-те години на XX век управляващите в България провеждат политика за интегриране на циганите в социалистическото общество и едновременно с това стремеж към ограничаване интереса им към собствената култура и история. Събития в международен план стават причина за отвличане вниманието на циганите от националистически прояви. През 1967 г. във Франция се създава Международен цигански комитет, който започва да търси пътища за привличане на организациите на своите събратя от Източна Европа.[34] Управленията на Държавна сигурност не позволяват представители на България да участват в Първия световен конгрес на Международния комитет на циганите в Лондон през 1971 г. и в международния цигански фестивал „Рома" в гр. Чандигар (Чандигарх), Индия (1974 г.).[35]

В запазени протоколи от заседания на Изпълнителния комитет на Общински народен съвет се открива информация за работата с циганското население на гр. Шумен от 1972 г. Констатира се, че циганското население е изостанало в културно и битово отношение. Жилищата им са примитивни, кирпичени, построени на заграбени земи извън регулация. Населението е малограмотно, изостанало, с чувство за малоценност. През 1971–72 г. в квартал „Боян Българанов" („Витоша") и на ул. „Скобелев" (между кв. „Витоша" и кв. „Бялата пръст") са извършени редица благоустройствени мероприятия: канализиране на улици, асфалтова настилка с двустранен тротоар, построени са две нови чешми, поставени са общо 300 кв. м. калдъръм, направен е проект за обществено отходно място, шахти за отводняване. За 1969 г. е имало план за построяване на нов цигански квартал в северозападния край на града, но през 1972 г. се прави ревизия на това решение. Предвижда се разсредоточаване на циганите сред българите с цел премахване на циганската среда. Приема се Програма на ИК на ОНС за подобряване битовите условия на циганското население в изпълнение на Решение № 281 на МС от 21 юли 1972 г. Разрешават се жилищни заеми при

добри условия, предвиждат се дейности за благоустрояване, хигиенизиране и жилищно строителство, трудово устройване, заетост и просвета, предвижда се картотекиране на безработните. Ограничава се приемането на граждани от цигански произход за жители на Шумен. Увеличава се лимитът за численост на категорията „ученици“ за младежи от ромски произход, които се обучават и придобиват професия направо в производството. А младежи и девойки цигани с добър успех в училище са предлагани за 8-месечна подготовка с оглед приемането им във ВУЗ.[36] В сферата на народната просвета се дават парични помощи за социално слаби деца и юноши. В пансионите в Шумен и в Салманово да се приемат ежегодно по 120 циганчета. Двете читалища „Гривица“ и „Девети септември“ служат за приобщаване на циганското население. Предвижда се сформиране на малък оркестър от талантливи музиканти цигани. Препоръчва се в детска музикална школа да се приемат повече деца циганчета. Да се радиофицират всички домове на циганските семейства. Накрая се препоръчва да се следи и да не се допуска в семействата на преименуваните цигани новородени да се именуват с турски имена.[37]

През 1974 г. в доклади, информации и справки за работата с турското население и циганите се констатират някои „тревожни“ факти. За периода 1946–1974 г. процентното съотношение на циганите спрямо останалите етноси се е повишило от 3,54% на 5,77%, докато на българите е намаляло от 59,20% на 57,85%.

Табл. 3. *Справка за състава на населението в Шуменски окръг – 1974 г.*

	Брой 31.08.1946 г.	**%**	**Брой 31.12.1974 г.**	**%**
В окръга	222 141	100	246 858	100
Българи	131 503	59,20	142 814	57,85
Турци	82 170	36,99	88 243	35,75
Татари	486	0,22	590	0,24
Цигани	7 865	3,54	14 250 *	5,77
Други	117	0,05	961	0,39

**Вкл. циганите, получили български имена*

Табл. 4. *Раждаемост*

	1946	**1974**
В окръга	19,7%	18,3%
Български семейства	15,4%	15,4%
Турски	27,4%	22,4%
Цигански	25,7%	25,0%
Татарски	0%	0%
Други	0%	0%

Причината за тази статистика е повишената раждаемост и повишеният естествен прираст на населението от небългарски произход. При общ прираст за окръга 18,3%, за българите е 15,4, за турците е 22,4, за циганите е 25. В задължителното основно образование българчетата представляват 60% от общия брой. През 1974 г. техният относителен дял е намалял на 44%. В същите документи по години се изброяват конкретни суми, които се отпускат за асфалт, тротоари, водопровод, шосировки, жилища. В програма за 10 години се поставят конкретни задачи, които целят да не се събират повече от 5–10 цигански семейства на едно място, строеж на еднофамилни и двуфамилни къщи, отпускане на помощи и жилищни заеми за решаване на жилищните проблеми на циганите. Въпреки успехите, все още се отчитат проблеми. Кварталите и жилищата са в лошо състояние. Все още децата не са достатъчно обхванати в училище. Сред циганите много често се сключват ранни бракове. Трудовата заетост все още не е достатъчна. Сред циганското население има престъпност.[38]

Следващият документ, който има за цел „подобряване работата сред българските цигани", е Решение № 1360 на Секретариата на ЦК на БКП от 9.10.1978 г. За административното изпълнение на това решение е издадено и Постановление № 7 на Министерския съвет от 26.01.1979 г. „За по-нататъшно подобряване на работата сред българските цигани". Както и в предходните решения и този документ подчертава волята на БКП за въвличане на циганите в обществено-полезен труд, за повишаване на тяхното образование и професионална квалификация, засилване на тяхното самочувствие и комунистическо съзнание.[39]

Политиката за подобряване работата сред циганите от страна на държавата през 70-те и 80-те години на XX в. е съпроводена от засилен интерес на Международния циганski съюз към циганското население в социалистическите страни. В Литерно дело № 4880 в Архива на МВР на стр. 19–24 откриваме Съдоклад от Димитър Иванов, секретар на ИК на ОНС – Шумен относно Отчет на председателите на ИК на ОНС от Шумен и Върбица по изпълнение Решение № 1360 от 09.10.1978 г. на Секретариата на ЦК на БКП и Разпореждане № 7 на МС от 26.01.1979 г. за по-нататъшно подобряване на работата с българските цигани.[40] През м. август ОК за ДНК (Окръжен съвет за държавен и народен контрол) прави оценка на направеното. Отчита се, че бившият „музикантски квартал" във Върбица е ликвидиран и в самото населено място е предоставен жилищен фонд за циганите. Обособен е кв. Ивански за цигани от кварталите „Милан Борисов" и кв. „Млада гвардия", но това става бавно. На стр. 26–29 в Литерното дело има документ на ОУ на МВР, рег.№ 5647, екз. 2 от 19.10.1979 г., наречен „План-програма за работа сред българските цигани по линия на Държавна сигурност за времето 1979–1982 г.", в който пише: да се следят настроенията сред циганското малцинство; да се вербуват ученици и интелигенти; да се следят лицата, владеещи езици, да не правят услуги за превод на документи на Циганския съюз, отдел 06 ДС да разработи лица за контакти с Циганския съюз, за улавяне плановете му; компрометиране на обекти от ЦС, които идват в България; профилактика в махалите с помощта на обществените организации – ОФ, ДКМС и др. Обяснението за тези мерки е, че през 1978 г. в Женева, Швейцария, се провежда Вторият конгрес на Циганския съюз. Стефан Деми-

рев, Руси Забунов и др. активисти на циганското движение в Шумен получават покани за участие в конгреса. Управляващите правят всичко възможно това да не се случи. Образува се следствено дело „Конгресмени“, като действията на активистите и връзките им преди това с представители на Циганския съюз се определят като цигански национализъм, застрашаващ сигурността на България.[41]

Едно от най-запомнящите се мероприятия от този период е прокарването на водопроводна и канализационна мрежа в кв. „Бялата пръст“. За да се изтъкне грижата на властта за циганите, тази дейност се обвързва с „издействана“ помощ от управата на Шумен от страна на авторитетни хора като Руси Забунов. През 1979 г. става прокарването на канализацията, а през 1980 г. – на водопровод. (по спомен на Ив. Ст.) Всички жители на квартала участват с труда си. Ентусиазмът е същият както при построяването на клуба през 1946 г. (Илюстрации № 3 и 4) Освен канализацията и водопровода в Бялата пръст точно по същото време (може би 1980 г.) Р. Забунов издейства от управата на Шумен пари за построяване на нова сграда за читалището до Сестринското училище. Не е ясно по какъв принцип е избрано мястото, но то се намира на еднакво разстояние от двете цигански махали – „Бялата пръст“ и „Витоша“. Строежът е станал съвместно с един българин – Станчо Вичев. Когато обаче сградата става готова, се оказва, че новото читалище е обявено за българско и се нарича „9 септември“. Другото му име е „Екипе“ („Единство“). (Илюстрация № 2)

Съвременно състояние

Информация за съвременното състояние на махалите с преобладаващо циганско население в Шумен се открива в два важни документа на Община Шумен – „Общ план за развитие на Шумен за 2014–2020 г.“ и „План за действие на Община Шумен в изпълнение на Областна стратегия за интегриране на българските граждани от ромски произход и други граждани в уязвимо социално положение, живеещи в сходна на ромите ситуация за периода 2014–2020 г.“. За периода 2007–2011 г. населението на града Шумен от 86 954 души намалява на 80 855 г. или с 6099 души. (Табл. 5, 6, 7)

Табл. 5. *Динамика на населението на община Шумен към 31.12.2012 г. за периода 2007–2012 г.*[42]

Година	Население	Прираст	%
2007	101 780		
2008	101 978	198	0.20
2009	101 597	- 381	- 0.37
2010	100 827	- 770	- 0.76
2011	93 160	- 7667	- 7.60
2012	92 693	- 467	- 0.50
общо	592 032	- 9087	- 8.9

Табл. 6. *Динамика на населението в България и Шумен за 2007 и 2011 г.*[43]

Територия	Население – 31.12.2007 г.	Население – 31.12.2011 г.	Промяна
Р България	7 640 238	7 364 570	-275 668
Североизточен район за планиране	992 081	961 965	-30 116
Област Шумен	196 559	179 668	-16 891
Община Шумен	101 780	93 649	-8 131
Град Шумен	86 954	80 855	-6 099

Табл. 7. *Намаление на населението на община Шумен и град Шумен за периода 2001–2011 г.*

Година	Население община Шумен	Население град Шумен
2001	104 456	
2007	101 780	86 954
2011	93 649	80 855

Табл. 8. *Етническа структура на населението в община Шумен и град Шумен според данните от преброяването на населението през 2011 г.*

Територия	Отговорили на въпроса за етническа принадлежност	Българска	Турска	Ромска	Друга	Не се самоопределят
община Шумен	87 377	68 781	13 179	4 042	721	654
град Шумен	74 930	61 584	10 029	2 165	600	552

В цитирания по-горе План за интегриране основната целева група са 4 042 български граждани от ромски произход от Шумен, най-вече жители на кв. „Витоша“ („Б. Българанов“) и кв. „Млада гвардия“ („Бялата пръст“). (Табл. 8) Задачите, залегнали в този план за 2014–2020 г. за работа с ромското население са: обхващане и задържане на ромските деца и ученици в образователната система; достъп до качествени здравни услуги, повишаване броя на квалифицираните роми, работещи в здравната система чрез медиаторството и здравно-социални центрове; разширяване обхвата на здравноосигурените лица от ромската общност; достъп на ромите до пазара на труда и повишаване дела на заетите сред тях; противодействие на проявите на нетолерантност и на омраза; популяризиране на ромската култура; подобряване на жилищните условия и на прилежащата техническа инфраструктура.[44]

Данните на НСИ от преброяването от 2011 г. дават информация за още няколко показатели за живота на ромското население в Шумен: население по квартали, образователна структура по етническа принадлежност, възрастова структура по квартали, брой членове в едно домакинство по квартали, брой, вид и материал на жилищните сгради, характер на застрояването. (Табл. 9)

Таблица 9[45]

Квартал	Брой	Нискообразовани	Брой членове в едно домакинство
Център	12 663	402	2.01
Шумен юг	12 085	331	2.13
Б. Българанов – 1	2 632	193	2.15
Б. Българанов – 2	5 015	361	2.18
Добруджански	3 652	211	1.84
Тракия	11 381	638	2.05
Херсон	3 952	153	1.82
Бялата пръст	3 067	177	2.35
Гривица	6 316	533	2.26

Квартали – територии с компактно ромско население, са ж. к. „Еверест", ж. к. „Бялата пръст" и ж. к. „Боян Българанов". В тях ромите са или с ниско образование, или без образование. Най-малко от тях са с висше (26) и средно (276) образование. При тях е най-голям средният брой лица в едно домакинство.

Въпреки заложените дейности в плановете на град Шумен и община Шумен, животът на циганите през периода 2001–2011 г. не е станал по-добър. Кварталите с компактно циганско население имат донякъде вид на гета. Населението в тях е със средна продължителност на живота 42 години. Нисък е образователният му статус. Почти половината от циганите в трудоспособна възраст са безработни. Преобладаващата част от безработните са без професия. Те полагат нискоквалифициран труд в сивата икономика. Циганите в Шумен споделят, че са дискриминирани на пазара на труда. Повечето от тях свързват живота си като един кръг от социални помощи, гледане на деца и временна работа. От друга страна българите не познават циганската общност и се ръководят от негативни представи за нейните представители. Доста хора от цигански произход, за да подобрят начина си на живот, намират алтернатива в т. нар. трансгранична трудова мобилност. Заминават за Западна Европа, за да работят нелегално и полулегално в сферата на селското стопанство, строителството и др. Този начин на съществуване повтаря донякъде познатите исторически модели на т. нар. гурбет от времето на Османската империя. Предпочитани страни за циганите от Шумен са Германия, Белгия и Холандия.[46] Сега в циганските махали в Шумен почти няма семейство, на което повечето членове да не са в друга държава. Тези, които са тук, се издържат с пари, изпратени от чужбина, работят сезонна работа (събиране на билки, почистване на къщи и амбулантна търговия). Единственото нещо, което ги сплотява сега (отнася се за циганите от кв. „Витоша"), е тяхната циганска евангелска църква, която има вече клон и в чужбина (гр. Дуисбург, Германия).

От изложената в статията информация за миналото и настоящето на циганските махали в Шумен може да се направят няколко извода.

Няма писмени данни за началото на циганско присъствие в Шумен. Но от първите писмени сведения за тях от XVIII и XIX век става ясно, че още от времето на османското робство циганските махали са трайна форма на живеене на циганския етнос в Шумен. Живеейки в тях, циганите съжителстват добре с другите етноси и се вписват в общия социално-икономически живот на града. Те живеят уседнало в отделна махала, занимават се с калайджийство, кошничарство, продажба на коне, баяния и са били танцьори и музиканти (военни и на свободна практика). Плащали са данък. Стават мюсюлмани, за да ги приемат по-добре османците.

Сегашните цигански махали в Шумен са основно две – „Витоша" и „Бялата пръст". Те са се оформили от края на XIX и началото на XX век. Във „Витоша" живеят представители най-вече на дрындарите (музикантите), които са се преселили от Котел. В „Бялата пръст" живеят представители на хорохане рома – цигани с двойнствено (циганско и турско) самосъзнание.

След Втората световна война животът на циганите в Шумен изцяло е подчинен на различните политики на управляващите по отношение на всички цигани в България. Има периоди на признаване на националната и културната им идентичност, както и периоди на пълно отричане, смяна на имената, забрана за контакти с представители на международното циганско движение. За да отвлекат вниманието им и да се пресекат опитите за турчеене, за търсене на прародината им в Индия, социалистическа България и управляващата я комунистическа партия полагат много усилия за подобряване на икономическия, социалния, образователния и културен статус на циганите.

След 1989 г. броят на циганите в Шумен намалява, защото много от тях не издържат на голямата икономическа, социална, политическа криза и напущат България. Това довежда до обезлюдяване на махалите.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Марушиакова, Е., В. Попов**. Студии романи, т. 7. С.: Парадигма, 2007, с. 114 [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani, t. 7. S.: Paradigma, 2007, s. 114]

[2] **Цветкова, Б**. Описание на град Шумла и околностите му с приложен план, изясняващ положението на обсадите на този град от русите в 1774, 1810 и по време на настоящата военна кампания от г-н Ж.-Г. Барбие дьо Бокаж от 1828 г. (Bokage, M. J. G. Barbie, Deskription de la viele de Choumla et de ses environ, Journale des vojages, on Arhives geographigues du XIX-e siècle, 119 cahier, septembre,1828, p. 257. yWahlen). – В: **Цветкова, Б.** Съст. и ред. *Френски пътеписи за Балканите XIX век*, т. 2, С., 1981, с. 114–129 [**Tsvetkova, B.** Opisanie na grad Shumla i okolnostite mu s prilozhen plan, izyasnyavasht polozhenieto na obsadite na tozi grad ot rusite v 1774, 1810 i po vreme na nastoyashtata voenna kampania ot g-n Zh. G. Barbie dyo Bokazh ot 1828. – V: **Tsvetkova, B.** Sast. i red. *Frenski patepisi za Balkanite XIX vek*, t. 2, S., 1981, s. 114–129]

[3] **Цветкова, Б.** Цит. ст., с.63. [**Tsvetkova, B.** *Frenski patepisi…*, s. 63]

[4] **Джумалиев, Г.** Интересно описание на Шумен от 1810 г. – микрогеографско проучване. – В: Сб. Шумен и Шуменско, 1971, с. 42–48. [**Dzhumaliev, G.** Interesno opisanie na Shumen ot 1810 g. – mikrogeografsko prouchvane. – V: Sb. Shumen i Shumensko, 1971, s. 42–48]

[5] **Джумалиев, Г**. Икономическо развитие на Шумен през епохата на турското владичество. – В: *Известия на Народния музей-Коларовград,* кн. 1, 1960, с. 91. [**Dzhumaliev, G.**

Ikonomichesko razvitie na Shumen prez epohata na turskoto vladichestvo. – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Kolarovgrad*, kn. 1, 1960, s. 91]

[6] **Марушиакова, Е.,Попов, В**., Цит. съч., 2007, с. 311–312 [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 311–312]

[7] **Цветкова, Б.** Цит. ст., с.63. [**Tsvetkova, B.** *Frenski patepisi…,* s. 63]

[8] **Джумалиев, Г.** Цит. ст., 1971, с. 42–48 [**Dzhumaliev, G.** Interesno opisanie…, 1971, s. 42–48]

[9] **Цветкова, Б**. Цит. ст., с. 185. [**Tsvetkova, B.** *Frenski patepisi…,* s. 185]

[10] **Пенков, М**. Турски каменни надписи от Коларовград –.В: *Известия на Народния музей – Коларовград*, т. 2, 1963, с. 75–90. [**Penkov, M.** Turski kamenni nadpisi ot Kolarovgrad – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Kolarovgrad*, t. 2, 1963, s. 75–90]

[11] **Пенков, М**. Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. – В: *Известия на Народния музей – Шумен*, кн. 5, 1972. [**Penkov, M.** Poselishten i demografski oblik na Shumen pod osmansko vladichestvo. – V: *Izvestia na Narodnia muzey – Shumen*, kn. 5, 1972]

[12] **Пенков, М.** Към историята на шуменските цигани. – В: в. *Коларовградска борба*, бр. 52, 30.06.1956. [**Penkov, M.** Kam istoriyata na shumenskite tsigani. – V: v. *Kolarovgradska borba*, br. 52, 30.06.1956]

[13] **Пенков, М**. Цит ст. [**Penkov, M.** Kam istoriyata na…]

[14] **Марушиакова, .Е., В. Попов**. Цит.съч., 2007, с. 313. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 313]

[15] **Марушиакова, Е., В. Попов.** Цигани в Източна Европа. София: Парадигма 2012, с.39–40. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Tsigani v Iztochna Evropa. Sofia: Paradigma, 2012, s. 39–40]

[16] Българско княжество – Статистическо бюро. Резултати от преброяването на населението в Северна и Южна България на 1-вий януарий 1888, кн. 23, Шуменский окръгъ, С.: Типо-литография на Б. Зилберъ, 1888 г. [Balgarsko knyazhestvo – Statistichesko byuro. Rezultati ot prebroyavaneto na naselenieto v Severna i Yuzhna Bulgaria na 1-viy yanuariy 1888, kn. 23, Shumenskiy okraga, S.: Tipo-litografia na B. Zilbera, 1888 g.]

[17] **Марушиакова, Е, В. Попов**. Циганите в България. С.: Клуб'90, 1993, с.114. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Tsiganite v Bulgaria. S.: Klub'90, 1993, s. 114]

[18] Пак там, Цит. съч., 2007, с. 39–40. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 39–40]

[19] Пак там, Цит. съч., 2007, с. 321. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 321]

[20] Пак там, ,Цит. съч., 2007, с. 319. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 319]

[21] **Колев, Д., Т. Крумова**. Календарни празници на ромите в България. Информационен справочник. С.: Отворено общество, 2008, с. 85–91. [**Kolev, D., T. Krumova.** Kalendarni praznitsi na romite v Bulgaria. Informatsionen spravochnik. S.: Otvoreno obshtestvo, 2008, s. 85–91]

[22] ЦДА, Научен архив на БАН, Сбирка 17, Музикално минало на градовете 1937 г., Кацарова, Р., с. 385–387. [TSDA, Nauchen arhiv na BAN, Sbirka 17, Muzikalno minalo na gradovete 1937 g., Katsarova, R., s. 385–387]

[23] **Марушиакова, Е., В. Попов**. Циганите в Османската империя. С.: Литавра 2000, с. 41–42. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Tsiganite v Osmanksata imperia. S.: Litavra 2000, s. 41–42]

[24] Пак там, Цит. съч., 2007, с. 129. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 129]

[25] в. Цигани, 1993, с.15. [v. Tsigani, 1993, s. 15]

[26] **Мизов, Б**. Българските цигани. (Бит, Душевност, Култура). Т. I–II, С.: Авангард Прима, 2006. [**Mizov, B.** Balgarskite tsigani. (Bit, Dushevnost, Kultura). T. I–II, S.: Avangard Prima, 2006]

[27] ДА – Шумен, ф. 1119, а. е. 21. [DA – Shumen, f. 1119, a. e. 21]

[28] ДА – Шумен, ф. 621, оп. 1, а. е. 125, с. 1, 16, 17, 18, 19. [DA – Shumen, f. 621, op. 1, a. e. 125, s. 1, 16, 17, 18, 19]

[29] ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 19, с. 1–39. [TSDA, f. 1B, op. 28, a. e. 19, s. 1–39]

[30] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 420, с. 1–57. [TSDA, f. 1B, op. 5, a. e. 420, s. 1–57]

[31] ЦДА, ф. 1 Боп. 15 а. е. 765, с. 8–13. [TSDA, f. 1B, op. 15 a. e. 765, s. 8–13]

[32] АМВР, ф. VIA, оп. 46, с. 3–15. [AMVR, f. VIA, op. 46, s. 3–15]

[33] ДА – Шумен, ф. 621, оп. 2, а. е. 173, с. 1–4. [DA – Shumen, f. 621, op. 2, a. e. 173, s. 1–4]

[34] **Марушиакова, Е, В. Попов**. Цит. съч. 1993, с. 50–53. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Tsiganite v Bulgaria. 1993, s. 50–53]

[35] prehod.omda.bg/ Архивна сбирка на Михаил Иванов, Справка за разузнаване от 1972, с. 1–5. [Arhivna snimka na Mihail Ivanov, Spravka za razuznavane ot 1972, s. 1–5]

[36] ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, с. 2. [TSDA, f. 136, op. 68, a. e. 67, s. 2]

[37] ДА – Шумен, ф. 164, оп. 9, а. е. 20, с. 222. [DA – Shumen, f. 164, op. 9, a. e. 20, s. 222]

[38] ДА – Шумен, ф. 500, оп. 10, а. е. 33, с. 29, 60. [DA – Shumen, f. 500, op. 10, a. e. 33, s. 29, 60]

[39] **Марушиакова, Е., В. Попов**. Цит. съч. 2007, с. 137–138. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Studii romani…, 2007, s. 137–138]

[40] ЦДА, ф. 136, оп. 68, а. е. 67, с. 2. [TSDA, f. 136, op. 68, a. e. 67, s. 2]

[41] АМВР, Литерно дело № 4880, с. 19–29. [AMVR, Literno delo № 4880, s. 19–29]

[42] http://www.shumen.bg/index.html Общински план за развитие на община Шумен 2014–2020 , с.38. [Obshtinski plan za razvitie na obshtina Shumen 2014–2020 , s. 38]

[43] http://www.shumen.bg/index.html План за действие на Община Шумен в изпълнение на Областна стратегия за интегриране на български граждани от ромски произход и други граждани в уязвимо социално положение, живеещи в сходна на ромите ситуация за периода 2014–2020 г., с.13. [Plan za deystvie na Obshtina Shumen v izpalnenie na Oblastna strategia za integrirane na balgarski grazhdani ot romski proizhod i drugi grazhdani v uyazvimo sotsialno polozhenie, zhiveeshti v shodna na romite situatsia za perioda 2014–2020 g., s.13]

[44] http://www.shumen.bg/index.html, Цит.изт., с. 52. [Plan za deystvie…, s. 52]

[45] http://www.shumen.bg/index.html, Цит.изт., с.13 и 19. [Plan za deystvie…, s. 13 i 19]

[46] **Марушиакова, Е., В. Попов .** Цит. съч., 2012, с. 282–285. [**Marushiakova, E., V. Popov.** Tsigani v Iztochna Evropa. 2012, s. 282–285]

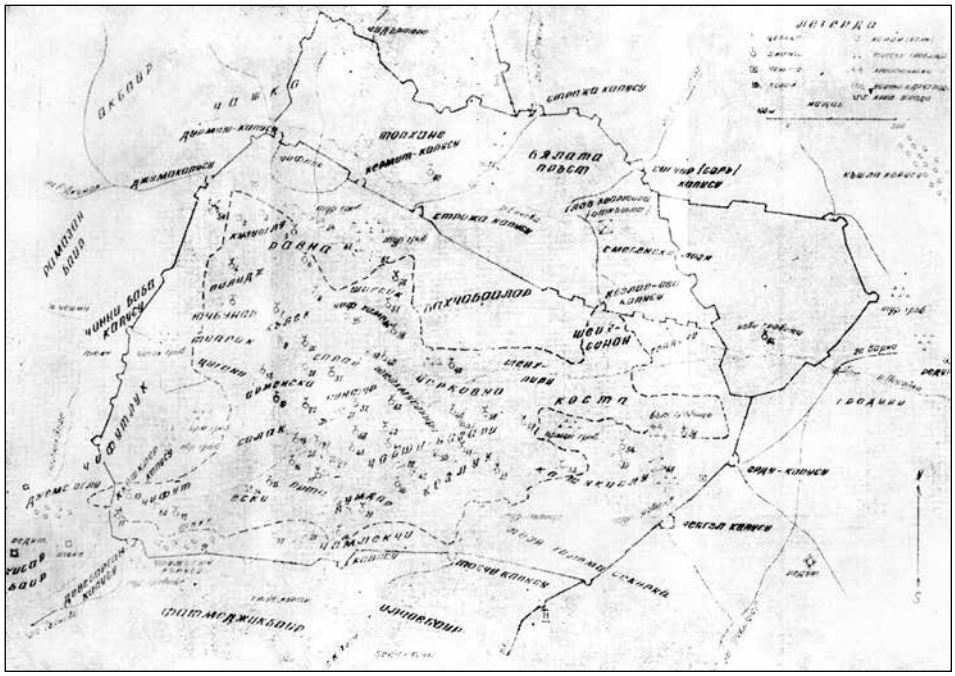

Илюстрация 1. *Умален план на чертеж на Шумен, изготвен по заповед на великия везир Кьор Юсуф в 1810г.*

Илюстрация 2. *Строителството на Клуба на циганите в кв. „Бялата пръст“, 1946 г*

Ил. 3.

Илюстрации 3 и 4.
Жители на кв. „Бялата пръст" прокарват водопровод и канализация в квартала (1974 г.)

Ил. 4.

ОБРАЗОВАНИЕТО В ГРАД ОМУРТАГ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА 50-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Бета Хараланова
Мирослав Тошев

OBRAZOVANIETO V GRAD OMURTAG PREZ PARVATA POLOVINA NA 50-TE GODINI NA XX VEK

EDUCATION IN THE TOWN OF OMURTAG IN THE FIRST HALF OF THE 50'S OF THE XX CENTURY

Beta Haralanova
Miroslav Toshev

Abstract: *With the law of the administrative structure of Bulgaria which was adopted on the 17 September 1949 the country is divided into counties and districts. In the territory of the Shumen county is included the district of Omurtag. The purpose of this article is to show the educational level and the problems which stand behind the improvement of the education in the district of Omurtag. We have chosen this district because it is the smallest one and the ethnical population is mixed which is causing big difficulties in the educational process. In the period 1949–1959 in the district of Omurtag there were 103 settlements of which Omurtag was the biggest one with population of almost 5000 people.*

The article is observing the negative and the positive indicators in the educational process and also the positive changes that happened in the district of Omurtag in that period.

След 9 септември 1944 г. в българското образование настъпват редица промени, които характеризират цяла една епоха – идеологизиране на цялата обществено-политическа и социална система, в това число и образованието. И докато в епохата на Българското възраждане учители стават най-образованите лица, завършили в западноевропейски и руски университети, то в първите години след деветосептемврийските събития учителският професионализъм е приведен към охулване и унищожение. За кратко време учителската професия се превръща в най-ниско платената и недостойна професия. Това негативно отношение към учителя води и до срив в българското образование. Няма достатъчно подготвени кадри, липсват нови училищни сгради, недостатъчни са учебните помагала и т. н. В крайна сметка се налага, Политбюро на ЦК на БКП да вземе мерки и да подобри състоянието на училищата и дейността на учителите. На 24 август 1949 г. се приема постановление, което включва мерки за морално и материално насърчаване на учителския труд. Решено е заплатите на учителите да се повишат с 25%, а на директорите с 35%. Учредени са зва-

нията „заслужил“ и „народен“, въведено е и задочно обучение в учителските институти. Но това не е достатъчно. След 1948 г. България тръгва по пътя на съветизация във всички области на обществения живот. През м. март 1952 г. заместник-министърът на просветата Димитър Янев внася за обсъждане в Политбюро проект за цялостно реформиране на училищното дело по съветски модел. Проектът обхваща всички страни на образователния процес – учебни програми, учебници, начало и край на учебната година, разпределение на учебното време по срокове, форми за проверка на ученическите знания и оценъчна система. Той е изцяло одобрен и приет на 4 април 1952 г. като постановление на ЦК на БКП и Министерския съвет за подготовка на новата учебна година. Постановлението е обнародвано в Държавен вестник на 13 юни[1] В него е установено пълно уеднаквяване между българското и съветското училище и в организационен план. Учебната година у нас, както и в СССР, започва на 1 септември и завършва на 10 юни. Тя е разделена на четири срока, като през всеки от тях учителят е задължен, успоредно с преподаването на материала, да изпита учениците по 3–4 пъти. Знанията се оценяват по петобалната система от отличен 5 до слаб 2. Постановлението заимства от СССР периодически изпитен контрол на ученическите знания. Въведена е задължителната „руска“ матура, включваща изпити по всички общообразователни предмети в края на VII и XI клас и ежегодни изпити по български, руски и математика в VIII, IX, X клас. Тези решения водят до пълната съветизация на училищното дело в България и заличават последните белези на националната ни просветна традиция[2].

Постановлението започва да се изпълнява веднага, като за целта се провеждат редица методически сбирки в отделите „Народна просвета“ и училищата. Но въпреки отрицателните последствия не може да не се отбележи, че българското образование има и редица постижения, дължащи на увеличените финансови субсидии и труда на учителите. Особено внимание се обръща на подобряване материалната база на училищата, ликвидиран е и ниският процент на неграмотност сред населението[3].

Със закона за административното устройство на България, приет на 17 септември 1949 г., страната е разделена на окръзи и околии. Към Шуменски окръг се включват Шуменска, Новопазарска, Търговищка, Поповска, Омуртагска и Преславска околия. Това деление продължава до 1959 г, когато се извършва нова административна промяна, в резултат на която бившите Търговищка, Поповска и Омуртагска околия се отделят от Шуменски окръг и се включват в новия Търговищки окръг[4]. В годините на разширения окръг ролята на висш административен орган за управление играе Окръжния народен съвет (ОНС) с център Шумен. Част от неговата работа е и образованието. Към ОНС се създава отдел „Народна просвета“, който ръководи, координира, контролира и подпомага отделните звена, свързани с образоването на подрастващите.

Целта на настоящата статия е да разкрие образователното равнище и проблемите, свързани с подобряване на образованието в една малка околия – Омуртаг, влизаща през 50-те години в чертите на Шуменския окръг. Избрахме именно тази околия, защото тя е най-малката и е със смесено по етнически

признак население, което създава изключителни трудности при провеждане на учебния процес. Освен това околията, включително и центърът – Омуртаг, са недостатъчно благоустроени, което също затруднява развитието на образованието. Доказателство за това е едно стихотворение, осмиващо административното състояние на Омуртаг. Стихотворението е публикувано от Хатидже Ханъм през 1955 г. във в. Коларовградска борба. Ето част от него:

„Осветление“ в Омуртаг

Път – шосе. Стълб до стълб, дор до десет
Та и пътят не е тесен
Но направиш крачка –две
И кракът ти в локва се навре
А вечер, като излизаш от училище
Това е цяло мъчилище
Мрак, тъмнина дълбока
И чуеш, че напред някой хока:
„дали само тук няма осветление
Или навред е такова затъмнение?
Не мислят ли, че и малките дечица
Ще вървят по тъмната улица…..?“[5]

През периода 1949–1959 г. Омуртагска околия има общо 103 селища, от които най-голямото е Омуртаг с около 5000 жители. Селата са малки, с преобладаващо турско население. Най-голямото е с. Врани кон с близо 2 хиляди жители. 50% от селата имат по около 20–50 къщи с по 200–400 жители. Селата с население от 500 до 1000 души са десетина. Тези обстоятелства неминуемо се отразяват на учебната работа. Преди всичко трябва да се каже, че училищата са със съвсем малък брой ученици. Общо в 116 начални и основни училища учителите са 298 или средно на училище се падат дори по-малко от трима учители, а класовете са средно по 6 в училище. Тези обстоятелства не могат да не се отразят на учебния процес и учебно-възпитателната работа. В околията учебните сгради са в много лошо състояние Особено лоши са в Герловото, където повечето училища са турски. 80% от тези училища се помещават в стари джамийски сгради – ниски, без достатъчно осветление. Учителският персонал също не е на нужното ниво. Това е характерно отново за турските училища, където учителите преди всичко са назначени като нередовни. 90% от учителите в тези училища са с основно образование, което ги прави лоши администратори. Липсата на достатъчно образование не може да им позволи да се проявят и като добри педагози. Затова в болшинството си учителите мъчно работят с децата и работата им се отчита като незадоволителна.[6] През учебната 1949/1950 г състоянието на учебната база в околията е плачевно. Съществуват само 39 годни училищни сгради и 30 полугодни. Преобладават негодните, чийто брой е 50. Към тази плачевна статистика се вмъква и недостига от 35 класни стаи. Училищното обзавеждане в редица села на околията и най-вече

в Долна Росица, Любичево не се стопанисва добре. Общият брой на учителите е 232, от които 47 са редовни, но са без висше образование. Редовни учители – висшисти в първоначалните училища няма. Прогимназиалните учители са 92, от които 24 от редовните учители са невисшисти. Учебните помагала също са в недостиг, а наличните не се пазят добре както от учители, така и от ученици. През учебната 1952–53 г. в резултат на приетото постановление състоянието на училищата, работата на учителите в околията бавно се променя. На 25 юни 1952 г. отдел „Народна просвета" при ОНС – Шумен свиква съвещание на началниците и инспекторите от окръга, на което се вземат решения да се сведат решенията на постановлението, да се разгледат на специални съвещания инструкцията за петобалната система, четирите срока и годишните изпити. Дадени са указания да се проведат квалификационни курсове за начални учители турци, за прогимназиални учители по математика, за прогимназиални учители турци, да се поеме шефство от опитни върху по неопитни учители. Набелязани са мерки относно огрaмотяването, като се ангажират и масовите политически организации[7]. В околията през изтеклата учебна 1953/54 работят 67 български училища, от които 48 начални, 18 основни и 1 пълно общообразователно. Турските училища са 49, от които 35 начални и 14 основни. В сравнение с предходната учебна година броя на българските училища се запазва същият, като едно начално се трансформира в основно. Броят на турските се намалява с едно, закрито поради малкия брой на учениците. Три от началните училища намиращи се в селата П. Хитово, Церовище, Менгишево са трансформирани в основни, като се открива по една паралелка от 5 клас с тенденция тези училища да се разрастват и се превърнат в пълни основни от първи до седми клас. Предвижда се през 1954 г. да бъде построено ново турско училище в с. Плъстина, Омуртагско. От бюджета на ОНС, свързан с просветата са отделени 80% за учебни пособия. Благодарение на това чрез централното снабдяване успяват да се снабдят всички училища с карти – географски и исторически. В Омуртагска околия от получените 185 карти само 35 са дадени на българските училища, а останалите са предадени за обучението на учениците в турските училища[8].

Първият учебен ден на учебната 1953/54 г. започва с отсъствието на 116 ученици в турските училища и 57 в българските. Големият брой отсъстващи деца от турски произход е лесно обяснима. Основната причина за отсъствието на учениците е битова. По-голямата част от родителите не осъзнават необходимостта от образование и съзнателно спират децата, за да могат да работят в нивите им. Не трябва да се забравя и фактът, че в началото на 50-те години изселническият въпрос е изведен на преден план и от пролетта на 1948 г. започва масова акция, в която през следващите две години от страната се изселват над 150 хиляди български турци[9]. Последствията от този акт са огромни и това налага в следващите години да се постави началото на политика за толериране и стимулиране на духовното и стопанско развитие на турското население. Изключителна роля за приобщаване на младото турско население към социалистическото строителство в околията има пионерската организация. Целите

на тази организация са известни. В Омуртагска околия, както и в почти всички градове и села на страната, пионерите бързо се превръщат в представители на партията по места. Една от главните задачи на ДПО „Септемврийче“ е да възпитава младото поколение в любов към Родината, партията и СССР. За целта в много училища се провеждат сборове посветени на бележити личности и интересни събития по отделни учебни предмети. На тях пионерите представят монтажи, отразяващи историята на българския език, рецитиран е диалог от „Иванко“, диалог от разпита на Левски, декламирани са стихове от и за Ботев, Чинтулов и др. Подобни сборове са организирани и в Антоново, Изворово, Долна Златица. И все пак дейността на пионерската организация и ДСНМ (Димитровски съюз на народната младеж) в Средното смесено училище гр. Омуртаг и пионерските дружина в Долна Златица получават негативна оценка за свършеното. Според проверяващите се подценява ролята по опазване социалистическата собственост в училищата, поддържане украсата и озеленяването на класните стаи, въпреки че условията за пионерското съревнование са получени навсякъде[10]. Същото се отнася и за педагогическите кабинети в Омуртаг, които съществуват само формално, защото няма щатни ръководители. Определени са учители без необходим опит, които покрай своята пряка работа трябва да водят този и на кабинетите[11]. Особено силно тази неангажираност и липса на опит се проявява в дейността по изучаване, обобщаване и внедряване на съветския опит и опита на добри учители. За разпространяване на съветския опит педагогическият кабинет към отдел „Народна просвета“ издава редица документи в помощ на учителите: Приемане плана на класния ръководител в СССР; Как да се проверяват тетрадките по математика? (съветски опит); Систематично да се затвърдяват знанията (по съветски опит). Но по-голямата част от тях не са разпространени и не се ползват в училищата. Като положителна работа се отчита, че една част от документите са четени по радиоуредбите в цялата околия – напр. подготовка за изпитите и задълженията на родителите, как да се завърши успешно учебната години[12]. Това се оказва недостатъчно за възпитанието на учениците към „братската съветска страна и съветския народ“. Възпитателната работа се извършва и в процеса на труда. Въпреки че ОНС отчита, че през учебната 1953/54 г. Омуртаг има най-голям принос от другите училища в окръга с участието в трудовите бригади, през следващата 1955 г. оценката по отношение на трудовото възпитание е лоша. Отбелязва се, че опитното поле на Средното смесено училище в гр. Омуртаг е занемарено, че кръжоците „Сръчни ръце“ в околията са едва 51, при възможност да бъдат най-малко 120, че пионерите от с. Антоново, Омуртагско при наличието на всички възможности не са включени в националния конкурс за най-добър животновъд и растениевъд и т. н.[13] След тези отрицателни оценки за положителен се посочва примерът на детските учителки Иванка Пеева и Атанаска Тодорова, които провеждат екскурзии с децата до интересни обекти, каквито се оказват ТКЗС-то със зеленчуковите градини, овошките, просторните блокове, близката гора и по този начин най-малките успяват да запознаят с постиженията на социализма в техния роден край[14].

Изключително важно място в образованието в Омуртагска околия се отдава на единственото и най-старо Средно политехническо училище в гр. Омуртаг. Неговата история започва в далечната 1914 година, когато градското училищно настоятелство с председател Симеон Панайотов взема решение за откриване на гимназия в Омуртаг. С Указ на Народното събрание от 23 юли 1914 г. гимназията е открита и се помещава в сградата известна на гражданството като „старата болница". Училището се утвърждава като просветно-културен център, за което свидетелстват думите на Шуменския окръжен управител от 1926 година: „Тази непълна гимназия е най-важният културен факт в Герлово и Тузлука. Тя на всяка цена трябва да остане, трябва и за в бъдеще да вика към просвета търсещите я и да ги приютява в себе си." Решението за построяване на нова сграда на мястото на „детското игрище в квартал 20 по план на града" е взето от комисия, с председател Георги Пейков – директор на гимназията. Автор на проекта е местният архитект Стефан Жечев, а строителството е възложено на предприемача Димитър Крачунов от София. Официалното откриване на сградата е на 27 септември 1948 година, а от 2 октомври започват учебните занятия. С изменение на Закона за народната просвета от 1950 година се въвежда единното училище с начален, среден и горен курс. В този си вид гимназията съществува между 1951 и 1957 година. От 1958 до 1960 година тя е Опитно средно политехническо училище, а от 1960 до 1972 година – Политехническа гимназия. В многогодишното си съществуване Гимназията има за свой патрон няколко личности. През 1941 година тя приема името на големия писател Йордан Йовков, а в годините на най-силна идеологизация – между 1951 и 1956 година – неин патрон е комунистическият лидер Вълко Червенков. От 1965 година насам, тя носи името на поета-архитект Симеон Велчев – загинал в съпротивителната борба през 1944 година[15]. По време на своето дългогодишно съществуване ежегодно се изгражда една богата учебно-техническа база. Внедряват се нови и нови учебни програми. Разнообразяват се извънкласните форми за работа с учениците, а качественото обучение от страна на учителите дава впечатляващи резултати. Така учебната 1953/54 г. училището започва занятия при добре ремонтирана сграда и осигурено отопление, навреме набавени учебници, тетрадки и други пособия, своевременно подреден учителски персонал. Отделят се специални стаи за кабинети по физика, химия и биология. Закупуват се маси и столове за общежитието. Библиотеката разполага с 3560 тома книги с 520 читатели. През изтеклата учебна година са обсъдени 5 книги и раздадени 13654 книги. А от новата учебна година към училището е открит щат за библиотекар, който набавя подходяща литература. Открива се и общежитие за 20 ученици и ученички. В училището има открит ученически стол, в който се хранят 130 ученици, от които 50 турчета безплатно, а останалите внасят хранителни продукти и пари. Директор на Пълното средно смесено училище в Омуртаг през този период е Добри Добрев, а завеждащ учебната част е Борис Миланов. И двамата работят с изключителен професионализъм по годишни, месечни и конкретни седмични планове. По план всички учители са посетени най-малко по три пъти, като вниманието им е било насочено към младите и по-неопитни учители. За целта

те предварително се подготвят по материала за контролни работи и въпроси за устна проверка. След посещението на уроците се прави анализ и се дават конкретни препоръки за подобряване на работата. Хубавото се вписва в специална тетрадка.Така систематизиран, този опит на учителите се поставя за разглеждане в педагогическите съвети, предметните и класни комитети и се внедрява в работата на другите учители. За подобряване на учебния процес директорът и завеждащият учебната част изнасят и свои открити уроци за всички учители[16]. Резултатите от многостранните дейности са впечатляващи и допринасят за издигане авторитета на Гимназията като най-престижно учебно заведение в Омуртагския край. Една справка за периода 1944–1976 година сочи, че са завършили 2768 души, от които 58 с пълно отличие. Седем от тях са носители на златен медал. Това е един изключителен показател за положителните промени, настъпили в образованието в Омуртагския край.

Такова е в общи линии състоянието на образованието в Омуртагска околия в началото на 50-те години на XX в. Проследявайки неговото развитие можем да направим извода, че то не се различава особено от общонационалните процеси, които се извършват по това време в България. Нещо повече. Динамичните демографски промени, които съпътстват околията оказват своето влияние върху цялостното образование на подрастващото поколение. За разлика от редица населени места, тук се води много по-упорита борба за преосмисляне и премахване на битовия консерватизъм, който се оказва най-важната пречка в образованието на учениците, в създаването у тях на елементарни трудови и хигиенни навици. Не маловажно е икономическото състояние на Омуртаг и околията, където съществува голяма безработица, която е причина за вътрешната миграция. През тези години в Омуртагска околия липсва промишлен възход, характерен за по-големите градове. Благоустройството на града също не е на ниво.

Това е било през 50-те години на XX век. Днес образование може да се получи в 22 общообразователни училища, от които 13 начални, 7 основни, 1 гимназия и 1 прогимназия. На територията на Общината функционира едно държавно училище за транспорт и лека промишленост, където стотици деца от този край се научават на занаят.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Държавен вестник*, 14 юни 1952 г., л. 105. [*Darzhaven vestnik*, 14 yuni 1952 g., l. 105]

[2] **Чичовска, В**. Просветната политика в България 40–50-те години (училището от просветната реформа до съветизацията). С., с. 71. [**Chichovska, V.** Prosvetnata politika v Bulgaria 40–50-te godini (uchilishteto ot prosvetnata reforma do savetizatsiyata). S., s. 71]

[3] **Калинова, Е., И. Баева.** Българските преходи 1944–1999. С, 2000, с. 67. [**Kalinova, E., I. Baeva.** Balgraskite prehodi 1944–1999. S, 2000, s. 67]

[4] *ДВ*, бр. 219/22, септември 1949 и бр. 224. [*DV*, br. 219/22, septemvri 1949 i br. 224]

[5] *в. Коларовградска борба*, 22 януари 1955 г. [*v. Kolarovgradska borba*, 22 yanuari 1955 g.]

[6] ТДДА – Шумен, Ф. 646, оп. 1, а. е. 3291, л. 153–187. [TDDA – Shumen, F. 646, op. 1, a. e. 3291, l. 153–187]

[7] Пак там. [TDDA – Shumen, F. 646, op. 1, a. e. 3291, l. 153–187]

[8] ТДДА – Шумен, Ф. 646, оп. 1, а. е. 2246, л. 16. [TDDA – Shumen, F. 646, op. 1, a. e. 2246, l. 16]

[9] **Калинова, Е.** Пос. съч., с. 63. [**Kalinova, E.** Balgraskite prehodi…, s. 63]

[10] *в. Коларовградска борба*, бр. 5, 15 януари 1955 г. [*v. Kolarovgradska borba*, br. 5, 15 yanuari 1955 g.]

[11] ТДДА – Шумен, ф. 646, оп. 1, а. е. 2390. [TDDA – Shumen, f. 646, op. 1, a. e. 2390]

[12] Пак там, а. е. 2391, л. 176–177. [TDDA – Shumen, f. 646, op. 1, a. e. 2391, l. 176–177]

[13] *в. Коларовградска борба*, бр. 5, 15 януари 1955. [*v. Kolarovgradska borba*, br. 5, 15 yanuari 1955 g.]

[14] ТДДА – Шумен, ф. 646, оп. 1, а. е. 2531, л. 28. [TDDA – Shumen, f. 646, op. 1, a. e. 2531, l. 28]

[15] http://gimsv.com/index.php?page=history

[16] ТДДА – Шумен, ф. 646, оп. 1, а. е. 2391, л. 67–73. [TDDA – Shumen, f. 646, op. 1, a. e. 2391, l. 67–73]

ПРИЛОЖЕНИЯ

Позволяваме си да цитираме документи, които се съхраняват в ТДДА – Търговище и разкриват най-добре образователните проблеми в Омуртаг и околията през 50-те години. Документите се публикуват в оригинал, без промяна на правописа, с цел да се види и тогавашното ниво на грамотност.

№ 1

Ревизионен акт
гр. Омуртаг 26–29.XI.1952 г.

Посетих средното смесено училище със задача да направя посещение в часовете по физическо възпитание на началните учителки, учителката от средната степен, и учителя от горната степен. Присъствувах на уроци при следните другарки учителки и учители:

1. Денча Георгиева
2. Жечка Радева
3. Иванка Георгиева
4. Панайот Бояджиев
5. Иванка Койчева

След прослушването на тези уроци, в присъствието на др[угаря] директор Добрев, всички начални учителки от средното смесено училище, началните учителки от турското училище, и специалистите учители при средното смесено училище, проведох конференция и констатирах:

1. Всички начални учителки са слабо подготвени методически и педагогически за водене на пълноценни часове по физическо възпитание. Не познават фактическият материал, и не спазват програмата на МНП.

2. Изготвили са формално разпределенията си, което не може да ги улесни при запланувaнето на отделните уроци. Уроците не се промислят добре в къщи и не се заплануват правилно, плановете се изготвят формално. Изключение прави др[угаря] Бояджиев. Последният добре си запланува уроците, има разпределение изготвено съобразно програмата, и съобразно годишните времена. Запознат е добре с фактическият материал и го разработва методически. В часовете е взискателен към учениците, държи за униформата, в часовете му има добра дисциплина. С учениците си е работил и в извънкласните часове, което личи от техническата подготовка на учениците от горният курс по гимнастика и игрите.

3. Учителката [не е посочено малкото име на учителката] Георгиева през първия учебен срок също не се е водила по програмата, изпита е провела не по дадените контролни упражнения от програмата, а по упражнения измислени от нея. Същата не може да уплътнява 45 мн. час с физически у[пражне] ния, не може да насища емоционално своите уроци, не добре онагледява упражненията, не си служи добре с отделните методи, не целенасочва упражненията, слаба е възпитателната стойност на урока защото допуща игрите да се израждат. Работата върви мудно и не се постига физиологично натоварване в урока. Не прави преценка на взетото в часа и да каква степен то е усвоено от учениците, дисциплината в часа не е добра.

4. Учителката Жечка Радева, допуща методически грешки при провеждането на урока, слабо е физиологичното натоварване в урока поради това, че няма разнообразие на материяла. Не навсякъде си служи добре с метода Команда, не използва методическия похват за отстраняване на грешките, предварително не си проверява дидактическите средства необходими за урока, което довежда до израждане на игрите, и от там [се получава] слаба възпитателната страна на урока. Допуща учениците с всекидневното си облекло в часа по ф[изическо] в[ъзпитание], което от хигиенична гледна точка е неправилно.

5. Учителката Иванка Койчева неправилно запланува уроците и не добре ги обмисля предварително, не може да уплътнява 45 мн. с физически упражнения. Не навреме и неправилно формолира темата на урока пред учениците. Не спазва инстр[укция] 761 да взема в всеки час по физ[ическо] възпитание строева подготовка с 8^{те} класове. Слабо се застъпват в уроците и дидактическите принципи – съзнателност активност нагледност индивидуален подход идейно политическа насоченост и др. Не добре си служи с методическите похвати за отстраняване на грешките, поощрението и порицанието. Не е взискателна към учениците допуща ученици без униформа, и не държи за изпълнението на поставените от нея задачи, в часовете и има лоша дисциплина. Това вероятно се дължи на нейната неопитност като млада учителка.

На конференцията в вид на събеседване разгледах програмният матерял, дадох указания как да се преработят разпределенията и как да се запланува матеряла в отделните часове.

6. За онагледяване на всичко това проведох практически урок с IV клас в присъствието на всички начални учителки след което конферирах по дадения

урок. Тук показах как трябва да се обосновават уроците, и още един път наблегнах върху запланувaнето на уроците.

Държавният физкултурен план не е изпълнен по всички показатели.

Инструкцията на МНП за сформиране на физкултурен кръжок разгледана от педагогическия съвет и възложено на учителката Иванка Койчева да изпълни задачата но и до днес не [е] направено нищо. Дадох указания как да се изгради този кръжок. В това отношение на Койчева не и е оказана никаква помощ от дружинната ръководителка. Дружинната ръководителка не е направила още достояние на педагогическият съвет и не е потърсила помощ как да направи физкултурната работа 50% от работата в пионерската организация „Септеврийче", съобразно дадените и указания на 5 дневния курс проведен в Коларовград.

Поръчвам:

1. Другаря директор да изисква в срок до 5 XII от всички начални учителки преработени разпределения съгласно разпределението в дадените методически указания на МНП към програмата за началният курс.

2. Другаря завуч да иска изготвянето и да проверява плановете на уроците по физическо възпитание за всички учителки от началният кур[с] съобразно дадените от мен указания и да не допуща учителка да влиза в час без добре подготвен план.

3. Другаря директор да следи дали учителките спазват програмата по ф[изическо] в[ъзпитание] и как провеждат изпитите на края на срока.

4. Учителките да се запознаят с фактическят матерял и да се снабдят с посочената от мен литература. Да взискват от учениците униформа за часа по физическо възпитания, гащета и фланелки.

5. Другаря директор да потърси административна отговорност от др[угарката] Иванка Койчева защото не е изпълнила възложената и задача за сформиране на кръжока по ф[изическо] в[ъзпитание] в 3 и 4 клас. Нека др[угаря] директор ѝ постави срок до 5 XII да се сформира кръжок като и се окаже помощ и от др[угаря] Бояджиев.

6. Другаря директор да проконтролира изпълнението на държавния физкултурен план, и до 20 XII плана да бъде изпълнен.

Окр[ъжен] училищен ин[спекто]р по ф[изическо] в[ъзпитание] [подпис]

Паметна книга на главните инспектори
Държавен архив-Търговище,
ф. 168, оп. 1, а.е. 14, л. 17г-19г.

Оригинал.
Ръкопис.

№ 2

ПРОТОКОЛ
№ 9

Днес, 27 декември 1952 год., педагогическия съвет при Средното смесено училище има редовно заседание под председателството на др[угаря] директор Добри Н. Добрев и в присъствието на всички учители с изключение на Сл. Ризова, А. Томова, В. Кулева и П. Бояджиев, отсъствуващи по болест, пре следния дневен ред:

1. Четене и приемане протокола от миналото заседание.
2. Доклад от класните ръководители за успеха и поведението на учениците през втория учебен срок.
3. Разглеждане заявления на ученици.
4. Четене плана за отпразнуване новогодишната елха и приемането му.

Точка четвърта

Разгледа се окръжно № 337 от МНП относно организирането на новогодишните тържества и отдиха на учениците през зимната ваканция. Във връзка с това прочете се и се прие следния план изработен от др[угарката] Младенка Григорова:

За украсяване на елхата и закупуване и разпределение на подаръците се определя комисия от другарите Е. Харизанова, Мл. Григорова, Ив. Пеева, В. Бояджиева, П. Кръстева и П. Петров. За подготвяне на програмата към същата комисия се опредяла и др[угарката] П. Миланова, а Б. Миланов – за осигуряване музиката.

Прие се и плана за организиране отдиха на учащите се през зимната ваканция като се определиха и отделните комисии – дежурни учители при училищната билиотека през всички дни.

Въз основа на телефонния разговор между др[угаря] Директор и началника на средния отдел при МНП по въпроса за възвръщането на изключения Никола Р. Тимнев от XI[б] кл. по протокол № 7 от 27 XII., учителския съвет отлага преразглеждането на въпроса до идването на официално писмо от МНП.

Секретар:
[подпис Ив. Куцарова]

Председател:
[подпис Д. Н. Добрев]

Протоколна книга – Народно средно смесено училище „В. Червенков“ Омуртаг
Държавен архив-Търговище,
ф. 168, оп. 1, а. е. 8, л. 2 и 7г.

Оригинал.
Ръкопис.

№ 3

РЕВИЗИОНЕН АКТ

за проверка организацията и провеждането на класно-урочната и извънкласната работа по физическо възпитание в Средно смесено училище гр. Омуртаг.

Проверката е направена на 7 и 8 февруари 1957 год. от Васил Ангелов Вълчев – районен училищен инспектор по физическо възпитание.

Настоящият ревизионен акт е съставен на основание:

1. Проверка плановостта, документацията и отчитането на класно-урочната и извънкласната работа по физическо възпитание.
2. Посещение на урок [изнесен от] учителите Тодор Симеонов – редовен гимназиален учител, Иванка Койчева – редовна прогимназиална учителка и Иванака Ив. Георгиева – редовна начална учителка.
3. Събеседване с учителите.

От направената проверка констатирах следното:

По плановостта.

Всички учители без изключение имат разпределения на материала по физическо възпитание, изготвени по срокове и по урочно.

Някои от началните учители, като Денча Георгиева и Петинка Попова – III клас, Иванка Георгиева – IV клас, не са се съобразили с някои основни изисквания залегнали в новата учебна програма. Така например в нито едно разпределение на горепосочените учители не е отделено необходимото място на малките… игри – този пропуск се дължи предимно на незадълбоченото проучване на програмата по физическо възпитание.

Гимназиалният учител Симеонов е проучил основно програмата на МНП от 1956 година, познава добре фактическия материал, отделил е необходимото внимание на спортните игри.

При планирането на земните съчетания др[угаря] Симеонов не се е ръководил от изискванията за постепенно и непринудено оформяване на земните съчетания предвидени за изпит.

В разпределенията на учителката Койчева са допуснати съществени пропуски. Учебния материал не е разработен циклично, не се свързва в последователна форма материала от отделните раздели.

Всички учители без изключение изготвят урочни планове по физическо възпитание.

Класно-урочна работа

Часовете по физическо възпитание в горрния и среден курс се провеждат при нормални условия за работа. Училището разполага с подходящ салон по физическо възпитание, обзаведен с най-необходимите гимнастически уреди. За обзавеждането и дообзавеждането на същия сериозни грижи са положени и полагат от директора на училището др[угаря] Добрев и от учителя по физическо възпитание в горния курс др[угаря] Симеонов.

На физическото възпитание в началния курс не се отделя необходимото внимание. Началните учители провеждат часовете по физическо възпитание в учебните стаи, което от хигиенична гледна точка и от гледище на усвояване на учебния материал е неправилно.

Посетих на урок в VIII, IX и XI клас учителя Симеонов, в VII клас Койчева и в IV клас началната учителка Иванка Георгиева.

Учителят Симеонов познава методиката на физическото възпитание има познания по основните спортни дисциплини. Класно-урочната работа при същия учител добре се провежда. Учебния материал добре се онагледява, груповият метод на работа намира широко приложение в урочната работа на учителя.

Учителят е съумял да създаде необходимия интерес към учебните занимания по физическо възпитание в резултат на което дисциплината и активността на учениците са поставени на необходимата висота.

Др[угаря] Симеонов не всякога организирва урочните занимания така щото постепенно да се преминава към оформяване на съчетанията от земната гимнастика и в някои случаи без уважителни причини не използува наличната материална база. Често явление е да отсъствуват от час голям брой ученици и то по неуважителни причини.

Прогимназиалната учителка Иванка Койчева работи по груповия метод, като правилно и сравнително добре онагледява учебния материал. Строевия устав намира широко приложение в урочната и работа, основните строеви положения добре са установени от учащите се. Подготвителните упражнения както през часовете на Симеонов, така и при нея се провеждат в комбинирана форма свързана непринудено едно с друго.

Дисциплината в часовете по физическо възпитание при учителката е лоша, а това дава сериозно отражение върху усвояването на фактическия материал.

Др[угарката] Койчев не отделя необходимото внимание на спортното облекло, не работи индивидуално с изоставащите ученици, не оценява ежечасно успяващите ученици.

Началната учителка на IV клас Иванка Георгиева провежда сполучливо урочната работа по физическо възпитание. Последната учело ползува учениците активисти за онагледяване на учебния материал и подпомагане изоставащите ученици.

Необходимо е Георгиева да обръща по голямо внимание на техниката на изпълнението и прилагането на строеви упражнения.

Извънкласна дейност.

Гимназиалният физкултурен колектив се ръководи от учителя Тодор Симеонов, а в средния курс от прогимназиалната учителка Койчева.

Др[угаря] Симеонов е положил необходимото старание за цялостното планиране на извънкласната работа по физическо възпитание. Изготвени са: общ годишен план на физкултурния колектив, месечни и годишни планове на учебно-спортните секции. Въведени са: материална, протоколна и рекордни тетрадки.

Към колектива са изградени 8 учебни-спортни секции.

Другаря Симеонов полага големи грижи за подготовката на гимнастическите представителни отбори. Усилено се работи за издигане на успоредно-техническото ниво на учащите се и в останалите учебно-спортни секции. Слаба и незадоволителна е работата в средния курс.

Другарката Койчева не е планирала извънкласната работа по физическо възпитание. Липсват месечни работни планове на отделните секции и общ годишен план на физкултурния колектив. Пионерският физкултурен колектив не е снабден с рекордна тетрадка и протоколна книга. Вземаният учебен материал не се вписва в никакви документи.

За отстраняване на горепосочените слабости

Нареждам

1. Началните учители да проучат основно програмата по физическо възпитание от 1956 година и да съобразят разпределенията си с новите изисквания.

Срок 15.II.1957 год. отг[оворник] Зам. директорът

2. Да се окаже помощ на прогимназиалната учителка Койчева по подобряване дисциплината в часовете по физическо възпитание.

Отг[оворник] Зам. директорът

3. За провеждането на часовете по физическо възпитание в началния курс да се подсигури сцената на училищния салон по физическо възпитание.

Срок 12.II.[19]57 г. отг[оворник] Директорът

4. Учителите Симеонов и Койчева да не освобождават от час по физическо възпитание ученици без медицинска бележка от училищнят лекар.

Учителката Койчева да въведе спортно облекло в часовете по физическо възпитание като задължително мероприятие.

Срок 10.II.[19]57 г. отг[оворник] Директорът

5. Учителката Иванка Койчева да изготви местен спортен календар, общ годишен план на физкултурния колектив, месечти планове на учебно … секции и да въведе следните книги:

а) Протоколна книга на съвета на колектива.

б) Рекордна тетрадка за спортните секции.

в) Материална книга в която да се документира вземания учебен материал в секциите.

Изпълнението на горните поръчения да се отчете писменно в околийските отдели Народна просвета гр. Преслав и гр. Омуртаг.

Ревизионният акт да се впише в ревизионната книга на училището.

Районен ин[спекто]р физ[ическо] възпитание
/п/ В. Въчев

Паметна книга на главните инспектори
Държавен архив – Търговище,
ф. 168, оп. 1, а.е. 14, л. 57-59г.

Оригинал.
Ръкопис.

№ 4

из Тетрадка за вечерните проверки на учениците от средно политехническо училище гр. Омуртаг.

Днес 14.X.1958 год. дежурната комисия в състав:

1. Д. Пешева – отговорник, 2. Ив. Николов и 3. Хараланова посетихме следните ученици по ул. „В. Левски“ и ул. „Цар Освободител“:

1. Реймзие Адемова – X^{г} кл.
2. Емине Юсеинова – IX^{д} кл.
3. Зекерие Джалилов – VIII^{в} кл.
4. Мехмед Мехмедов – VIII^{б} кл.
5. Исмет Исмаилов – IX^{д} кл.
6. Мехмед Мехмедов – X^{д} кл.
7. Райчо Стойнев – VIII^{д} кл.
8. Ангел Стефанов – VIII^{б} кл.
9. Николинка Ямболиева – XI^{а} кл.
10. Недка Генова – IX^{б} кл.
11. Недка Христова – IX^{в} кл.
12. Марийка Стоичкова – IX^{в} кл.
13. Захаринка Стоянова – IX^{в} кл.
14. Димитринка Андонова – IX^{в} кл.
15. Божанка Стоянова – VIII^{в} кл.
16. Христо Николов – XI^{а} кл.
17. Павлинка Христова – XI^{а} кл.
18. Бориславa Абаджиева – IX^{в} кл.

Всички ученици бяха в квартирите си и учеха уроците си. Заварихме да спят още в 20 h 15 [часа] Райчо Стойнев от VIII^{д} кл. и Ангел Стефанов от VIII^{б} кл.

Неподредена и мръстна беше стаята на Исмет Исмаилов от IX^{д} кл. и Мехмед Мехмедов от X^{д} кл.

След вечерния час срещнахме на улицата Мустафа Мехмедов от X^{г} кл. без колан и Мехмед Юсеинов от IX^{г} кл.

Комисия: 1. Пешева [подпис]
2. Николов [подпис]
3. Хараланова [подпис]

…

На 27.X.[1958 г.] дежурната комисия в състав Олга Бояджиева, Мария Друмева и Басри Мехмедалиев изчакаха всички ученици, посетили филма „Из живота на Ленин“, който завърши в 8 ч. 30 м. и ги разпратиха по домовете им.

Обиколени бяха всички прилежащи към площада улици, нередности не бяха забелязани.

…

На 3.XI.[1958 г.] дежурната комисия в състав Олга Бояджиева и Мария Друмева извършиха дежурството си, като стояха пред читалището до 9 ч. 30 м., където учениците бяха на театър. Държането на учениците беше лошо, къта във фоайето беше разрушен, въпреки усилията ни да укротим учениците.

Деж[урна] комисия: [1.] Олга Бояджиева 2. [подпис М. Друмева]

На 2.XII.1958 г. дежурната комисия в състав: Д. Пешева, Ив. Николов и Я. Хараланова обходи площада и посети квартирите на следните ученици…

Всички ученици бяха в квартирите си и учеха уроците за следващия ден.

Дежурната комисия посети и общежитието към гимназията. Намерихме ученичките наказани в 8.30 часа, понеже на казали, кой е запалил печката в спалнята, която пуши.

Комисия:

1. [подпис]
2. [подпис]
3. [подпис]

Държавен архив-Търговище,
ф. 168, оп. 1, а.е. 18, л. 2г; 8г; 11г; 21 и 21г .

Оригинал.
Ръкопис.

№ 5

ПРОТОКОЛ
№ 3

Днес 26.V.1959 г. постоянната комисия по просвета и култура при Град[ски] Нар[оден] съвет гр. Омуртаг се събра на заседание със следния дневен ред:

1. Информация за приключване на учебната година и подготовка за новата.
2. Преценка за работата на постоянната комисия за второто тримесечие.
3. Приемане план за третото тримесечие.

По точка първа докладва – М. Чернева.

При обиколката си по селата из района на съвета констатирахме, че всички училища са завършили учебната година в определения срок при изпълнение на планове и взет предвидения материал в учебните програми.

По желание на учители да отработят тридесетдневният си доброволен труд в ремонт на училища и директорът на училището в с. Беломорци помоли да се открие трапезария към същото с оглед на стопроцентовото прибиране на подлежащите на задължително учение деца от циганското малцинство.

Въз основа на тия искания комисията внесе предложение в изпълкома и последния взе съответните решения по същите.

От града се явиха всички колективи на фестивала (?), а поради болестта „Шап“ от района на съвета се яви само село Горна Хубавка.

По подготовка на фестивала комисията оказа организационна помощ.

Според наша преценка колективите се представиха добре.

По втора точка докладва председателят на комисията Борис Миланов – през отчетното време благодарение на обиколките, които се извършиха от членовете на комисията и тясната връзка с различните колективи можа да им се окаже помощ на всички.

Също благодарение на предложенията, които бяха внесени в изпълкома можаха навреме да се вземат техните съответни решения с които се разреши и на учителите да положат тридесетдневният си доброволен труд в ремонт на училищата и за откриване на трапезария в село Беломорци.

Комисията счита, че дейността през второто тримесечие е задоволителна.

По точка трета докладва секретаря с изготвения план, който бе приет без изменения.

Председател: [подпис]
Секретар: [подпис]

Протоколи на постоянната комисия по народна просвета и култура – Градски общински народен съвет Омуртаг — *Оригинал. Ръкопис.*

Държавен архив-Търговище, ф. 227, оп. 2, а.е. 36, л. 3.

№ 6

П Л А Н

за работата на Постоянната комисия по „Нар[одна] просвета и култура“ за IV-то тримесечие на 1959 година.

I. ОСНОВНИ ЗАДАЧИ:

1. Прибиране и задържане подлежащите на задължително обучение деца и подобрение битовите условия на учениците.
2. Оказване помощ за успешното провеждане просветната дейност на Отечествения фронт.
3. Оказване помощ по укрепване читалищата в района на съвета.

II. МЕРОПРИЯТИЯ:

1. Членовете на комисията да извършат проверки по:
а) доколко учителите са обходили домовете на подлежащите [на задължително обучение] и са осигурили тяхното посещение [в училище].
б) класните ръководители събрали ли са вехти дрехи и учебници за подпомагане на бедни ученици.
в) потърсена ли е помощта на партийните и масови организации в районите за прибиране на подлежащите.
г) наложени ли са административни санкции спрямо най-упоритите.

2. Да се укаже помощ в районите и съставните на съвета села по следните въпроси:
а) свормирани ли са просветните ОФ звена и курсовете по руски език.
б) определени ли са пропагандистите и ръководителите на курсове.
в) осигурени ли са помещения за провеждане на занятията.

3. Да се укаже помощ на място за укрепване на читалните, библиотеките, осигуряване субсидиите от съвета, колективите за художествената самодейност и намиране помещения за читалищата, там където няма такива.

4. За извършване проверки членовете на комисията да се разпределят така:

За града и селата Великденче, Станец и Паничино – др. др. Борис Миланов, Петър Братованов и Добри Добрев.

За селата: Красноселци, Долно и Горно козарево: Сервет Исмаилова и Мустафа Хюсеинов.

За селата: Тъпчилещово, Козма и Беломорци: другарките: Мара Чернева, Руска Балканска и Деша Йовчева.

За селата Г-хубавка и Бостан: др. др. Анка Костадинова, Иванка Тенева и Жечка Радева.

III. ЗАСЕДАНИЯ НА КОМИСИЯТА:

На 25.IX.[19]59 година да се проведе заседание при
ДНЕВЕН РЕД:
1. Отчитане дейността на комисията през изтеклото тримесечие.
Докл[адва] Б. Миланов
2. Приемане план за работата на комисията през IV-то трим[есечие] на 1959 година.
Докл[адва] М. Чернева

На 27.X.1959 година да се проведе заседание при

ДНЕВЕН РЕД:

1. Отчитане дейността на комисията по прибиране подлежащи на задължително обучение деца и подобрение материално битовите условия на учениците.
Докл[адва] Б. Миланов

2. Изготвяне предложения пред изпълкома на Общинския народен съвет.
Докл[адва] М. Чернева

На 25.XII.[19]59 година да се проведе заседание при

ДНЕВЕН РЕД:

1. Преценка за оказаната помощ от комисията по културно-просветната работа в района на съвета.
Докл[адва] Б. Миланов
2. Обсъждане и приемане план за работата на комисията през I-то тримесечие на 1960 година.
Докл[адва] М. Чернева

ПРЕДСЕДАТЕЛ на П[ОСТОЯННАТА] КОМИСИЯ: [подпис]
(Б. Миланов)

СЕКРЕТАР на П[ОСТОЯННАТА] КОМИСИЯ: [подпис]
(М. Чернева)

Протоколи на постоянната комисия по народна просвета и култура – Градски общински народен съвет Омуртаг — *Оригинал. Машинопис.*

Държавен архив-Търговище,
ф. 227, оп. 2, а.е. 37, л. 3.

№ 7

ПРОТОКОЛ
№ 5

Днес на 2 ноември 1959 година гр. Омуртаг постоянната комисия по „Просвета и култура“ в състав: Председател – Борис Миланов, Секретар Мара Чернева и членове Анка Костадинова и Мустафа Хюсеинов проведе заседание в стаята на Адм[инистративен] организ[ационен] отдел, при

ДНЕВЕН РЕД:

1. Отчитане дейността на комисията по прибиране на подлежащите на задължително обучение деца и подобрение материално-битовите условия на учениците.
Докл[адва] Б. Миланов
2. Изготвяне предложения пред Изпълкома на Общ[инския] народен съвет.
Докл[адва] М. Чернева

По първа точка от дневния ред др[угаря] Миланов дакладва устно за извършената работа по прибиране на подлежащите на задължително обучение деца в района на съвета. Същия подчерта, че подлежащите са прибрани в всички училища, с изключиние на две деца момичета от с. Великденче. Въпреки положените усилия както от страна на училищните власти, така и от страна на съвета и личната намеса на Председателя, родителите на въпросните деца още не са могли да бъдат убедени да изпратят децата си на училище. Поради това, че всички средства на агитация и убеждение са употребени, др[угаря] Миланов предложи да се прибегне до санкциониране на въпросните родители.

По отношение набиране вехти дрехи и учебници за подпомагане на бедни ученици, резултатите са също добри.

В връзка с този въпрос докладчика направи предложение парите които следва да се получат от Фабриката (?) за положен труд от страна на служители и работници от предприятията и учрежденията, а така също и от учениците, да се дадът на разположение на Родителско-учителския комитет, който да ги употреби също за набавяне облекло, обувки и учебници за бедните ученици.

По същия въпрос взеха отношение и другарите:

Мара Чернева: Въпроса за обхождане на всички малцинствени домакинства от специално изградените комисии смятам за не още напълно разрешен. Тази работа с едно обхождане няма да може да се довърши. Ще трябва комисиите постоянно да поддържат връзка с родителите на децата, особено от Циганското малцинство, като им указват помощ и им дават указания, както по въпросите по възпитанието на техните деца, така и по подобрение на техните битови условия.

Анка Костадинова: Въпроса за обща закуска на децата смятам за твърде уместен и предлагам да се постави за разрешение в най-скоро време от Родителско-учителския комитет.

За тази цел предлагам да се организира свикването на Родителско-учителска среща до 7.XI. т.г., на която да се разясни новия Закон за народното образование и се обсъди въпроса за обща закуска на децата.

Предлагам също, да бъде натоварен един член на нашата комисия който да провери резултатите от работата на комисиите натоварени да обходят и се запознаят с битовите условия на учениците, като за целта използват Г[радския] К[омитет] на Отечествения Фронт.

След така направените изказвания, комисията

РЕШИ:

I.

1. Да укаже съдействие за свикването на Родителско-учителска среща, на която да се разясни новия Закон за народното образование и се постави на разглеждане въпроса за ежедневна обща закуска на учениците от долния и среден курс.

Срок: 7.XI.[1]959 г. Отг[оворник] Б. Миланов

2. Натоварва члена на комисията другарката Анка Костадинова да влезе в връзка с Г[радския] К[омитет] на ОФ за свикване заседание с комисиите, които бяха натоварени за проверка битовите условия на учениците. На това заседание да се набележат мероприятия за продължаване по-нататъшната дейност на тия комисии.

Срок: 10.XI.[1]959 г. Отг[оворник] Анка Костадинова

II. За внасяне подобрение в учебно-възпитателната работа комисията предлага И[зпълнителния] К[омитет] на Общ[ински] нар[оден] съвет да

РЕШИ:

1. Изпълкома да съдействува щото получените суми от Фабриката (?) за положения труд от служители, работници и ученици, да се дадът на разположение на Родителско-учителския комитет, който да ги изразходва за доставяне учебници, облекло и обувки на бедните деца.

2. Изпълкома на Общ[ински] нар[оден] съвет да направи постъпки пред Окр[ъжен] нар[оден] съвет – отдел „Просвета и култура“ за осигуряване средства по обзавеждането на две занимални за учиниците от прогимназията и гимназията, както и да се осигурят помещения за тази цел.

Поради изчерпване на дневния ред, заседанието бе закрито от Председателя на комисията.

ПРЕДСЕДАТЕЛ на П[ОСТОЯННАТА] КОМИСИЯ: [подпис]

СЕКРЕТАР на П[ОСТОЯННАТА] КОМИСИЯ: [подпис М. Чернева]

Протоколи на постоянната комисия по народна просвета и култура – Градски общински народен съвет Омуртаг

Оригинал. Машинопис.

Държавен архив-Търговище, ф. 227, оп. 2, а. е. 36, л. 5.

НАЦИОНАЛЕН РЕЦИТАТОРСКИ КОНКУРС ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА УНГАРСКА И БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Станимира Ангелова
Маргарита Стилянова

NATSIONALEN RETSITATORSKI KONKURS ZA IZPALNENIE NA UNGARSKA I BALGARSKA LITERATURA

NATIONAL RECITE COMPETITION BETWEEN HUNGARIAN AND BULGARIAN LITERATURE

Stanimira Angelova
Margarita Stilianova

Abstract: *The purpose of the publication is to present Recite competition between Hungarian and Bulgarian literature, which is unique for its 46 year history has no analogue in the country. During the years the contest has become a national cultural event, thanks to which Bulgarian and Hungarian literature has been popularized and also the school for discovering and promoting new talents. The competition has also contributed to the popularization of the house museum Layosh Koshut. In April 2016 was held the jubilee edition of the competition.*

Началото на Националния рецитаторски конкурс „Поезия на дружбата“ се поставя в Шумен, в далечната 1969 г., по инициатива на Иван Поповски, тогава директор на Музея на българо-унгарската дружба „Лайош Кошут“ (сега къща музей „Лайош Кошут“). Конкурсът има тематична насоченост и е средство за опознаване духовните ценности, създадени от унгарския и българския народ. В годините си сменя името и тематично се разширява.

Първият конкурс се провежда през месец март (10–13.03.1969 г.), когато са традиционните тържества в града, посветени на българо-унгарската дружба. В подготовката на конкурса се включват Унгарският културен институт – София, Музеят на българо-унгарската дружба „Лайош Кошут“, и Градският съвет по изкуствата и културата в Шумен. Със съдействието на Ищван Шипош, директор на Унгарския културен институт в София, Никола Събев – учител по български език и литература и Петър Дочев – художник, специално за конкурса се издава Антология на унгарски поети, включваща 20 творби от 17 автори, със заглавие „Унгарски поети“, в тираж – две хиляди бр. Като член на журито на конкурса е привлечен видният артист, професор Владимир Трандафилов. Освен него, членове на журито са представители на организационния комитет на конкурса, представители на театъра, на Унгарската народна република и инициаторът

Иван Поповски. Конкурсът е с регионален характер, но се радва на голям интерес, въпреки слабата реклама и малкото унгарска литература преведена на български език. Желание да участват заявяват над 2000 човека. Провеждат се допълнителни прослушвания, за да могат да се отсеят кандидатите. Достигналите до заключителния етап са разпределени в три основни категории – ученици; студенти; работещи. Заключителният етап се провежда на 20.03.1969 г. в Дома на Народната армия. Наградите са парични и екскурзия до Унгария. Пред препълнена зала журито отсъжда и няколко поощрителни награди.

След огромния интерес, който предизвиква първото издание на конкурса, се взема решение за неговото ежегодно провеждане, с мотива, че „бъдещото провеждане на този конкурс, ще допринесе за още по-голямото популяризиране дейността на музея на българо-унгарската дружба „Лайош Кошут", ще даде възможност на различни слоеве от нашата младеж да опознаят поезията на унгарския и българския народ[1]"

Създава се организационен комитет на конкурса в състав: проф. Владимир Трандафилов, Ищван Шипош, Димирър Коларов, Ищван Сабо – представител на Унгарското посолство в София и Иван Поповски. Взема се решение съорганизатори на конкурса да бъдат Музеят „Лайош Кошут" и Унгарският културен институт, под патронажа на Комитета за изкуство и култура, на Съюза на артистите в България, Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, Драматичния театър „Васил Друмев" и Градския народен съвет в Шумен. Решено е, конкурсът да стане традиционен и всяко негово издание да бъде с определена тематична насоченост.

На второто издание на конкурса участниците се представят в няколко възрастови групи:

1. Ученици
2. Работещи и студенти
3. Студенти от ВИТИЗ
4. Професионални артисти

Предварителните етапи се провеждат в София, Самоков, Хасково, Разград, Ямбол, Толбухин (сега Добрич) и Казанлък, градове имащи побратимени връзки с унгарски градове. Заключителният етап се провежда в Шумен. С второто си издание конкурсът се утвърждава като проява с масов характер.

На третото издание на „Поезия на дружбата" през 1971 г. се допускат кандидати и от други градове на страната. Кандидатите се разделят в пет групи – групата на учениците се разделя на ученици от основни и средни училища. Добавя се и препоръчителен списък с литература, който да е в синхрон с темата на конкурса – X конгрес на БКП и УСРП. След широкия отклик, който получава конкурса в Унгария, пристига делегация от Дебрецен, водена от Имре Сабо – завеждащ сектор „Изкуство" в Градския съвет. Йожеф Бенеи, който също е част от делегацията, е включен в журито на конкурса.

В спомените си Иван Поповски пише: „Третият рецитаторски конкурс „Поезия на дружбата" проведен на 21.03–22.03.1971 г., на който присъстваха, и взеха участие гостите ни от Дебрецен, без съмнение беше връх в развитието

и утвърждаването му като проява от национален мащаб.“ Същата година се приема културна спогодба между България и Унгария за провеждане на Рецитаторски конкурс „Поезия на дружбата“[2], а самият конкурс е включен в Национална програма за провеждане на по-значителни културни прояви в страната на Комитета за изкуство и култура. Заражда се идея подобен конкурс да се провежда и в Унгария, което налага провеждането му през 3 години. Тази идея остава неосъществена.

Нелепата смърт на професор Трандафилов осуетява провеждането на конкурса през 1972 г. През същата година се изготвя регламент за провеждането на конкурса. С решение Комитета за изкуство и култура от 1973 г. конкурсът започва да се провежда всяка четна година[3]. През 1974 г. се провежда четвъртият поред рецитаторски конкурс, участие взимат и няколко групови рецитали, което добавя нова група. Освен обявените, се присъждат две нови награди – от посланика на Унгария – Янош Баити и в памет на проф. Владимир Трандафилов. „…У нас няма по-престижна награда за художествено слово от Голямата награда „Владимир Трандафилов. Тази награда извисява още повече реномето на Националния рецитаторски конкурс в Шумен…“[4]

Следващият поред конкурс през 1976 г. е под патронажа на Съюза на преводачите в България, който учредява и награда за най-добър превод.

При провеждането на конкурсите се присъждат много награди: Голямата награда на името на Владимир Трандафилов от Министерството на културата, екскурзии до Унгария – награда на посланика на Унгария и много парични и предметни награди.

През 2016 г. отново прозвучават класически творби на унгарски и български автори. През месец април (22.04–24.04.2016 г.) се проведе двадесет и пети конкурс в Концертната зала на читалище „Добри Войников“. В конкурса вземат участие над 130 рецитатори в пет групи – ученици до 11 години, ученици над 11 години, непрофесионалисти, студенти от ВУЗ по изкуствата, артисти професионалисти. Юбилейното издание е посветено на 90-годишнината от рождението на унгарския поет **Ласло Наги** и 100-годишнината от рождението на шуменския поет **Иван Пейчев**. Жури с председател проф. Здравко Митков определи наградите. На връчването на призовете присъства и унгарският посланик Негово превъзходителство Андраш Клейн, както и съпругата и дъщерята на Иван Поповски.

„Изкуството на словото може да бъде заразително, да печели почитатели и да помага за нашето усъвършенстване. Благодаря на организаторите, че поддържат огъня на този конкурс в едни не съвсем литературни времена“, каза в обръщението си към участниците и публиката директорът на Сатиричния театър проф. Митков. Той и другите двама членове на журито актьорите Веселин Мезеклиев и Петър Калчев връчиха наградите.

Националният конкурс за изпълнение на унгарска и българска литература е едно от най-значимите културни прояви в нашия град, той е единственият по рода си в страната. Празник е на любителите на художественото слово.

БЕЛЕЖКИ

[1] Докладна дописка на Градски съвет за изкуство и култура Шумен. 1969 г. Архивни документи за Рецитаторски конкурс за унгарска и българска поезия. Къща музей „Лайош Кошут“ Шумен. [Dokladna dopiska na Gradski savet za izkustvo i kultura Shumen. 1969 g. Arhivni dokumenti za Retsitatorski konkurs za ungarska i balgarska poezia. Kashta muzey "Layosh Koshut" Shumen]

[2] **Поповски, Иван**. Началото. 30 години Рецитаторски конкурс Шумен. Шумен, 1999. Авторски колектив. [**Popovski, Ivan.** Nachaloto. 30 godini Retsitatorski konkurs Shumen. Shumen, 1999. Avtorski kolektiv]

[3] Статут на Рецитаторски конкурс „Поезия на дружбата“ 1974 г. Шумен. Архивни документи за Рецитаторски конкурс за унгарска и българска поезия. Къща музей „Лайош Кошут“. Шумен. [Statut na Retsitatorski konkurs "Poezia na druzhbata" 1974 g. Shumen. Arhivni dokumenti za Retsitatorski konkurs za ungarska i balgarska poezia. Kashta muzey "Layosh Koshut" Shumen]

[4] **Поповски, Иван**. Началото. 30 години Рецитаторски конкурс Шумен. Шумен, 1999. Авторски колектив. [**Popovski, Ivan.** Nachaloto. 30 godini Retsitatorski konkurs Shumen. Shumen, 1999. Avtorski kolektiv]

ЗЕЛЕНИГРАД – НЕПОЗНАТ – НЕПРОУЧЕН

Христо Стефанов

ZELENIGRAD – NEPOZNAT – NEPROUCHEN

ZELENIGRAD – UNKNOWN – UNEXPLORED

Hristo Stefanov

Abstract: *Archaeological discoveries in Osmar Gorge unequivocally prove the existence of old civilizations on these lands. Later the mediaeval Zelenigrad flourished at that place. The large number of rock monasteries and churches in this area are of particular interest. In a state of good preservation is the chapel "Kostadinov Manastir" (Kostadin's Monastery), visited by thousands of tourists each year. Romans, Thracians and Bulgarians lived on these lands and set up deep traditions and good property status. They developed a large number of handicrafts and solid trade relations with neighbouring and remote countries. The objective of the present report is to provoke extensive research and why not even excavations in Osmar Gorge.*

Археологическите находки в Осмарския боаз недвусмислено свидетелстват за живот на стари цивилизации из тези земи. Тук по-късно е разцъфтял и средновековния Зелениград. Особен интерес представляват скалните манастири и черквите, многочислени в този район. Напълно запазен и непокътнат тук е параклисът „Костадинов манастир", който годишно се посещава от хиляди туристи. Римляните, траките и българите, живели по тези земи, създали дълбоки традиции и добро имотно състояние. Развили ред занаяти и солидни търговски отношения с близки и по-далечни страни. Целта на публикацията е да се провокират по-задълбочени проучвания, а защо не и разкопки в Осмарския боаз.

Има легенда за опям[1] и прочут град, съществувал до XIII век, бранещ постъпите към Шумен, който има два манастира в дъното на боаза – това се знае от жителите на село Осмар. Българската история е една от най-богатите, но тя е заличена през двойното робство под турци и гърци. Радостно явлението е стремлението да се напише историята на градовете и селата. Това е пътят за възстановяване загубената далечна и по-близка история на нашия народ. Когато писмените извори липсват, а преданията и легендите говорят – не всичко е загубено. Трябва да се доверим на паметта на предците. Правя това отклонение, за да подчертая, че писмени извори за Зелениград няма. Той е разположен в Осмарския боаз, тясна и дълбока долина, със скални и отвесни северни и източни склонове, а с по-полегати западни. Източните склонове са тия на „Четика баир" или „Бобата", а западните на „Зелениград" и „Чуката". Между тях протича малката осмарска рекичка, която преминава през с. Осмар, разположено, както

и с. Троица, пред изхода на самия боаз и след кратко провиране между отвесни брегове слиза в равнината и се влива в р. Врана. Археологическите проучвания красноречиво говорят, че селище в Осмарския боаз е имало и че то е просъществувало в продължение на много векове (вероятно от IV в. пр. Хр. до XIII). Легенда достигнала до нас от незапомнени времена говори за голям град от преди много, много години, наричан и през Симеоновия златен век – „Зелениград". Този град бил построен върху трако-римско селище. И днес е жив топонимът „Зелениград" – местност, разпростряна на обширна площ, обхващаща голяма част от Осмарско-Троишкия боаз и околностите. Легендата разказва, че Зелениград се е намирал между Осмар и с. Троица и е достигал чак до с. Хан Крум. Бил е с хубави къщи и градини, с много зеленина, а по склоновете на платото и хълмовете – все лозя; в града и около него стояли богато изографисани и украсени църкви и манастири. Покрай главната улица на този град се наброявали над 800 високи дървени порти. В книгата на Белчо Кръстев и Кина Тодорова „Село Осмар, Шуменско" – (селищно проучване)[2] има поместени спомени на по-възрастни осмаряни. Осмарянинът Методи Вичев разказвал, че ходжа отнесъл в Цариград турска книга с описание на Зелениград. Ал. Свещаров, като е риголвал за лозе, е намерил зидани гробници с плочи отгоре, водопроводни тръби и улуци от камък, мозаични корнизи, тухли, керемиди и др. Гробниците са били около 10. Също така са намерени кюпове и следи от стара керемидарница. Северозападно от тук е местността „Зелениград". Това име е съобщено и в преданието за стария град. В лозето на Миню Жечев, което също се намира в „Зелениград", бе намерено и най-значимото доказателство за съществуването на описания град. Това са едри блокове от дялан варовик. Някои от тези блокове достигат до 1 м дължина, 0,60 м ширина и 0,50 м дебелина. Тези варовикови тела са споявани с бял и червен хоросан. Разкриват се и гробници, зидани и покривани с варовикови плочи и застилани с тухли, дълги 0,50 м ширина 0,30 м и дебелина 0,05 м. Върху два от блоковете са изобразени два кръста, единият от които е доста по грижливо изработен. В двора на Миню Жечев също тъй бяха намерени подобни блокове, тухли от гробове, настилки и два отломъка от цветно орнаментиран капител. Несъмнено е, следователно, че археологическия обект е остатък от църковна сграда, храм на жители на легендарния „Зелениград". В дъното на боаза се намират две скални църкви. Мъчно достъпна е т. н."Костадинов манастир". Тя се състои от две отделения, от които едното – същинска църква, има кръгла апсида за олтар, олтарна маса, ниша за икони, седалки. Стените били покрити със стенописи, сега изкъртени и заличени. В обширното отделение западно от църквата са изсечени скамейки. Тук личат гнезда и жлебове за греди за дървени тавани, подове, врати. Втора скална църква с една апсида и две помещения е издълбана във висока уединена скала. До нея се достига по дървена стълба. Стените и също били оцветени. В пода са вдълбани ниши и жлебове за престола, иконостаса и за олтарна преграда. Върху стената на второто помещение личи славянобългарски надпис с името на храма Архангел Михаил. В близост до църквата е издълбана и килия с кръгъл отвор, разделен на две части от отвесен стълб, откъдето носи името

си „Direклията“. Стоян Маслев[3] подробно е описал църквата „Direклията“, съобщава и за издълбания триредов надпис храм Архангел Михаил. По стила на буквите надписът е сходен с Батошевския надпис от XIII в. Според него надписът се датира имено от XIII в. Подробни сведения за селището дават Карел Шкорпил[4], Цв. Дремсизова и В. Антонова[5] и археологът Йордан Господинов[6], който е идвал тук през 20-те години на XX в. Риголването на склоновете и долината около рекичката за лозя е станало причина за унищожаването на най-ценните старини. Скални църкви има и в Троишкия боаз, намиращ се източно от Осмарския боаз, а също така и в Калугерския боаз, който отстои на 1,5 км. източно от с. Троица и на 2 км. северно от с. Хан Крум. Състои се от две църкви и няколко килии. Както се предполага, че Зеленград се е простира между Осмарския боаз и с. Хан Крум всички църкви и манастири са ярко доказателство за духовния живот и просвета през X в. И така, има основание да приемем, че в столицата Преслав или близо до нея, в някой манастир, в Симеоново време е съществувало по-високо училище от Климентовото или от училищата при епископските седалища, които са приготвяли четци, дякони и свещеници. Точното място на това училище не е известно. То ще е помагало и за снабдяване на учениците с книги, защото преписването тогава е било неразделно от учението[7]. Аз смятам, че Зеленград е този духовен и учебен център, като включвам и манастира над кв. Дивдядово гр. Шумен. В който има десет килии. Грешно е тълкуването на В. Начев[8], че Костадиновия манастир в Осмарския боаз носи името на Константин Асен Тих (1257–1277) споменато в Троишкия надпис, обнародван от Казимир Попконстантинов[9]. Според мен историческата обстановка през Второто българско царство (XII–XIV в.) е бурна, напрегната, наситена със социални противоречия, с религиозно-църковни борби. В края на периода осезателно се усеща упадъкът на българската държава; характерни са агресивните и разорителни варварски нашествия. Това дало тласък върху развитието и разпространението на монашеството и отшелничеството. Именно в тази обстановка възникват и многобройните отшелнически монашески общежития, в които са се „заселили“ отшелници-монаси, бягащи от неописуемо тежкия живот.

По всяка вероятност и в Осмарско-Троишките манастири и църкви са живели и служили монаси, последователи на исихасткото мистично движение. За такава вълна от монаси и отшелници, „населила“ Шуменското плато, свидетелстват многобройните монашески скитове около него, организирани в манастири многобройни и многолюдни[10].

При тази политическа обстановка през Второто българско царство е малко вероятно Костадиновия манастир да носи името на владетел, при който разслоението е очевадно. Съставен така, от текста става ясно, че Троишкия надпис е стоял на църква, посветена на св. Николай и св. Андрей и правена с ктиторството на Преславския митрополит при царуването на Константин Асен. Тогава, откъде Костадиновия манастир е получил това име? Аз смятам, че манастирите в Осмарския, Троишкия и Калугерския боаз съществуват още от Симеоново време. А Костадиновия манастир е именуван на епископ Кон-

стантин. Това мое предположение съвпада с някои данни от неговата биография[11]. Епископ Константин е един от най-образованите писатели от бляскавата плеяда труженици за славянска просвета в Симеоново време. Близък сратник на светите Седмочисленици, плодовит книжовник и духовен оратор, той е първият българин, който прави опит да възвеличи в стихове делото на славянската проповед и отдаде почит на славянските братя.

Биографичните данни за него са съвсем оскъдни. Знае се, че е бил един от най младите ученици на Методи и сигурно е имал съдбата на ония млади дякони и свещеници, които, според житието на Наум, при бягството си от Моравия били заловени от разбойници, продадени във Византия и след откупването им дошли през Цариград в България. Тук Константин се залавя наново за книжовна работа, изпърво като свещеник и по-късно като епископ в Преславска област. За по-раните му години нищо не се знае, освен това, че е славянин и сигурно ще е участвал заедно с другите Методиеви ученици в превода на св. Писание в Моравия, както свидетелства неговия „Проглас към евангелието".

Без съмнение Зелениград е бил епископски център на същото мнение е и Златарски[12]. След като се позовава на Петър Богдан – 1640 г. „При стария Преслав – пише той, се намира село, което е било епископско, та и до днес стои владика на един манастир близо до това село." След като се позовава и на К. Нибур (1767) и още някои други източници, Златарски твърди, че това ще да е манастирът, основан от цар Симеон и станал резиденция на епископа след разсипването на старата престолнина.

В манастира Троишки боаз в местността „Осмарски колонии" Стоян Маслев[13] съобщава за надпис издялан в стеничка на църквата. „На североизточната стеничка, която се намира на прехода от църквата към северозападното помещение (IX и X у Шкорпил), е издълбан надпис: + ПИСАХ АЗЬ ГРАМАТИК АНДРЕIА/МЕСЕЦА [А] ПРИЛЬ А… Интересна е и лигатурата на подписа СТОЙО или СТОЯН. На същата стеничка малко по-долу има изображение на брадва и елен. Надписът според В. Константинова[14] е от XV в. Изображението на брадва е знак за борба а елена е величие и мощ. За мен представлява интерес името на подписа Стоян. Същият този Стоян е упоменат и в църквата „Св. Богородица" в подградието на Шуменска крепост. „Аз Стоян многогрешни, писах тези слова над вратата на пречистата. Помилуй ме Господи, Боже мой, когато отидеш в царството си. Писах в година 6923 (1415) в дните на царя султана. Пречисти Боже, помилуй грешния си роб, да е проклет… и до амин"[15]. Съвпадението на името монаха Стоян не е случайно. Той е бил от ония будни българи, които в началото на робството са водели борба срещу поробителя. Отстоящи на около 5 км. Шуменска крепост и Зелениград са имали важна роля в българската история. Зелениград през периода IX–XIII в., а Шуменска крепост XII–XV в. Задълбочените наблюдения и анализи, направени от археолозите Дремсизова и Антонова в местността Бобата в южния край на Шуменското плато, доказват съществуването на голяма крепост[16]. Между Осмарския и Троишкия боаз се издига естествено възвишение, оградено от юг и запад от стръмни скални склонове. Известна под името Бобата, там се намират

останки от голямо укрепено селище. „Състои се от две концентрични каменни укрепления във формата на многоъгълник. Стените са градени от ломени камъни и кал. Във вътрешното укрепление останки от каменни постройки, във външното землянки. Строителна и битова керамика. Последната е представена от съдове, работени на ръка и на грънчарско колело. Една монета от Антоний Пий и плоча със славянобългарски надпис. Допуска се животът на това място да е продължил до XI в.“ Спорен остава въпросът, коя крепост е носела името Мундрага. Но разглеждайки периода X в. Зелениград е не само културен център, бил е с развито земеделие, лозарство, занаятчийство (и сега може да се види леярска шлака в местността) и търговия, а крепостта е над самия град и е на площ над 40 декара. Вероятно тук през 895 г. Симеон е заповядал да отведат Лъв Магистра и там да го арестуват. „Симеон бил принуден пръв да иска мир. Наскоро след оттеглянето на маджарите, в България пристигнал известния тогава византийски дипломат, магистър Лъв Хиросфакт, комуто било възложено окончателно и формално да уреди въпроса за обмяната на пленниците, а също и за условията на мира.“[17] От края на X в. чак до нашествието на турците Източна Мизия станала арена на продължителни нахлувания и опустошения[18]. „Пленен от хубостта на България киевският княз Светослав нахлул на два пъти в Източна Мизия; печенеги, кумани и грозни татарски пълчища един след друг налитали и разграбвали тая земя. През XI в. византийските императори често воювали с куманите, а в 1088 г. жестоко бил разбит от техните многобройни дружини Алексей I Комнин, с което дивите варвари страшно отмъстили за смъртта на любимия си вожд Целгу-хан; само скарването между кумани и печенеги предотвратило грозните бедствия, които очаквали страната.“ С преместването на столицата в Търново, центърът на българския политически и военен живот станала новата столица. Източна България открита за нашествието на кумани и татари, обедняла и обезлюдяла. Първите престолни градове били разграбени и разорени; за сметка на тях се издигнали и увеличили по-рано малките и бедни градове Варна, Шумен, Балчик и Провадия. В епохата на феодална България, през XIV в. тия градове водят самостоятелен живот. Особено това е положително за Шумен, който в ущърб на далеч захвърления в недрата на Балкана Преслав, се издигнал като важен стопански и военен център в епохата на последните български царе Иван Александър и Иван Шишман, главно поради това, че лежал на главния път на Дубровнишката сухопътна търговия от София за Търново за Провадия и Балчик[19].

Навярно същата съдба на затихващи центрове е сполетяла и Зелениград, само буйните потоци на изворите, величествените манастири напомнят за отминалата слава. Вървя сам по стария Римски път към село Осмар, вглеждам се в далечината, в сянката на самотния облак, застинал неподвижен над полето и мисля за преминалите на града векове. От платото повява хлад, пада бавно здрача, губят се и тъмнеят стройните вековни борове и скоро във вечната тишина остава да се носи само песента на щуреца, песен тъжна и монотонна.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Маринов, В**. Морфология на Шуменските височини. Русе 1934 г. с. 9. [**Marinov, V.** Morfologia na Shumenskite visochini. Ruse 1934 g., s. 9]

[2] **Кръстев, Б., К. Тодорова**. Село Осмар, Шуменско (селищно проучване). 2000 г. с. 25. [**Krastev, B., K. Todorova.** Selo Osmar, Shumensko (selishtno prouchvane). 2000 g., s. 25]

[3] **Маслев, Ст.** Неизследвани скални църкви в Коларовградско. – В: *Известия на Археологическия институт*. Т. XXVI, С., 1963, 95–105. [**Maslev, St.** Neizsledvani skalni tsarkvi v Kolarovgradsko. – V: *Izvestia na Arheologicheskia institute*. T. XXVI, S., 1963, 95–105]

[4] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – В: *Известия Русского архологического института в Константинополе*. Т. X, 1905, с. 430–432. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny. – V: *Izvestia Russkogo arhologicheskogo instituta v Konstantinopole*. T. H, 1905, s. 430–432]

[5] **Дремсизова, Цв.,В. Антонова.** Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. – В: *Сборник „Шумен – Коларовград“*, I,1960, с. 7. [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Prinos kam nay-starata istoria na Shumen i Shumenskoto plato. – V: *Sbornik "Shumen – Kolarovgrad"*, I,1960, s. 7]

[6] **Господинов, Й.** Археологически бележки и впечатления – В: *Шуменски вести*, № 41, 28 август 1923. [**Gospodinov, Y.** Arheologicheski belezhki i vpechatlenia – V: *Shumenski vesti*, № 41, 28 avgust 1923]

[7] *Трифонов, Ю*. Духовен живот и просвета у българите в царуването на Симеон. В: *Българска историческа библиотека.* Т IV, 1928 с. 141. [**Trifonov, Yu.** Duhoven zhivot i prosveta u balgarite v tsaruvaneto na Simeon. V: *Balgarska istoricheska biblioteka*. T IV, 1928 s. 141]

[8] **Начев, В.** Български надписи. С., 1994, 43–45. [**Nachev, V.** Balgarski nadpisi. S., 1994, 43–45]

[9] *Попконстантинов, К.* Сб. Плиска, Мадара, Преслав. Т. 2, 1978. [**Popkonstantinov, K.** Sb. Pliska, Madara, Preslav. T. 2, 1978]

[10] **Кръстев, Б. К. Тодорова**. Цит. Съч. , с. 22. [**Krastev, B., K. Todorova.** Selo Osmar, Shumensko…, s. 22]

[11] **Генов, М.** Цар Симеоновият век в литературата. В: *Българска историческа библиотека*. Т VI, 1928 с. 99. [**Genov, M.** Tsar Simeonoviyat vek v literaturata. V: *Balgarska istoricheska biblioteka,* T VI, 1928 s. 99]

[12] **Златарски, В**. Студии по българска история. – В: *Български преглед*, т. IV, 1897, № 3, с. 60. [**Zlatarski, V.** Studii po balgarska istoria. – V: *Balgarski pregled*, t. IV, 1897, № 3, s. 60]

[13] **Маслев, Ст.** Цит. Съч. , с. 97. [**Maslev, St.** Neizsledvani skalni tsarkvi…, s. 97]

[14] **Константинова, В**. Средновековни надписи от Шуменско (XII–XV в.) – В: *Старобългаристика.* Т. VII,1983, с. 75. [**Konstantinova, V.** Srednovekovni nadpisi ot Shumensko (XII–XV v.) – V: *Starobalgaristika*. T. VII, 1983, s. 75]

[15] **Константинова, В**. Цит. Съч. , с. 73. [**Konstantinova, V.** Srednovekovni nadpisi ot…, s. 73]

[16] **Дремсизова, Цв. , В. Антонова**. Каталог на Археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975 г. с. 37 [**Dremsizova, Tsv., V. Antonova.** Katalog na Arheologicheskite pametnitsi v Shumenski okrag. Sofia, 1975, s. 37]

[17] **Златарски, В. ,П. Ников**. Цар Симеон. – В: *Българска историческа библиотека*, Т. IV., София, 1928 г. с. 8 [**Zlatarski, V., P. Nikov.** Tsar Simeon. – V: *Balgarska istoricheska biblioteka,* T. IV., Sofia, 1928, s. 8]

[18] **Джумалиев, Г**. История на Шуменската крепост, (Принос към историята на град Шумен). Шумен, 1927 г. с. 16 [**Dzhumaliev, G.** Istoria na Shumenskata krepost (Pinos kam istoriyata na grad Shumen). Shumen, 1927 g., s. 16]

[19] **Джумалиев, Г.** Цит. Съч. , с. 17 [**Dzhumaliev, G.** Istoria na Shumenskata…, s. 17]

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

ХЕЗАРГРАД, ХЕРАЗГРАД, ХРЪСГРАД, РАЗГРАД – НЕДОСТАТЪЧНО ПРОУЧЕН ДОСЕГА ТОПОНИМ

Димитър Петров

HEZARGRAD, HERAZGRAD, HRASGRAD, RAZGRAD – NEDOSTATACHNO PROUCHEN DOSEGA TOPONIM

HEZARGRAD, HRAZGRAD, ARANGRAD, RAZGRAD – ONE UNSOLVED TOPONYM

Dimitar Petrov

Abstract: *Scientific research examines the origin of the name of Razgrad through the centuries.*

Longtime archaeological studies of Razgrad Museum helped to significantly clarify the existence of settlements in different historical periods in the district of Razgrad. The roman city Abritus has written evidence of the name. For the name of Razgrad there are a lot of expressed assumptions and hypotheses. But so far written records sufficient to trace the existence of the city in the past and clarify the etymology of the name is non existent.

For the existence of the city we know from written sources (tax records) from the time of the Ottoman Empire from the early 16-th century. We know the variations of his name: Hezargrad, Hrazgrad, Hrasgrad, Arangrad, Razgrad – cited in various sources of travelers and documents. It aims to express the thesis of the original version of the name and its interpretations over time. Starting from ancient Thrace, the Bulgarian state, the Ottoman period and the Renaissance. Associated with the assumption of origin of the Thracian Helis of an ancient god from the Turkish word "Hissar" – a fortress, on behalf of the consideration of the Janissaries biblical hero when founded Razgrad is in the early 16-th century, from the Bulgarian word cross "hrast". The research cited names like M. Neshri, G, S. Rakovski, A. Yavashov, prof. J. Andreev, prof. I. Lazarov, A. Margos, S. Stoyanov, G. Dzanev and d-r N. Antov.

Топонимията обединява в себе си като наука езикознанието, географията и историята. Чрез анализи и изследвания на топонимията, може да се изясни произходът и историческият период във времето на някой топоним. В случая на Хръсград. С инструментите на лингво-исторически и етногенетически методи може да се изясни формирането на даден етнос, неговият път в различни исторически периоди.

Произходът на името на Разград до днес не е изяснен докрай. През годините са правени опити да бъде разтълкувано, но все още може да се търси същността на корена на името, като бъдат открити нови писмени извори. Този проблем е винаги интересен и актуален. Формите на името са различни: Хръсград, Хезарград, Херазград[1], Разград или специфичното Аранград[2]. (Вж. бележка 1)

Известните изследователи на топонимията на Североизточна България и в частност на Разградския край Анание Явашов, Ара Маргос, Стоян Стоянов, Георги Дзанев и др. извеждат името от старобългарското Хръсград.

Георги Дзанев в своята научна статия посочва извори, които споменават името на Разград[3]. „През периода на османотурското владичество името на града се среща под различни форми: Хезарград у турския географ от XVII век Хаджи Калфа и у пътешественика Евлия Челеби XVII век; в турски документи Хезарград или Херазград; в западноевропейски карти или пътеписи от XVII и XVIII век най-често Храсград. От XVII век насетне в сведенията на западноевропейски пътешественици се среща формата Разград."

Предположенията на Г. С. Раквоски и Анание Явашов, че може би произхода на името произлиза от названието на местността „Хисарлък", където е открит и върху чиято площ е разположен античният град Абритус, са неубедителни. Неестествено е Хисар (тур. крепост, кале, старо укрепление) да се съчетава със славянската или българската дума град, тъй като „град" е залегнала в името още от началото на писмените сведения на населеното място. Когато османците идват на Балканския полуостров и в частност в Североизточна България, рядко сменят имената на българските селища. Често ги преобразуват фонетично, според артикулацията и законите на езика си: Айтос – Айдос, Шумен – Шумла, Шумна, Провадия – Паравади, Никопол – Никболу и т. н. Така че, ако Разград си е бил топоним с двете съставки за индоевропейската традиция – името на града Хръс да се съчетава с „град", (град, населено място оградено със стена или ограда, крепост)[4], т. е. „хрус, хръс, храс, хезар, хазър, хръз – град" (ср. Пасаргада „персеград"), то вероятно носи името си преди идването на османците.

Георги Дзанев предлага теорията на проф. Йордан Андреев и проф. Иван Лазаров от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий". Те отъждествяват Хръсград със споменатото сведение на османския хронист Мехмед Нешри в „Огледало на света"[5] с името на крепостта Кираставча. Кираставча, според Нешри е някъде между Крепча и Малък Истанбуллук (Преслав), което е логично за днешния Разград.

Тълкуване на името Кираставча в защита на по-горе споменатото предположение.

Какво би могла да означава Кираставча?

Името има две съставки кирас – тава. Ако предположим, че „кирас" е хирас, хърс, хръс то „тава" е дева, дава. Така се обозначава населено място при траките: Пулпу – дева, Пулпу – дава (полски-град, град в полето), Даус-дава (вълчиград). Кирас-тава, Хорос-дава, Хръс-дава (град на слънцето, слънчев град).

Древнтите гърци наричали този град Хелис[6]. Ето едно сведение от древногръцкия хронист Диодор: „…Царят на тракийците Дромихайт посрещнал във всяко отношение приятелски цар Лизимах, който бил пленен, приел го любезно, нарекъл го „татко" и го отвел със синовете му в града именуван Хелис." Diodorus

Град Хелис, споменат от Диодор, би могъл да бъде наблизо до днешното селище Разград. Хелис или Хръс-тава се е превърнал с времето в славянската версия Хръс-град (дава – преминава в град – едно и също). Остава открит въпросът, ако Хелис е на територията на днешния археологически резерват „Сборяново", то къде е тогава Даусдава (Вълчиград)?

Ето едно сведение за името Даусдава[7]. „Kandaules – епитет на Хермес, обяснен в Хипонакс като Kynaneh's „Кучедавец", в сродният с него епитет на Арес у кретонците Kandayos, Kandaon (стр. 265). Те се свеждат към корена kan „куче", на латински canis, на гръцки kyon. От този корен е вероятно името на тракийското светилище Dausdava – Вълчиград. От там се прави опит да се обясни името на даките Da-oi, Da-c-I „вълци", срв. фригийски daos „вълк". Ето и едно друго обяснение: Kandaul's, Kandaios и Kandaon били от корен kand „блестя", което ако се допусне за двете втори имена, в никакъв случай не може да се приема за Kandaul's; за името на даките пък се предлага dha-k, срв. лат. Fa-c-io „правя", от корен dh „поставям", но това е доста хипотетично. Самото име на траките не е намерило още приемливо обяснение. Доста популярно е тълкуването на П. Кречмер, че Thraikes трябва да се изведе от името на една тракийска област в Родопите Trausoi, с което гърците били влезли най-напред в контакт.

До преди 30–40 години учените определяха системата от археологически съоръжения в местността „Сборяново" като Даусдава. А може би това е един и същи град. Ако са различни и се приеме Хелис в „Сборяново", то тогава трябва да се търси другият.

Но да се върнем на топонима Кираставча, Кирастава. Ако не приемем предположението, че Кираставча на Нешри е Разград, то тогава къде изчезва Хръсград, до идването на османците, за да бъде реоснован от Ибрахим паша наново?

Да проследим походите на Киевския княз Светослав в България.

Из „Повесть временных лет"[8]. (Вж. бележка 2) „В годината 6475 (967) Светослав се отправил против българите при Дунава. И започнали да се сражават двете страни. Светослав надвил българите, превзел 80 техни крепости на Дунав и започнал да управлява там в Преславец, като вземал данък от гърците." Вероятно Светослав разрушава Хръсград и той продължава да съществува вече като малко и незначително селище. Ако не приемем тракийската (гетската версия), че Хелис е Хръсград, можем да предположим друг вариант. По време на преселението на народите от изток на запад в началото на първите векове сл. Хр., някои индоарийски племена се завръщат в Източноевропейските полета от Средна Азия или Персия и се смесват с местно население. Това е тяхната прародина, която са напуснали отдавна. Това са сармати и българи говорещи езици близки с иранския по него време. Така се появяват ирански термини в славянските езици, които остават в религията на славяните. В частност това е бог Хорос. Хронистът Гази Барадж[9] споменава, че индоевропейските езичници наричали своя бог Сувар. Другите имена на този бог били Хурс и Кубар. Бог на мълниите, ковачът посредник между небето и земята.

Ето древнославянският пантеон на боговете. Според хрониките на Йоан Малала[10]: „Соварог бил бог-ковач, баща на Дажбог. Според сведенията за източнославянските богове, върховен бог или богът на небесния огън бил Хурс (хур, хор в иранските езици означава слънце). Тази терминология попада сред славянските племена, донесена от сарматите живели на територията на Персийската империя. Това е ираноезичната форма на славянския бог Ярило, Яра. Започва да се нарича Хорос. Славяните се смесвали с различни ираноезични

групи население. Затова сред славяните един и същи бог имал няколко имена. Например Ярило е Перун, Хорос или Сварог. Езикът, който се оформял бил индоарийски, приличащ на славянския. Това ставало в степите на Източна Европа. Затова и главният бог тук се наричал Хорос, Сувар, Сварог. Терминът „svar-ga“ означавал „небесен път“ или бог, управляващ слънцето. Той съответствал на славянския Ярило или древногръцкия Хелиос. Ираноезичните народи смесени със славяни в степите наричали огнения път на слънчевата колесница – пътя на Сварог.“

Движението на народите от Причерноморието и Северен Кавказ от север и изток на запад през VI и VII век показва, че на територията на Балканите се настаняват народи говорещи оформен славянски език с много привнесени ираноезични елементи. Така например настанилите се групи в Североизточна България, биха могли да бъдат племена почитащи бог Хорос или Хръс. В Разградския край има селище с името Хърсово, етнографска група носеща етноним (превърнал се по-късно в етнографско име – хърцои), а градът или населеното място се наричало в миналото Хръсград, днес Разград.

Версия Хръсате – Владимир и капанската етнографска група.

Сред местната етнографска група капанци (съседи на хърцоите) битува легенда[11], че Разград носи името на сина на княз Борис – Хръсате-Владимир или Хръсатеград. След непокорството му, той бил ослепен и затворен в крепост в Лудогорието. А хората му и последователите закапанени, затворени, заради нежеланието да приемат християнството. От това време е останало и прозвището на етнографската група живееща в селата около Разград – капанци, сиреч арестувани, закапанени.

Къзълбашка версия[12].

Дали втората съставка на името е точно „град“ или подобно, което звучи като град? Не е логично първата половина на думата да е от османски произход, а втората от български. Знаем за преиначаване на настоящите имена на завоюваните градове от османците в близки до тяхната артикулация словосъчетания. Като Никея – Изник, Константинопол – Костанобули, Червен – Чернова, Провадия – Паравади и пр.

В устната традиция на неортодоксалните мюсюлмани в Лудогорието (алиани, къзълбаши-бекташи и бабаи) се споменава, че първоначалното име на града е било Хазъраргат. Хазър – аргат (робът на Хазър). Хедър, Хъдър – героят от Корана, мъдрецът който не е пророк, почитан от Иран до Балканите. От там и традицията по празнуване на Хъдрелез – Хъдър и Илияз. При създаването на военно селище в реоснования Хезарград и присъствието на част от елитния корпус на Еничарите, чийто патрон е Хъзър и Хаджи Бекташ Вели – най-вероятно е било военният стан да се казва Хъзър – Хезар, Хазар, Хъдър, а еничарите негови слуги. Или народното устно предание на къзълбашите – Хъзър-аргат е вероятно да се превърне в Хъзърград, Хезарград. Би могло да бъде отговор на въпроса: Защо мюсюлманско-османско селище ще носи българска приставка – град? Ако приемем, че аргат преминава в град. Логично е. Но тази версия е недоказана и тълкуването ѝ не издържа на сериозната наука.

В своя дисертационен труд на стр. 208, 245, 281, 285, 288, 289 д-р Николай Антов[13] от Чикагския университет, Департамент „История“, ползвайки османски извори пише следното: „Репопулацията на Делиормана през XVI век. Делиорман (Лудогорието) през ранния XVI век в Османската империя е в провинция наречена Нигболу. Тя има подпровинции Чернови и Шумну. Делиорман е бил много слабо населен. Регионът е усетил експлозивно нарастване на популацията през първата половина на XVI век и демографско обединение през втората половина на XVI век. Това се дължи на демографския бум от мюсюлмани и турскоговорящо население. В късният XV век броят на селата е 112. Както следва през XVI век: 1516 г. – 293; 1550 г. – 574; 1579 г. – 586 села. През втората половина на XVI век е характерна демографска консолидация. Статистиката показва увеличение на броя на домакинствата. През осемдесетте години на XVI век били 2722, а през 1579 г. – 22 545. Това увеличение на популацията е довело до по-нататъшна административна реформа. През 1516 година регионът е бил с две административни единици: каза Чернови на север и каза Шумну на юг. През средата на XVI век вече има, между тези две, трета каза, ново реоснована Хезарград. А през 1579 четвърта каза, тази на Ески Джумая. Очевидно е, че такова драматично увеличение на населението се дължи на масивна вълна от емигранти-мюсюлмани идващи от извън региона.

Построяването на джамията Ибрахим Паша има пряка връзка с основаването на Хезарград. В османските архиви от 1535–1540 г. има документ, който съдържа информация за селищата, които са част от провинция Чернови. Там се казва, че напълно мюсюлманският Йенидже, или познат като Нови Хезарград, който по-късно ще стане един от най-големите градски центрове в Делиормана, е общо със 106 домакинства. Напълно християнското село Каяджик, а по-късно познато като Каяджик Пунар (днес част от квартал „Добровски“ – югоизточна част, над автогарата в Разград) ще се увеличи с 224 домакинства. Вече смесена, но преди това християнска, Доброва (днес Доброшка махала, кв. „Добровски“ в Разград) има 14 мюсюлмански и 100 християнски домакинства. Напълно мюсюлманският Хасанлар (днес село Гецово, старо име Борисово, бивш квартал на Разград) е с 27 домакинства. Християнското Дюмюшлар (днес село Пороище, бивш квартал на Разград), а по-късно познат като Арнаутлар (Арнауткьой) – 42 домакинства. Добрава, Хасанлар и Дюмюшлар са съществували преди това и са посочени в регистъра от 1516 година. Тези същите села са минали през драматична трансформация в резултат на силовото преселване, с цел да увеличат приходите на новосъздадената административна единица. Доброва през 1516 година е било малко мюсюлманско селище, към което после са добавени 100 мюсюлмански домакинства. Хасанлар останал напълно мюсюлмански, но увеличил размера си два пъти. Дюмюшлар е бил реформиран от малко мюсюлманско селце с 4 домакинства през 1516 година към средно голямо християнско, което може би е било репопуляризирано с албанци, както подсказва и следващото му име. Новопостроеният Хезарград е съдържал система от селища, от които населението е идвало на молитви в Ибрахим паша джамия, построена в центъра му.

Османският град, наречен Хезарград (днешен Разград) или познат като неофициалната столица на Делиормана, е основан като град през първата половина на XVI век. Той включва в състава си пет селища. На юг от него се намира Шумну (Шумен), друг голям град в региона. На северозапад се намира друг голям град Чернови (Червен) – пример за добре развит средновековен български град. На запад от Хезарград се намира Ески Джумая (Търговище). Хезарград е в близост до река Ак Лом (Бели Лом) на около 50 км източно от Русе, разположен в Североизточните Балкани. На това място е имало селища още от праисторически времена.

По времето на неговото реосноваване Ибрахим паша му дава името Хезарград през 1533 година. Тогава везирът поставя началото на османски град. Има твърдение, че той е преповторил името на средновековния Хръзград, който през средата на XI век спира съществуването си, в резултат на печенежки и узки нахлувания. Такава е съдбата на градовете от Североизточните Балкани. Между 1380–1388 година османските войски завладяват региона. Има спорове между историци във връзка с основаването на Енидже, малко по-късно преименувано на Хезарград-и-джедид или Нов Хезархрад през първата половина на XVI век.

В първата подробна данъчна регистрация от 1535–1540 година Хезарград е записан заедно с християнското село Каяджик. Но по-късно в османските регистри от 1550 и 1579 година е описан Хезарград – изцяло мюсюлмански напълно отделен от Каяджик.

Историкът Михаел Киел отрича да има посочен Хръзград или Хезарград под византийски или български източници. Такова име няма и в хрониките на Мехмед Нешри или в по-ранните османски регистри.

Няма такова селище намерено в най-стария, напълно запазен османски данъчен регистър от провинция Нигболу (Никопол), който описва по-голямата част от Делиормана. Този регистър от 1512 година съдържа демографски факти от средата на 80-те години на XV век.

Източник от музея Топкапъ в Р. Турция може да даде разяснение по въпроса около основаването на града. В архивите му има сведения, че това е вакъвски имот по построяването на джамията от Ибрахим паша. (Няма описание в други научни разработки).

Имперският съвет, или по-точно Мехмед бин Ел Мерум Мевлена Кара Ювеис, под името си на военен съдия на Румелия, констатира факта за раждане на това, което ще познаваме – Хезарград-и-джедид две години по-късно или Хезарград – 1533 година с дата 19–29 септември. Това ни дава основание да включим в тази система Хезарград, все още наречен Ениджекьой и четири други села: Каяджик, Хасанлар (три махали: Хасанлар, Софулар, Небегчилер), Доброва с три махали, но те не се споменават и Дюмюшлар. Тези селища са наименувани общо като Хезарград и са част от нахия – подразделение на каза. Или както следва: нахия Хезарград, която се намира в подказа Чернови, намираща се в провинция Нигболу. Енидже е отделено от българското Каяджик. По-важно е да кажем, че като име Хезарград е съществувал по времето на по-

строяването на джамията на Ибрахим паша. Това се сочи като основна причина, градът да е основан от Ибрахим паша с името Нов Хезарград, споменат от османския документ от 1533 година с дата 19–29 септември.

В обширен данъчен регистър от 1550 година се посочва съществуването на малко, до среден размер, християнско селище с името Ески Хезарград, което е имало 17 домакинства. Ако приемем, че по това време големината на едно домакинство е от пет човека, това прави грубо 80–90 души. А 30 години по-късно в регистъра от 1579 година селото Ески Хезарград вече не съществува, но е посочено като мезраа или обработваема земя, без постоянни жители, която се обработва от хора идващи отвън.

За този факт ни е оставена бележка, както следва: „Преди е било селище, но хората са изчезнали преди 15 години и е регистрирано като мезраа в околностите на града на Хезарград. Някои мюсюлмани идват и култивират земята и плащат техния юшюр или 1/10 от произведеното". Тези данъчни регистри от 1550 и 1579 година показват ясно, че градът Нов Хезарград е основан от преди това. Съществувало е християнско селище, достатъчно наблизо, че мюсюлманите от новия град, основан няколко десетилетия по-рано, да идват и да работят земята. Този начин на управление не е нов за османците. Всъщност градът наречен Сарайбосна (Сараево) е основан по същия начин, около руините на превзета от османците крепост наречена Връбошна.

В новооснованото Енидже е имало петъчна джамия и пазар. Поради това селището бързо се е превърнало в основен доминиращ регионален градски център. Посоченият през 1533 година като Енидже, а по-късно през 1535 година като Нов Хезарград, е този бързо развиващ се център. След това той се посочва само като Хезарград. Скоро е станал център на отделна каза. Със султански едикт от 1544–1545 година се посочва точно казата на Хезарград и кадията на града Мевлена Рамазан. Защо Ибрахим паша е решил да основе Хезарград, не е посочено в документа за основаването. (Николай Антов, Чикаго, Дисертационен труд, към Чикагския университет, Департамент „История", 2011 г. стр. 208, 245, 281, 285, 288, 289.)

Ето какво пише Анание Явашов[14] в своя знаменателен труд „Разград и неговото археологическо и историческо минало" на стр. 79: „…За превземането на града Разград от турците се съобщава още и в турската история Таджут Таварихъ, писана в 1587 г. от турския историк Садеддин Ефенди, който установява, че градът е бил превзет от тогавашния велик везир Али-паша Чандарлъоглу, който е превземал градовете в България. Командващият негов авангард Яхши-бей с 5000 войника, като превзел през 790 г. по турски (около 1388 г.) Провадия, след това се отправил за „Аладжа Хисар" – сегашния Разград (не е доказано, че това е селището Разград).

В книгата Turque (par. M. J. M. Jonnanin et par M. Jules van Gaver – Paris, 1840) е казано, че Яхши бей, син на Тимурташ, като превзел с атака Провадия (старата Probaton), се отправил към Али-паша, който обсаждал Никополис, дето бил се оттеглил Шишман и бил принуден да иска примирие. Условието на примирието било, царят на българите да предаде град Силистра и да плаща данък –

tribut. Освен това Али-паша, като е имал голям брой пленници, предложил на Шишмана да направят сменване срещу предаването на крепостта (Tchete-Hezar (Mille Tentes) сегашният Hezargrad или Razgrad. Обаче Шишман не искал да изпълнява условията на договора с Мурада и продължил да укрепява Силистра и Никополис. Тогава Али паша напада и с атака превзема крепостта.

Така някогашният Разград катастрофално е загинал от нападателите и по всяка вероятност населението е било изклано, а спасеното се е разпръснало и потурчило, тъй като заробването и потурчването се е извършвало в едно и също време. Това се потвърдява от договора сключен между султан Баязид I и влашкият воевода Мирчо, гдето се предвижда в т. 2-ра на Хатихумаюна, издаден по случая в Никопол на 1393 г. (по турски 795 месец ребьол – еввел), че християните, които са приели мохамедановата вяра, могат свободно да минават във Влашко и да се обръщат пак в християнство, без да бъдат преследвани и наказвани.

Освен това в Делиормана, старият Разград, както и крепостта са били съсипани и опожарени до основи, което се установява още и по това, че гдето и да се копае сега, навсякъде се разкрива разхвърлян строителен каменен материал и обгоряла пръст. Знае се, че градове, които са бивали превземани с нападение, почти напълно са били разорявани, а населението, малко и голямо, безмилостно изклано и заробвано. Църквите са били оскверняване и превръщани в джамии."

От посочените сведения по-горе става ясно, че Разград съществува като селище през всички исторически времена под различни имена. В днешно време (2016 г.) в областта на Разград живеят: българи (етнографски групи: капанци, хърцои, балканджии, добруджанци, тракийски българи, македонски българи, западнокрайненци от Босилеградско, банатски преселници, завърнали се единични семейства бесарабски българи и конфесията българомохамедани – помаци преселени през 1970 г. от Велинградско и Юндола); турци сунити, неортодоксални алиани, къзълбаши – бекташи и бабаи; конфесията уста миллет; татари; роми хорохане и дисикане; копанари, мечкадари и рудари говорещи архаичен влашки език).

БЕЛЕЖКИ

Бележка 1

Имената на Разград „...Абритус, Даусдава, Херазград, Азарград, Храсград, Хръсград, Радинград, Аладжа Хисар."

Бележка 2

„Повсть временных лет" – древен руски летопис, съставен в края на XII век от летописеца Нестор в Киевско-Печорския манастир. При написването ѝ са използвани някои византийски съчинения. Има известен легендарен елемент, особено в най-ранните известия за създаването на Киевска Русия.

ИНФОРМАТОРИ

Вейсал Али 59 г. от село Бисерци, Кубратска община, Разградска област (представител на конфесията – къзълбаши-бекташи)

Стоян Великов 83 г. от Разград, „Доброшката махала“ населена предимно с капанци (представител на етнографската група капанци)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Брънеков, Т.** Старите имена на градовете в България. Кратък речник. София, 1974, стр. 30. [**Branekov, T.** Starite imena na gradovete v Bulgaria. Kratak rechnik. Sofia, 1974, str. 30]

[2] **Бакшев, П. Богдан.** История на България (1667 г.). [**Bakshev, P. Bogdan.** Istoria na Bulgaria (1667 g.)]

[3] **Дзанев, Георги.** За произхода на името на град Разград. РИМ – Разград, Разград. 1994. [**Dzanev, Georgi.** Za proizhoda na imeto na grad Razgrad. RIM – Razgrad, Razgrad. 1994]

[4] **Л. Андрейчин** и колектив. Български тълковен речник. София: изд. „НиИ“, 1976, стр. 125 [**L. Andreychin** i kolektiv. Balgarski talkoven rechnik. Sofia: izd. "Nil", 1976, str. 125]

[5] **Нешри, Мехмед.** Огледало на света. София: изд. ОФ. 1984 [**Neshri, Mehmed.** Ogledalo na sveta. Sofia: izd. OF. 1984]

[6] **Стоянов, Тотко**, **Живка Михайлова, Красимир Миков, Мария Николаева, Даниела Стоянова.** Гетската столица в Сборяново. 20 години проучвания. Сборник. Издание на Исторически музей – Исперих. С.: Studio DADA, 2006, стр. 53. [**Stoyanov, Totko, Zhivka Mihaylova, Krasimir Mikov, Maria Nikolaeva, Daniela Stoyanova.** Getskata stolitsa v Sboryanovo. 20 godini prouchvania. Sbornik. Izdanie na Istoricheski muzey – Isperih. S.: Studio DADA, 2006, str. 53]

[7] **Михайлов, Георги.** Траките. София: Държавно военно издателство, 1972, стр. 298. [**Mihaylov, Georgi.** Trakite. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo, 1972, str. 298]

[8] Извори за българската история. Съставители: **П. Костадинова, Милен Куманов**. С.: Изд. „Отечество“, 1994, стр. 43 [Izvori za balgarskata istoria. Sastaviteli: **P. Kostadinova, Milen Kumanov.** S.: Izd. "Otechestvo", 1994, str. 43]

[9] **Гази-Барадж** тарихы, **Джагфар** тарихы. т.1. Оренбург, 1993, с. 27. [**Gazi-Baradzh** tarihy, **Dzhagfar** tarihy. t. 1. Orenburg, 1993, s. 27]

[10] **Климов, Е. В.** Монотеизм восточных славян. Вопросы истории. 2007, № 12. [**Klimov, E. V.** Monoteizm vostochnyh slavyan. Voprosy istorii. 2007, № 12]

[11] Сведения на Стоян Великов 83 г. от Разград, „Доброшката махала“ населена предимно с капанци (представител на етнографската група капанци).

[12] Сведения на Вейсал Али 59 г. от село Бисерци, Кубратска община, Разградска област (представител на конфесията – къзълбаши-бекташи).

[13] **Antov, Nikolay.** Imperial expansion, and conversion to islam i the islamic world's "Wild west": the formation of the muslim community in Ottoman Deliorman (N. E. Balkans). 15th–16th cc. Chicago Illinois. 2011

[14] **Явашов, А.** Разград и неговото археологическо и историческо минало. Част 1. Изд. Разградско читалище „Развитие“. София: Придворна печатница, 1930. стр. 79. [**Yavashov, A.** Razgrad i negovoto arheologichesko i istorichesko minalo. Chast 1. Izd. Razgradsko chitalishte "Razvitie". Sofia: Pridvorna pechatnitsa, 1930. str. 79]

МАТЕРИАЛИ ЗА ПРЕСЕЛНИЦИТЕ БЪЛГАРИ В ТОЗЛУКА (ГР. АНТОНОВО, ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ)

Мирослав Тошев

MATERIALI ZA PRESELNITSITE BALGARI V TOZLUKA (GR. ANTONOVO, TARGOVISHTKA OBLAST)

MATERIALS ABOUT THE TREKKERS – BULGARIAN INTO TOZLUK (ANTONOVO, TARGOVISHTE PROVINCE)

Miroslav Toshev

Abstract: *The proposed article is the beginning of a series of publications with materials about the Bulgarian trekkers in the suburbs of Tozluk. It contains detailed, nominal information about every trekker in Antonovo town from the end of XIX century and the beginning of XX century which name is written into the researched archived documents. The information is extracted from the Basic tax books (Register of the real estates) saved in the Territorial department of the State Archive in Targovishte and the Municipality archive in Antonovo town.*

Покрайнината Тозлук е разположена в полите на източния Предбалкан. Нейното минало е богато на събития, които все още не са добре проучени[1]

През време на османското владичество Тозлука е населен с мюсюлмани. По време на Руско-турската освободителна война и непосредствено след нея районът е обхванат от значителни миграционни процеси. Мюсюлманското население в по-голямата си част се изселва. На негово място идват заселници българи най-вече от Западните покрайнини, Кюстендилско, Трънско и по-малко от старопланинските селища – Еленско, Дряновско[2].

Целта на представената разработка е да постави началото на серия публикации, които да предоставят на читателите събраната подробна, поименна информация за новозаселилите се българи в Тозлука. Настоящата статия е посветена конкретно на заселниците в с. Яйла кьой, днес гр. Антоново. В наши дни той е административен център на община, която обхваща значителна част от „същинския“ Тозлук[3].

Информацията за преселниците българи бе извлечена от различни по вид документи съхранявани в Териториална дирекция „Държавен архив“ в гр. Търговище и в архива на община Антоново. Всички източници с обозначена сигнатура на фонд, опис и архивна единица се пазят в хранилищата на ТДДА – Търговище. Част от материалите са придобити при теренни проучвания в периода 2010–2011 г. Звукозаписите на анкетите се съхраняват във фонда на Исторически музей – Омуртаг.

Няколко имена са извлечени от РЕГИСТЪР за Записване издадените от Варненската търговско-индустриална камара Майсторски свидетелства на занаятчиите от района ѝ[4].

В изложението са посочени: селището, в което е роден преселника, имената му, както са отбелязани в документа, годината на раждане, ако е отбелязана и възрастта му при записването в документа, ако е отбелязана. В различните източници, лица с едни и същи имена са записани с различни рождени дати и навършени години. В тези случаи са посочени всички данни.

По спомени, първите преселници българи дошли в с. Яйла кьой, днес гр. Антоново, били братята Найден и Гюро Стоянови Мутафови, дядо Божил Георгиев – Комитата, братята Милан, Иван и Русин Стойкови – Кондрини, братята Димитър и Петър Савови Беркови, Димитър и Коста Колеви Стамболийски, дядо Янко Колев, Димитър Веселинов Панайотов, дядо Янко Георгиев, Димитър Георгиев, братя Манолови, братя Войнови. Най-старите родове са деда Ивановци, Ангелковци, Мутафчаньие, Божичаньие (СТП).

Преселници българи идват от следните селища:

Божица, Кюстендилско:
Владимир Сотиров р. 1888 г. на 41 г. (БожЕР-5, с. 102).
Денчо Ангелов на … (АнтЕР-1, с. 40).
Иванка Григорова р. 1878 г., на 51 г. (ШишЕР-17, с. 61-А).
Милан Стойков на 60 г. (АнтЕР-1, с. 57).
Петър Михайлов р. 1897 г. на 32 г. (БожЕР-5, с. 130).
Русин/Русим Стойков р. 1870 г., на 59 г. (ШишЕР-17, с. 133-А).
Стою Динчов Петров р. 1880 г., на 49 г. (ШишЕР-17, с. 148-А).
Бр. Стойкови на 60, 58 и 45 г. (АнтЕР-1, с. 16).

Божиловци (вер. мх. на с. Долна Мелна):
Райко Колев р. 1878 г., на 51 г. (ШишЕР-17, с. 138-А).

Босилеград:
Иван Енчев на 60 г. (АнтЕР-1, с. 48).

Горни Кортен (вер. Горни Коритен ?):
Григор Тасев на 35 г. (АнтЕР-1, с. 30).
Стоичко Янев … (ШишЕР-17, с. 143-А).

Горно уйно:
Боге Янков на 50 г. (АнтЕР-1, с. 14).
Велин Стойчев на 67 г. (АнтЕР-1, с. 25).
Георги Цеков р. 1870 г., на 59 г. (АнтЕР-1, с. 28), (ШишЕР-17, с. 41-А).
Георги Димитров на … (АнтЕР-1, с. 32).
Димитър Колев Стамболиев на 72 г. (АнтЕР-1, с. 38).
Иван Димитров р. 1861 г. на 69 г., пенсиониран свещеник (БожЕР-5, с. 259-Яст), на 48 г. (АнтЕР-1, с. 73), на 68 г. (ШишЕР-17, с. 152-А).
Захари Димитров на 55 г. (АнтЕР-1, с. 44).

Захари Д. Панагонов р. 1876 г., на 59 г. (ШишЕР-17, с. 54-А).
Кръстю Стоилков на 39 г. (АнтЕР-1, с. 54).
Мария Димитрова … (АнтЕР-1, с. 56).
Митра Спасева р. 10. XII. 1876 г., на 53 г. (ШишЕР-17, с. 86-А).
Петр Д. Панаиотов на … (АнтЕР-1, с. 69).
Пане Янков … (АнтЕР-1, с. 70).
Спас Ризов на 40 г. (АнтЕР-1, с. 72).
Бр. Д. Стамболиеви на 38, 35 и 25 г. (АнтЕР-1, с. 5).

Градево, Пиринско:
Дядо Павле (ЗЗ).

Грамаждано, Жилинска община:
Васка Бойкова р. 1878 г. (ф. 5 К, оп. 3, а.з. 7, л. 49 – ТДДА-Търговище).

Гръленово (вер. Гърляно ?):
Андон Георгиев … (ШишЕР-17, с. 9-А).

Дере:
Петко Николов Андонов р. 1898 г., на 31 г. (ШишЕР-17, с. 121-А).
Христо Деянов р. 1902, на 27 г. (ШишЕР-17, с. 168-А), р. 1886 г., на 43 г. (СемЕР-18, с. 222).

Долни Кортен, Босилеградско (вер. Долни Коритен ?):
Бр. Христо, Милан и Георги Иванчови … (АнтЕР-1, с. 6).
Георги Маноилов на 50 г. (АнтЕР-1, с. 34).
Димитър Георгиев на 70 г. (АнтЕР-1, с. 41).
Иван Войнов на 65 г. (АнтЕР-1, с. 45).
Кръстю Найденов на 21 г. (АнтЕР-1, с. 52), р. 1889 г., на 40 г. (ШишЕР-17, с. 71-А).
Манол Димитров р. 1870 г., на 59 г. (ШишЕР-17, с. 76-А).
Стоичко Петров Портарски р. 1869 г., на 63 г. (ШишЕР-17, с. 151-А).
Тасе Ников на 68 г. (АнтЕР-1, с. 75).

Долни Коржен (вер. Долни Коритен ?):
Васил Пейчев р. 1874 г., на 35 г. (ШишЕР-17, с. 21-А).

Долня кобила (вер. Долно Кобиле ?):
Заре Манов на 45 г. (ДевЕР-5 с. 53), (АнтЕР-1, с. 42).

Драгойчинци:
Андон Божилов р. 1873 г., на 56 г. (ШишЕР-17, с. 6-А).

Жедилово:
Ангел Цеков Митрев р. 1867 г., на 63 г. (ЯребЕР-13, л. 233-II).
Ангел Цеков Димитров р. 1875 г., на 54 г. (ШишЕР-17, с. 5-А).

Жилинци:
Никола Георгиев р. 1880 г., на 49 г. (ШишЕР-17, с. 118-А).

Злогош:
Илинка Николова … (ШишЕР-17, с. 65-А).

Кесарево:
Стойчо Атанасов р. 1894 г., на 35 г. – колар (ШишЕР-17, с. 150-А).

Кортен (?):
Бр. Христови и Иван Маноилов (АнтЕР-1, с. 10).
Димитър Войнов на 65 г. (АнтЕР-1, с. 36).
Никола Димитров р. 1877 г., на 52 г. (ШишЕР-17, с. 100-А).

Кюстендилско:
Стойне Димитров … (АнтЕР-1, с. 90).

Лисец, Кюстендилско:
Велко Игнатов на 59 г. (АнтЕР-1, с. 27).

„Македонец“:
Пеню Димитров … (АнтЕР-1, с. 93).

Македония:
Павли Стоичев на 50 г. (ЕревЕР-10, с. 91).

Назърица:
Никола Филипов Величков р. 20.11.1825 г., на 104 г. (ШишЕР-17, с. 109-А).

Пенкьовци:
Спиро Стоянов Господинов р. 1896 г., на 33 г. (ШишЕР-17, с. 157-А).

Побиен камък:
Георги Николов на 36 г. (АнтЕР-1, с. 33).

Полетинци:
Заре Петров на 55 г. (АнтЕР-1, с. 43).
Иван Станков р. 1860 г., на 69 г. (ШишЕР-17, с. 62-А), на 50 г. (АнтЕР-1, с. 50).

Ракавица, Раковица, Какавица (вер. Раковица):
Георги Ив. Петров на 27 г. (ГЗлатЕР-1 с. 7).

Руховци, Еленско:
Мария Ст. Еремиева на 40 г. (АнтЕР-1, с. 60).

Скаловица (?):
Георги Иванов Петров р. 1885 г., на 45 г. (ГЗ-ЕР, л. …), (ГЗлатЕР-2, с. 57).

Сушица (?):
Мите Николов р.1884 г., на 45 г. (ШишЕР-17, с. 87-А).
Таче / Тасе / Тане Николов р. 1880 г., на 49 г. (ШишЕР-17, с. 162-А).

Трехлино (вер. Трекляно ?):
Милан Величков р. 1888 г., на 41 г. (ШишЕР-17, с. 91-А).

Тръклина (вер. Трекляно ?):
Ранча Владимирова р. 1879 г., на 50 г. (ШишЕР-17, с. 132-А).

Царица:
Динчо Петров на 50 г. (АнтЕР-1, с. 39).
Никола Стоянов на 48 г. (АнтЕР-1, с. 64).
Найден Стоянов на 70 г. (АнтЕР-1, с. 67).

Шишковци:
Ангел Динов Здравков р. 1872 г. на 57 г. (ШишЕР-17, с. 83), (АнтЕР-1, с. 2), (ШишЕР-17, с. 4-А).

Чешминци, Чешлиньци, Чешлянци, Кюстендилско (вер. Чешлянци ?):
Александър Миленков р. 1880 г. на 49 г. (ДевЕР-3 с. 130), (ЕревЕР-19, с. 138), на 30 г. (АнтЕР-1, с. 3), (ШишЕР-17, с. 2-А).

Ябланица, Югославия (?):
Кръстю Смилков Филипов р. 1880 г. (РВтик, л. 102).

Янево околия Прищенска (вер. Прищина ?):
Никола Вицов Иоков (*името не може да се разчете с точност*) р. 1900 г. (РВтик, л. 66)

Списък на селища, от където идват преселници в гр. Антоново

При опита ни за локализиране на населените места, от където са дошли преселници в гр. Антоново бяха възприети следните основни принципи:

Селищата са определени по Списък на населените места в България, С., 1911 г., който указва границите на България от 1911 г., като целта бе да се приближим в максимална степен до времето и административното деление в нашата страна от периода на преселването.

За селищата в Македония, които тогава не са в границите на Царство България е ползван Мичев, Н., Речник на имената и статута на населените места в България 1878–2004 г., С., 2005 г.

За локализирането на някои населени места е използвана Уикипедия.

Когато конкретното наименованието се носи от 2 или 3 селища са посочени названията на всичките. В случай обаче, че селищните имена са 4 или повече остава неизяснено от къде са дошли преселниците, тъй като на практика реалното им локализиране става невъзможно.

Селищните имена означени с **(?)** не са точно определени или има съмнение в установяване на тяхното местоположение.

В текста са употребени следните съкращения:
обл – област.
общ – община.
ок – околия.
УП – уикипедия.

Божиловци, махала на с. Долна Мелна, общ. Трън, област Перник (УП).
Божица, Божичка общ., Кюстендилска ок., Западните покрайнини (Списък, 1911: 39).
Босилеград, гр., Западните покрайнини.
Горни Коритен, Изворска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Горно Уйно, Горноуйненска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Градево, общ. Симитли, Благоевградска обл. (Речник, 2005: 109).
Грамаждано, Жиленска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Гърляно, Преколнишка общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Дере, Арабларска общ., Поповска ок. (Списък, 1911: 126).
Дере, Градищенска общ., Шуменска ок. (Списък, 1911: 128).
Долни Коритен, Злогошка общ. Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Долно Кобиле, Треклянска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 41).
Драгойчинци, Драгойчинска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Жедилово, Преколнишка общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Жиленци, Жиленска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Злогош, Злогошка общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Кесарево, Кесаревска общ., Горнооряховска ок. (Списък, 1911: 108).
Лисец, Драгойчинска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Лисец, Лозненска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Назърица, Църнощишка общ, Кюстендилска ок., Западните покрайнини (Списък, 1911: 41).
Пенковци, Гъбенска общ., Севлиевска ок. (Списък, 1911: 118).
Пенкьовци, Пенкьовска общ., Трънска ок. (Списък, 1911: 85).
Побиен камък, Драгойчинска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Полетинци, Горноуйненска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Раковица, Раковишка общ., Кулска ок. (Списък, 1911: 26).
Руховци, Руховска общ., Еленска ок. (Списък, 1911: 115).
Трекляно, Треклянска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 41).
Царица, Драгойчинска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Чешлянци, Драгойчинска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 39).
Шишковци, Николичевска общ., Кюстендилска ок. (Списък, 1911: 40).
Шишковци, Яковска общ., Еленска околия. (Списък, 1911: 116).
Ябланица, Югославия (?).
Янево, околия Прищенска (вер. Прищина ?).

ИЗТОЧНИЦИ

Архивни източници

АнтЕР-1 – Основна данъчна книга за 1911–1934 г. – ф. 33 К, оп. 3, а. е. 1 – за гр. Антоново.

БожЕР-5 – Основна данъчна книга за 1929 г. – ф. 427 К, оп. 2, а. е. 5 – смесена за селата Ястребино и Божица.

БожЕР-5, с.… – Яст – Основна данъчна книга за 1929 г. – ф. 427 К, оп. 2, а. е. 5 – смесена за селата Ястребино и Божица.

ГЗ-ЕР – Основна данъчна книга за с. Горна Златица. Съхранява се в архива на община Антоново.

ГЗлатЕР-1 – Основна данъчна книга за 1911 г. – ф. 447 К, оп. 3, а. е. 1 – за с. Горна Златица.

ГЗлатЕР-2 – Основна данъчна книга за 1929 г. – ф. 447 К, оп. 3, а. е. 2 – смесена за селата Горна Златица, Долна Златица и Пиринец.

ДевЕР-3 – Основна данъчна книга за 1929 г. – ф. 5 К, оп. 4, а. е. 3 – смесена за селата Моравица, Девино и Горни Чобанкьой.

ДевЕР-5 – Основна данъчна книга за 1911 до към 1920 г. – ф. 490 К, оп. 1, а. е. 5 – за с. Девино.

ЕревЕР-10 – Основна данъчна книга 1919–1924 г. – ф. 33 К, оп. 3, а. е. 10 – за село Еревиш.

ЕревЕР-19 – Основна данъчна книга 1930–1934 г. – ф. 33 К, оп. 3, а. е. 19 – смесен за селата Еревиш и Черни бряг.

РВтик – Регистър за Записване издадените от Варненската търговско-индустриална камара майсторски свидетелства на занаятчиите от района ѝ.

СемЕР-18 – Основна данъчна книга за 1929–1934 г. – ф. 33 К, оп. 3, а. е. 18 – за село Семерци.

ШишЕР-17, с. … – А – Основна данъчна книга за 1929–1934 г. – ф. 33 К, оп. 3, а. е. 17 – смесена за гр. Антоново и с. Шишковица.

ЯребЕР-13 – Основна данъчна книга 1929 – до след 1934 г. – ф. 490 К, оп. 1, а. е. 13 – смесена за селата Длъжка поляна, Яребично, Стара речка, Халваджийско, М. Черковна, Дъбравица.

Звукозаписи

ЗЗ – анкети записани в пълния си текст с електронен фонограф:

Григор Савов Стоев, р. на 12.04.1923 г. в Яйля кьой, днес Антоново. Учил агрономство, агроном, стопански ръководител от околийски мащаб, кооперативен деец.

Милан Христов Костадинов, р. на 3.04.1936 г. в с. Ястребино. Образование висше агрономическо. Агроном в АПК-Антоново, кооперативен деец.

Звукозаписите се съхраняват във фонда на Исторически музей-Омуртаг

Студентски теренни проучвания

СТП – студентски теренни проучвания:

Иванова, Г. Курсова работа по езикознание за гр. Антоново, 1982 г.

Петров, Д. Кратки исторически сведения за миналото на гр. Антоново.

Петрова, М. Астронимия и зоонимия от гр. Антоново, 1979 г.

Янковска, Б. Сведения за историята на гр. Антоново, Омуртагска околия, Търговищки окръг, 1985 г.

Всички изброени студентски теренни проучвания се съхраняват в архива на Центъра по българска ономастика „Проф. Николай Ковачев“ при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“.

Литература

Речник, 2005 – Мичев, Н., Речник на имената и статута на населените места в България 1878–2004 г., С., 2005 г.

Списък, 1911 – Списък на населените места в България, С., 1911 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Памет за Тузлука. История и Култура. Сборник изследвания, В. Търново, 2005; Андреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутафова**. Извори за историята на град Омуртаг. Том 1. Османски документи VI–XVIII век. В. Търново, 2009. [Pamet za Tuzluka. Istoria i Kultura. Sbornik izsledvania, V. Tarnovo, 2005; **Andreev, St., M. Kalitsin, Kr. Mutafova.** Izovri za istoriyata na grad Omurtag. Tom 1. Osmanski dokumenti VI–XVIII vek. V. Tarnovo, 2009]

[2] **Мутафов, В.** Промени в поселищния и демографски облик на Омуртагския край в последната четвърт на XIX век. – В: *Сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура.* Варна, 1999, с. 263–278; **Любенова, Т.** По въпроса за демографското обвързване на Кюстендилския и Търговищкия край (1878–1960). – В: *Памет за Тузлука. История и Култура. Сборник изследвания*. В. Търново, 2005, с. 87–102. [**Mutafov, V.** Promeni v poselishtnia i demografski oblik na Omurtagskia kray v poslednata chetvart na XIX vek. – V: *Sb. Grad Omurtag i Omurtagskia kray – istoria i kultura.* Varna, 1999, s. 263–278; **Lyubenova, T.** Po vaprosa za demografskoto obvarzvane na Kyustendilskia i Targovishtkia kray (1878–1960). – V: *Pamet za Tuzluka. Istoria i Kultura. Sbornik izsledvania.* V. Tarnovo, 2005, s. 87–102]

[3] **Памет за Тузлука… цит. съч. с. 7 [Pamet za Tuzluka…, s. 7]**

[4] **Виж по-подробно Тошев, М.** Регистър за Записване издадените от Варненската търговско-индустриална камара майсторски свидетелства на занаятчиите от района ѝ, като извор за историята на занаятчийското производство в околиитеЕски Джумая (Търговище) и Осман пазар (Омуртаг)“. – В: Сб. Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще. Габрово. 2014, т. IX, с. 318–330. [**Toshev, M.** Registar za Zapisvane izdadenite ot Varnenskata targovsko industrialna kamara maystorski svidetelstva na zanayatchiite ot rayona i, kato izvor za istoriyata na zanayatchiyskoto proizvodstvo v okoliite Eski Dzhumaya (Targovishte) i Osman pazar (Omurtag)". – V: Sb. Narodnite zanayati – minalo, nastoyashte i badeshte. Gabrovo. 2014, t. IX, s. 318–330]

ИЗГРАЖДАНЕ НА ФОНДОХРАНИЛИЩЕ „ДЕЛИКАТНИ МАТЕРИАЛИ“ ЗА СЪХРАНЕНИЕ НА КОЛЕКЦИИ „ИКОНИ“, „ТЪКАНИ“, „СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ“ И „ОРЪЖИЕ“

Мариана Стефанова

IZGRAZHDANE NA FONDOHRANILISHTE “DELIKATNI MATERIALI” ZA SAHRANENIE NA KOLEKTSII “IKONI”, “TAKANI”, “STAROPECHATNI KNIGI” I “ORAZHIE”

CONSTRUCTION OF DELICATE MATERIALS STORAGE FACILITY FOR PRESERVATION OF ICONS, WEAPONS, FABRICS AND INCUNABULA COLLECTIONS

Mariana Stefanova

Abstract: *The Regional Museum of History – Shumen was granted by the Site Preservation, Conservation and Museum Enhancement (SPCME) Program of the American Research Center in Sofia with the financial support of America for Bulgaria Foundation and the Field Museum, Chicago.*

The objective of the proposed project was to construct and equip a new storage facility following all requirements of the modern museology. This would lead to enhancement of the conditions for preservation of the materials in the various collections and this on its part – to maintenance of the cultural values for long periods of time and for the generations to come with educational, entertaining, and last but not least – economical purpose.

Регионалният исторически музей – Шумен спечели проект и беше финансиран по програмата за опазване на археологически обекти, реставрация на артефакти, развитие на музейните експозиции и инфраструктура на Американския научен център – София с подкрепата на Фондация „Америка за България“ и Музея „Фийлд“ – Чикаго.

Целта на предложения проект е да се изгради, обзаведе и оборудва ново фондохранилище отговарящо на изискванията на съвременната музеология, което би довело до подобряване условията за съхранение на посочените материали от различните колекции, а това от своя страна за запазването на културните ценности за дълъг период от време и за бъдещите поколения с образователна, развлекателна и не на последно място икономическа цел.

Регионалният исторически музей – Шумен (РИМ – Шумен) получи финансиране по Програмата за опазване на археологически обекти, реставрация на артефакти, развитие на музейните експозиции и инфраструктура на Амери-

канския научен център – София с подкрепата на Фондация „Америка за България“ и музея „Фийлд“ – Чикаго.

Начална дата на проекта: 1 август 2014 г.

Крайна дата на проекта: 30 декември 2015 г.

Целта на предложения проект е да се изгради, обзаведе и оборудва ново фондохранилище, отговарящо на изискванията на съвременната музеология, което би довело до подобряване условията за съхранение на посочените материали от различните колекции. Това от своя страна допринася за запазването на културните ценности за дълъг период от време и не на последно място подпомага образователната, развлекателната и финансовата дейност на музея.

Проектът „Изграждане на фондохранилище *Деликатни материали*“ е на обща стойност 38 000 долара, от които 30.402 53 (тридесет хиляди четиристотин и два и петдесет и три щ. д.) са предоставени от Фондация „Америка за България“.

Плануваните дейности са свързани с осигуряване на подходящи условия за съхранение на най-деликатните музейни колекции, отговарящи на изискванията на съвременната музеология. Оформен е работен кът, който улеснява работата на съответните специалисти и способства за провеждането на място на различни занятия със студенти и ученици.

Исторически музей – Шумен е основан през 1904 г. В момента той е един от малкото в България, поместени в специално построена за целта сграда. Първата експозиция в нея е открита на 28 ноември 1981 г., по време на честванията на 1300 годишнината от създаването на българската държава. Независимо, че сградата, в която се помещава музеят, е строена за тази цел, в нея не са предвидени помещения за фондохранилища, реставрационни ателиета и лаборатории. Това допълнително усложнява грижите и поддръжката на ценните сбирки. Този факт обоснова необходимостта от оборудване на специализирано фондохранилище, отговарящо на необходимите условия за съхранение на най-застрашените материали, притежание на РИМ – Шумен[1].

За запазването на музейните ценности и колекции е необходимо те да бъдат поставени в подходяща среда (температура, влажност, добра хигиена). Помещението бе приспособено след демонтиране на старата отоплителна система. В последствие по стените бе поставена изолация, подът – нивелиран и поставен ламинат. Боядисването се извърши на по-късен етап със специална антисептична боя, с цел предотвратяване появата на гъбични и плесенни образувания.

За да се постигнат горепосочените условия бе направено следното:

– Изолация на таван –положен е изолиращ материал – вата с дебелина 5 см, а под нея – гипсокартон. По този начин се постигна намаляване на загубата на топлина и леко намаляване височината на помещението за икономия на електроенергия, а също и естетически вид. Паралелно с изолационните дейности по тавана бе монтирана вентилационната система.
– Осветление на хранилището – тъй като достъпът на естествена светлина е ограничен, за по-добрата осветеност там се монтираха луминесцентни тела и настолни лампи за работа на специалистите.

На следващ етап започна поставянето на климатичната система, състояща се от два броя климатици и два броя влагоуловители, за поддържане на необходимите температура и влажност.

Вътрешното оборудване и обзавеждане е съобразено със спецификата на всички културни ценности, които бяха поетапно преместени в новото хранилище.

Колекция „Тъкани“

Една от най-богатите колекции на РИМ – Шумен е „Български традиционни костюми и тъкани“. Началото и е поставено преди повече от 80 години. Съдържа автентично традиционно облекло, бродерии и тъкани от различни етнографски региони на страната – северняшки, добруджански, шопски, македонски и тракийски. Те разкриват разнообразието и особеностите на носиите в съответните региони и същевременно подчертават общите характеристики на българските традиционни костюми. Автентичните дрехи, както и бродериите и тъканите, които спадат към тях, със своите оригинални украси и цветове са уникални културни и исторически паметници.

Значително място заема и колекцията от градски костюми от края на XIX – началото на XX в., която илюстрира промените в традиционното облекло, настъпили в резултат на проникването на европейско влияние в бита на населението на Шумен.

Внушителна е и колекцията от чипровски и котленски килими. По-голямата част от тях са принадлежали на заможни и видни шуменски фамилии, основно фабриканти, лекари и търговци. Ръчно тъканите материи, изработени от лен, коноп, вълна и памук, показват художествените умения и сръчност на българската жена. Те разкриват трудовия и празничния живот на населението от Шуменски регион.

Етнографската колекция от „Български традиционни костюми и тъкани“ на РИМ – Шумен е една от най-богатите в България и включва повече от 8000 фондови единици. Те са датирани към 20-те – 30-те години на XIX – началото на XX в.

За подреждането на колекция „Тъкани“ във фондохранилището се спряхме на метални стелажи – леки, издръжливи и модулни. На определени места бяха монтирани чекмеджета, поставени контейнери и касети за накити. Стелажната система е с трайно покритие, което придава характерен естетически вид, съчетан с дълготрайни експлоатационни качества.

Колекция „Икони“

Иконите от периода на Българското възраждане са средство за съхраняване духа и историческата памет на българите по време на османското владичество. Като резултат от развитието на социално-икономическия, политическия и културния живот в края на XVIII и първата половина на XIX в. се появяват

много иконописци, които получават правото да зографисат църкви и манастири, спазвайки каноните.

Музеят в град Шумен съхранява богата колекция от икони, църковна утвар и богослужебни книги, комплектувана в продължение на повече от сто години. Хронологическите граници на тази колекция започват с цветните фрески от IV в., украсявали византийската базилика край днешното с. Хан Крум (най-ранните християнски образи открити по българските земи), минават през иконите от Преславската рисувана керамика и стигат до творбите на едни от най-известните български зографи на XIX в.

Най-голям дял в тази колекция (над 160 на брой) заемат възрожденските икони. Особено внимание сред тях заслужават иконите, рисувани от двамата шуменски зографи – Никола Василев и Васил Хр. Беделев[2]. За първия се знае, че е роден в Шумен през 1834 г. и е учил живопис в Македония и Гърция. Зографисвал е църкви в Шуменско, Варненско, Сливенско и в Добруджа. Голяма част от запазените до днес творби на зографа – царските икони „Св. Богородица с Младенеца“, „Исус Христос“, „Св. Димитър“, „Св. Николай Чудотворец“ и т. н., трите негови автопортрета, както и личните му пособия за приготвяне на бои, са в колекцията на Регионалния исторически музей в Шумен.

От запазените няколко икони, носещи подписа и на двамата е ясно, че за известно време Никола Василев и Васил Хр. Беделев работят заедно. Проф. Т. Тотев е първият, който публикува библиографски материали и спомени за двамата иконописци и казва, че те са били даровити и добре образовани, последователи на гръцката и македонската иконографски школи[3]. Уникална за иконописната традиция е иконата „Кръщение Господне“, рисувана върху лицевата част на череп от рибата сом. Иконата е датирана в 1830 г. и е дело на тревненския зограф Костадин Витанов.

Колекцията включва както подписани, така и неподписани творби. Върху подписаните се четат още имената на зограф Йонко поп Димитров, Анастас Зограф, хаджи Анагност и др. Три спасени от унищожаване проскинитария с тревненска дърворезба и икони на Н. Василев и хаджи Анагност; щампи от XVIII и XIX век от Светогорските манастири „Ватопед“ и „Св. Георги“, от Рилския манастир, примитиви от домашни иконостаси; руски икони с много богат обков и нагръдни иконки, донесени по българските земи от руските войски по време на войните им с турците са само част от богатата колекция.

За колекция „Икони“ бе закупена и монтирана стелажна система за съхраняване на рамкирани картини и икони, състояща се от четири подвижни вертикални рамки и прилежаща към нея конструкция.

Колекции „Старопечатни книги“ и „Ръкописи“

Колекцията от старопечатни книги на РИМ – Шумен се състои от повече от 1300 емблематични и ценни образци от музейната книгохранителница. Сбирката от книги, печатани между 1519 г. и 1878 г. надхвърля 1200 екземпляра. Наборът от османски ръкописи и печатни произведения е събран през

60-те и 70-те години на XX в. Внушителна е и колекцията от славянски ръкописи, повечето от които на български език. Хронологичната рамка е XIV–XIX в.

За колекция „Старопечатни книги“ бе изработена конфигурация с метални рамки, а плотовете и гърбовете от ПДЧ плоскости. Против запрашване поставихме завеси на магнитна основа.

Колекция „Оръжие“

Във фондовете на РИМ – Шумен се съхранява богата колекция от хладно и огнестрелно оръжие, обхващаща всички периоди на използването му.

Събирането ѝ започва още със създаването на музея през 1904 г. и все още продължава. Колекцията съдържа огнестрелно оръжие от XVIII до средата на XX в. Общият брой на фондовите единици в колекцията е 150 – пушки, карабини, револвери, пистолети и картечни пистолети.

Във фондовете присъстват уникални образци кремъчно и капсулно оръжие – шишанета, бойлии, пистолети, произведени преди 200–300 години. Поради възрастта и качеството на материалите, използвани за изработката им, съхранението и поддръжката им са специфични и трудни. Имайки пред вид, че това са оръжия от националноосвободителните борби на българския народ, запазването им е от изключителна важност.

Във фондовете се пазят и образци от войните за национално освобождение и обединение: Руско-турската, Балканските и двете световни войни[4].

Сред най-интересните екземпляри са кремъчна ловна пушка, двуцевна, от оръжейниците на Версай и много цевен пистолет Мариет – междинно звено между капсулния пистолет и револвера.

Две трети от оръжието, което е притежание на РИМ – Шумен, експонирахме в реновираната зала на експозицията.

Останалата по-малка част е подредена в специално приготвени за тази цел пирамиди в новото фондохранилище.

Неразделна част от проекта ни бе така наречения „Кът на дарителя“, Мобилната изложба „Вяра и сила“ и издаването на брошура отразяваща цялостната ни дейност по проекта.

„Кът на дарителя“

Голяма част от материалите постъпват в музея под формата на дарение от частни лица. В този кът ще излагаме най-ценните фондови единици (постъпили от дарения), като по този начин се отдава значимост на музейните дарители. Практиката във водещите световни музеи е да се показват експонати дарени от граждани, като по този начин те са запознати с условията на съхранение на подарените вещи (Шотландия, Скандинавските държави). Това би довело до засилен интерес към дарителството и увеличаване на музейния фонд с материали, които в условията на финансова недостатъчност е трудно или почти невъзможно да бъдат попълвани с нови и ценни експонати. Развивайки тази

мисъл достигаме и до потенциалните туристи и икономическата полза от дарители, дарения, функционални фондове и респективно създаване на нови музейни туристически продукти.

Мобилна изложба „Вяра и сила“

Предложената изложба се състои от веществени материали и информационни табла. В първата част са експонати, свързани с християнското изкуство – икони, щампи църковна утвар, богослужебни книги. При подготовката на изложбата бяха реставрирани определен брой икони, изографисани от шуменски иконописци. За втората част е подбрано оръжие от периода на Българското възраждане. Музеят ни притежава уникални кремъчни и капсулни оръжия, украсени със седеф, инкрустирани със сребро. Те показват силата на българския дух и усета за изящество. Една част от тях са и местно производство, което за нас е от особено значение, защото показват творческия заряд на занаятчиите от региона. Освен това и пряко кореспондира с една от целите на музеите в днешно време – да се впишат във все по-нарастващата роля на културния туризъм.

Във времена на тежка икономическа, социална и културна криза религията е упованието, от която хората имат нужда. Оръжието е част от изложбата не като контрапункт на вярата, а в ролята на произведение на изкуството. Въпреки своето предназначение, те са ювелирни изделия, олицетворяващи силата на естетиката и изяществото и стремежа на майстора да вложи уменията си и да създава красиви предмети. Темите на мобилната изложба имат и друга цел – да покажат как българите са оцелели във времето, а именно със силата на вярата и оръжието.

Издаването на информационна брошура-каталог е важна част от популяризирането на проекта. Целите, които преследвахме са споделяне на опита на РИМ – Шумен в изграждането на модерно фондохранилище и реклама на културно-историческото наследство на региона, с цел увеличаване на туристическия поток, който, въпреки че е голям не е достигнал нивата, подобаващи за област с огромен потенциал като исторически забележителности.

Със завършване на дейностите по проекта се подобри енергийната ефективност, а също така и може да се очаква намаляване и на месечните разходи по осигуряване на необходимите условия за съхранение на колекциите в помещението (температура и влажност). Консервирани, реставрирани и поставени в подходящи условия на съхранение, материалите от фондовете няма да имат нужда от почти ежегодно третиране за опазване, а е ясно, че подобни действия също се извършват с финансови средства и то не малки.

С осигуряването на тези параметри се предотврати развитието на плесени и гъбички, както и избиването на ръжда по повърхностите на експонатите и се ограничиха факторите, въздействащи по пагубен начин на състоянието им. Така те запазват своята висока културна и историческа стойност и задържат своето добро състояние за по-дълго време. А това са функциите на музея – да

събира, съхранява, проучва, експонира и стимулира съзнанието по опазване на паметниците от нашето минало. Всичко това е и в полза на местното население, особено за младите жители на града, които във време на глобализация все повече се отдалечават от корените си. Културните институции като РИМ – Шумен имат задачата да поддържат историческата памет на населението, а без добре поддържани и запазени артефакти това е почти невъзможно.

В последните години уредниците в РИМ – Шумен развиват много широка дейност по уреждане на нови изложби – организират се много гостуващи в други музеи, често се уреждат и временни в нашия музей, тъй като площта на постоянната експозиция е ограничена, а броят на качествените материали с експозиционна стойност във фондовете се увеличава непрекъснато. Износът на подобни изложби е начин за запознаване на останалите региони от страната с богатото културно минало на града, реклама на региона, а това от своя страна би довело и до по-висок туристопоток в залите на РИМ – Шумен и въпреки че музеите не са комерсиални организации, съвременното състояние на икономиката задължава да се мисли и за увеличаване на собствените приходи.

Музейните хранилища, вече подобрени и оборудвани, станаха естественото място за провеждане на часове и лекции с ученици и студенти. В Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“ и училищата в града се провеждат занятия по обща история, музейно дело, краезнание, реставрация и консервация, пред учащите се представят дейностите по инвентиране, картотекиране, архивистика и дигитализиране на музейните фондове. Наличието на обособена кабинетна част благоприятства организирането на подобни часове, тъй като до момента те се провеждат в лекционната зала на музея поради липса на по-подходящо място. Фондохранилището е удобно място, защото освен теоретично, учениците и студентите наблюдават и практическата работа на музейните специалисти. Освен по този начин (чрез обучение), посрещайки младите хора не само в експозициите, но и в работните ателиета и фондове, те се запознават изцяло с характера на музейната функция, което е от изключителна важност, защото младите днес, утре ще бъдат родители, които ще възпитат у своите деца същите тези ценности по опазване и оценяване на културно-историческото наследство.

Музейните фондохранилища пазят семейните ценности на много шуменци. Често се случва техни родственици да идват тук, за да направят справка, да потърсят архивни данни или просто да се убедят, че музеят полага добри грижи за техните реликви. Този процес се улеснява от къта на дарителя, където се виждат в действителност грижите, които се полагат за даренията и е предпоставка за увеличаване на дарителските акции не само от шуменски граждани.

Реализираната мобилна изложба популяризира богатата колекция на музея и дейността, която той разгръща. Тя ще бъде предложена за гостуване както в другите музеи в страната, така и в училища, читалища и други културни центрове.

Проектът си постави и друга цел, а именно да е началото на поетапно ремонтиране на всички фондови помещения. Преместването на посочените ко-

лекции в среда без отрицателни влияния отвори фронт за работа и оборудване на други фондохранилища, които са с по-малка площ и не изискват финансовите параметри посочени за реализацията на настоящия проект и са във финансовите възможности на РИМ – Шумен.

С това постигаме дълготраен ефект на устойчивост и дългосрочно опазване на ценностите на институцията и гарантираме качественото им представяне пред посетителска публика, учащи, изучаващи посочените по-горе дисциплини и не на последно място учени занимаващи се с конкретни теми от описаните в проекта колекции.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кадийски, Цв.** Климатизиране въздуха в музейните сгради. – В: *Известия на НИМ*. С., 1976 г. [**Kadiyski, Tsv.** Klimatizirane vazduha v muzeynite sgradi. – V: *Izvestia na NIM*. S., 1976 g.]

[2] **Тотев, Т.** Двама шуменски зографи отпреди Освобождението (Васил Хр. Беделев и Никола Василев). – В: *Шумен и Шуменско: Изследвания, съобщения, документи и материали.* Кн. 3. Шумен. 1971, с. 89–96. [**Totev, T.** Dvama shumenski zografi otpredi Osvobozhdenieto (Vasil Hr. Bedelev i Nikola Vasilev). – V: *Shumen i Shumensko: Izsledvania, saobshtenia, dokumenti i materiali*. Kn. 3. Shumen. 1971, s. 89–96]

[3] **Тотев, Т.** Кратки сведения за шуменския зограф Никола Василев и някои негови икони. – В: *200 години Свети Райко Шуменски*. Юбилеен сборник. Шумен. 2002, с. 108–114. [**Totev, T.** Kratki svedenia za shumenskia zograf Nikola Vasilev i nyakoi negovi ikoni. – V: *200 godini Sveti Rayko Shumenski*. Yubileen sbornik. Shumen. 2002, s. 108–114]

[4] Каталог на оръжията от Руско-Турската война 1877–1878. София. 2005. [Katalog na orazhiyata ot Rusko-Turskata voyna 1877–1878. Sofia. 2005]

МЕТАМОРФОЗИ – В ТЪРСЕНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Десислава Вутова

METAMORFOZI – V TARSENE NA EVROPEYSKATA IDENTICHNOST

METAMORPHOSIS – SEARCHING FOR THE EUROPEAN IDENTITY

Desislava Vutova

Abstract: *The present report introduces two interesting projects, developed and carried out in Romania – Metamorphosis and Youth and Museums. They are elaborated by two active UNESCO organizations – Elite Art Club and Alumnus Club. The article traces back the participation of the Crafts Museum in Troyan in the first edition of Metamorphosis in 2009 and in the seventh, held in 2015 in Bucharest. The Bulgarian partnership in the Youth and Museums project is also revealed, as well as the key activities of this project.*

Настоящата статия представя два интересни проекта, които са разработени и се осъществяват в Румъния – „Метаморфози“ и „Младежта и музеите“. Те са дело на два активни клуба към световната организация на ЮНЕСКО – Елит Арт клуб и Алумнус клуб. Статията проследява участието на Музея на занаятите в Троян в първото издание на „Метаморфози“ през 2009 г. и в седмото, провело се през 2015 г. в Букурещ. Място е отделено и на българското участие в проекта „Младежта и музеите“, както и на основните моменти от същността на този проект.

Проектът „Метаморфози“ е разработен и се осъществява в Румъния. Той има седем издания. През 2009 г. в Синая млади хора от няколко европейски страни се опитват да дефинират европейската идентичност и да си представят как биха могли да я изразят чрез средствата на един музей. Отличните резултати от първата сесия стават предпоставка за второ издание на проекта през 2010 г. В него цел е да се дефинира и изрази идентичността на европейската жена чрез спектакъл (сценарий, облекла, музика, изпълнение). Следваща сесия се състои в Букурещ през 2011 г. Идеята е младите хора да онагледят представите си за европейския град чрез филм, изработен от самите тях (сценарий, интерпретация, режисура и пр.). Четвъртата среща през 2012 г. се организира и е разработена около концепцията за европейската мултиетническа идентичност, тъй като в Румъния има над 20 етнически малцинства, разпознати и предста-

вени в социалния, политическия и културен живот. През 2012 г. Метаморфози IV представя „Живот, посветен на ЮНЕСКО", с церемония по награждаване с плакети на хора, които са част от Генералната асамблея на Европейската федерация на клубове, центрове и асоциации за ЮНЕСКО. През октомври 2013 г. Метаморфози V се състои в Брашов под формата на лагер за Интеретнически традиции. През следващата година, във връзка с темата за идентичността на европейския град, се провежда изследване от млади хора на тема „Преоткриване на Букурещ". Резултатите са събрани в изложба и книга. Седмото издание през 2015 г. трябва да даде дефиниция на европейската кулинарна идентичност.

Първото издание, което се провежда от 20 до 27 юли 2009 г. в гр. Синая, Румъния под надслов „Метаморфози – проект за изграждане на музей на европейската идентичност" включва и българско участие. Проектът се организира от Алумнус клуб – неправителствена организация, финансирана от ЮНЕСКО. Президент е Даниела Попеску, а в екипа са още Михаела Варга – вицепрезидент и Аделина Попеску – генерален секретар. Начинанието се провежда под егидата на ЮНЕСКО – Париж. Участници в уъркшопа са представители на седем страни от Централна и Източна Европа – Италия, Кипър, Гърция, България, Сърбия, Румъния, Молдова.

Особено силно бе присъствието на членове на световната организация. Представител на ЮНЕСКО – Париж и участник в разработването на проекта е Ана Думитреску. По това време тя е програмен специалист, работи в сектор „Култура" и отговаря за музеите в Източна Европа и Латинска Америка.

Домакин на проекта е Даниела Попеску – генерален секретар на румънската Национална комисия за ЮНЕСКО. Тя е и представител на Световната федерация от асоциации, центрове и клубове за ЮНЕСКО. Ръководител е на Алумнус клуб – Букурещ. В Румъния работи смесена парламентарна комисия за ЮНЕСКО. В нея участват депутати от двете камари на парламента. Функционирането ѝ означава постоянна възможност за финансиране на румънски проекти и възможност паметниците на културата в Румъния да бъдат опазвани по най-добрия начин. В страната съществуват над 50 други клуба, свързани със световната организация.

В търсене на дефиниция за понятието европейска идентичност бяха разгледани няколко различни аспекта – идентичността и образованието в Европа, идентичността и православното християнство, както и идентичността през призмата на лингвистиката, театралното изкуство и архитектурата. Тези аспекти бяха представени чрез мултимедийни презентации, подготвени от всеки участник в работилницата. От българска страна бе представена постоянната експозиция на Музея на занаятите – Троян като пример за събирането, изучаването и експонирането на нашата идентичност, разгърната чрез занаятите. Като добра практика за оформяне на експозиционно пространство, събиране на експонати и финансиране бе представена и изложбата „Света Петка – небесната покровителка на град Троян"[1].

В хода на работилницата „Метаморфози" се състави листа с основните европейски ценности, които залегнаха в основата на концепцията за бъдещото

експозиционно пространство. По същото време група ученици от училищата в гр. Синая рисуваха по темата за европейската идентичност. Най-добрите идеи на децата, реализирани на белия лист, бяха отличени с диплом и награда.

В резултат на работилницата „Метаморфози“ бяха създадени три предложения за музей на европейската идентичност, наречени „Евроморфо“, „Европион“ (Обр. 1) и „Еврофлукс“ (Обр. 2).

Интерес представлява идеята „Еврофлукс“. Това е една криволичеща ос, оформена като тунел, чиято символична функция е да илюстрира изграждането и процесът на трансформация на европейската културна идентичност. Докато преминават през тунела, посетителите придобиват познания чрез серия от показани исторически моменти за формирането и развитието на Европа. Снимки, филми, звуци, монитори с информация и т. н. илюстрират историята на Европа и нейните ценности.

„Европион“ се състои от две главни части. Тръба с много извивки, изработена от дърво и стъкло и поредица от дървени рамки, прерязващи на места тръбата. Всяка от тези вертикални рамки показва типично изображение за една от 27-те страни-членки на Европейския съюз. В тръбата музика съпровожда посетителите докато разглеждат. Това пространство всъщност е общото звено между всички рамки, т. е. свързващ елемент за отделните идентичности в една инсталация, като символ на общата европейска идентичност.

Идеите бяха реализирани във виртуални проекти. Те са представени на финансиращата организация – ЮНЕСКО – Париж.

В началото на месец октомври 2015 г. в Букурещ се състоя седмото издание на проекта „Метаморфози“ на тема „Европейската кулинарна идентичност“, отново с участие от Музея на занаятите. Млади хора от Армения, Беларус, България, Кипър, Франция, Гърция, Италия, Молдова, Полша, Португалия, Румъния, Русия, Сърбия, Турция, Украйна представиха характерни за техните страни ястия и напитки.

Изискване на организаторите бе поне една от рецептите да бъде стара (на 100 и повече години) и да е свързана с интересна история. Всеки представи и характерната за неговата страна или регион носия. В дните на проекта всички заедно приготвяхме нашите рецепти. Резултат от кулинарните пътешествия из Европа е книга с рецепти. (Обр. 3)

Музеят на занаятите участва в това издание с три рецепти. Беше представено проучването за сватбарското жито като характерен местен специалитет. Работата по изследване на технологията за неговото приготвяне е на Елеонора Авджиева. През 2007 г. Национален фонд „Култура“ финансира издаването на това проучване на диск. Филмът е заснет в с. Шипково. Също така беше разказана историята на троянската манастирска сливова ракия с билки – буреновка.

Ето някои от най-запомнящите се истории за ястия на други участници в проекта:

Армения: Бурум. Популярно арменско предястие. Най-важната съставка е лаваш. Лаваш е вид стар арменски хляб, включен в представителния списъка

на ЮНЕСКО за нематериално културно наследство на човечеството. Най-ранните писмени извори за лаваш са от XII век. Бурум се приготвя с различна плънка, в зависимост от сезона. (Обр. 4)

Беларус: Верешчака. Традиционно ястие от средата на XVIII в. в Беларус. Първоначално било познато като една от вариациите на мачанка – сос с месо за палачинки. Рецептата за верешчака е измислена от царския майстор-готвач Верешчака. Ястието добива популярност през XIX в. Верешчака е емблема на традиционната беларуска кухня. Рецептата има много регионални варианти.

Полша: Бигос. Много известно ястие, често сервирано на ловците след лов. Полската епична поема „Пан Тадеуш" на Адам Мицкевич съдържа красиво поетично описание на това ястие, което консумирали членовете на аристокрацията след лов. То е ароматно, апетитно и изискано.

Русия: Блини. Традиционни руски палачинки в различни големини. В стари времена блините били храна в част от езическите ритуали. Заради кръглата си форма били символ на слънцето. След раждане жените получавали блини като символа на живота. Руската аристокрация пренесла блините във Франция и там те станали много популярни. Френската версия се сервира като предястие с крема сирене и хайвер.

Екипът разработил проекта „Метаморфози" е част и от друг интересен проект „Младежта и музеите". Той е резултат от работата на друга неправителствена организация, Елит Арт клуб за ЮНЕСКО, в която участват същите специалисти. Елит Арт клуб за ЮНЕСКО е активен член на Румънската федерация на клубове, центрове и асоциации за ЮНЕСКО.

Членовете на екипа са Даниела Попеску (директор), Бианка Тудор (ръководител), Аделина Попеску (координатор-набиране на средства) и Константин Адриан Григоре (координатор). Организацията насърчава румънското съвременно изкуство и културни събития.

Проектът „Младежта и музеите" е включен в плана за действие за 2009 г. на Световната федерация на клубове, центрове и сдружения за ЮНЕСКО, както и на Европейската федерация на клубове, центрове и сдружения за ЮНЕСКО. Част от проекта е европейската конференция за образованието на младежта в музеите, провела се от 14 до 17 май 2009 г. в Националния музей на селото в Букурещ, под егидата на ЮНЕСКО – Париж. Това е среща между представители на ЮНЕСКО – Париж, на европейски музеи и галерии и на Европейската федерация на клубове, центрове и асоциации за ЮНЕСКО.

Какво трябва да направят музеите, за да задържат вниманието на младото европейско поколение? С какви средства могат музеите да привлекат повече младата аудитория и как могат да запазят интереса на тази аудитория? До каква степен трябва високите технологии да проникват в дейността на музея? Как образователните програми в музеите насърчават младата публика? По какъв начин може съответните програми да повлияят на начина на живот на младежта, да обогатят знанията ѝ и стимулират въображението и творчеството ѝ? В какво се е превърнал музеят днес и как ще изглежда музеят в бъдеще? Проектът „Младежта и музеите" е фокусиран към тези ключови въпроси, свързани

с културното образование на младите хора в музеите и търси множеството възможни отговори.

През 2010 г., от 1 до 4 юли в Букурещ се състои втората конференция „Младежта и музеите“. Българското участие в нея е на Росица Бинева, с тема „Участието на младите хора в съхраняването на нематериалното културно наследство. Опитът на АЕК „Етър“ – Габрово“.

През следващата година домакин на конференцията е музеят в Котрочени. Тя е под надслов „Младежта и музеите – Метаморфози III“. Темата: „Как културната идентичност може да бъде изразена в музей?“.

От 27.06 до 01.07.2012 г. музеят в Голещи е мястото на четвъртата конференция. С тема „Обучителни програми за младите хора в музея на открито Етър – Габрово, България“ отново участва Росица Бинева[2].

Проектът „Метаморфози“ е отворен към нови възможности за събиране на младите хора около интересни идеи. Вероятно изданията му ще продължат, защото румънските клубове към ЮНЕСКО са много активни. Надяваме се в него да продължи и българското участие.

БЕЛЕЖКИ

[1] За участието ми в този проект дължа огромна благодарност на д-р Екатерина Цекова, директор на Националния политехнически музей в София, която осъществи връзка между Музея на занаятите и организаторите на проекта от Алумнус клуб. Изискването на организаторите беше участникът да работи в музей и да говори свободно румънски и английски език.

[2] Темата е публикувана в Muzeul Golesti-Arges, MUSEUM, Studii si comunicari, XII, 2013, p. 66–72.

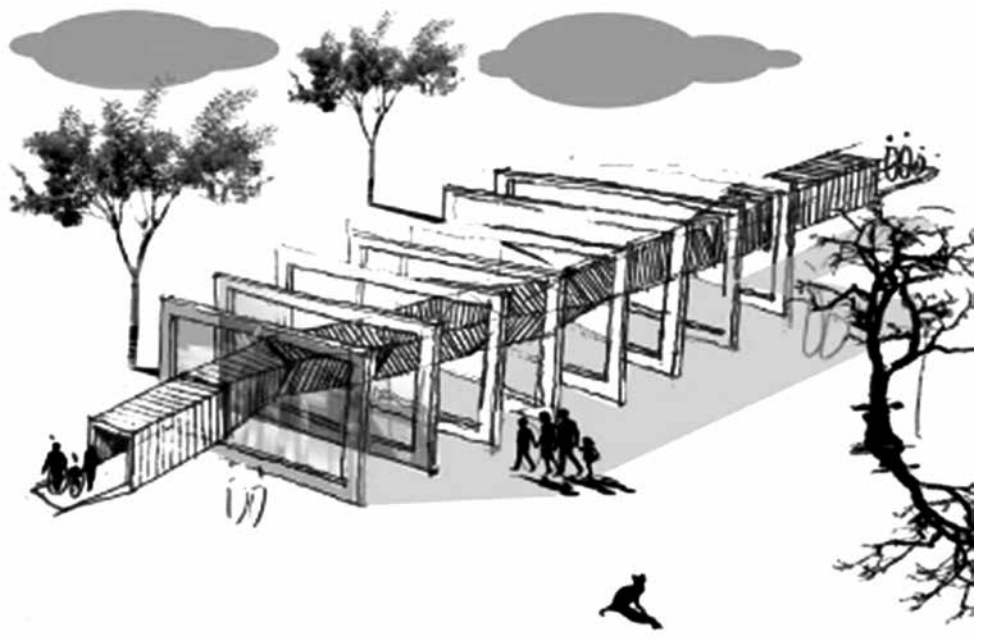

Обр. 1.

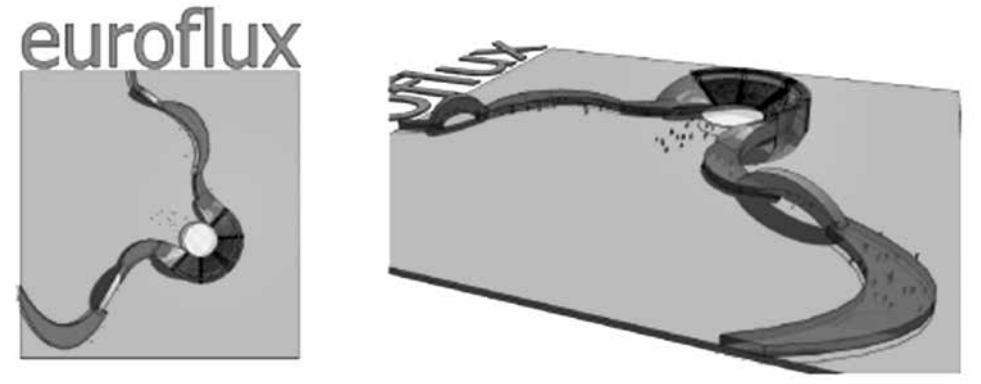

Обр. 2.

Обр. 3.

Обр. 4.

МУЗЕЯТ НА БЕЛОМОРЦИТЕ В С. СВЕТЛЕН, ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ

Диана Събева

MUZEYAT NA BELOMORTSITE V S. SVETLEN, TARGOVISHTKA OBLAST

THE MUSEUM OF THE AEGEAN MIGRANTS IN SVETLEN, TARGOVISHTE PROVINCE

Diana Sabeva

Abstract: *The village of Svetlen is situated 5 km to the southeast of Popovo. Aegean migrants from the Odrin Vilayet settled there after the Russo-Turkish War from 1877–1878.*

In 1975 the idea of establishing an ethnographic museum was announced and it was opened in September 1979 during the official celebrations of the 100th anniversary of the settlement of the Bulgarians from Western (Aegean) Thrace in Svetlen. The traditional way of life, folk customs and typical occupations are presented there. In 2015 the management of the house is devolved to the Municipal Museum of History in Popovo.

The overhaul of the house is forthcoming. Founding a new exhibition, the museum in Popovo aims at preserving the memory of the tragic fate of the migrants and at attracting visitors there again.

Село Светлен се намира на 5 км югоизточно от гр. Попово. Заселено е с беломорци от Одринския вилает, които се преселват след Руско-турската война от 1877–1878 г.

През 1975 г. е огласена идеята за създаването на етнографски музей. Общинският съвет на селото откупува къщата на Ангел и Станка Търлови, в центъра на селото. През месец септември 1979 г. при тържественото отбелязване на 100-годишният юбилей от заселването на село Светлен с българи от Беломорска Тракия музеят е открит. В него е представен характерният бит, обичаи и поминък на населението.

Етнографската къща през годините се е стопанисвала от НЧ „В. М. Гаршин". С решение на УС на Читалището № 103/21.07.2015 г. е решено прехвърлянето ѝ за стопанисване от Общинския исторически музей в Попово.

Предстои цялостен ремонт на къщата, подготвянето на нов експозиционен план, като се обогатят експонатите при частично запазване на съществуващата експозиция. Чрез създаване на новата експозиция, от музея в Попово целят да съхранят спомена за трагичната участ на бежанците и да привлекат отново посетители в него.

Село Светлен се намира на 5 км югоизточно от гр. Попово. Сведения за идването на беломорците в селото намираме в малката книжка „История по заселването на с. Аязлар с българи“[1] от Марчо х. Иванов, един родолюбец, който е имал грижата да събере достоверни сведения за тези събития. Марчо Хаджииванов е син на един от първите заселници в селото – Кара Иван Михов, впоследствие Хаджи Иван Михов – водач на първата група заселници от село Янюрен от Беломорска Тракия, изиграл основна роля за тяхното заселване в Аязлар (Светлен) [2]. „Първите заселници – българи на село Аязлар бяха от Одринския вилает – Димотишко, селата Янюрен и Кутруджа, които са разположени между голямото гръцко село Софлу – на запад 6 км от Янюрен и 12 км от Кутруджа… Янурен беше чисто българско село, броеше повече от 300 къщи. Кутруджа беше смесено с турци“ – пише Марчо Хаджииванов. През следващите години идват и нови заселници, които макар и от отделни села на Беломорието заживяват задружно, обединени от сходната си съдба, традиции, обичаи и диалект. Благодарение на голямото трудолюбие и предприемчивост на беломорците селото нараства бързо и се благоустроява. Строят се двукатни къщи, обществени сгради, църква, училище. Светленци се прославят със своята любов към знанието.

Идеята за музей се появява едва през 1975 г. огласена от учителя Ангел Касабов. Родолюбивата инициатива е подкрепена и от други местни родолюбци и се предприемат действия за създаване на Етнографски музей на беломорците. Подкрепа те получават и от селската управа и местното население, което успява да съхрани своя бит и култура, обичаи и облекло за поколенията. Об-

щинският съвет на селото предприема действия за откупуване на къщата на Ангел и Станка Търлови, която се намира в центъра на селото и е в близост до сградата на читалището. На собствениците е предоставена друга къща, в която да се настанят.

В Летописната книга на местното читалище, водена от учителката Атанаска Тодорова, четем:. „През месец септември 1979 г. бе тържествено отбелязан 100 годишният юбилей от заселването на село Светлен с българи от Беломорска Тракия.…. На 3 септември след обяд в салона на културния дом бе проведен симпозиум. След това бяха открити Музеят на революционното минало и Етнографска къща“[3]. Може да се предполага, че идеята за музея е част от общата програма, която е замислена за тези тържества.

В двете истории на селото, които излизат през следващите години, коментари и подробности около раждането на идеята и реализирането ѝ почти липсват. Груди Атанасов пише: „В съседство с културния дом се намира етнографският музей на селото, който представя характерния бит, обичаи и поминък на населението в миналото[4]. Другият историк на селото, Страхил Христов, в книгата си „Светлен. Минало и настояще“ пише: „В съседство на културния дом се намира Етнографския музей на селото, открит през 1980 г. Той е уреден в бившата къща на Ангел Търлев – типична за селото светленска беломорска къща от 20-те години на миналия век. В него са представени характерният бит, обичаи и поминък на селото в миналото. Всички експонати в музея – носии, черги, домакински предмети, селскостопански инвентар и други – са лични дарения от нашите съселяни. Могат да се видят личните ергенски и момински носии на много наши съселяни, сватбените – булчини и зетьови костюми и други. Голяма заслуга за събирането на експонатите и за уреждането на Етнографския музей има дългогодишният светленски учител Ангел Касабов“[5].

Според надписа, запазен на фасадата къщата, в която е уредена експозицията, тя е строена през 1928 г. Тя е двукатна и е изградена в характерната за беломорците тук архитектура, като е запазен нейният автентичен вид. На първия етаж има три стаи, в които се влиза от една в друга. Първата стая (кухнята) е с комин. Има изграден божак (огнище). Там е и пещта за печене на хляба и огнището за готвене. Стаята е постлана с рогозка, има синия (софра), на каквито са се хранели беломорците. Когато са посрещали гости, са сядали на големи възглавници (проскехал) пълни със слама или със сено. Когато се домакинства, синията и столовете се вдигали до стената, за да е свободна стаята. Втората стая е спалня за възрастните. Обзаведена с легло. Третата стая е така наречената работна стая на жената, където има всичко необходимо на жената, за да направи от вълната и памука платно. Тук са станът (разбой), хурката, чекръкът, сновилото за насноваване на основата, нищелките, магана, чепкалото за вълна. На втория етаж къщата също има три стаи, като двете са по-големи. Едната задължително беломорците отделяли за младото семейство. Обзаведена е с легло и люлка за бебето. В нея са показани три манекена облечени с автентични сватбени дрехи, за които се знае, че са дарение от д-р Антонов. С тях се били венчали

неговите родители[6]. Другата голяма стая е гостна. В нея са представени други три манекена облечени в беломорска празнична носия. На пода е подредена сватбена трапеза. Най-малката стая е обособена за килер, в който са сандъците с автентични тъкани. В средата на втория етаж, издаден напред е кьошкът или прустът, на който през летните дни е спяло цялото семейство.

Към къщата, от южна страна, има долепена постройка, състояща се от две стаи, които след превръщането на къщата в музей, дълги години са се ползвали за художествено ателие.

Частични ремонти на къщата са правени през 1980 г., но това не е нарушило автентичния ѝ вид.

Къщата разполага с малък двор. Голяма част от него е цветна градинка. В най-северната част има построен навес, под който е съхранен дареният селскостопански инвентар: два триора, каменен валяк за вършитба, резачка за люцерна, дикани, дървено рало, плуг и др.

Етнографският музей през годините е посещаван от гости на селото и потомци на беломорците, както и музейни работници, изследователи на беломорския фолклор, журналисти, видни личности, чуждестранни делегации – гости на общината и селото, ученици и трудови колективи. Музеят е използван и като декор при заснемане на беломорски обичаи и част от филма „Беломорска сватба". В музея се провеждат уроци по история и други училищни мероприятия, които имат за цел да бъде представен беломорският бит и фолклор.

В продължение на години Етнографската къща се стопанисва само от НЧ „В. М. Гаршин". С решение на УС на Читалището № 103/21.07.2015 г. е решено прехвърлянето ѝ за стопанисване от Общинския исторически музей в Попово. От музея предприемат действия по актуването ѝ като Общинска публична собственост и със Заповед на кмета на Община Попово е предадена на музея[7].

Материалите, с които е подредена експозицията, с малки изключения, са дарени от местното население. В инвентарната книга на Етнографския музей, водена от първия му уредник Ангел Касабов, са записани 189 инвентарни номера[8]. Закупени от читалището са 31 предмета, включително и шест манекена. За съжаление някои от дарените предмети са върнати (20 бр.) обратно на собствениците им. Поради липсата на специалист етнограф, използването на автентични материали при различни читалищни мероприятия и лошото стопанисване, през последните години част от предметите са увредени и похабени. При прехвърлянето на къщата, съхранените предмети и тъкани са предадени на ИМ-Попово с надлежен опис. Предстои извършването на идентификация и определянето кои от тях са ДКЦ.

Веднага след прехвърляне на собствеността е направен основен ремонт на покрива, който е финансиран от музея. Предстои вътрешен ремонт на къщата, обновяване на зелените площи в двора и подготвянето на нов експозиционен план като се обогатят експонатите при частично запазване на съществуващата експозиция. Чрез създаване на новата експозиция от музея в Попово целят да съхранят спомена за трагичната участ на бежанците и да се привлекат отново посетители в него.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Хадживанов, Марчо**. Заселването на с. Аязлар с българи. Попово: печ. „Просвета“, 1931. [**Hadzhiivanov, Marcho.** Zaselvaneto na s. Ayazlar s balgari. Popovo: pech. "Prosveta", 1931]

[2] **Христов, С**. Светлен. Минало и настояще. Варна, 2002, с. 34. [**Hristov, S.** Svetlen. Minalo i nastoyashte. Varna, 2002, s. 34]

[3] Летописна книга на читалище „Всеволод М. Гаршин“, съхранява се в Читалището. [Letopisna kniga na chitalishte "Vsevolod M. Garshin"]

[4] **Атанасов, Г.** Село Светлен. С., 1979, с. 89 [**Atanasov, G.** Selo Svetlen. S., 1979, s. 89]

[5] **Христов, С.** Светлен. Минало и настояще. Варна, 2002, с. 82. [**Hristov, S.** Svetlen. Minalo i nastoyashte. Varna, 2002, s. 82]

[6] По информация на Елисавета Стоева – бивш секретар на читалището.

[7] Заповед N 3-15-837/21.08.2015 г. на Кмета на Община Попово. Съхранява се в Научен архив на ИМ – Попово [Zapoved N 3-15-837/21.08.2015 g. na Kmeta na Obshtina Popovo. Nauchen arhiv IM – Popovo]

[8] Книгата се пази в читалище „Всеволод М. Гаршин“, копие има в ИМ – Попово. Съхранява се в Научен архив на ИМ – Попово. [Nauchen arhiv IM – Popovo]

ОПАЗВАНЕ НА ДЪРВЕНИТЕ МАТЕРИАЛИ В ХРАМ „СВЕТИ НИКОЛАЙ ЛЕТНИ“, С. ВЕЛИНО, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ

Галина Цекова

OPAZVANE NA DARVENITE MATERIALI V HRAM “SVETI NIKOLAY LETNI” S. VELINO, SHUMENSKA OBLAST

PRESERVATION OF WOOD ELEMENTS IN THE SAINT NICHOLAS OF MYRA CHURCH IN VELINO, SHUMEN PROVINCE

Galina Tsekova

Abstract: *The subject of the present report is the treatment of the wooden iconostasis of the Saint Nicholas of Myra Church in the village of Velino, Shumen Province.*

In addition to the traditional conservation methods for the treatment of the iconostasis some natural products, such as essential oils, were being used as well.

The reason for applying essential oils in wood treatment is the large number of surveys, conducted in the laboratory of the Agricultural Institute – Shumen, on infected organic materials from the collections of the Regional Museum of History – Shumen. The incorporated method that was implemented (traditional conservation means and essential oils) yielded good results giving us grounds to apply it again in the treatment of the iconostasis of the Saint Nicholas of Myra Church in Velino.

Опазването и на вярата, и на храмовете е съпътствало човека от дълбока древност. Изградена първоначално като попска къща, с комин и огнище, събаряна многократно още по време на градежа ѝ от турските власти, църквата в с. Велино заема своето място в живота на местното население не само като божи храм, но и като просветно средище. Непосредствено след изграждането на църквата (през 1863 г.) от задната ѝ страна е построена стая, в която се е помещавало килийното училище на селото[1].

При влизането в храма правят впечатление добре запазените икони на известните шуменски иконописци Васил Беделев и Никола Василев, вградени в грижливо изработен иконостас с дърворезба. Не са съхранени документи, доказващи годината на изработка на иконостаса. Според настоящия свещеник на църквата, отец Иван Павлов, иконостасът е изработен по времето на един от най-активните свещеници – отец Димитър Дафинов (1894–1919 г.). Неминуемо, времето е оставило своите отпечатъци върху църковните предмети**.** Известно е, че пораженията, получени с течение на времето върху материалите, се дължат освен на механични фактори, на въздействие на околната среда, както и на биологичните вредители[2].

Дървото е хигроскопичен материал, при стойности на висока относителна влажност на въздуха, влагата навлиза във вътрешността на дървото и предизвиква неговото раздуване. И обратно, при ниски стойности на влагата дървесината отдава своята влага, за да достигне в равновесие с влагата на средата. По време на тези процеси на отдаване и приемане на влага от външната среда материалите с органичен произход губят своите механични свойства – здравина, якост, първоначален цвят[3]. Високите стойности на влага създават оптимални условия за развитие на биологичните вредители, чиято физиологична дейност играе съществена роля при разрушаването на материалите с органичен произход.

Именно опазването на дървените материали в църквата в с. Велино от биологични вредители е обект на изследване в настоящото съобщение. Иконостасът е с размери височина 305 см. и дължина 1030 см. В конструктивно отношение той е в добро състояние, без липсващи части, с изключение на горния ляв ъгъл, където липсва част от декоративния фурнир. Пропуквания на дъските има само в долния ляв ъгъл, под една от иконите. Дървесината не е загубила своя естествен цвят. В горните части се наблюдава наличие на прах. В общ план иконостасът не е повреден от насекоми. Следи от активни дървояди се наблюдават по паната около главните икони. По-големи поражения от дървоядите има по дървеното дюшеме на балкона и по дървените греди в църквата. В западната част на църквата, под дървеното стълбище и по стените се наблюдават плесенни гъби.

Опазването и консервацията на дървените материали претърпява известно развитие през последните десетилетия.

В миналото хората са използвали билки и прах от отровни растения за борба с насекомите. Днес в Индия още използват листата на местно растение, чиято миризма отблъсква насекоми вредители. С развитието и модернизацията на химическата промишленост, все повече химични препарати намират приложение в процесите на опазване и съхранение на старинни материали. Десетилетия наред, обеззаразяването се е извършвало с опушване с фунгициди, фенол-съдържащи съединения, етиленов окис, калиев перманганат, циановодород, сероводород, формалин и неговите производни др.[4]. Независимо че всички гореспоменати химични съединения имат доказано дезинфекциращо действие, напоследък все повече се говори за потенциалния канцерогенен ефект, който причиняват върху хората[5]. Още повече че много от използваните до сега средства в консервационната практика, като формалин, са горивни и силно вредни за човека.

В консервацията важно условие е приложимостта на дезинфекционните методи и използваните материали и реактиви да са безвредни както за обработваните материалите, така и за човека.

Консервационно-дезинфекционните дейности на иконостаса се проведоха в следната последователност.

1. Повърхностно почистване на детайлите на иконостаса от прах беше извършено много внимателно, с помощта на меки четки и прахосмукачка,

без да се наранява детайлите на дърворезбата. Тъй като лаковото покритие на дърворезбата е добре запазено, не се наложи неговото сваляне.
2. Обработката на заразените дървени участъци от дървояди по балкона беше извършена с препарата Лигносан, чрез напръскване с пулвелизатор.
3. Дърворезбата беше третирана с препарата Лигносан, с помощта на фини четки и спринцовки, локално само заразените участъци.
4. Последва повторна дезинфекция със съответните препарати в рамките на същият ден.
5. След 24 часа всички дървени елементи в църквата бяха дезинфекцирани за трети път с препарата „Лигносан". В борбата против плесенни гъби бе използван 0.05% разтвор на масло от чаено дърво и масло от босилек в спирт. Църквата беше затворена за 48 часа, което осигури възможност за унищожаване на вредителите.

Приложението на етеричните масла в борбата с биологичните вредители в Храм „Свети Николай Летни" в село Велино се основава на проведените биологични анализи и получените добри резултати при обработката на материалите с органичен произход в РИМ – Шумен и РБ – „Стилиан Чилингиров" град Шумен.

Естествено, превантивните дейности в църквата на село Велино продължават.

Тук е моментът да изкажа своята благодарност на свещеника на църквата, отец Иван Павлов, и на кмета на селото Димитър Димитров за оказаното съдействие за провеждане на консервационните дейности в църквата.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тотев, Т.** Двама шуменски иконописци, Шумен, 2014 г, с. 3–5 [**Totev, T.** Dvama shumenski ikonopistsi, Shumen, 2014 g, s. 3–5]

[2] **Алкалай, Ст.** Консервация и реставрация. Някой известни за нас методи за хигиена, консервация и реставрация на книжни материали. Реликви т. 2, 2004 [**Alkalay, St.** Konservatsia i restavratsia. Nyakoi izvestni za nas metodi za higiena, konservatsia na knizhni materiali. Relikvi t. 2, 2004]

[3] **Колмакова, Е**. Въздействието на околната среда, върху безопасността на съхранение на музейните експонати, В: Реликви т. 2, 2004 г., с. 6 [**Kolmakova, E.** Vazdeystvieto na okolnata sreda varhu bezopasnostta na sahranenie na muzeynite eksponati. V: Relikvi t. 2, 2004 g., s. 6]

[4] **Хариева, В.** Сравнително изследване на микрофлората по писмени док и книги, съхраняващи се при различни условия. ИНИМ, т. 6, 1986 г., с. 52–59. [**Harieva, V.** Sravnitelno izsledvane na mikroflorata po pismeni dok i knigi, syhranyavashti se pri razlichni uslovia. INIM, t. 6, 1986 g., s. 52–59]

[5] **Кубаков, В.** Св. Успенская, Опазване на културното наследство: наука и практика. В: Опазване на културното наследство: наука и практика. Известия на втория обучителен семинар „Изложение на паметниците и опазване на паметниците на културата и историята" 1996 г. с. 21 [**Kubakov, V.** Sv. Uspenskaya, Opazvane na kulturnoto nasledstvo: nauka i praktika. V: Opazvane na kulturnoto nasledstvo: nauka i praktika. Izvestia na vtoria obuchitelen seminar "Izlozhenie na pametnitsite i opazvane na pametnitsite na kulturata i istoriyata" 1996 g. s. 21]

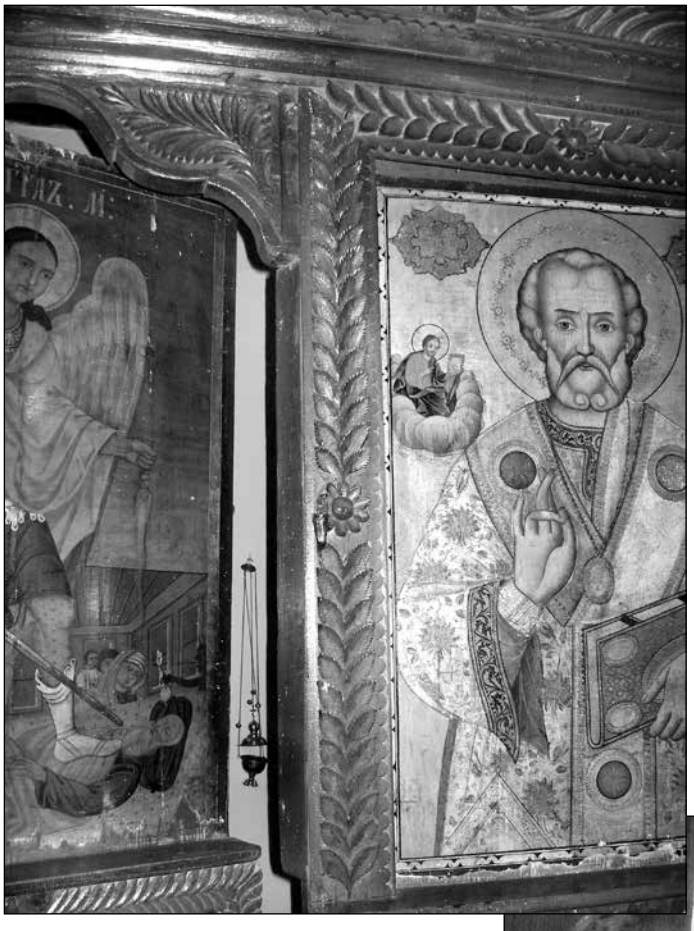

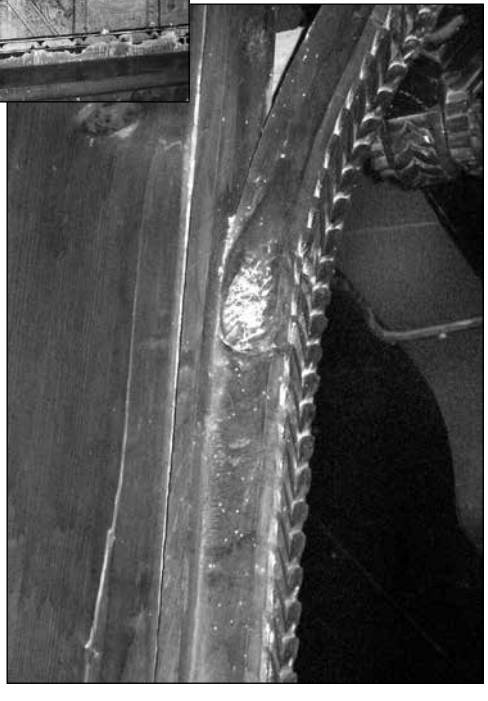

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ МАРШРУТИ НА ШУМЕНСКОТО ПЛАТО

Цветанка Бонева

KULTURNO-ISTORICHESKI MARSHRUTI NA SHUMENSKOTO PLATO

CULTURAL AND HISTORICAL ROUTES OF THE SHUMEN PLATEAU

Tsvetanka Boneva

Abstract: *The main objective of this article is to present the resources of the Shumen plateau for cultural and historical tourism. The territory of the plateau offers different types of tourism – leisure, cultural, cycling, rock climbing. There are numerous historical monuments located throughout its territory. Tourists are attracted by caves, rock churches and monasteries, natural phenomena, military fortifications built between the XVIII–XIX century. The most famous archaeological and historical landmark is the Shumen Fortress. An important part of the plateau's history are the caves. The rock monasteries scattered across the territory of the plateau are remarkable sites from the Second Bulgarian Kingdom. They are little known to most of the tourists visiting Shumen. They represent a large monastic community, a complex of scattered medieval monasteries, churches and monastic cells inhabited by the Hesychasts monks in the XII–XIV century. Located on the southern and eastern slopes of the plateau the rock monasteries are related to the religious, cultural and educational life of the Second Bulgarian Kingdom. The route to all rock monasteries is on marked trails. The path to some of them is not secured therefore it is only available for people experienced in rock climbing.*

On the territory of the present national park were studied over 60 caves from which the biggest one is "Biserna" (The Pearl cave). It has two floors and its length is about 2.6 km.

Основната задача на тази статия е да представи възможностите на Шуменското плато за културно-исторически туризъм. Разположено в източната част на Дунавската равнина, част от него е обявена за природен парк през 1980 г. Характерни за релефа са стръмните склонове и отвесните скални венци, очертаващи ръба на платото. Площта му е 40 км^2[1]. То е най-високото в Североизточна България. Средната му надморска височина е 305 м. Погледнато отгоре има форма на неправилен четириъгълник. Силно издигната е западната част, като тук най-високата точка е Търнов дял 502,4 м. На изток се спуска стръмно към Шуменското поле, а на северозапад чрез ниска седловина (260–270 м) се свързва с конусовидното възвишение Фисек. На Шуменското плато, за разлика от повечето височини в Източната Дунавска равнина липсват обработваеми земи. Днес там няма населени места, а по периферията му са разположени град Шумен на източния склон, селата Троица, Осмар и Кочово по южния склон,

Новосел, Средня и Черенча на северозапад и Градище, Белокопитово и Лозево по северния склон. (Обр. 1)

Територията на платото предоставя възможности за различни видове туризъм – опознавателен, културен, велотуризъм, скално катерене.

Многобройни са историческите паметници, разположени по цялата му територия. Привлекателни за туристите са пещери, скални църкви и манастири, природни феномени, военни укрепления издигнати през XVIII–XIX в. Над 13 военни укрепления – фортове, редути, са част от укрепителната система на Шумен. Те са станали свидетели на множеството кръвопролитни битки между руски и турски войски в края на XVIII в. и началото на XIX в. Свидетели за това изминало време са запазените ровове и валове на Илдъз табия – най-северното и най-голямо укрепление, на Търнов табия и на най-южната Ченгел табия, редутите около днешната телевизионна кула.

Най-известна археологическа и историческа забележителност е Шуменската крепост. Територията на крепостта е била населена още от най-древни времена. Първите археологически проучвания са на чешкия археолог Карел Шкорпил. Изследванията на Шуменската крепост започват през 1957 г., като от тях става ясно, че Шумен е едно от най-древните селища в страната, датирано отпреди 3 хил. години пр. н. е. Крепостта е разположена в източната част на Шуменското плато върху скалистия хълм Хисар. След проведените археологически разкопки са разкрити крепостна, църковна и гражданска архитектура, които са свидетелство за застрояването на града през различни исторически епохи, особено активно по времето на Второто българско царство[2]. (Обр. 2)

Важна част от историята на платото са пещерите. Скалните ниши, приютявали отшелници, са предизвикателство за туристите. В района на днешния природен парк са изследвани около 60 пещери, като най-голяма е „Бисерна“. Тя е на два етажа, а дължината ѝ достига около 2,6 км. (Обр. 3)

Високо в скалните венци на Шуменското плато, до самия му ръб, и до днес се виждат издълбани ниши, за които се смята, че са естествени пещери. Нишите обаче векове наред са служили за дом на монаси исихасти, които са устоявали вярата си в отшелничество. Направо в меката варовикова скала божиите хора са издълбавали килии и цели манастирски комплекси, до които се е стигало по тесни вкопани стъпала или въжени стълби. В някои случаи естествените пещери са били дообработвани и приспособявани за богомолците.

Под Шуменската крепост също има скални килии. Част от тях са издълбани в скалата, а други са изграждани пред нея. И днес се виждат жлебове, ниши, дупки и гнезда на греди поддържащи дървена конструкция. Голям брой от тях в миналото са били пригодени да служат като жилища. Седем от тях с различна големина са разположени по северния скалист склон, известен с названието „Цар Крумови порти“. Те са с широко отворени входове, а подовете им са хоризонтални. Една част имат връзка помежду си с проходи. През 1901 г. Р. Попов прави първите проучвания на тези пещери. Установява, че те са били обитавани от човека през каменно-медната епоха, намирайки оръдия на труда изработени от камък, кремък и кост. Други скални манастири, църкви

и килии са открити по източните склонове (Йълдъз табия) на платото, издълбани в естествени вдлъбнатини и обширна пещера с допълнителна изкуствена обработка.

Забележителни паметници от Второто българско царство са скалните манастири разпръснати по територията на Шуменското плато. Те са малко известни на широкия кръг туристи посещаващи гр. Шумен. Представляват обширна монашеска колония, комплекс от разпръснати средновековни манастири, църкви и монашески килии, обитавани от монаси исихасти през XII–XIV в., разположени по южните и източните склонове на платото, свързани с религиозния, културния и просветния живот от времето на Второто българско царство. За тяхната направа са използвани вдлъбнатини, ниши и естествени пещери във високи труднопроходими склонове. Шест са скалните манастирски комплекси, изградени през вековете на Шуменското плато. Първи ги проучва Карел Шкорпил по време на обиколките си из България[3]. Изследователите смятат, че са основани през Второто българско царство. Тогава стените на килиите и вкопаните в скалата църкви са били богато изографисани, но заради податливата на рушене варовикова скала и вандалщини в наши дни са останали само отделни фрагменти от някогашните фрески. Манастирските комплекси са били вдълбани високо в скалата и достъпът до килиите и църквите е бил с помощта на изсечени стъпала или с дървени и въжени стълби. Във всички открити храмове все още личат жлебове и дупки за гнезда на дървени греди, които са помагали на монасите и богомолците да се добират до тях. Достъпен за туристите е скалният манастир при с. Хан Крум, разположен в местността „Калугер боаз". За неговото изграждане е използвана естествена пещера, която допълнително е дообработена. Съставен е от три помещения, като едно от тях представлява църква с добре оформен олтар. Изкачването до него се извършва по изсечена в скалата стълба. (Обр. 4)

При с. Осмар е друга поредица от скални манастири, разположени в живописния Осмарски боаз, през който протича река. От изток долината е оградена от стръмните и скалисти склонове на Четика баир, а от запад се намират полегатите и гористи склонове на Кочовския дял на Шуменското плато. Тези манастири са едни от най-известните и посещавани от туристи, поради най-лесния достъп към тях. На около 3 км северно от селото, на стръмен скалист склон, в дъното на боаза, който е наричан от местните жители Манастирска долина е най-големият – Костадинов манастир. Изсечен на 8–10 метра височина в отвесна скала, за него се счита, че е един от най-добре запазените в България. Пред него е изградената от Природен парк „Шуменско плато" метална стълба. Манастирът е свързан с Константин Тих, цар и самодържец на всички българи (1257–1277). Тогава вероятно името на обителта е било „Св. св. Константин и Елена". В него все още могат да се видят олтар и фрагменти от стенописи. Състои се от две отделения. Източното е църква с почти квадратна форма. Западното е с неправилна форма, има множество ниши, жлебове, монашески гроб и изсечени в скалата седалки. Преди векове е бил средище на духовността. И до днес продължава да привлича поклонници, като в църквата е събрана колек-

ция от различни по големина икони, подарявани през годините от богомолците, има и импровизиран иконостас.

Костадиновият манастир не е единствен в тази част. На около сто метра югоизточно от него е разположена друга скална обител известна с името Диреклията. Причината, за да бъде наречен така е, че при входа му е издялан стълб, наричан с турската дума дирек. Църквата е на 10 метра от земята и е непристъпна без съоръжения. На югоизток от Диреклията има скална обител с форма на подкова. В местността „Осмарски колонии" в близост до хижа „Букаците" е открит скален манастир с частично запазени стенописи. (Обр. 5)

На върха на скалата на Костадиновия манастир прави впечатление интересно природно образувание, наречено „Окото" или „Халката". Представлява необикновена канара с елипсовиден, наподобяващ очертанията на око отвор в горната си част. (Обр. 6)

Над село Троица са изградени два манастира. Известни с наименованието Троицки манастири те са разположени на около 2,5 км в боаза северозападно от селото. Единият от тях е издълбан в скала с името „Момина скала" или „Момата". В него е открита плоча с надпис: „Писах аз, граматик Андрея, месец априля…", последван от заличени от времето подпис и дата. Близо до надписа в скалата са изрязани изображения на човек, брадва и кръст. Вторият манастир е съставен от две отделения със запазени жлебове по пода и стените[4].

Над шуменския квартал Дивдядово, на югоизточния склон на платото е разположен Дивдядовски скален манастир. Достъпът до него е труден и опасен. Съставен е от повече от десет скални килии, част от които са поместени в хоризонтална вдлъбнатина. Според легендата е обитаван от подивял старец („див дядо" – вероятно монах). Той дава и името на селото под него Дивдядово, сега квартал на град Шумен. Днес манастирът, макар и с наскоро монтирани обезопасителни съоръжения, си остава труднодостъпен за туристите[5].

Друг скален манастир и църква са разположени по долината на р. Стражка, в близост до северозападната граница на Природния парк. До този скален манастир се стига от квартал Лозево по черен коларски път в западна посока, пресичайки р. Стражка. Местността е известна с наименованието „Бялата вода". При достигане на горното течение на реката, на левия ѝ бряг се вижда обширен скален венец, където на отвесната му част се забелязва отвора на скалната църква. Друг възможен достъп е от село Средня в източна посока. Пътят постепенно води нагоре, завива в североизточна посока и отвежда в района на варовиковата кариера, където през 2009 г. доц. д-р Стойчо Бонев и Георги Майсторски правиха сондажни проучвания, довели до уникални открития. Оказа се, че това е стара каменна кариера, откъдето е взет материал за построяване на столицата Велики Преслав. В кариерата са открити старобългарски рунически знаци, характерните за периода разцъфнали кръстове, както и на няколко места знакът ипсилон[6]. (Обр. 7,8)

Посещението на всички скални манастири се осъществява по маркирани пътеки. Пътят до някои от тях не е обезопасен и е възможен само за хора, практикуващи скално катерене.

Днес и Мемориалният комплекс „Създатели на Българската държава“ се популяризира като туристическа дестинация. Той се намира в югоизточната част на Шуменското плато, на Илчов баир. Построен е в чест на 1300-годишнината от създаването на българската държава. Масивни скулптурни композиции, мозаечни пана и фрагменти от надписи пресъздават най-важните моменти от историята на Първото българско царство[7]. (Обр. 9)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Пейчев, А., М. Николов, С. Станева, Д. Иванова.** Скални манастири по Шуменското плато. Шумен, 2001. [**Peychev, A., M. Nikolov, S. Staneva, D. Ivanova.** Skalni manastiri po Shumenskoto plato. Shumen, 2001]

[2] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995. [**Antonova, V.** Shumen i Shumenskata krepost. Shumen, 1995]

[3] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. ИРАИК, 1905. [**Shkorpil, K.** Pamyatniki v okrestnostyah Abobskoy ravniny. IRAIK, 1905]

[4] **Пейчев, А., М. Николов, С. Станева, Д. Иванова.** Скални манастири по Шуменското плато. Шумен, 2001. [**Peychev, A., M. Nikolov, S. Staneva, D. Ivanova.** Skalni manastiri po Shumenskoto plato. Shumen, 2001]

[5] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново: Фабер, 2011. [**Bonev, St., S. Doncheva.** Starobalgarski proizvodstven tsentar za hudozhestven metal pri s. Novosel, Shumensko. V. Tarnovo: Faber, 2011]

[6] **Маслев, Ст.** Неизследвани скални черкви в Коларовградско. ИАИ, 1963. [**Maslev, St.** Neizsledvani skalni cherkvi v Kolarovgradsko. IAI, 1963]

[7] **Джанкова, С.** Паметник „Създатели на Българската държава“. 25 години. РИК „Виктор – С. Илариoнова“. [**Dzhankova, S.** Pametnik “Sazdateli na Balgarskata darzhava” 25 godini. RIK “Viktor – S. Ilarionova”]

Схема на Природен парк
“Шуменско плато”
N
ПЕГЕНДА
Граница на резерват
Шосе
Горски път
Горска пътека
Информационен център
Туристическа хижа
Туристически заслон
Чешма
Манастирски комплекс
Паметник
Старо земно укрепление
Пещера
Дяволското прохождане
Резерват, "БУКАКА"
гр. ШУМЕН
с. Новосел
гара Кочово
с. Осмар
с. Троица
гара Хан Крум
с. Драгоево

Обр. 1.

Обр. 2.

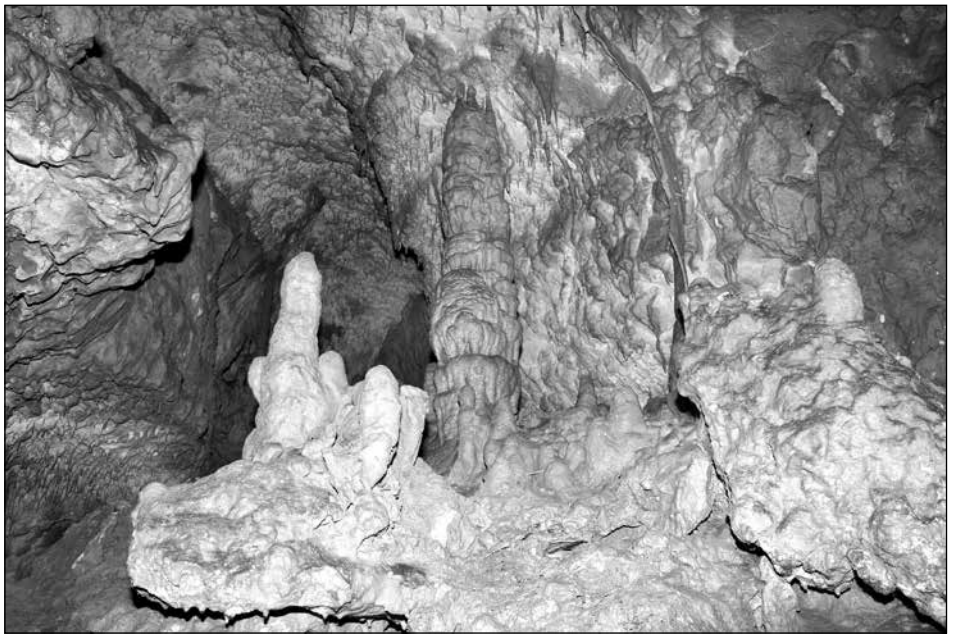

Обр. 3.

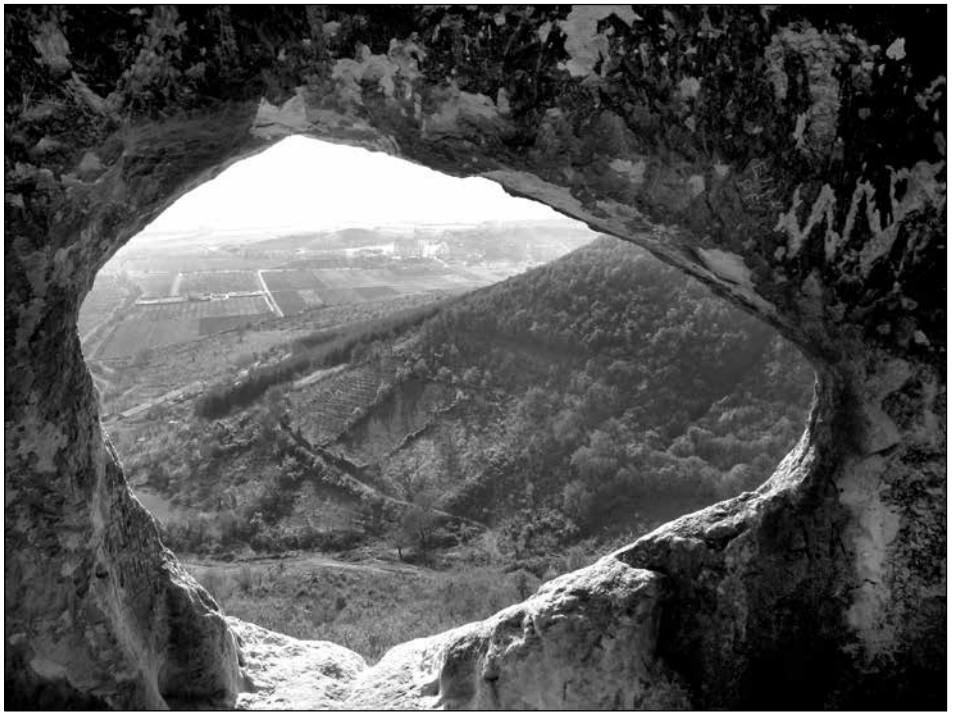

Обр. 4.

Обр. 5.

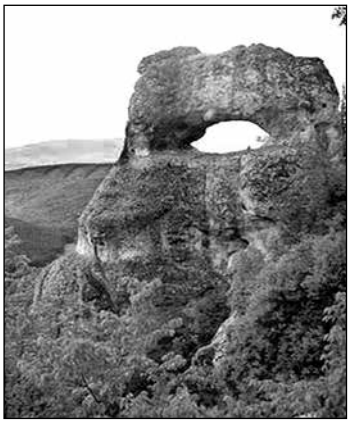

Обр. 6.

Обр. 7.

Обр. 8.

Обр. 9.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН
Известия, книга 17, 2017

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ВЪЗНИКВАНЕТО НА АРХЕОЛОГИЯТА КАТО НАУКА

Светлозар Стоянов

BELEZHKI VARHU VAZNIKVANETO NA ARHEOLOGIYATA KATO NAUKA

NOTES ON THE EMERGENCE OF ARCHAEOLOGY AS A SCIENCE

Svetlozar Stoyanov

Abstract: *Archaeology is the study of the remains of substantial culture, preserved to our days above or below ground, in the ruins of ancient cities and religious centers or in the frescoes, in the mosaics in the decoration of ancient temples and private or public buildings.*

Резултат от познавателната дейност на човека е *знанието*. В тази насока археологическите знания са следствие от сложния, продължителен и противоречив процес на човешкото *познание*. То е съвкупност от умствената дейност и функционирането на съзнанието. Те от своя страна са свързани с необходимостта да се познава човешкото развитие, обществените процеси и явленията. Това води до еволюция на обществото. На *научното* знание са присъщи логическа обоснованост, доказателственост, възпроизводимост на резултатите, проверимост, стремеж към отстраняване на грешки и преодоляване на противоречия. В най-широк и класически смисъл, *наука* е систематизирано достоверно знание. То е експериментално проверимо въз основа на научния *метод*, който е система от развиващи се и променящи се принципи, чрез които се достига до обективно знание[1].

Археологията (от гръцки *αρχαίος* – древен, стар и *λόγος* – слово, наука, т. е. *слово за миналото*) възниква като помощна историческа наука, а в последствие се оформя като самостоятелна такава. За пръв път терминът *археология* е споменат в Древна Гърция от философа и математик Платон (427 г. пр. н. е. – 347 г. пр. н. е.) в произведението му „*Хипий Стари*". Употребен е в най-широк смисъл на думата *древност* с обхват родословието на героите и хората, основаването на градовете и изобщо всяка древност[2].

В римската литература през епохата на Римската република на понятието *археология* отговаряла думата *antiquitas*. В тази насока римският писател Марк Теренций Варон (116 г. пр. н. е. – 27 г. пр. н. е.) създава своето произведение „*Antiquatatum rerum humanarum et divinarum libri XLI*" („*Човешки и божи*

древности в 41 книги“), където описва не само старата история на Рим, но отделя широко място за историята на държавните и религиозните институции на римляните, както и за техните обичаи. Интересът към паметниците на по-старото изкуство се свързва и с римския политик Гай Верес (114 г. пр. н. е. – 43 г. пр. н. е.). Той бил известен колекционер на художествени богатства. За такива *любители на древностите* в латинския език се създало названието *antiquarius* (*антиквари). Антиквари* са наричани и римските писатели и оратори, отличаващи се със своя старинен стил на писане и говорене. Така произлязъл изразът *ars antiquaria*, с който в средните векове се нарича изкуството да се преписват стари книги, а самите преписвачи добиват названието *antiquari*[3].

В Римска Гърция двама историци, съответно Диодор Сицилийски (90 г. пр. н. е. – 30 г. пр. н. е.) в „*Елинска археология*“ и Дионисий Халикарнаски (60 г. пр. н. е. – 7 г. пр. н. е.) в „*Римска археология*“, през епохата на император Август (63 г. пр. н. е. – 14 г. сл. н. е.), употребяват термина *археология* в смисъл на *най-стара история на даден народ*.

Във Византия през епохата на император Константин VI (771–797), думата *αρχαιόλογος* (*археология*) се открива у византийския философ и писател Теодор Студит (759–826), също със значение *любител на древността*.

Нов елемент в съдържанието на понятието *antiquarius* е внесен с възникването на *Ренесанса* (XIV–XVII в.). *Италианският Ренесанс* (*Rinascimento*) е най-ранното проявление на общия *Европейски Ренесанс* (от френското *Renaissance – Възраждане*). Ренесансът е културно движение на *ренесансовите хуманисти*. Те насочват своите интелектуални усилия към покровителстване на изкуствата и културата на обществото, които откриват в останките на гръко-римското художествено наследство и историческа традиция. Това е извор за техния нов мироглед. Ренесансовите хуманисти подновяват интереса към културата от периода (ок. 1200 г. пр. н. е. – 800 г. пр. н. е.) на *тъмните векове* (*Dark Ages*). За това време съществуват малко източници и археологически находки, което затруднява проучванията им при спасяването на ръкописи и развалини[4].

Краят на XV в. и началото на XVI в. вливат свеж детайл в антикварните проучвания. В този период са открити съчиненията на римския архитект Марк Витрувий Полион (80 г. пр. н. е. – 15 г. пр. н. е.), на древноримския писател Гай Плиний Секунд (23–79), на гръцкия писател и реторик Лукиан от Самосата (120–192), на писателя и пътешественик Павзаний (115–180) и др.[5]

През XVI в. проявите в развитието на антикварните знания са значителни. Възникват първите сбирки от паметници на древното изкуство. Появява се богата литература, предмет на която са художествените богатства на стария Рим. За пръв път излизат албуми на различни художници с гравюри на антични произведения. Разцветът на антикварните занимания и все още колекционерското отношение към събрания материал налага необходимостта от специфичен изследователски *подход* в дейността. Той е пристъпване към определен проблем чрез съвкупност от дейности и анализ, за прилагане на съответен *метод* (или няколко метода) за постигане на целта. Това е начин за теоретическо изследване и за практическо приложение на нещо, чрез систематизиран набор

от дейности, за постигане на определената цел. Налага се необходимостта от т. нар. *науковедски* подход, който се характеризира с комплексност на изследователската работа и позволява теоретико-емпирична представителност. Този подход е съпроводен от съответен изследователски принос по отношение на теоретичния анализ на информацията и на процеса на породените от това научни теории. Изразява се в уточняване и прецизиране на съществуващи постановки и схващания, както и доразвиването им в съответствие с целта и изследователските резултати[6].

Научният характер в антикварните занимания се проявява през XVII в., когато се правят опити за преминаване към систематизиране на придобитите материали, т. е. в зародиш се проявява необходимостта от търсения за научен подход, следствие от който да е приложение на научен метод за придобиване на съответни знания[7].

Първата половина на XVIII в. е времето на значителни археологически открития. В средата на същия този век се натрупва огромен материал с антикварен характер. Частичното му систематизиране и проучване налага да бъде обхванат в неговата цялост, да бъде подложен на синтез, да се представи в историческа перспектива и да се направят съответни изводи. През XVIII в. появата на редица научни общества, от рода на по-късните археологически дружества и институти, също допринася за назряване на необходимостта от научен подход към антикварните материали. Резултат от това е да се приложат съответни научни методи, за да се премине от колекционерството към археологията като наука, която изследва определена област от човешкото познание. Този преход е направен от немския изкуствовед Йохан Йоаким Винкелман (1717–1768) с класическия му труд „*История на древното изкуство*“ (*Geschichte der Kunst des Altertums*), публикуван през 1764 г. в Дрезден. През 1767 г., също в Дрезден, авторът издава и допълнение „*Бележки към история на древното изкуство*“ (*Anmerkungen Über die Geschichte der Kunst des Altertums*). С цялостната завършеност на изследването, както и с други свои разработки, Винкелман предлага метода на стиловия анализ, художествената критика и тълкуването. Това са съществени научни похвати в изкуствознанието и археологията. Независимо, че Винкелман не споменава в своите трудове термина *археология*, той дава на тази дисциплина ясно и определено съдържание за дадения етап от нейното развитие[8].

В началото на XIX в. терминът *археология* е възроден от немския професор в Гьотингенския университет Християн Готлиб Хайне (1729–1812), който е филолог и археолог, в издадения му през 1882 г. в Гьотинген курс „Академични лекции по археология и изкуството на древността“ („*Academische Vorlesungen über die Archeologie und Kunst des Alterthums*“). Така терминът *археология* загубва първоначалния си широк смисъл, какъвто са му придавали гърци и римляни. Археологията се оформя като самостоятелна наука, която е отделна от историята, независимо че в този период от нейното развитие е ограничена изключително за паметниците на изкуството и то в тесните рамки на гръко-римската древност. През XIX в. повишеният интерес на европейските народи към собст-

веното им минало, както и на другите народи, дава нов подтик в еволюцията на археологията, който е белязан със значителни открития на терен. Археологията разширява своите рамки като наука и в хронологическо отношение, т. е. не само в гръко-римската древност[9].

Началото на XX в. е израстването на археологията като наука за археологическите паметници през епохите и народите от дълбока древност до Средновековието включително. През XX в. в границите на общата археологическа наука са създадени и отделни клонове, обединяващи паметници с еднакви хронологически, етнически или други белези. Тази диференциация по различни принципи е от практически съображения и е наложена от необходимостта от специализация и в методиката на научната археологическа работа.

От казаното по-горе би могло да се обобщи, че *археологията* е наука за останките от веществената култура, запазени до наши дни под или над терена, в руините на старинните градове и култови средища или в стенописите, в мозайките, в украсата на старинни храмове и частни или обществени сгради[10].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гавраилов, Е.** Основи на научните изследвания. Как да разработим магистърска теза? Варна: Издателство на Варненски свободен университет „Черноризец Храбър", 2014, с. 7–8; **Дончева, Ю.** Познавателните процеси към околната действителност – референтен компонент в структурата на интелектуалното развитие на децата от предучилищна възраст. – В: *Научнотеоретично и методическо списание „Педагогика"*, 2014, Кн. 1, 117–131, с. 117; **Николов, Н.** Историческите понятия в лекциите и семинарите по История на България. – В: *Научни трудове на Колеж гр. Добрич*, Том VIII, Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 2015, 83–88, с. 83. [**Gavrailov, E.** Osnovi na nauchnite izsledvania. Kak da razrabotim magistarska teza? Varna: Izdatelstvo na Varnenski svoboden universitet "Chernorizets Hrabar", 2014, s. 7–8; **Doncheva, Yu.** Poznavatelnite protsesi kam okolnata deystvitelnost – referenten component v strukturata na intelektualnoto razvitie na detsata ot preduchilishtna vazrast. – V: *Nauchnoteoretichno i metodichesko spisanie "Pedagogika"*, 2014, Kn. 1, 117–131, s. 117; **Nikolov, N.** Istoricheskite ponyatia v lektsiite i seminarite po Istoria na Bulgaria. – V: *Nauchni trudove na Kolezh gr. Dobrich*, Tom VIII, Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", 2015, 83–88, s. 83]

[2] **Димитров, Д.** Увод в археологията. София: Издателство „Наука и изкуство", 1958, с. 11. [**Dimitrov, D.** Uvod v arheologiyata. Sofia: Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", 1958, s. 11]

[3] **Димитров, Д.** Увод…, с. 11–12. [**Dimitrov, D.** Uvod…, s. 11–12]

[4] **Димитров, Д.** Увод…, с. 12. [**Dimitrov, D.** Uvod…, s. 12]

[5] **Димитров, Д.** Увод…, с. 12–13. [**Dimitrov, D.** Uvod…, s. 12–13]

[6] **Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров.** Българки тълковен речник. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Издателство „Наука и изкуство", 1994, с. 449, с. 661; **Балевски, А. и др.** Енциклопедия „А-Я". Отговорен редактор Владимир Ив. Георгиев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1974, с. 494; **Бижков, Г., В. Краевски,** Методология и методи на педагогическите изследвания. София-Москва: АСКОНИ-ИЗДАТ ООД, Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 1999, с. 438, с. 443; **Ботев, Б.** Военната логистика на България през XXI век. Част първа. Състояние и перспектива. София: „Военно издателство" ЕООД, 2001, с. 79; **Димитров, Д.** Увод…, с. 13; **Димитров, Н.** Въведение в научните

изследвания. Пловдив: Интелексперт-94, 2013, с. 10; **Милев, Ал., Б. Николов, Й. Братков,** Речник на чуждите думи в българския език. Четвърто преработено и допълнено издание. С предговор към първото издание от акад. Владимир Георгиев. София: Издателство „Наука и изкуство", 1978, с. 459–460; **Филипова-Байрова, М., С. Бояджиев, Ел. Машалова, К. Костов,** Речник на чуждите думи в българския език. Отговорен редактор Ст. Илчев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1982, с. 529. [**Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov.** Balgarski talkoven rechnik. Chetvarto izdanie. Dopalneno i preraboteno ot Dimitar Popov. Sofia: Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", 1994, c. 449, c. 661; **Balevski, A. i dr.** Entsiklopedia "A-Ya". Otgovoren redaktor Vladimir Iv. Georgiev. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1974, s. 494; **Bizhkov, G., V. Kraevski,** Metodologia i metodi na pedagogicheskite izsledvania. Sofia-Moskva: ASKONI–IZDAT OOD, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 1999, s. 438, s. 443; **Botev, B.** Voennata logistika na Bulgaria prez XXI vek. Chast parva. Sastoyanie i perspektiva. Sofia: "Voenno izdatelstvo" EOOD, 2001, s. 79; **Dimitrov, D.** Uvod…, s. 13; **Dimitrov, N.** Vavedenie v nauchnite izsledvania. Plovdiv: Intelekspert-94, 2013, s. 10; **Milev, Al., B. Nikolov, Y. Bratkov,** Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskia ezik. Chetvarto preraboteno i dopalneno izdanie. S predgovor kam parvoto izdanie ot akad. Vladimir Georgiev. Sofia: Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", 1978, s. 459–460; **Filipova-Bayrova, M., S. Boyadzhiev, El. Mashalova, K. Kostov,** Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskia ezik. Otgovoren redaktor St. Ilchev. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1982, s. 529]

[7] **Димитров, Д.** Увод…, с. 13–14. [**Dimitrov, D.** Uvod…, s. 13–14]

[8] **Димитров, Д.** Увод…, с. 14–16. [**Dimitrov, D.** Uvod…, s. 14–16]

[9] **Димитров, Д.** Увод…, с. 21–22. [**Dimitrov, D.** Uvod…, s. 21–22]

[10] За поканата да участвам в настоящото издание благодаря на Даниел Руменов – директор на Регионален исторически музей гр. Шумен.

II

ВЕСТИ

110 ГОДИНИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

Бета Хараланова

На 29 юни 2014 г. се навършиха 110 г. от официалното откриване на Окръжния историческия музей – Шумен.

Днес последовател на първите е Регионалният исторически музей. Неговите сътрудници проучват, съхраняват и популяризират културните ценности, намиращи се на територията на областта. РИМ – Шумен е един от водещите музеи в страната.

По този повод в началото на 2014 г. бе приета специална програма, включваща различни по форма и съдържание събития, свързани с историята на музея.

На първо място се организира Международна научна конференция: „Културно наследство и културен туризъм: музейни перспективи". В нея взеха участие над 100 научни специалисти от музеите, университетите и научните институти в страната, както и представители на Дагестан, Украйна, Сърбия. Конференцията премина под патронажа на Министерството на културата – София, с научен ръководител проф. д. и. н. Вера Бонева.

Новост при провеждането на конференцията бе предварително издадения сборник, съдържащ докладите и съобщенията, които са включени в програмата. Неговите 870 страници са доказателство за актуалността на темата, интереса към подобни научни прояви и най-вече на факта, че колкото и да е трудно, е възможно сборникът да се отпечата предварително.

Във връзка с годишнината на музея се подготви и издаде, и Библиография на научните издания и публикации „110 години Исторически музей – Шумен 1904–2014". Второ допълнено и преработено издание. Отпечатването му се наложи от постъпването на нови специалисти и от интензивната научноизследователска дейност, която се извърши в музея през последните десет години.

През 2014 г. РИМ – Шумен успя да издаде, след дългогодишно прекъсване, том 15 на Известия на Историческия музей Шумен. В Известията намериха място 30 научни статии, свързани, преди всичко, с моменти от историята на Шуменска област от праисторията до наши дни. Като резултат на една дългогодишна теренна работа и по-конкретно организираните комплексни експедиции в с. Кулевча, Бесарабия, през 2014 г. музеят издаде малък сборник „България без граници", който бе включен в излизащата за първи път „Библиотека Шумен". В него са включени различни статии, свързани с теми, по които участниците в експедициите са проучвали с. Кулевча (заселване, обичаи, бит, годините на гладомора, съхранението на българския дух и език и т. н.).

Част от събитията, съпътстващи годишнината бе и организираният благотворителен концерт с участието на известната оперна певица, почетния гражданин на Шумен Александрина Милчева. Средствата от концерта бяха предназначени за децата от с. Кулевча, Украйна и тяхното участие в Карнавала на плодородието. Специален концерт бе организиран и за нашите бивши и настоящи служители, както и за цялото гражданство.

В юбилейната година се организираха и редица наши и гостуващи изложби, дарителска акция „Съхранено от векове – дарено за векове", детски и занаятчийски работилници, проведоха се редица предавания по националните и местни медии, разкриващи историята на музея.

За цялостната дейност извършена през юбилейната 2014 г., на 11 май 2015 г. РИМ – Шумен бе отличен с Наградата на Шумен – едно признание, което музеят и неговите специалисти наистина заслужават.

КАЛЕНДАР НА ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН (2014–2015)

Северина Йоргова

2014 г.

МРАМОРНО ФОАЙЕ I ЕТАЖ

22 ЯНУАРИ – 5 ФЕВРУАРИ
КАРТИНИ ОТ ФОНДА НА МУЗЕЯ

Първата от инициативите, организирани през цялата година под мотото „110 години Исторически музей в Шумен“ представя художествени произведения от собствения фонд – творби на Стефан Петров, Васил Коларов, както и рисунки и принадлежности на Владимир Вичев и Гиньо Писков. Изложбата включва още портрет и лични вещи на първия уредник на музея – Рафаил Попов.

11 ФЕВРУАРИ – 17 МАРТ
РЕПЛИКИ НА СРЕДНОВЕКОВНО ОБЛЕКЛО, ДОСПЕХИ И ОРЪЖИЕ – VII–XV в.

Сбирката включва съвременно изработени модели от посочения период, използвани в различни исторически възстановки и спектакли. За максимално точното пресъздаване на епохата са използвани изображения от хроники, стенописи, икони, а някои от оръжията са направени по реални археологически находки. Материалите са предоставени от Национално дружество „Традиция“ – Шумен и неговите членове.

20 МАРТ – 14 МАЙ
КУКЕРСКИ ИГРИ – ФЕЕРИЯ ОТ БАГРИ, МАГИЯ И МИСТЕРИЯ

Гостуваща изложба на Регионален исторически музей – Ямбол. Представя емблематичните за ямболския край пролетни маскарадни игри, а архивни снимки от фонда на музея илюстрират вида на кукерите от различни селища на региона. Акцент в експозицията е възстановката на ритуала по заораване – съществен елемент от обредността на маскарадните игри. Показани са автентично облекло и кукерски маски от Ямболско.

17 МАЙ – ЮНИ
НЕСТИНАРСТВОТО – ПОЗНАТО И НЕПОЗНАТО

В Европейската нощ на музеите е представена съвместна експозиция на Регионален исторически музей – Бургас и Исторически музей – Малко Търново. Тя разкрива един от древните обичаи, свързани с култа към слънцето и огъня – нестинарството. Чрез снимки се проследяват отделните ритуали – изнасяне на иконите, обикаляне на църквата, ходене до аязмото, подготовка в конака. Изложени са и нестинарски атрибути.

19 ЮНИ – 28 АВГУСТ
МАГИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА НОСИЯ

Изложбата представя автентично традиционно облекло от XIX – началото на XX в. от различни области на днешна България, както и на българите – преселници от Македония и Беломорска Тракия. Експонирана е също колекция български традиционни накити на Регионален етнографски музей – Пловдив. Със свои експонати участват и музеите в Русе, Бургас, Ямбол, Пазарджик, Враца, Троян, Свищов, ЕМО „Етър“, Попово, Шумен. Костюмите, включени в изложбата са представени в каталог.

29 АВГУСТ – 29 СЕПТЕМВРИ
ЗАНАЯТИ ОТ ТРОЯНСКО

Музеят на народните художествени занаяти и приложните изкуства – Троян гостува на Регионален исторически музей – Шумен. Експозицията включва предмети на специфичната за Троянския край материална и духовна култура от различни раздели на народното изкуство – керамика, художествено дърворбработване и металообработване, традиционни тъкани и облекла.

27 ОКТОМВРИ – 30 ЯНУАРИ 2015
С УХАНИЕ НА КАЗАНЛЪШКА РОЗА В ШУМЕН

Исторически музей „Искра“ представя значението на розопроизводството в град Казанлък и Розовата долина. В експозицията са изложени гюлапана за производство на розова вода и розово масло със съответните принадлежности – съдове за съхранение и експорт с различна вместимост, уреди за проследяване състава и качеството, шаблони, носещи информация за фирмата производител и страната на произход, поставяни върху съдовете.

5 ДЕКЕМВРИ – 31 ЯНУАРИ 2015
СЪХРАНЕНО ОТ ВЕКОВЕ – ДАРЕНО ЗА ВЕКОВЕ

Сбирката е в резултат на открита по-рано през годината дарителска акция под същия надслов. Сред даренията са детски и дамски дрехи от началото на XX в., голяма дървена рамка за фотоснимки, детско кошче и ски от 50–60-те години на XX в., бригадирски карти и значки, портативни телевизори от 80-те, радиоапарати. На официалното откриване на изложбата на всички, включили се в акцията са връчени свидетелства за дарение.

МРАМОРНО ФОАЙЕ II ЕТАЖ

29 АПРИЛ – 15 МАЙ
ГРАФИКА НА ИЩВАН ДАМО

Със съдействието на Унгарския културен институт – София в музея са изложени произведения на родения в Румъния автор, който живее и работи като преподавател по рисуване в унгарския град Кечкемет. Дамо дълги години илюстрира за румънски издателства и е носител на награди от фестивали и биеналета в Китай, Италия, Полша, Румъния, Унгария, Белгия, Сърбия.

16 МАЙ
ШЕСТИ НАЦИОНАЛЕН КОНКУРС МАДАРСКИЯТ КОННИК – СИМВОЛ НА ИСТОРИЧЕСКОТО МИНАЛО И ЕВРОПЕЙСКОТО БЪДЕЩЕ НА БЪЛГАРИЯ

Организатор – Общински детски комплекс. Изложбата включва отличените творби на учениците, участващи в конкурса, които чрез изкуство изразяват историческата памет на своя народ.

17 МАЙ – 30 ЮНИ
ДЕСЕТО ИЗДАНИЕ НА ЕВРОПЕЙСКА НОЩ НА МУЗЕИТЕ. 110 ГОДИНИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

По този двоен повод в изложба са показани: десетте най-представителни експоната от фондовете на музея; изминалите Нощи на музея през фотообектива; десетте най-интересни дарения, попаднали в музея през последните десет години; десетте най-любопитни археологически находки, открити през същия период; десетте най-посещавани изложби; десетте туристически обекта от системата на РИМ – Шумен.

ЮЛИ – АВГУСТ
ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ШУМЕН ПО ПЛАКАТНОТО ТВОРЧЕСТВО НА АТАНАС АТАНАСОВ

Изложбата събира над 250 афиша, изработени от системния администратор в последните 20 години. Проследени са голяма част от инициативите, организирани от Регионален исторически музей – Шумен – гостуващи изложби и временни експозиции, както и различни събития – концерти, срещи, детски ателиета и работилници.

27 ОКТОМВРИ – 27 НОЕМВРИ
НЕСПОКОЙНИЯТ ДУХ НА БОТЕВ

Национален музей „Христо Ботев“ – Калофер гостува в Шумен по повод Деня на народните будители – 1 ноември. Фото-документалната експозиция проследява живота и забележителното дело на огнения български революционер, просветител и будител. Акцент в изложбата са участието на Христо Ботев

в епилога на Априлското въстание от 1876 година и героичният подвиг на неговата чета.

15 ДЕКЕМВРИ – 15 ЯНУАРИ 2015
ПРИЛОЖНОТО ИЗКУСТВО В НАРОДНИТЕ ОБИЧАИ ОТ КОЛЕДА ДО ВАСИЛЬОВДЕН

Организатор на изложбата е Общински детски комплекс – Шумен. Експонирани са най-добрите творби, участващи в Осемнадесетия регионален конкурс, а отличените ученици са наградени.

ЗАЛА „СЪКРОВИЩНИЦА“

22 ЯНУАРИ – 20 МАРТ
БОРОВСКО СЪКРОВИЩЕ

Единственото копие на тракийското съкровище гостува със съдействието на Регионален исторически музей – Русе. Открито случайно през 1974 година, то се състои от пет сребърни съда с позлата – три ритона с протоме на бик, кон и сфинкс, каничка и купа. Те са богато украсени с божества, митични същества и животни, а надписите, открити върху тях са свързани с тракийския цар Котис I и ги отнасят към IV в. пр. Хр.

19 ФЕВРУАРИ – 31 АВГУСТ
МОНЕТИТЕ НА РИМСКАТА КОЛОНИЯ ДЕУЛТУМ

Единственият в страната специализиран нумизматичен музей гостува с най-значимата научна колекция монети на Деултум. Оригинални находки и многобройни цветни постери представят историята на колонията, а съвършено новият тип витрини дават възможност на посетителя да получи допълнителна информация за всяка експонирана монета.

11 ЮНИ – 11 ЮЛИ
КРАЛЕВСКО СЪКРОВИЩЕ

С любезното съдействие на Регионален исторически музей – Търговище за първи път в Шумен е експонирано златното съкровище, шедьовър на тракийската торевтика и един от малкото пълни комплекти апликации за конска амуниция, откривани в страната. Датира от IV–III в. пр. Хр. и се състои се от над 40 елемента, изработени чрез различни техники – леене, щамповане, гранулиране, псевдофилигран и инкрустация с цветна стъклена паста.

25 ЮЛИ – 30 СЕПТЕМВРИ
ЛУКОВИТСКО СЪКРОВИЩЕ

Изложени са няколко вида съдове и апликации и принадлежности към конска амуниция. Материалите са изработени от сребро, някои с позлата, и

датират от IV в. пр. Хр. Съдовете са с характерни за времето орнаменти. Сред находките се различават три начелника и три гарнитури от украси към конска амуниция, декорирани в три стилни направления на тракийското изкуство. Копието е представено от Регионален исторически музей – Ловеч.

14 НОЕМВРИ – 31 ЯНУАРИ 2015
СЪКРОВИЩЕТО ОТ СИНЕМОРЕЦ

С единственото копие гостува Общински исторически музей – Царево. Сред златните находки от втората половина на III в. пр. Хр. се открояват наушници с композиция, изобразяваща богинята Ника управляваща двуколка, централната висулка на една от огърлиците – глава на бик, масивна плочка с филигран и монтиран в центъра полускъпоценен камък и вмъкнат между украсата надпис на гръцки език.

ЗАЛА СРЕДНОВЕКОВИЕ

20 СЕПТЕМВРИ – 4 ОКТОМВРИ
БЪЛГАРСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ КОСТЮМИ

Изложбата с автор Калина Атанасова – възпитаничка на факултет Изобразително изкуство към Великотърновския университет, представя реплики и илюстрации на костюми от XIII – XIV в. – експериментални реконструкции по находки от погребения и детайлни, ръчно изпълнени възстановки по запазени портрети. Като съпътстваща атракция в деня на откриването отваря врати моментно фотостудио.

ИЗЛОЖБИ НА РИМ – ШУМЕН ЕКСПОНИРАНИ В ЧУЖБИНА

18 ЮЛИ – 18 АВГУСТ
СПОМЕНИ ОТ СТАРИЯ ШУМЕН

Експозицията е представена в изложбен салон „Магаза“ в гр. Битоля, Македония, като част от деветото издание на Бит Фест 2014, по специалната покана на Националния институт с музей – Битоля.

2015 г.
МРАМОРНО ФОАЙЕ I ЕТАЖ

2 ФЕВРУАРИ – 28 ФЕВРУАРИ
ОТ НАХОДКАТА ДО ВИТРИНАТА

В поредното издание са експонирани открития и резултати от археологическия сезон на 2014 г. Представени са обектите: селищни могили при с. Иваново и с. Сушина; римски пещи за битова керамика във Външния град на Плиска; езически храм в НИАР „Кабиюк"; баня, монументална сграда и дворцовия площад във Вътрешния град на Плиска; манастира в местността „Кирика"; производствен център за металопластика край с. Златар.

18 МАРТ – 10 МАЙ
В СВЕТА НА ПТИЦИТЕ

Изложбата, реализирана с любезното съдействие на Регионален исторически музей – Русе и Регионален исторически музей – Бургас, представя над 50 броя препарирани водолюбиви и водоплаващи екземпляри – както често срещани и позволени за лов птици, така и представители на някои видове, които са застрашени и включени в Червената книга на България.

16 МАЙ – 30 СЕПТЕМВРИ
ИСКРИЦИ СВЕТЛИНА ОТ ШУМЕНСКИЯ ДОМ

2015 година е обявена от Организацията на обединените нации за Международна година на светлината и светлинните технологии. С тях са свързани и голяма част от проявите по време на единадесетото издание на Европейската нощ на музеите. Акцент в програмата е изложбата, включваща осветителни тела от различни исторически периоди – глинени и газени лампи, свещници, полилеи от фонда на Регионален исторически музей – Шумен.

2 ОКТОМВРИ – 4 НОЕМВРИ
ОТ СРЕБЪРНИ ПАФТИ СНАГА ДА МИ ТЕГНЕ…

Експонирана е част от богатата колекция на Регионален исторически музей – Шумен. Тя започва да се формира през 20–30-те години на миналия век, когато във фондовете под формата на откупки или дарения постъпват първите експонати. Изложените образци са от периода XIX – началото на XX в. и разкриват както професионалните умения на майсторите-златари, така и техните художествено естетически вкусове.

6–30 НОЕМВРИ
СЪВРЕМЕННА ЯПОНСКА КАЛИГРАФИЯ

Изложбата е организирана от Посолството на Япония в България и е част от 26-тите Дни на японската култура. Представя творби на Кихачиро Нишиура – калиграфии, маслени платна на древни писмени знаци и талисмани. На

официалното откриване присъстват г-н Сусуму Уеда, съветник и заместник-ръководител на посолството и г-жа Мивако Кибаяши, секретар по културните въпроси, а авторът демонстрира своето изкуство пред публиката.

2 ДЕКЕМВРИ –
СТРАДАНИЕ И СПАСЕНИЕ. ПАМЕТТА ЗА ЕВРЕЙСКИТЕ ОБЩНОСТИ – ГАРАНТ СРЕЩУ ОМРАЗАТА В ОБЩЕСТВОТО

Мобилната изложба представя резултатите от теренно етноложко проучване на еврейските общности в Русе, Шумен и Варна, осъществено от Сдружение „Европейски пространства 21“ Русе с активното съдействие на регионалните исторически музеи в трите града. Инициативата е част от проект, целящ ограничаване на расизма, ксенофобията и словото на омразата чрез съхраняване на местната културна памет и въвличане на млади хора.

МРАМОРНО ФОАЙЕ II ЕТАЖ

6 ФЕВРУАРИ – 15 МАРТ
СПАСЕНИ РЕЛИКВИ

За първи път в залите на музея са експонирани застрашени културни ценности от Шуменски регион, спасени от ДАНС, МВР и Прокуратура, присъдени от Темида на РИМ – Шумен. Изложбата е реализирана със съдействието на всички организации, участвали в „спасяването“. Артефактите са изложени във вида, в който са получени в хода на процесуалните действия, а хронологическият им обхват е от II хил. пр. Хр. до XX век.

23 ФЕВРУАРИ – МАРТ
ЖИВАТА ТРАДИЦИЯ

Изложбата представя ръчно направени мартенички от фонда на музея, част от които са изработени от ученици през периода 1998–2002 г., както и от частни колекции. Освен тях са показани и картички от 20-те и 30-те години на миналия век, които шуменци са изпращали по повод наближаващата пролет с пожелания за здраве и благополучие. По време на изложбата се провежда и работилница за изработка на мартеници от ученици.

19 МАРТ – 19 АПРИЛ
УНГАРСКИ КРЕПОСТИ

Фотоизложбата с автор Жолт Сабоки е организирана със съдействието на Унгарския културен институт Балаши – София. Съдържа фотографии на крепости в Карпатския басейн, датиращи от X до XVIII век. Гости на официлното откриване са извънредният и пълномощен посланик на Унгария в България Андраш Клейн, Золтан Хорват – първи секретар на мисията и Дьорди Димитров –директор на Унгарския културен институт.

20 АПРИЛ – 13 МАЙ
ЕВРОПЕЙСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ШУМЕН

Документалната експозиция поднася тематична информация за името, историческото развитие и топонимията на града, архитектурата, икономиката и стопанския живот. Разглежда обществената сфера, дейците и постиженията на просветното дело, театъра и музиката. Реализирана е с финансова подкрепа от фонд „Култура“ на Община Шумен.

15 МАЙ – 30 МАЙ
СЕДМИ НАЦИОНАЛЕН КОНКУРС МАДАРСКИЯТ КОННИК – СИМВОЛ НА ИСТОРИЧЕСКОТО МИНАЛО И ЕВРОПЕЙСКОТО БЪДЕЩЕ НА БЪЛГАРИЯ

Организатор – Общински детски комплекс. Изложбата включва отличените творби на учениците, участващи в конкурса, които чрез изкуство изразяват историческата памет на своя народ.

1 ЮНИ – 31 АВГУСТ
ЗНАЕШ ЛИ ТАЗИ ИГРА? ИГРИ И ИГРАЧКИ ОТ ДРЕВНОСТТА

Изложбата е по повод Деня на детето и е организирана съвместно с НАИМ при БАН. В нея са включени игри и играчки от класическата, елинистичната и римската епохи, много от които популярни и днес в различни части на света. Представените експонати са открити по време на проучвания на различни обекти в страната и са съхранявани във фондовете на няколко музея.

2 ЮЛИ – 30 СЕПТЕМВРИ
ГОДИНИ ПО-КЪСНО. КАРИКАТУРАТА В БОРБА С АНТИОБЩЕСТВЕНИТЕ ПРОЯВИ

Изложбата, с която гостуват Академията на МВР и Музеят на МВР – София е посветена на професионалния празник – 5 юли и 136-годишнината от създаването на министерството. Подготвена и експонирана е за пръв път през 1975 г. съвместно със Съюза на българските художници и представя карикатури за безопасността по пътищата, проблемите с алкохола, хулиганските прояви, безстопанствеността, разхищението и други актуални и днес теми.

5 ОКТОМВРИ – 5 НОЕМВРИ
КАДРИ ОТ ВОЙНАТА – КИНОАФИШИ ОТ ФОНДА НА РИМ –ШУМЕН

Изложбата е посветена на 120-годишнината от първата кинопрожекция и 70-годишнината от края на Втората световна война. Експонирани са плакатите на водещи филми за бойните действия като „Войната си е война“, „Летят жерави“, „Бащата на войника“ „Балада за войника“, „Иваново детство“ и много други, направени в периода 40–70 години на XX век. По време на изложбата се прожектират филми, чиито плакати са включени в нея.

23 ДЕКМВРИ – 10 ЯНУАРИ 2016
ПРИЛОЖНОТО ИЗКУСТВО В НАРОДНИТЕ ОБИЧАИ ОТ КОЛЕДА ДО ВАСИЛЬОВДЕН

Организатор на изложбата е Общински детски комплекс – Шумен. Експонирани са най-добрите творби, участващи в Деветнадесетия регионален конкурс, а отличените ученици са наградени.

ЗАЛА „СЪКРОВИЩНИЦА“

10 МАРТ – 5 МАЙ
СЪКРОВИЩЕТО ОТ ЛЕСИЧОВО

Гостуваща експозиция на Регионален исторически музей – Пазарджик. Находката е открита през 1977 г. и се състои от накити, тасче, златарски припой и мъниста. Всички предмети, с изключение на един, са изработени от висока проба сребро, а някои от тях са и с позлата. Украшенията притежават елементи на ислямското изкуство, готиката и ренесанса, характерни за златарското изкуство през XVI – XVII век.

12 МАЙ – 30 АВГУСТ
СПОМЕНЪТ ЗА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ

Изложбата на НИМ представя копие на част от съкровището от Малая Перешчепина – сребърни пръстени-печати с монограми, владетелски златен жезъл, златен рог, позлатени части от колании гарнитури, съдове с позлата. Съпътстваща постерна изложба, изработена с целево финансиране от МК, показва останалите находки. Експониран е и сребърният орел от с. Вознесенка, увенчавал върха на пленен от българите византийски щандарт.

12 МАЙ – 30 СЕПТЕМВРИ
СЪКРОВИЩЕТО НА ЛЕСЕСКЕПРА

Със съдействието на РИМ – Бургас са изложени златните накити на жрицата от II–I в. пр. Хр., открити в надгробна могила край гр. Поморие. Включват два чифта обици, огърлица-лента, листа от венец и дребни мъниста, част от наниз. При изработката им са използвани всички декоративни похвати на античното изкуство – репусе, различни видове филигран, гранулация и инкрустация на полускъпоценни камъни, „двойно преплетени халки“.

23 ОКТОМВРИ 2015 – 31 ЯНУАРИ 2016
КЪПИНОВСКОТО СЪКРОВИЩЕ

Изложбата се реализира със съдействието на РИМ – Велико Търново. Находката е случайна и се датира към IV в. пр. н. е. Включва златен накит, златни апликации и два сребърни съда. Украшението е уникално – верижка със слож-

на плетка и окачени фигурки на жълъди, бадеми и амфора във вид на овнешка глава с розета. С изящна изработка са киликсът – със сцена от подвизите на Херакъл и фиалата – с растителни елементи.

25 НОЕМВРИ – 31 ЯНУАРИ 2016
ВЪЛЧИТРЪНСКО СЪКРОВИЩЕ

Единственото копие е експонирано със съдействието на РИМ – Плевен. То е намерено случайно и представлява най-голямата златна находка, откривана по земите ни. Състои се от 13 златни съда – шедьовър на умението да се лее, кове и споява метал, с общо тегло над 12 кг. Датирано е в периода XVI – XIII в. пр. Хр. и принадлежи към най-ценните и уникални паметници на българската археология, с елементи без аналог в целия древен свят.

ИЗЛОЖБИ НА РИМ – ШУМЕН ЕКСПОНИРАНИ В ЧУЖБИНА

2 СЕПТЕМВРИ – 1 ОКТОМВРИ
СПОМЕНИ ОТ СТАРИЯ ШУМЕН

Изложбата гостува в Будапеща, Унгария по покана на Българското самоуправление в Община „Йожефварош“ като част от програмата, свързана с отбелязването на 130-годишнината от Съединението на България. На официалното откриване е изнесена беседа за историческото събитие. Представен е филмът, подготвен по случай юбилейната 110 годишнина на музея, разкриващ туристическите забележителности в Шуменско.

УЧАСТИЕ НА РИМ – ШУМЕН С МАТЕРИАЛИ В СЪВМЕСТНИ ИЗЛОЖБИ ЕКСПОНИРАНИ В ЧУЖБИНА

16 АПРИЛ – 20 ЮЛИ
ЕПОПЕЯ НА ТРАКИЙСКИТЕ ЦАРЕ – АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОТКРИТИЯ В БЪЛГАРИЯ

Изложбата на тракийската култура е представена в залите на крило „Ришельо“ на Музея „Лувър“. Експозицията включва 1629 експоната от 17 български музея и 20 експоната от домакина, Британския музей, Прадо и др. Шуменският музей участва с част от една от най-големите и най-ценни в страната колекции ювелирни инструменти – матрица с лотосов цвят и апликация с щампована украса с идентични отпечатъци и Гърчиновската матрица.

ИЗЛОЖБА
АРИСТОКРАТИ И ВОЙНИ. СРЕБЪРНИТЕ КОЛАНИ НА БЪЛГАРИТЕ VII–VIII ВЕК

Панайот Антонов

От 15 май до 30 септември 2015 година в зала „Средновековие“ на Националния исторически музей в София ще бъде експонирана изложбата *Аристократи и войни. Сребърните колани на българите VII–VIII век*. В разработването ѝ участват Регионален исторически музей – Шумен, Археологически музей „Марица – Изток“ – Раднево и Националния исторически музей. Представени са материали, открити в няколко гроба на български аристократи, датиращи от първите десетилетия след основаването на българската държава на Долен Дунав. Включени са и случайни находки от зоната на Североизточна България.

Основното ядро на изложбата – над 100 предмета – е съставено от експонати от фонда на отдел „Средновековна археология“ към Шуменския музей. Повечето от тях произхождат от изключително важните за българската средновековна археология гробове на прабългарски аристократи-войни, открити в района на Националния историко-археологически резерват „Кабиюк“ и в квартал „Дивдядово“. Без съмнение, това са най-богатите и най-представителни комплекси от този период, проучени на територията на съвременна България. Находките включват златни накити, луксозно изработена сабя, бойна брадва, конско снаряжение, бронзови обкови от дървено ведро, няколко красиви керамични съдове. Основният

акцент пада върху откритите четири комплекта от сребърни украси за колан. Тези богато декорирани колани са били символ за принадлежност на собственика им към управляващата военна аристокрация, ръководеща българската държава в първите ѝ десетилетия. Елементите са масивни, като при изработката им е приложен широк набор от техники на ювелирното изкуство. Част от тях са украсени с растителни и геометрични мотиви, развити върху позлатен фон.

С високата си художествена и научна стойност се отличават известните сребърни колански гарнитури от района на село Велино, също притежание на Регионален исторически музей – Шумен. Двата паметника са случайна находка, вероятно оцелели предмети от разрушен гроб на прабългарски аристократ-воин. Изработени са от сребро с висока проба. Масивният ремъчен накрайник от колан е с богата, сложно композирана растителна украса. Върху другия предмет – ажурна апликация с шарнирно окачване – е представено едно от най-красивите изображения на грифон сред паметниците на ранносредновековната българска металопластика. Художественият стил на находката от Велино, известен в научната литература като ювелирна група „Врап – Велино", е сходен с характеристиките на златните и сребърни колани от съкровищата, открити в района на селата Врап и Ерсеке в Албания, които се свързват с Куберовите българи, заселили се в Битолското поле в края на VII – началото на VIII век.

Изложбата представя и други интересни, но все още не толкова известни експонати от периода на първите десетилетия на езическа България – сребърните гривни от село Хърсово, находките от прабългарския гроб от село Гледачево, Старозагорско, сребърния коланен накрайник от село Каменово, Разградско.

Изложените експонати разкриват културните връзки и традиции в широката зона, простираща се от Северното причерноморските степи до западните района на Балканския полуостров през VII и VIII век, т. е. по време на зараждането на българската държава на Долен Дунав. Тези културни традиции без съмнение извеждат богато украсените колани като отличителни знаци на българската аристокрация от времето на първите управляващи династии – родовете Дуло, Вокил и Угаин. В настоящия момент все още липсват образци, сигурно датирани в първата половина на IX век. Остава отворен въпросът, дали в началния период на управление на Крумовата династия знатните българи запазват модата да изтъкват високото си положение в обществото, носейки колани от представения тип. Сигурно е, че в периода след Покръстването тази традиция отмира. От края на IX – началото на X век насетне в средите на българската аристокрация се утвърждават украшения с нови форми и орнаменти, повлияни от византийските естетика и традиция.

Освен представените експонати, за изложбата са изработени богато илюстрирани табла-постери с подробна информация за включените находки. Организаторите имат намерение изложбата да се обогатява в бъдеще и да пътува в български и чуждестранни музеи. По този начин Регионален исторически музей – Шумен иска да запознае широката публика и любителите на ранносредновековната българска история и археология с богатата си колекция от знакови паметници от ранния период на българската държава.

СПАСЕНИ РЕЛИКВИ

Женя Жекова

Една дълго замисляна изложба получи своята реализация на 6 февруари 2015 г. За първи път в залите на музея бяха експонирани застрашени културни ценности от Шуменски регион, спасени от ДАНС, МВР и Прокуратура, присъдени от Темида на РИМ – Шумен. Изложбата бе и първата по рода си у нас. Спецификата на експонираните артефакти, техният интригуващ път от „откриването" им до излагането в музейните витрини породиха голям интерес сред обществеността.

Според проучвания контрабандата с антики заема второ място в България по доходност след тази с наркотици. Музеят като научен и културен институт има за основна функция да съхранява и опазва културно-историческото наследство – всички движими и недвижими културни ценности. Освен да открива, изучава, съхранява и експонира, институцията се ангажира активно и с противодействие на организираната иманярска престъпност и свързаната с нея контрабанда на културни ценности. Ето защо много често дейностите на музея и на органите на полицията професионално се преплитат. Особено активно се работи в последните няколко години, след приемането на новия Закон за културното наследство, влязъл в сила през 2009 г.

Шуменският музей е първенец в страната по извършени експертни оценки на културни ценности. Респективно Шуменският окръжен съд и Прокуратура са лидери в броя дела и издадени присъди по престъпления, свързани с незаконно притежание на културни ценности. От една страна тази ангажираност е свързана с богатото културно-историческо наследство на Шуменския край, но от друга говори за високия професионализъм както на музейните специалисти, така и на разследващите и правораздавателни органи.

„СПАСЕНИ РЕЛИКВИ" е изложба, която се реализира със съдействието на всички организации, участвали в „спасяването". Артефактите се експонират във вида, в който са получени в хода на процесуалните действия. Хронологически обхващат времето от II хил. пр. Хр. до XX век. Сред по-ценните експонати са бронзова брадва от III–I хил. пр. Хр., бронзова обеца от II хил. пр. Хр., бронзов набузник от шлем – II–IV в., чипровски и котленски килими от XIX–XX в., златни антични и средновековни монети. Отличават се сребърният обол на град Аполония Понтика (V–IV в. пр. Хр.), сребърният аргентеус на римския император Лициний I (308–324). Медният фолис на император Тиберий III Апсимар (698–705) и сребърният милиаренсий на Лъв III (717–741) са вторите документирани емисии от територията на България.

Освен оригинали, във витрините са експонирани и съвременни фалшификати, дело на нерегламентирани ателиета, действащи на територията на Шуменска област и продуциращи монети за западните аукциони.

Водещ експонат бе мраморната оброчна плочка на богинята Тройната Хеката от II–III в. Релефът произхожда от територията на Шуменска област и е единственият документиран засега от територията на България, върху който са запазени следи от допълнително оцветяване с червена, синя и черна боя.

„СПАСЕНИ РЕЛИКВИ“ е не само материализиран израз на успехите на РИМ, ДАНС, МВР и Прокуратура, но и признание за професионализма на работещите в сферата на опазване на културно-историческото наследство на Република България.

ИЗЛОЖБА
ЕВРОПЕЙСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ГРАД ШУМЕН

Милена Андреева

През 2015 година приключи работата по най-новата пътуваща изложба на Регионален исторически музей – Шумен *Европейските измерения на възрожденския град Шумен*, финансирана и реализирана по спечелен проект на РИМ – Шумен към Общински фонд „Култура. Тя беше официално открита на 20 април 2015 г., на II етаж на Мраморното фоайе на Регионалния музей.

Идеята, заложена в нея, е да представи Шумен като един от най-приносните градове в епохата на Българското възраждане. Един културен феномен и люлка на редица общобългарски начала. Известно е, че те се зараждат благодарение на уникалната му атмосфера и на културния обмен на неговите хората. Представя многоетническия Шумен и оригиналните му взаимодействия с европейските народи и техните цивилизационни достижения.

Изложбата е един скромен опит за визуализация на Шумен от „новото време“ чрез споделеното от нашенци и чужденци. Въпреки ориенталската си визия през XV–XIX век, „непревземаемият“ град-крепост винаги е бил докосван от ренесансовите повеи на Европа.

Участници в проекта са трима специалисти, дългогодишни служители от Регионалния исторически музей. Това са Димитър Стойков – гл. уредник в отдел „История на българския народ XV–XIX век“, Маргарита Стилиянова – уредник на къща музей „Лайош Кошут“ и Милена Георгиева – уредник на къща музей „Панайот Волов“. Участие със свои текстове и материали взеха и завеждащите на отделите „Нумизматика“ – гл. ас. д-р Женя Жекова и „Етнография“ – д-р Ирина Витлянова. Езиков редактор е филологът Елица Константинова от РИМ – Шумен. Преводач на текстовете на английски език е филологът Георги Георгиев. Всички участници работиха безвъзмездно за осъществяването на този проект. Изработката на изложбата – предпечат и печат осъществи Рекламна агенция „Инкома“ – Шумен, с дизайнер Николай Николов.

Използвани са материали от Регионален исторически музей – Шумен и от фонда на отдел „История на българския народ XV–XIX в.“, от фондовете на къщите музеи „Панайот Волов“ и „Лайош Кошут“ и от Териториален Държавен архив – клон Шумен.

Изложбата, състояща се от 21 винилови цветни табла е предвидена да бъде в комплект още с оригинални документи и вещи на видни шуменци, както и филми от фондовете на музея. В тях е поднесена тематичната информация, ор-

ганизирана по темите, засягащи името, историческото развитие и топонимията на града, архитектурата, икономиката и стопанския живот. Разглежда обществения живот, дейците и постиженията на просветното дело, театъра и музиката. Приведени са разнообразни сведения за града и забележителните му околности, бита и традициите на местното население. Сред тях са впечатленията на немския поет Михаел Бехайм – очевидец на обсадата на Шумен от кръстоносната армия на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през 1444 г.; на капитан Шад – австрийски офицер от императорската армия; на Джон Джексън – английски пътешественик; на Елизабет Крейвън – английска аристократка и писателка и на някои анонимни западноевропейски пътешественици от XVIII и XIX в. За важното стратегическо значение на Шумен в периода XV–XIX в. са приведени свидетелства от Шарл дьо Пейсонел, Луи-Огюст Феликс Божур, Франсоа-Даниел Томасен, Чарлз Франкланд, граф дьо Тромлен, полковник Ротие, Барбие дьо Бокаж, д-р Ами Буе, Валентини, Франкланд, Фараон, Робърт Уолш, Феликс Каниц, Константин Иречек и други. От тях добиваме представа как изглежда картината на местните занаяти, земеделието, скотовъдството или пък нравите на етнотолерантния Шумен, в който съжителстват през тази епоха 18 етноса. Интересни сведения са поднесени още и за търговския обмен на българските търговци с европейските народи и какви пари и стоки са циркулирали тук. В изложбата е разказано и за първите акционери от Шумен – горди собственици на първото българско акционерно параплувно дружество „Провидение“. То закупува от английската столица Лондон и първия български параход. Научаваме повече и за „Европа туджиларите“ – европейските търговци, притежатели на издадения от турския султан „берат“ (разрешение), потвърждаващ правото им на търговия в рамките на империята, „по суша и море“ и навсякъде из Европа. Давал им права, привилегии и защита както на тях, така и на техните преводачи и слуги. Представена е и уникалната архитектура на възрожденския Шумен, издигната от икономически замогналите се шуменци. По европейски образец в 1740 г. се появява шуменската часовникова кула, отмерваща часовете и до днес. Символ на вечно възраждащото се време някога бил и старият слънчев часовник върху фасадата на еврейската синагога. Старинна снимка на несъществуващата вече нейна сграда също може да се види в изложбата, както и на оригинални шуменски къщи като Аристотелевата, арменската къща в италиански стил и други. Снимки, карти, сведения и др. сочат, че град Шумен наистина е бил първостепенна турска крепост, с многохиляден гарнизон и неведнъж е седалище на главните османски везири. Затова и тук идват толкова парламентьори, посланици, търговци, пътешественици, военни, инженери, от цяла Европа. Така в дома на шуменския търговец Иванчо Сяров направили казино по европейски образец. Шуменци веднага му измислили име – Френското казино. По негов тертип, през 1856 г. е открито и едно от първите ни читалища – „Архангел Михаил“. Отначало то се помещава в известното на шуменци „Кавръково кафене“, за да могат читалищните членове да закусват, да се почерпват и да посрещат своите гости, включително и чужденците. На фасадата му стояла табела с надпис на три езика – български, френски и турски, като на

френски било назовано „Кабинет дьо лектур“. Там шуменци жадно попивали информацията от света, поднесена му от десетината вестника и периодически списания на български, руски, чешки, полски, далматински, кроатски, сръбски, френски и английски езици. Табло „Новата просвета“ убеждава зрителя в думите на френския дипломат Боальоконт, на когото му направило впечатление, че в Шумен е налице силен стремеж „да се основават училища“ и има „една обща жажда да се учи и образова“. Затова може би в града идват да ни въвлекат в „Учение по европейски“ учители от Сърбия, Унгария, Чехия и други страни. От тях дошла и „новата мода“ в града и лепнала на всеки гражданин тук етикета „Чисти европеец“. Как всъщност се промъква възмутителния (според Райко Жинзифов) „Европаизъм в Шумен?“ За това „разказват“ и следващите табла от изложбата, посветени на „Влиянието на полско-унгарската емиграция“. За да се убедим в думите на писателя Стилиян Чилингиров: „Шуменецът се преобразява от глава до пети: салтамарките се хвърлят, за да се облече „френско“ палто, калцуните са вече смешило и за млади, и за стари, а вратовете се окичват с колосани яки и пъстроцветни връзки. Гости и домакини почват да се срещат все по-често на публични места, да се дават литературно-музикални вечеринки, дори балове, на които се играят вместо българските хора и ръченици полската мазурка и унгарският чардаш.“ … „Това променя Шумла, а жителите му прихващат с озарение от волността, модерността и различността на своите гости. От тях местният българин вижда все нови и непредполагаеми работи за него. Освен един нов дух на освободеност и независимост, той вижда хора с красива външност – мъже в бели дрехи и еврокрасавици в малакоф…“ Шумен се изпълвал с ведростта и веселостта на млади, жизнени хора с джобни часовници, отмерващи едно друго време. За тях и още за първите неща в Шумен узнаваме и от следващите „страници“ на изложбата. Там срещаме любопитното за първата българска община, открита през 1831 г. и първата законоредба, издадена на 21 ноември 1835 г., за първото гражданско честване на делото на Кирил и Методий по българските земи – 1813 г., как си пробива път из зашумения град „новата музика“, как националния театър прави първите си крачки тук и колко оригинално развиват идеите на Шекспир или Молиер първите ни драматурзи – Сава Доброплодни, Добри Войников и Васил Друмев. Изложбата завършва с разказа за „Френската сватба“ – една любовно-бунтовна случка, пробудила хората от калдъръмения Шумен в далечната 1875 година.

От м. май до м. юли изложбата беше експонирана в къща музей „П. Волов“, където отец Иван Павлов от шуменската църква „Св. Трисветители“освети къщата музей и експозициите в нея.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ШУМЕН
REGIONAL HISTORICAL MUSEUM SHUMEN
ПРЕДСТАВЯ ИЗЛОЖБА • PRESENTS EXHIBITION
ЕВРОПЕЙСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ШУМЕН
A EUROPEAN VIEW OF SHUMEN DURING THE NATIONAL REVIVAL
Изложбата „Европейските измерения на възрожденския Шумен“ в направление „Различният Шумен“ - 2013 г. се изработи по спечелен проект на Регионалния исторически музей в Шумен към Общински фонд „Култура“ на Община Шумен
The exhibition „A European view of Shumen during The National Revival“ part of the campaign „The Different Shumen“ - 2013 is a project of The Regional Historical Museum - Shumen funded by Municipal fund „Culture“.
Автори на изложбата:
Милена Андреева, Маргарита Стилянова и Димитър Стойков
Превод на текста на английски език: Георги Георгиев
Authors: Milena Andreeva, Margarita Stilyanova and Dimitar Storkov
Translation: George Georgiev
Използвани са материали от фондовете на Регионален исторически музей – Шумен, отдел „История на българския народ XV-XX в.“;
фондова къща музей „Панаит Волов“, фондова къща музей „Лайош Кошут“,
Териториален Държавен архив „Климент Шумен“ и други.
Materials were used from the Regional Historical Museum - Shumen, the department „History of the Bulgarian people XV-XX century“;
"Panaiot Volov" museum, "Lajos Kossuth" museum, National Archive - Shumen and others
1. Шуменъ. Общъ изгледъ
Choumen. Vue général.

Снимка 1. *Афишът на изложбата „Европейските измерения на възрожденския Шумен“*

Снимка 2. *Момент от официалното откриване на изложбата „Европейските измерения на възрожденския Шумен“ на 20 април 2015 г., Мраморно фоайе на РИМ – Шумен.*

IN MEMORIAM

ЕВГЕНИЯ БАБАЧЕВА – ПЕВИЦА ОТ СВЕТОВНА КЛАСА (1929–2015)

Жана Томова

EVGENIA BABACHEVA – A WORLD-CLASS OPERA SINGER (1929–2015)

Zhana Tomova

Evgenia Babacheva was born in Shumen on the 18th of May 1929. Her father Georgi Babachev was a musician and long-standing conductor of the choir "Rodni zvuci". After expressing an early interest in music, she studied piano and participated in operetta performances in Shumen. Babacheva studied singing at Bulgaria's Sofia Music Academy and specialized in vocal technique in Bucharest under the guidance of the singing teacher Fenia Nikolau. The Bulgarian mezzo-soprano made her professional debut at Ruse's Opera. Success in a singing competition in the capital in 1970 brought her to the stage of Sofia's National Opera. She first sang Efrossina, a character from L. Pipkov's opera "Momchil". She appeared in numerous roles: Azucena in Il Trovatore, Amneris in Aida, Emilia in Otello, Eboli in Don Carlos, Carmen, Alisa in Lucia di Lammermoor, Dalila in Samson and Dalila, Zoya in Tsar Kaloyan and many others. In the period 1972–1987 she gave many chamber concerts with the pianist Liliana Baynova. Babacheva toured with the opera ensembles in Russia, Poland, Romania, Belgium, France, Finland, Greece and others.

„…Името на Евгения Бабачева е добре известно в много страни в света и навсякъде спечелва уважението и признанието на зрителите. Тайната на нейния успех е великолепното мецосопрано, задълбочената, интересна интерпретация на оперните партии, на обаятелната ѝ външност…“ (в-к „Вечерний Душанбе“, 1973 г.)[1]. Това е само една от многобройните положителни оценки на критиката за великолепните изпълнения на оперната певица Евгения Бабачева.

През 1999 г. Евгения Бабачева посети музеен комплекс „Панчо Владигеров“, разгледа с интерес експозицията „Музикалното дело в Шумен“ и откликна на молбата ни да изпрати материали, свързани с музикалната ѝ кариера. Получихме автобиография и снимки от сценичните ѝ изяви на оперната сцена.

Евгения Бабачева е родена на 18 май 1929 г. в Шумен, в семейство с музикални традиции. Двете ѝ баби са големи песнопойки с красиви гласове. Въпреки че е финансов началник, дядо ѝ Панайот Бабачев обожава музиката, свири на кавал и изнася самостоятелни концерти в читалище „Добри Войни-

Евгения Бабачева
(1929–2015)

ков“. Всичките му деца свирят на различни инструменти и участват като солисти в представленията на самодейната оперета в Шумен[2].

Георги Бабачев, бащата на Евгения Бабачева, завършва финанси и е главен счетоводител в БНБ. Шуменци го помнят като един от дългогодишните диригенти на хор „Родни звуци“ и на църковния хор при църквата „Свето Вознесение“. Майка ѝ Божанка Бабачева е артистична натура, интересува се живо от литература, театър и музика. В семейния дом в Шумен често гостуват едни от най-големите български музиканти – братята Андрей и Веселин Стоянови, Панчо Владигеров, Леон Суружон, Недялка Симеонова, Тамара Янкова, актрисата Роза Попова със съпруга си, детският поет Чичо Стоян, поетът Иван Пейчев и др. Незабравими за Евгения остават музикалните вечери с приятелите на семейството по време на традиционните домашни концерти. Самата тя от малка танцува и пее на всички детски тържества, като ученичка в девическата гимназия дирижира училищния хор, учи пиано при клавирния педагог Павла Жекова, а нейна преподавателка по пеене в училище е г-жа Ненова, сестра на композитора Димитър Ненов. „…Но първото ми истинско участие на сцената бе в оперетата „Майска нощ“ от Лисенко под диригентството на Велико Дюгмеджиев, където играех с тогавашните „звезди“ на Шуменската оперета“, разказва певицата в автобиографията си.

След завършване на гимназиалното си образование, Евгения Бабачева е приета в Музикалната академия, в класа по пеене на проф. Елена Орукин. Дипломира се и продължава да учи пеене при голямата оперна певица и драматична актриса Констанца Кирова. Две години по-късно, с конкурсен изпит е приета в Русенската опера, където се озовава в чудесната компания на диригентите Добрин Петков и Константин Илиев и певците Пенка Маринова, Мария Бохачек, Николай Здравков и др. Усъвършенстването продължава и в периода 1957–58 г., когато солистката Бабачева учи пеене при вокалната педагожка на Букурещката опера Фения Николау, а през 1964–65 г. специализира в Оперната студия на проф. Христо Брумбаров. За вокални и артистични постижения е наградена с орден „Кирил и Методий“ – I степен.

Евгения Бабачева и Никола Гюзелев като принцеса Еболи и крал Филип от „Дон Карлос“ на Верди

През 1970 г., отново с конкурсен изпит, Бабачева е приета в Софийската опера, където години преди това има постоянни гастроли. По стечение на обстоятелствата разполага с едва два дни за да подготви ролята си на Ефросина в насроченото представление на операта „Момчил“ от Любомир Пипков. Справя се отлично.

В периода 1972–1987 г. заедно с пианистката Лиляна Байнова изнасят камерни концерти. Бабачева е солистка на едни от най-известните български хорове на Шумен, Русе и София. Гастролира със самостоятелни рецитали и като солист на оперни трупи в Русия, Полша, Чехия, Словакия, Унгария, Румъния, Армения, Таджикистан, Германия, Белгия, Франция, Гърция, Финландия и др. Реализира записи с Русенската опера, Софийската опера, Софийската филхармония, Оркестъра на БНР. Записва арии за БНТ, грамофонни плочи и др. Работи и като вокален педагог, а учениците ѝ се изявяват по сцените в Европа и САЩ.

Сред многобройните ѝ превъплъщения на сцената са: Азучена от „Трубадур” на Верди, Далила от „Самсон и Далила” на Сен Санс, Кармен от Бизе, Емилия от „Отело” на Верди, Мари от „Летящият холандец” на Вагнер, Полина и Графинята от „Дама пика” на Чайковски, Алиса от „Лучия ди Ламермур” на

Доницети, Еболи от „Дон Карлос" на Верди, Врачката и Зоя от „Цар Калоян" на П. Владигеров, Ирина от „Антигона 43" на Л. Пипков, Раданица от „Луд гидия" на П. Хаджиев и много други[3].

Тук поместваме извадки от критики за голямата ни оперна певица, публикувани в българската и чуждестранна преса. Те са подбрани от Евгения Бабачева и са част от нейния личен архив.

Сп. „Советская музика", 1967 г. по повод премиерата на операта „Майка" от Т. Хренников: „Особено удачен бе централният образ на Пелагия Ниловна – драматично израстващ от картина в картина, който най-вече определи успеха на спектакъла. Затова несъмнена е заслугата на артистката Евгения Бабачева, притежаваща наситен, красиво оцветен мецосопран, която съумя правдиво и емоционално да развие най-драматичните моменти на ролята, въздържайки се при това от мелодраматически ефекти."

В-к „Народна култура", 1979 г.: „…Бабачева има хубав, богат, плътен мецосопран, изравнен по целия си диапазон. Тя се беше натоварила с трудната програма да изпълни творби от XVII–XVIII век на оригиналните езици – това ѝ се отдаде до висша степен." (рецитал)

В-к „Висбаден куриер", 1985 г., „Златното петле" на Римски-Корсаков: „Но като че ли най-умело си служеше със своя ясен алтов глас Евгения Бабачева в ролята на гледачката Амелфа, който ѝ помагаше да излезе от отреденото ѝ второстепенно място и да изпъкне с пълна сила."

В-к „Вечерние новости", 1973 г., „Кармен от България": „На сцената на Новосибирския академичен театър за опера и балет, в два спектакъла участва българската певица – солистка от Софийската народна опера Евгения Бабачева. Тя изпълни партиите на Кармен от едноименната опера на Ж. Бизе и Азучена от операта на Верди „Трубадур". Ние имахме възможност да се запознаем с големите традиции на българската вокална школа, с особеностите на музикалната трактовка на образа, с индивидуалността на певицата…Участието на солистката в нашия оперен театър ни даде възможност да сравним българската вокална школа с нашата."

„Радвам се, че отзивите за моите изпълнения са положителни и това е наградата ми за дългия ми творчески живот" – споделя Евгения Бабачева в автобиографията си.

На 8 януари 2015 г. българската културната общественост се сбогува завинаги с голямата оперна певица.

БЕЛЕЖКИ

[1] МКПВ-Б/Ш Инв. № 1392 [MKPV-B/SH Inv. № 1392]
[2] МКПВ-Б/Ш Инв. № 1391 [MKPV-B/SH Inv. № 1391]
[3] МКПВ-Б/Ш Инв. № 1393 [MKPV-B/SH Inv. № 1393]

ИЗВЕСТИЯ
НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ – ШУМЕН
КНИГА 17
•
Формат: 70x100/16
Печатни коли: 26,5

Книгата е подготвена за печат и отпечатана от:
ФАБЕР
Велико Търново, п. к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com